

PETRE V. HANEȘ

SCRIITORII BASARABENI

1850 – 1940

T. VÂRNAV, I. HÂNCU, I. DONCEV, I. SÎRBU, AL. DONICI, AL. RUSSO, B. P. HASDEU, GH. GORE, GH. PĂUN, ALEXIS NACCO, MATEI DONICI, D. DONEA, VICTOR CRĂȘESCU, GR. CREȚU-CREȚESCU, ZAMFIR ARBURE, AL. MATEEVICI, TUDOSE ROMAN, ION BOUR-CAZÂN, D. C. MORUZI, SERGIU CUJBĂ, C. STERE, LEON DONICI, LIUBA DUMITRIU, C. de STAMATI-CIUREA,

B. P. HASDEU

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1942

PETRE V. HANEȘ

SCRIITORII BASARABENI

1850—1940

T. VÂRNAV, I. HÂNCU, I. DONCEV, I. SÎRBU, AL.
DONICI, AL. RUSSO, B. P. HASDEU, GH. GORE, GH.
PĂUN, ALEXIS NACCO, MATEI DONICI, D. DONEA,
VICTOR CRĂSESCU, GR. CREȚU-CREȚESCU, ZAM-
FIR ARBURE, AL. MATEEVICI, TUDOSE ROMAN,
ION BOUR-CAZÂN, D. C. MORUZI, SERGIU CUJBĂ,
CONST. STERE, LEON DONICI, LIUBA DUMITRIU,
C. de STAMAȚI-ȚIUREA

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR

C. 41.571.

www.dacoromanica.ro

SCRIITORII BASARABENI

1850 — 1940

PREFAȚA

Acum 24 de ani, ca refugiat în vremea războiului din 1916—1918, am ținut la Chișinău, la Universitatea populară de acolo, un curs de istoria literaturii românești, insistând în deosebi asupra scriitorilor de dincoace de Prut. Basarabenilor, care luptau atunci pentru unirea cu România, li se întâmpina că românii sunt popor înapoiat, că n'au nici literatură, nici artă, nici știință de seamă. Cele vreo 30 de lecțiuni de atunci aveau scopul să arate de care parte sta adevărul.

După pacea din 1918 și după unirea Basarabiei cu România, am ținut la Universitatea din București un curs liber despre scriitorii basarabeni, urmărind să trezesc la românii de dincoace de Prut mai mult interes pentru mișcarea literară de dincolo de Prut. Cursul s'a publicat sub titlul de Scriitorii Basarabeni și trata epoca dintre 1790 și 1850.

Cartea de față continuă cu studiul epocii dintre 1850 și 1940.

În împrejurările de astăzi cu greu ar fi văzut lumina tiparului, dacă n'ar fi întâlnit patriotică înțelegere la d-nii Mihail Antonescu, vicepreședintele Consiliului de Miniștri și Ministrul Propagandei Naționale, și Enric Oteteleșeanu, subsecretar de Stat la Ministerul Culturii Naționale, precum și la d-nii Al. Bădăuță, secretarul general al Ministerului Propagandei și Gh. N. Ionescu, administratorul Casei Școalelor, cărora le aduc aici cele mai călduroase mulțumiri.

PETRE V. HANEȘ

1 Mai 1941

INTRODUCERE

Literatura Românească din Basarabia între 1850 și 1940 cuprinde trei epoci: I, dela 1850 la 1905; II, dela 1905 la 1918; III, dela 1918 la 1940. Despărțirea se face prin evenimente politice (revoluția rusească din 1905, unirea Basarabiei cu România în 1918), dar toate cu urmări literare. după cum se va vedea în expunerea care urmează.

I

EPOCA 1850–1905

CAPITOLUL I

ATMOSFERA EPOCEI 1850—1905

Încă dela 1812, de când Basarabia a fost răpită Moldovei, literatura românească de acolo a început să-și piardă din valoare. Aceasta din două pricini: 1) literatura rămânea din ce în ce mai izolată, nu se mai putea hrăni din trunchiul comun al literaturii românești; 2) tineretul învăța la școli rusești, venea în contact mai strâns cu literatura rusească și mai slab cu cea românească. Cu cât despărțirea dintre Moldova de dincolo de Prut și dintre cea de dincoace se întărea mai mult, cu atât și literatura românească basarabeană da înapoi. Ne pot sluji ca pildă, în această privință, prozatorul T. Vârnav și gramaticul I. Hâncu.

Teodor Vârnav a fost basarabean după mamă.

Și-a scris biografia în 1845, așa încât numai până la această dată putem vorbi despre el. Biografia a rămas necunoscută multă vreme. Acum vreo treizeci de ani a publicat-o Artur Gorovei în Biblioteca Minerva, sub titlul de „Istoria vieții mele de Teodor Vârnav”. Aflăm de acolo că scriitorul a petrecut parte din copilărie și din tinerețe în Basarabia, iar restul prin Muntenia și Moldova de dincoace de Prut, ba și prin Sibiu. Prin alianță avea o rudă bogată, negustor din București, grec de origine, care l-a dat la școală grecească în București și în Sibiu. Tot carte grecească a în-

văţat şi în Basarabia, trimis de sora negustorului din Bucureşti la alt dascăl grec (mai exact în Rusia, la Movilău, pe malul rusesc al Nistrului). Carte românească a învăţat mai puţină tot la câte un dascăl ocazional, în Moldova şi în Basarabia. Fără şcoală serioasă şi fără modele, el n'a putut deveni scriitor bun, nici român, nici grec, nici rus. Talent avea, avea de asemenea şi dorinţă de cultură, după cum ne spune la sfârşitul autobiografiei sale: „În toată vremea am avut mare părere de rău că nu am avut norocirea a putea fi luminat cu învăţătură, rămânând până la această vârstă (45 de ani) în întunericul cunoştinţei literaturii”. Talentul reiese din felul cum e scrisă autobiografia. O citeşti cu plăcere, deşi scrisă, vezi bine, de un om incult. Să cităm un pasaj în legătură cu traiul său din Basarabia. Iată cum a ajuns acolo: „După aceea, în primăvara anului 1812, a venit la Tâmpeschi (lângă Fălticeni, — acolo trăia Tudorachi Ciurea, un unchiu al mamei băiatului, şi la el se afla atunci băiatul) fratele maicii mele, Costachi Chiruş. Acesta şezând câteva zile, la pornirea de acolo, pe lângă alte ale sale lucruri, m'a pus şi pe mine în brişca sa şi, după două zile de călătorie, m'a adus la locuinţa sa, încă burlăcească, ce era în satul Zaluca din ținutul Hotinului. Acolo am petrecut bine, umblând totdeauna călare prin ținără, până pe la luna lui August, când, într'o zi, moşul ¹⁾ meu Chiruş, puindu-mă călare pe un cal şi întovărăşindu-mă şi cu alt călăreţ, anume Toader, m'a expediat şi dela dânsul. Alergând toată ziua dimpreună cu acel călăreţ, pe la vreo două ceasuri din noapte m'am trezit la nişte case mari, luminate cu multe lumânări: acolo era în târguşorul Otacile Movilăului a boierilor Leonarzi. Voind a descăleca de pe cal am căzut jos la pământ cu totul obosit şi cu picioarele ţapene. În ce loc

¹⁾ Unchiul.

am petrecut și noaptea aceea nu-mi aduc aminte, pentru că eram foarte trudit de călătoria ce făcusem în ziua trecută", (pag. 26—27).

Despre *I. Hâncu* a scris întâia oară C. Negruzzi în Scrisoarea XV, a scris cu rezerve. Hâncu îl cunoștea pe celebrul prozator și i-a trimis dela Petersburg, unde se găsea, un exemplar din gramatica sa ruso-română. Își schimbase numele în Hânculov. Lui Negruzzi nu i-a plăcut. Nu i-a plăcut nici că recomanda un alfabet românesc cu 47 de litere vechi. Asupra lui a insistat mai mult St. Ciobanu în cartea *Cultura românească din Basarabia*, dând în traducere și titlurile rusești ale operelor și câteva extrase. Se născuse la Ovidiopol, ca fiu de protopop. A învățat la seminarul din Ecaterinoslav și a trecut apoi la cel din Chișinău. În ultimii ani ai seminarului a predat, deși era elev, limba română colegilor săi și celor mai mici, în lipsă de un profesor calificat. A fost trimis la Petersburg să învețe sistemul lancasterian, și la întoarcere a devenit directorul școalei lancasteriene din Chișinău, reluând și predarea limbii române la seminar. La 1830, pleacă la Petersburg și în 1854 funcționează la universitatea de acolo ca profesor-ajutor de limbă română și la Ministerul de Externe ca funcționar pentru chestiunile românești. De sigur că în vremea aceasta, dacă nu chiar din primul drum la Petersburg, și-a schimbat numele său, mai sigur, a fost silit să și-l schimbe.

Nu-l putem socoti fără merite dacă a publicat două cărți de gramatică românească și o crestomatie, atât românească, câte și trei în limba rusească.

Rezultă că a ținut să-și facă cunoscută limba pe care o vorbea. În traducere românească, gramatica se întitulează „Descrierea (schița) regulilor gramaticii valaho-moldave, alcătuită de I. Hânculov, Petersburg, în tipografia Academiei imperiale de științe, 1840". Odată cu ea a publicat și

Crestomatia, cu titlul care în românește însemnează: „Adunare de scrieri și traduceri în proză și în versuri pentru exerciții în limba valaho-moldavă, cu adăugirea: 1) dicționarului; 2) adunării de cuvinte slave prototipice în limba valaho-moldavă, alcătuită de I. Hânculov, Petersburg 1840. Peste 7 ani publică „Concluziile din gramatica valaho-moldovană”, tot în rusește, la Petersburg. În timpul războiului Crimeii a apărut cu o „Carte de buzunar pentru militarii ruși”. În prefața gramaticii a ținut să dea rușilor informații exacte despre limba românească, corectând greșelile care circulau. Reiese din ce ne spune că nu se înstreinase prea mult de mișcarea culturală românească, fiindcă se menține în atmosfera de idei a latiniștilor și a lui I. Eliad Rădulescu. Afirmă el: 1) Limba românească este latină și anume dintr'un dialect al limbii latine vorbite sau vulgare; 2) Este mai aproape de limba latină decât de cea italiană, nu este italiană stricată; 3) Cuvintele ei sunt 4—5 părți latinești, 3 slavonești, 2 ungurești, turcești, grecești; 4) Cuprinde două dialecte: moldovenesc și muntenesc; 5) A întrebuințat alfabetul latinesc până la Alexandru cel Bun, când l-a înlocuit prin cel slavonesc; 6) Cea mai frumoasă limbă românească este cea din cărțile bisericești și din cronici. Ideia de sub Nr. 5 provenea dela Dimitrie Cantemir, fie direct (din traducerea germană a Descrierii Moldovei), fie prin Petru Maior. Punctul lui de vedere despre proporția dintre elementele constitutive ale limbii era împrumutat și admis de el sub influența învățaților străini, fiindcă la noi se insista încă asupra caracterului pur latinesc. Ultima idee, frumusețea limbii din cărțile bisericești și din cronici, o datora cercurilor intelectuale românești din Basarabia.

Cărți de gramatică, și încă rusești-românești, nu puteau constitui o literatură, după cum nici povestirea neîngrijită

a lui T. Vârnav. Până pe la 1860, Basarabia a dat ca scriitori de seamă doar pe Constantin Stamate și pe Al. Hajdeu, despre care am vorbit în volumul I.

*

* *

Dela 1860 înainte intervin unele împrejurări favorabile și altele defavorabile.

Încă din 1856, prin tratatul dela Paris, 18/30 Martie, Moldova căpătase înapoi parte din Basarabia răpită la 1812, anume județele Cahul, Bolgrad și Ismail. Le-a păstrat până în 1878. Basarabia de Sud stetese sub ruși doar 44 de ani și a revenit la Moldova pentru timp de 22 de ani. Pe-de-o parte nu se înstreinase prea mult, pe-de-alta primea din nou suc din trunchiul românesc. Apoi din cei 44 de ani, zece însemnează ani de autonomie (1818—1828). Stăpânirea rusească încercase îndată după 1812 măsuri aspre, care împinseseră populațiunile până în pragul revoltei. S'a recurs îndată la schimbarea procedurilor. La congresul învățătorilor basarabeni din 25—28 Mai 1918, președintele congresului, istoricul Pavel Gore, a spus următoarele: „Noi moldovenii [din Basarabia] am avut în durerosul nostru trecut o singură rază de lumină, care a fost autonomia noastră dela 1818—1828. De când s'a stins și această rază, noi am orbecăit în întuneric”, — vezi cartea La răspântie de D. Bogos, pag. 42. Pe-de-oparte rusificarea nu făcuse progrese până la 1856, pe-de-alta 22 de ani de vieță în comun cu românii din Moldova, — iată de ce spiritul românesc în județele Cahul, Bolgrad și Ismail a putut să se întărească. Mai ales că, din punct de vedere bisericesc, județele fuseseră puse sub jurisdicțiunea episcopiei de Galați.

unde păstorea vlădica Melhisedec Ștefănescu, istoric recunoscut al timpului. Statul a purtat grijă deosebită aceluși ținut, din punct de vedere cultural, fiindcă, în 1878, se aflau acolo un liceu (la Bolgrad), un seminar (la Ismail), patru școli primare urbane și 121 de școli rurale. Crescuse deci numărul știutorilor de carte și al cititorilor de literatură românească. Între 1872 — ne spune Liviu Marian în revista *Viața Basarabiei* din 1932, pag. 45 — au apărut la Bolgrad ziarele românești *Ecoul Bolgradului*, *Curierul Bolgradului* și *Ecoul Basarabiei*, iar la Ismail: *Gazeta de Ismail* și *Curierul Basarabiei*.

Intellectualii moldoveni de dincoace de Prut se interesează în deosebi de populațiunea întoarsă la țara-mumă. V. Alecsandri, atras de războiul Crimeii și de perspectivele pe care le deschidea el principatelor românești — cum s'a și 'ntâmplat — călătorește la Sevastopol și trece prin Basarabia. Când își publică poeziile populare în ediția II (1866), introduce o grupă aparte de cântece basarabene. Când cântă pe Dan, căpitan pe plaiu, pune să se petreacă acțiunea în Basarabia și face nemuritori pe arcașii din Orhei. Gh. Sion și M. Kogălniceanu fac o călătorie în Basarabia de Sud.

A doua împrejurare favorabilă, unirea Principatelor, în 1859, unirea definitivă în 1862. Din două țări românești mici se făcuse una mărișoară, dacă nu chiar mare. Încrederea românilor din Basarabia în ei înșiși, în limba și literatura lor a crescut. Străbate încrederea prin învăpăiata scrisoare a lui Alexandru Hasdeu din Basarabia, către fiul său Bogdan-Petriceicu Hasdeu din Iași, scrisoare cu care acesta deschide revista lui „*Moldova*” din 1859. Să reamintim un fragment:

„Vă trimit urări de bine din partea Basarabiei, pentru care sunt scumpe și pline de însemnare viitoarele destine ale României-Unite, patria-mamă; primiți aceste urări ale

mele ca un glas sufletesc al unui frate, pentrucă eu sunt trup din același trup și os din aceleași oase din care sunteți plămădiți voi, și în vinele mele curge același sânge românesc care curge în vinele voastre”.

A treia împrejurare favorabilă, revoluțiunea poloneză din 1863. Revoluțiunea a fost înăbușită, dar spiritul ei de libertate și naționalitate a rămas și s'a întins și la alte popoare, apăsate atunci. Dreptul fiecărui popor de a vorbi și scrie în limba sa și-a făcut drum.

Boierimea cere, în 1863, introducerea la liceul din Chișinău a studiilor naționale, — vezi cap. I. Cristi, din cartea Din alte vremi de G. Bezviconi. Tânărul B. P. Hasdeu, neputând lucra în libertate dincolo de Prut, lucrează dincoace, amintind mereu despre Basarabia, despre scriitorii (Amfilohie Hotiniul), obiceiurile și cântecele ei.

A patra împrejurare favorabilă, războiul independenței. Pe urma lui ni s'au răpit iar cele trei județe din Basarabia, dar, prin faptele strălucite de arme de pe câmpiile Bulgariei, prin intervenția decisivă a armatei noastre în războiul ruso-turc și prin independență, prestigiul nostru de popor a crescut. Nenorocita frază a contelui Nesselrode, ministrul de externe al Rusiei în 1848, că suntem un popor „a cărui origină se pierde în negura vremurilor”, urîta atitudine a intelectualilor ruși față de moldovenii din Basarabia, numindu-i sălbatici, cap de bou, nu mai mergeau atât de ușor. Basarabenii ridicau fruntea. Aflăm din memoriile-roman, Pribegî în țară răpită ale basarabeianului D. C. Moruzi, că se citea pe atunci mai mult V. Alecsandri, decât înainte, că se citea și Eminescu (pag. 372). Increderea în neam se desvoltase și în țărănimea basarabeiană, care cărase dincoace de Prut proviziile armatei rusești. Le-a plăcut țărănilor basarabeni cum era câmpul pe aici, cum erau țărani și mai ales că se'nțelegeau în graiu și se potriveau la rugăciuni (idem, pag. 373).

B. P. Hasdeu își continuă activitatea sa de păstrător în actualitate a problemei basarabene și strânge împrejurul său și al revistelor pe care le conducea (în deosebi împrejurul Revistei Nouă, 1888—1895), scriitori basarabeni refugiați dincoace de Prut, ca Victor Crărescu (St. Basarabeanu), Zamfir Arbore. Izbutește să intereseze Academia Română la problemele culturale basarabene și astfel, în editura acesteia, apare cea mai cuprinzătoare carte despre provincia de peste Prut, „Basarabia în secolul al XIX” de Zamfir Arbore, 1898.

Împrejurările nefavorabile rezultau din situațiunea falsă a românilor basarabeni: să trăiască într'un stat de ale cărui popoare se deosebeau prin tradiție și limbă. Cultură românească nu mai puteau primi, cultură rusească primeau greu din cauza limbii oficiale, atât de streină de a lor, și din cauza puținelor așezăminte școlare și culturale chiar rusești. Prin situația ei geografică, Basarabia rămânea afară din cercul preocupărilor oficiale. Ignoranța se accentua, în loc să se risipească, deși basarabenii fuseseră smulși dela o țară mică și cuprinși într'alta mult mai mare. În cartea sa, *Din negura trecutului* (1940), N. Popovschi, povestindu-și copilăria, ne pune în fața unor fapte caracteristice. Nici școli pentru formarea preoților nu erau, afară de un seminar la Chișinău! Tot acolo funcționau doar un gimnaziu (liceu), despre care am amintit, și școala Eparhială de fete (tot liceu), întemeiată de episcopul Antonie (1858—1871). Într'o țară ortodoxă, unde se puneă atâta preț pe religie! Preotul Alexandru Popovschi din Visterniceni (lângă Chișinău) a'nvățat la seminarul din Chișinău și l-a terminat în 1859, dar cuscrul său, Andrei Vârlan din Leușeni, în părțile Orheiului, a ajuns preot fără seminar, făcându-se ntâi ponomar, apoi dascăl, diacon și, după un examen la Consistor, preot.

Autorul citat păstrează dela mamă-sa, fiica preotului Andrei Vârlan, următoarea amintire: „Cum ne spunea mai târziu maică-mea, pe atunci (1860—1880) în toată Basarabia, în cercurile duhovnicești nu erau decât 2—3 inși cu studii superioare dela Academia Spirituală (Chiev). De ei vorbeau ca de niște semize. Cei mai mulți, dar totuși foarte puțini, erau bărbați cu studii seminareale — „bogoslivi”, adică „teologi...”; deci și seminariștii erau „foarte puțini”. Niciunul din cei șase copii ai preotului Andrei Vârlan nu știa carte, nici rusească, nici românească.

Imprejur nu funcționa niciun fel de școală de băieți, iar de școli de fete — zice autorul — „nu se auzise până atunci” (pag. 10). Totuși preotul Vârlan a ținut cu totdinadinsul ca cel mai mic copil, Anicuța, să nvețe; și a dat-o la mânăstirea Hirova, la niște maici rusoaice. Să lăsăm pe autor să ne povestească și ne vom da seama îndată de ciudătenia situațiunii: „Maicele nu știau nimica românește, Anicuța nu pricepea rusește. Cărți nu erau și învățătura se făcea prin convorbire. Cât a putut deprinde Anicuța rusește, se poate vedea din următorul fapt. Intr'o dimineață, maica Pancratia, la care stătea Anicuța, îi zice ei în rusește: „Du-te la maica Augustina și cere să-ți dea leșie (șcioloc). Nu-i uita? Ține bine minte: șcioloc. — Nu, n'oiu uita, îi răspunse Anicuța într'o limbă stălcită. Ea habar n'avea ce e aceea „șcioloc”; și ca să nu se facă de rușine, tot drumul până la maica Augustina repeta cuvântul ciudat ce întâia oară îl auzise dela maica Pancratia:

„Șcioloc, șcioloc, cioloc, cioloc, șioloc, șioloc, șoloc, șoloc, șolc, șolcă...”; și cu șolcă (șolc = mătasă), Anicuța a ajuns la maica Augustina.

— Maica Pancratia, cazala daite șolcă (a zis să-i dați șolcă = mătase).

— Cito? (Ce?) — Maica Pancratia cazala daite șolcă — Cito eto tacoe (ce-i-asta?). De multe ori a ntrebat-o maica

Augustina, dar nimica n'a putut înțelege. — Moldovanocica moia, moldovanocica (moldovăncuța mea, moldovăncuță), a'ncheiat blânda maică, a sărutat-o pe Anicuța și s'a'n-dreptat singură spre vecina maică Pancratia s'o'ntrebe ce fel de „matasă-i" trebue. Mai departe de șolcă, învățătura Anicuței Vârlan în limba rusească n'a mers; și după câteva luni de „cursuri" la mănăstire, ea a fost adusă acasă la Leușeni" (pag. 10).

Altă împrejurare nefavorabilă a decurs din reacțiunea contra revoluției poloneze. Țarul Alexandru II își începuse domnia cu porniri mai blânde, cu spirit mai larg. Ca tânăr se interesase de cauzele nemulțumirii adânci a intelectualilor, citise cărțile acestora și ținea să schimbe metodele aspre ale tatălui său, Nicolae I. Nu se mai încălzea atâta de curentul slavofil, curentul oficial care își pusese ca lozincă „Un țar, un popor, o limbă", sau „Un țar, un popor, o religie", crezând că sutele de naționalități din Rusia puteau fi rustificate sau că numeroasele religii și secte puteau fi desființate. El este autorul improprietății și desrobirii țăranului în 1861, — al tuturor țăranilor, indiferent de naționalitate și religie.

Revoluțiunea poloneză însă l-a schimbat. A ordonat o represiune sângeroasă, a aprobat încercarea de a se trece cu sila țăranii polonezi (catolici) la ortodoxism și n'a mai putut rezista pornirilor absolutiste ale cercurilor oficiale și ale slavofililor. Basarabia s'a resimțit și ea de tendințele rusificatoare. Până și din biserici s'a dat poruncă să se scoată limba românească, până și în jurul copiilor de școală români era urmărită. Aflăm din cartea lui D. C. Moruzi „Ruși și Români" (capitolul despre Alexandru II) că familia lui a ajuns până la țarina, Maria Alexandrovna, cu cererea de a se îngădui slujba religioasă românească la Dănuțeni. Țarina a intervenit, dar episcopul Pavel al Chișinăului a răspuns că fiind episcop rus și rus din naștere

este suveran în cele bisericești din eparhia sa și n'a aprobat. Mai aflăm din „În preajma revoluției” de C. Stere, volumul Copilăria (cap. Preceptorul) că pe la 1870—75 nu numai că dispăruse predarea oficială a limbii românești din școli, dar nu era iertată elevilor nici chiar între ei.

Și așa au mers lucrurile, din punct de vedere al atitudinii oficiale, din rău în mai rău până în 1905. Aflăm din cartea „Din alte vremi” (cap. despre I. Cristi) de G. Bezviconi că Nicu St. Casso (1893—1904) a cumpărat o tipografie pentru Chișinău, dar stăpânirea nu i-a îngăduit s'o instaleze (a dăruit-o Societății Junimea de dincoace de Prut).

Noroc că măsurile oficiale nu dedeau roade. Atâția preoți ruși pentru Basarabia nu se găseau; iar cei care veneau, trebuia să'nvețe ei limba sătenilor; mai trebuiau să'nvețe a citi în românește, altfel pierdeau credincioșii.

În ce privește scoaterea limbii românești din bisericile Basarabiei, D. C. Moruzi o admite (în romanul său autobiografic Pribegi în țară răpită, pag. 324 și 328), o atribuie arhiepiscopului rus panslavist Pavel, care ar fi ordonat-o în anul 1870. Operațiunea s'ar fi terminat în 1883, când se închide tipografia românească eparhială din Chișinău pe următorul motiv: „Întru cât în toate bisericile din acea eparhie în slujba bisericească a fost introdusă limba slavonească” (citată după St. Ciobanu, Cultura românească în Basarabia, pag. 70). Părerea aceasta, curentă între intelectualii români de dincolo și de dincoace de Prut, o combat istoricul basarabean N. Popovschi. El susține: 1) că arhiepiscopul Pavel n'a dat poruncă de înlăturarea limbii românești din bisericile basarabene, ci numai de introducerea stranei II, la care să se citească rusește; 2) nici porunca aceasta nu s'a aplicat peste tot din lipsă de preoți știutori de rusește și mai ales din lipsă de popor care să-i fi ascultat. „În satul Visterniceni — zice N. P., vorbind despre anii 1860—1890 — slujbele bisericești și toate rugă-

ciunile, afară de unele ectenii, se făceau numai în românește" (cartea *Din negura trecutului*, pag. 29). Tot el, într'un articol din 1922 în *Viața Românească* a citat cazul diaconului din Visterniceni, care ajunsese la vârsta de 90 de ani (prin 1882—1885) și nu știa o vorbă rusească.

În ceea ce privește *învățământul românesc*, N. P. constată în același articol următoarele: „Ocârmuirea moscovită nu prea purta grijă de instrucția populației, mai ales a celei de prin sate. Pe timpul lui Alexandru III, 1881—1894, inspiratorul său, vestitul Pobedonoștev, de altfel om foarte cult, avea și se baza chiar pe concepția că învățătura e dăunătoare pentru poporul de jos". În ce privește școlarii basarabeni români, ei uitau vara puținul pe care-l învățau în restul anului, — așa constatau organele oficiale rusești (citate tot în articolul lui N. P.).

Între oficialitate de-o parte și între țărani și boierii români pe-de-alta era luptă: cea dintâi tindea la școli rusești, cei din urmă la școli românești. Date interesante în această privință a cules L. T. Boga din Arhiva Statului din Chișinău și le-a publicat în broșura *Lupta pentru limba românească* (1932). Astfel din dosarul 954 se constată că în județul Soroca pe la 1860 obștiile sătești cereau școli cu „citire și scriere moldovenească, învățarea rugăciunilor în moldovenește și gramatică moldovenească". Încă de pe la 1840—50, oficialitatea decretase limba română facultativă. Faptul se constată din certificatele școlare eliberate la Chișinău în 1844 și Soroca 1855.

În 1866, s'a scos limba românească dintre materiile de studii ale liceului din Chișinău, iar în 1867, și dela seminarul de acolo. La 28 August 1868 se desființează postul învățătorului de limbă românească dela școala din Hotin (dosar 1214), post înființat prin stăruința boierilor în 1841 (dosar 672), iar în 1871 se dă ordin pentru desființarea tu-

turor posturilor similare din celelalte școli ținutale (dosar 100).

Să nu înțelegem de aici că nu se mai învăța românește în școli. În mod oficial nu trebuia să se'nvețe, dar de fapt se'nvăța, fiindcă învățătorii neizbutind — chiar când știau ei rusește — să'nvețe pe copii în limba Statului, o'ntorceau pe limba satului. Iată o constatare oficială în această privință (dosar 32) anul 1875, direcțiunea școlilor din Basarabia): „Cu toate că învățătorul Dubina funcționează la această școală de cinci ani, copiii moldovenilor nu'nțeleg rusește. Așa un elev, care a frecventat destul de regulat școala timp de cinci ani, nu'nțelege cuvintele cele mai simple: coarne, picioare, etc. De sigur învățătura s'a predat în limba moldovenească“.

După ce că școlile erau puține, apoi nici acelea n'au putut deprinde pe copii să vorbească rusește. „La noi acasă — ne spune tot N. Popovschi, pag. 63 — se vorbea numai moldovenește. Pe tată-meu, cu toate că făcuse școală rusească, nu l-am auzit spunând o vorbă rusească. Maică-mea nici atâta. Noi copiii între noi și cu părinții vorbeam de asemenea numai moldovenește“. Firește, însă, că față de ruși și mai ales față de autorități, copiii se ascundeau, fiindcă erau luați în râs și li se zicea „Moldovan cap de bou!“, — numai pentru că grăiau în limba de acasă.

Ioan Doncev. Să amintim aici de autorul de manuale de limbă română, I. Doncev, care a scris cărți de școală, cu influență și asupra mersului literaturii.

În același an (1865) a publicat un abecedar, o crestomatie, o gramatică și un vocabular.

Abecedarul e'ntitulat „Abecedă rumână compusă pentru școalele elementare, Chișinău, 1865“, 163 pagini.

Crestomatia e'ntitulată: „Cursul primitiv de limba rumână, compusă pentru școalele elementare și pentru

clase gimnaziale (urmează titlul și în rusește), Chișinău, Tipografia lui Akimu Popov, 1865", 264 pagini (9 cu țifre latinești, 253 cu țifre arabe). Cuprinde trei părți numite cursul I, cursul II, cursul III.

Gramatica e formată din etimologie (pag. 1—104) și sintaxă (el îi zice „sintaxă generală", 105—130 pag.).

Vocabularul este româno-rus (66 pag.).

Diftongul **oa** îl întâlnim scris **ô**. Această caracteristică, precum și întrebuițarea lui **û** și, în genere, a alfabetului latinesc ne arată influența Principatelor Unite.

Prin aceste cărți, românii basarabeni puteau ajunge să citească cu litere latine, cum se scria dincoace de Prut. Tot prin ele luau cunoștință și de scriitorii români. Doncev a reprodus în cursul I anecdote, fabule, cimilituri și proverbe. În cursul II a reprodus fabule de Donici (fără să spue că sunt traduceri), poezii de V. Alecsandri (ca Adio Moldovei), de Gr. Alexandrescu (Câinele soldatului), Crețeanu (Cântecul streinătății), Zamfirescu și G. Tăutu. În cursul III a reprodus doine de Alecsandri și poezii populare din colecția lui.

**Tipografia
eparhială,**

despre care am arătat mai sus că a fost închisă în 1883, retipărise mereu cărți românești bisericești până atunci: Penticostarion, 1853, după penticostarul dela mănăstirea Neamțu din 1848; Evanghelie, 1856, după evanghelia dela Buda din 1812; Tipic, 1856, după triodul dela Iași din 1816; Anfologhion, 1861, după o ediție din Moldova de dincoace de Prut; Octoich, 1862, după octoichul dela mănăstirea Neamț din 1836; Ceaslov, 1862; Triod, 1863, după triodul dela Blaj din 1800; Ceaslov mic, 1867. Tipărise și traduceri din rusește: Catehism, 1862; Despre credință și viața creștinească, 1863; Invățăături catehizice, 1867; Culegere de bucăți cu conținut dogmatic-religios,

1871, traducere de preotul T. Baltağa (St. Ciobanu, Cultura rom. în Basarabia, pag. 69—70).

Ziare. Dintr'un articol al lui St. Ciobanu din revista Viața Basarabiei, 1933, aflăm că în 1848, tipograful Achim Popov a cerut autorizație să scoată la Chișinău un ziar „Românul”, dar nu i s'a aprobat. Altă încercare a lui Gh. Gore din 1863 a avut aceeași soartă. Numai în 1867 s'a aprobat apariția unui Buletin al Eparhiei Chișinăului, dar în rusește și în românește. Buletinul a durat până în 1871.

Contrabandă culturală. Oamenii au recurs atunci la contrabandă, trimițând pe ascuns ziare și cărți de dincoace dincolo de Prut. În opera sa, În Exil, Zamfir Arbore ne povestește următoarele despre doctorul N. Zubcu-Codreanu, de fel din Basarabia și trăind în județul Tutova: „Trăind însă la București și apoi în județul Tutova, N. Codreanu nici pentru un moment nu uită pe nenorociții săi frați din Basarabia; cu fiecare transport de cărți revoluționare în limba rusă, polonă și ruteană, el expedia la Chișinău cărți românești: zecimi de exemplare de „Răzvan Vodă” a lui Hasdeu, operele lui Alecsandri, Bolintineanu, Bălcescu, aritmetice, cărți de citire pentru școlari, geografii, evangheliile românești, letopisețele lui Mihail Kogălniceanu, cumpărate cu banii săi, le trecea de se răspândeau în Basarabia”.

În familiile boierești n'a pierit nu numai limba românească, dar nici tradiția culturală românească. Îmi povestea la Chișinău Pavel Gore, în vremurile înălțătoare ale unirii Basarabiei cu România, că ei comandau cărți

românești la Odesa, iar de acolo li se aduceau din București prin Paris! — dar li se aduceau.

În asemenea atmosferă grea și neprietenoasă s'a dezvoltat literatura românească în Basarabia în anii 1850—1905.

CAPITOLUL II

ION SÎRBU 1830—1869

Ion Sîrbu (el scria Sirbu) a avut legături intelectuale și cu românii de dincoace de Prut, fiindcă ziarul *Zimbrul* din Iași îi publică o poezie „Moldova” în 1851 (N-rul 1 din foiletonul *Zimbrului*).

În 1865, G. Misail publică în *Buletinul Instrucției Publice* articolul „Idei despre cultura românească din Basarabia”. Amintește și de I. Sîrbu, dar numai despre bucata Moldova, pe care o cunoscuse din foiletonul *Zimbrului*.

În 1866, V. A. Urechiă în studiul său „Despre fabula...” (București) îl amintește în următoarea formă: Fabulele lui „sunt lacrimile apăsăturii, deși în privirea literară sunt prea în urma literelor române dela data imprimării lor” (pag. 26).

În 1898, Chr. Negoescu în studiul său despre fabulă afirmă că românii de dincoace de Prut cunosc ca fabuliști basarabeni pe C. Stamati și pe I. Sîrbu, iar în notă citează volumul de fabule al acestuia din urmă.

În 1910 a apărut la Văleni de Munte volumul *Poezii române de sub stăpânirea rusească*, cu bucăți din Antioh Cantemir, C. Stamati și I. Sîrbu. Nu ni se spune cine a îngrijit publicarea volumului (poate N. Iorga?). Volumul reproduce toate fabulele, iar dintre poezii, numai dedicația, deoarece ar cuprinde „rânduri mișcate către patrioții moldoveni”. Limba bucăților e modernizată.

În 1923, Șt. Ciobanu, în *Cultura Românească* în Basarabia, acordă lui I. Sîrbu loc însemnat, dar nu-i recunoaște merite literare.

În 1932, revista *Viața Basarabiei* publică o notiță după informațiunile luate de G. Bezviconi dela Sergiu Gh. Sîrbu, înrudit cu poetul. Aflăm de aici că acesta se născuse la 15 Ianuarie 1830 și a murit la 10 Aprilie 1869, fiind îngropat la Mășcăuți, județul Orhei. Datele nașterii și ale morții se găsesc pe inscripția de pe mormânt. Tot acolo e'ngropat și tatăl poetului. Pe piatra mormântală a tatălui stau încrustate versuri scrise de fiu. Tatăl era basarabean, se numea Gheorghe Sîrbu și purtase rangul de căpitan; soția sa, mama poetului, era din Iași: se numea Smaranda. fiică a velcăpitanului Costachi Tomovici.

Gh. Cardaș, în *Antologia scriitorilor basarabeni*, fără să indice izvoare, dă ca an de naștere 1808 și de moarte 1883; mai afirmă că fabulele lui S. „sunt inspirate” după scriitorii ruși Krâlov, Dmitriev și Hemnițer.

Scrierile lui Sîrbu au apărut în două volume:

1. „Fabule alcătuite în limba moldovinească de D. Ioan Sîrbu, Chișinău, în tipografia lui Popov, 1851”. Pe verso stă scrisă în rusește aprobarea cenzurii („țensor” M. Paleolog). Volumașul e tipărit cu litere vechi (nu rusești) și cuprinde o „Înainte cuvântare” de 5 pagini, numerotate cu țifre latinești, apoi 83 de pagini de fabule, în număr de 50. La tabla de materii, fabulele sunt numerotate tot cu țifre latinești. (Exemplarul din biblioteca Academiei Române cuprinde pag. 1—8 de două ori).

Fabulele nu sunt originale, cum lasă a se'ntelege ediția dela Văleni, nici „inspirate”, cum spune G. Cardaș, ci traduse. Ne-o declară Sîrbu în prefață. Zice acolo că a luat ideia traducerii dela atâți scriitori care au tradus fabule în limba lor: „atunci când asemenea lucru să află talmăciț, în multe limbi, eu nu m'am lenevit a le urma lor și a traduce aceste fabule în limba moldovinească”.

Forma e greoaie, dar nu din cauza influenței originalelor, ci din cauza puținului contact al traducătorului cu limba literară românească. Numai odată simțim influența originalului, când ne spune „ce fel de vacă sunt!” în loc de „ce vacă sunt!” (fabula Prăvirea faptelor altuia). Cuvintele le putem grupa în trei categorii: a) cea mai mare parte corespund formei curente din literatura timpului; b) cuvinte cu înfățișare locală moldovenească (fie de dincoace, fie de dincolo de Prut), ca on (un), ceva (ceva), chic (pic), a chica (a pica), hrighi (hribi), miroznă (miros) și c) cuvinte cu înfățișare neologică: rusească ori occidentală; neologisme rusești: genia (geniu), meștanin (țăran), grajdanin (burghez), dvorianin (boier); neologisme franțuzești: m'am educat; neologisme italienești: rareta (raritate).

Face bună impresie versul „Dar folos nu-i nici de-o ceapă degerată”, din fabula Momîța și Ochelarii.

2. „Alcătuirile D. Ioan Sirbu, poezie, Chișinău, 1852”. Cuprind 98 de pagini. Aici se găsește dedicația, lăudată în ediția din 1910 dela Vălenii de Munte. Sună astfel:

Patrioților, primiți
Ale mele osteneli
Această carte o cetiți
Și iertați a ei greșeli.

Nu împărtășim calificarea de „rânduri mișcate”. Restul volumului cuprinde poezii tot atât de slabe. Poezia care a atras atenția încă din 1851 „Moldova” cuprinde, ca cea mai bună strofă, pe următoarea:

Moldovo, țară frumoasă!
Pământ bun și 'mbelșugat,
Cu pădur multe-și deasă ¹⁾
Și cu izvoare bogat!

¹⁾ Moldovenism pentru „dese”.

Restul strofelor până la 11 sunt inferioare chiar acesteia. Inferioare sunt și celelalte poezii. Sirbu manifestă preocupări morale: cântă dreptatea, bucuria, moartea, casa pe care și-a clădit-o. Cântă de două ori căsătoria: a doua oară în forma unui dialog între un tânăr și un bătrân, primul fiind contra căsătoriei; cel de al doilea, pentru. De tendințele morale se depărtează când cântă cruciadele și cele patru anotimpuri (fiecare în câte o bucată), dar nu se ridică la înălțimea, nici la frumusețea subiectelor.

Trăia în atmosfera de idei literare a lui Asachi și Eliad Rădulescu. Credea și el că trebuia să ajute la îmbogățirea literaturii noastre, traducând și scriind, și considera asemenea activitate faptă patriotică. Îmbogățirea nu numai a literaturii, ci și a limbii. Își însușise și mândria originii latinești a limbii — poate și sub influența gramaticii lui Hâncu — și socotea o datorie ca, pentru acest motiv, să'mbogățească o limbă din origină atât de nobilă și totuși atât de săracă: „Pătruns fiind — zice el în Înainte cuvântare la fabule — de scânteia dragostei, carele s'au așîțat în sufletul meu cătră fiii românești, mai vârtos văzînd că limba aceasta, fiind mai ¹⁾ fiică a slăvitei și vechei mume latine, ar fi de trebuință a o mai înzăstra... Aceste fabule în limba moldovenească socot că îi vor fi de folos și cred că de ai avè ce mai mică picătură de sânge român, ai sălta văzînd în mânil tale această cărticică"; iar la sfârșit: „Drept aceea aduc în jîtnița patriotismului acel mic grăunte...".

Nu știm ce studii a făcut, dar din prefața Fabulelor rezultă că trăise în mediu cultural destul de înaintat, fiindcă amintește ca fabuliști pe Esop, pe Lafontaine și Krâlov și fiindcă manifestă și preocupare de frumos literar, în

¹⁾ Aproape.

comparația aceasta dintre un fir de paiu și viața omului: „Ca și un fir de paiu, când silnicul crivăț din aria lăcuinții îl suflă aruncându-l în văpaia pierzării ființei lui”. Mediul acela înaintat era rusesc și contrazicea tradiția în care se formase scriitorul și-l împiedica să-și alcătuiască o formă literară, în care să fi putut exprima mai multe imagini de felul celei citate, nu numai una singură.

CAPITOLUL III

AL DONICI 1806—1816

Legăturile cu M. Al. Donici a fost răsfățat al revistelor **Kogălniceanu** și și al cititorilor de pe vremuri! Il căutau conducătorii de reviste să colaboreze, îl căutau cititorii. Și vremurile de-atunci favorizau dezvoltarea fabulei, fiindcă exprimarea de-a-dreptul a gândului și a cuvântului nu se'ngăduia, dar și Donici izbutise dela'nceput să-și câștige prietenia publicului, prin exprimarea lui atât de pe'nțeleșul tuturor! Încă din 1839 colaborează la Albina Românească a lui Asachi și continuă în 1845 și 1847; la Propășirea (1844); Calendar pentru poporul românesc (1844 și 1847); Zimbrul (1851); Calendar pentru români (1851 și 1852), Săptămâna (1853); Almanah pentru români (1853); Almanah pentru învățătură și petrecere (1853); România Literară a lui V. Alecsandri (1855); Revista Carpaților (1860 și 1861); Revista Română (1861 și 1862).

A stat în legături strânse și cu M. Kogălniceanu. Împreună au colaborat la Alăuta Românească (1838), la Almanahul lui M. Kogălniceanu (1844), iar cea dintâi ediție a fabulelor sale a apărut „la cantora ¹⁾ Daciei Literare”, în chiar anul apariției acestei reviste a lui M. Kogălniceanu (1840). Indemnul stăruitor al acestuia către atâți tineri talentați ai timpului s'a exercitat și asupra lui Donici. Pu-

¹⁾ Tipografia.

blicându-i câteva fabule în Dacia Literară, Kogălniceanu le-a adnotat astfel: „Cititorii vor putea judeca care sunt fabulele cele mai nemerite, ale foaiei noastre sau ale celorlalte jurnale”,

De aici a rezultat însă și ascunderea faptului că fabulele nu erau originale. Kogălniceanu venise cu formula răsunătoare și simpatică a originalității literare. Spunea tăios: „traducțiile nu fac o literatură!”. Din această cauză: 1) Sau Donici a ascuns lui Kogălniceanu că doar tradusese; 2) Sau acesta din urmă s'a făcut complicele prietenului și au tăcut amândoi. Vinovăția — fie numai a unuia, fie a amândurora — nu părea prea mare, întru cât de regulă subiectele fabulelor revin des dela un fabulist la altul. Aici nu era însă vorba numai de asemănarea subiectelor, cum vom vedea. Cazul cu Donici s'a repetat în aceeași vreme cu Negruzzi. În Dacia Literară se crease anume o rubrică pentru descrierea obiceiurilor românești, fiindcă alt punct din programul revistei cerea inspirație din aceste obiceiuri. Rubrica a deschis-o Negruzzi cu un vestit studiu Cântecelor populare ale Moldaviei, cu privire mai mult la muzica lor și la jocurile ce le'nsoșesc, primul studiu la noi despre poezia populară. Studiul însă nu era nici el original, ci o transpunere cuvânt cu cuvânt a studiului lui J. Mainzer din *Revue des deux Mondes* (1834) „*Musique et chants populaires de l'Italie*”. Publicarea transpunerii însemna călcarea fățișă și chiar în numărul cu programul a punctului acestuia contra traducerilor. Negruzzi a tăcut sau a făcut complice și pe Kogălniceanu! (v. Studii și Cercetări de autorul cărții de față).

Donici a colaborat nu numai la reviste moldovenești, ci și munteneste, între altele la *Revista Română* a lui Odorescu. A colaborat nu numai cu fabule, ci și cu traducerea din rusește în românește a unui articol despre eparhia Chișinăului dintr'o carte, al cărui titlu îl dă el pe româ-

nește astfel: „Carte de memorie a provinciei Basarabiei pe 1862”. Articolașul a apărut în Revista Română pe 1863.

**Cum a fost
cunoscut.**

1862. Cercetările privitoare la Donici au început încă din timpul vieții sale. În ziarul Independența Română din Decembrie 1862, Radu Ionescu, critic al timpului, a publicat un articol intitulat „Al. Donici, Studii asupra vieții și fabulelor sale”. După apariția părții I a studiului, a observat că ar avea nevoie de mai multe pagini și s'a adresat lui Odobescu, ori l-a rugat acesta, ca să publice mai bine articolul într-o revistă, cum era Revista Română, cu pagini mai multe și în condițiuni tehnice superioare.

1863. Radu Ionescu a introdus în articol un capitol despre fabulă în genere și continuând cu partea din Independența Română, l-a publicat în Revista Română. Studiul s'a oprit aici, fiindcă Revista Română a'nchetat. Din partea rămasă aflăm că boierul basarabean Dumitru Donici a avut patru băieți: Alexandru, Iordache, Andronachi și Petrachi. Toți au învățat de mici rusește cu dascăli ruși. Alexandru nu sta la lecții. Fugea. umbla călare pe câmp, se ascundea în pădure și citea acolo câte o bucovină ori psaltire românească. La vârsta de 12 ani fu trimis la Petersburg într'un institut particular de unde intră în școala de cadeți (școală militară).

Studiul analizează apoi pe larg parte din fabulele lui Donici socotindu-le originale, doar cu următoarea rezervă: „La'nceput necunoscând destul de bine limba și societatea românească, multe subiecte le-a luat dela renumitul fabulist rus Krâlov, precum Parnasul, Gâștele, Râul și Eleșteul și altele”.

1866. Din anul morții înainte, studiile despre el s'au înmulțit.

Chiar în acel an, Gh. Gore publică în rusește în Moni-

torul Oficial al Basarabiei (Bessarabskia Oblastnâia Vedomosti) un lung articol, inspirat din articolul lui Radu Ionescu, dar cu material biografic inedit. Gore analizează pe larg fabulele, socotindu-le, ca și Radu Ionescu, originale. Consideră ca traduceri din Krâlov numai fabulele Parnasul, Gâștele, Râul, adăugând însă și „etc”. Gore știa că Donici pregătise spre sfârșitul vieții o ediție completă și de aceea se adresează guvernului Principatelor Unite ca să sprijine tipărirea.

Datele și informațiunile biografice inedite sunt următoarele:

Donici a putut intra în școala de cadeți din Petersburg mulțumită prieteniei dintre tată-său și contele Capo d'Istria. Nu știa o vorbă rusească. Colegii lui îl rugau să le vorbească românește, ca să audă și ei limba lui. În curând s'a obișnuit cu noua limbă și în vremea revoluției din 1821 citea cu atenție ziarele rusești care povesteau evenimentele de atunci petrecute pe teritoriul nostru. În școală era întâiul la logică și la partea literară. Prima analiză literară care i s'a cerut a fost tocmai a unei fabule. Profesorul i-a notat-o astfel: „Aceasta este nu numai produsul unei munci serioase, ci și a unui vădit talent”. Donici a păstrat multă vreme acea compoziție. Avea memorie bună. Recita nu numai poezii, dar și bucăți întregi din piesele de teatru. Declama frumos. Se deprinsese dela profesorul lui de istorie Golitin. În școala de cadeți se predă și dreptul. Astfel se explică pregătirea lui juridică și cum de a putut deveni mai târziu în România magistrat.

În același an, C. Negruzzi a publicat în Trompeta Carpaților un necrolog, devenit apoi singurul izvor de informație despre Donici, după ce s'a reprodus în fruntea ediției Șaraga a fabulelor, ediție rămasă ca punct de plecare al edițiilor următoare.

1870. Nu peste mai mult decât peste patru ani dela pre-

fața lui C. Negruzzi, viața și operele lui Donici formează obiectul unui discurs de recepție la Societatea Academică Română. Este discursul lui Gh. Sion, unde lui Donici i se spune „poetul și fabulistul emerit al Românilor”. Răspunzând lui Sion din partea Societății Academice, în aceeași ședință, V. A. Urechiă declară că dacă moartea nu-l răpea prea de vreme, Al. Donici ar fi fost ales membru al Societății Academice (întemeiată în 1867). Inchizând ședința, președintele de atunci al Societății, Timoteiu Cipariu, declară: „Nu ne rămâne dar decât să urăm României ca divina providență să o dateze cu cât mai multe talente de asemenea natură”.

În ce privește originalitatea fabulelor, Sion a schițat doar vagă îndoială, contra căreia V. A. Urechiă a protestat.

1886. În acest an, în revista *Contemporanul* de sub direcția lui V. G. Morțun și I. Nădejde, un colaborator ascuns sub anonimatul Verax (de sigur I. Nădejde) a arătat că 63 de fabule, câte a cunoscut și a comparat cu textul rusesc al fabulistului Krâlov, pe 46 Donici le-a tradus, procedând în felul următor: „La unele din fabule, titlul l-a tradus întocmai din rusește, la altele a'nlocuit un nume de animal prin altul, în sfârșit unora le-a pus titluri așa de deosebite de cele pe care le-a tălmăcit încât — zice Verax — mi-a pricinuit mult năcaz. Așa de pildă, fabula Petrenii și Bistrița este din Krâlov sub numele ¹⁾ Țăranii și râul, Lupul nazir ²⁾ sub numele ³⁾ de Adunarea Obștei, Nada și Piticul sub numele ⁴⁾ de Pestișorul”. Între fabulele dovedite de Verax ca traduse din Krâlov, intră și vestitele Vulpea și bursucul; Lupul și cucul; Sticletele și ciocârlanul; Două poloboace; Racul, broasca și știuca.

^{1, 3, 4)} La Krâlov.

²⁾ Ministrul care administra pe țigani.

Verax a comparat textul lui Krâlov și cu o traducere franceză a lui Charles Parfait, apărută la Paris în 1867, și constată superioritatea traducerii românești: „Donici a știut a se ținea mai aproape de model. Drept că știa și mai bine rusește”.

În același an, I. Nădejde, în Istoria limbii și literaturii române, apărută în Iași, prezintă foarte rău pe Donici (ca și pe Țichindeal) din punct de vedere al originalității. Le zice „plagiatori”: „S’au redus la simpli plagiatori și nu ne vom pierde timpul cu dânsii”.

1892. Th. D. Speranția, în studiul său „Fabula în genere”, se ocupă și de Donici, servindu-se de necrologul lui Negruzzi. Adaugă, ca noutate, o informație orală dela Al. Papadopol-Calimah că dela D. ar mai fi rămas și alte fabule: „Al. P.-C. crede că aceste bucăți trebuie să fie originale și poate cam mușcătoare, de aceea autorul nu le-a publicat pe acele vremi...” (pag. 100). Speranția afirmă că vreo 50 de fabule sunt împrumutate dela Krâlov, „iar din celelalte dela La fontaine direct sau indirect” și consideră ca fabulă originală sigură „Turma și câinele”, socotind-o în schimb slabă (pag. 157). Se ocupă și de ritmul fabulelor, fiind satisfăcut doar în parte: „Donici se îngrijea de exactitatea ritmului. Aceleași greșeli de accente, însă, ca și la mai toți ceilalți fabuliști, fac și în versurile lui D. să răsară accente ritmice care ne supără auzul” (pag. 173). Reproduce apoi 6 fabule.

1894. Aron Densușianu în Istoria limbii și literaturii române (ediția II-a) admite punctul de vedere al lui I. Nădejde.

1898. Christu Negoescu în „Studiu asupra fabulei” repetă, în alți termeni, ce spusese Negruzzi. Consideră pe Donici ca original, cu rezerva că „a avut înainte-i mai mult pe Krâlov” (pag. 50), îl compară cu Gr. Alexandrescu dela

moi și cu fabulistul Lachambaudie (1866—1872) dela Franzezi (pag. 52) și reproduce 13 fabule.

1900—1901. În cursul său de istoria literaturii dela Facultatea de litere din București (litografiat și păstrat în biblioteca Academiei Române), Ov. Densușianu prezintă pe D. ca traducător: „De Donici se spune în toate părțile că a imitat pe Krâlov. „Imitat” e termenul cel mai benign, pe care i-l putem aplica. A despuiat în toată puterea cuvântului pe Krâlov. După cum a tradus pe Antioh Cantemir împreună cu C. Negruzzi, tot așa a tradus cuvânt din cuvânt pe fabulistul rus”. Apoi relevă cum Donici înlocuia numele proprii și dă ca exemplu fabula Vulturul și painjănul, unde vorbește de Ceahlău, Bistrița, Moldova și Siret, de unde la Krâlov era Caucaz, Sciția, Asia Mică și Persia. Relevă, ca și Verax, înlocuirea titlului de Sătenii și Pârâul prin Petrenii și Bistrița.

1913. Al. Epure în studiul său „Influența fabulistului rus Krâlov asupra lui Donici și Stamatii” confirmă că Donici a tradus pe Krâlov, cu oarecare libertate numai în morala fabulelor. La cele 46 bucăți stabilite de Verax în 1886 ca fiind traduse din Krâlov, Al. E. mai adaugă 14. Alte două fabule „Muntele” și „Doi raci” le consideră că „par a fi luate” din La Fontaine (pag. 99). Consideră ca originale pe următoarele 11: Inițiințarea fabulei, Liliacul și rândunelele, Calul și măgarul, Paingânul și bondarul, Adevărul, Câinele lătrând, Bondarul mizantrop, Două mance, Capra și iada, Turma și câinele, Jderul și cacomul; în același timp constată că tocmai aceste sunt cele mai slabe: unele cu subiecte banale, altele desvoltă doar un proverb, altele reprezintă mai mult istorioare decât fabule. Chiar și versul liber e luat din Krâlov.

1926. În articolul „Figuri culturale” din volumul Basarabia, I. Negrescu constată influența lui La Fontaine asupra lui D. Cele două fabule arătate mai sus și socotite ca

atare sunt într'adevăr traduceri, dar din scriitorul rus Al. Efimovici Izmailov (1779—1831). Dela același a luat D. bucățile, socotite greșit ca originale, Iniințarea fabulei, Li-liacul și rândunelele, Calul și măgarul, Două mance. Fabula Paingânul și bondarul este tot din Krâlov, la care poartă titlul Paianjenul și albina. Altă fabulă Musca este din alt scriitor rus Dmitriev.

1927. În „Istoria literaturii românești” (ed. II) de autorul cărții de față se consacră lui D. o pagină, spunându-se, în ceea ce privește originalitatea sa, că fabulele „urmăresc de aproape pe Krâlov”.

Vieța. Iată cum îl descrie fizicește Sion pe Donici în discursul său de recepție amintit: „Era de statură mijlocie și de constituțiune forte. Avea ochii verzi, fața brună închisă, părul negru și numai către bătrânețe începuse a cărunți. Vorbea rar și cu tonul apăsător. Figura sa exprima totdeauna o voioșie plăcută: cu surâsul pe buze părea că arată o fericire neîntreruptă; dar îndată ce intra în conversațiune intimă, da pe față sentimente de durere și de descurajare”. Despre memoria lui spune: „Avea o memorie extraordinară, încât era în stare o zi întreagă să recite, fără a se împiedica, nu numai fabulele sale, dar și scrierile altora”.

Tatăl fabulistului se numea Dumitru, era frate cu vestitul pravilist Andronache Donici și figura între boierii de rangul I-ii. După 1812 a trăit la moșia Stânca, pe malul Răutului, în Basarabia.

Despre mama lui găsim următoarele în Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia la 1821 (publicate de G. Bezviconi), la cap. 88 c: „Văduva răposatului clucer Dimitrie Lupu, fiul lui Donici, Elena, locuiește la moșia sa din ținutul Orhei; are din căsătorie legitimă patru copii, fii: Alexandru de 15 ani, Gheorghe de

14 ani, Petrache de 13 ani și Andronache de 10 ani, din care primii doi urmează liceul militar din Petersburg... Stăpânește averea moștenită dela răposatul ei soț, jumătate din moșia Stânca din ținutul Orhei, pe care se află 35 familii de săteni și 5 familii de țigani șerbi. Osebit stăpânește în ținutul Iași ¹⁾ pământ nelucrat". Tot acolo mai citim: „Nobleța Doiceștilor se urcă la 200 de ani ²⁾” și „In actul divanului Principatului Moldovei, soțul actualei doveditoare Elena, Dimitrie Donici, e trecut ca vel-clucer, pentru că era judecător în ținutul Iași și ispravnic în județul Soroca". La Stânca s'a născut scriitorul în anul 1806. A'nvățat în casă până la 12 ani, când a fost trimis la Petersburg — cum am văzut —. Din Școala de Cadeți de acolo a ieșit sublocotenent, a intrat apoi într'un regiment din Basarabia, dar după puțină vreme a demisionat și a trecut în Moldova de dincoace de Prut. A păstrat totuși legături cu Basarabia și s'a'nsurat acolo în anul 1835. După aceea s'a stabilit dincoace de Prut și a avut două fete. După patru ani de căsnicie, soția i-a murit. S'a însurat a doua oară în 1841 și a mai avut zece copii. A trăit din funcțiunea de magistrat și din venitul unei moșioare. În magistratură a ajuns până la gradul de procuror la Casație. A murit în 1866.

Traducerile lui S'a făcut cunoscut prin traducerea din fabuliștii ruși. poeziei Căruța poștei de Al. Pușchin.

Valoarea lor. Tot din acest poet a tradus Țiganii și i-a publicat în 1837. A tradus apoi din Krâlov 30 de fabule și le-a publicat în 1840, cum am mai arătat, în tipografia Daciei Literare, pe hârtie roz. Traducerea s'a căutat bine, așa încât numai după doi ani,

¹⁾ Partea de peste Prut a acestui județ.

²⁾ În 1821.

a apărut într'o nouă edițiune. Incurajat, Donici a publicat în același an traducerea a încă 25 de fabule, tot din Krâlov, și 5 poezii originale slabe.

Pe temeiul celor două volume din 1840 și 1842, completate cu fabulele apărute în ziare și reviste după aceea s'a publicat ediția Șaraga amintită (170 pag.). Până la pag. 71 sunt fabulele dinainte de 1842, iar de acolo înainte cele din anii următori.

În 1844, A. Donici în colaborare cu C. Negruzzi, traduce „Satire și alte poetice compuneri de Prințul Antioh Cantemir” cu cheltuiala lui Al. Sturza-Miclăușanul. Volumul, tipărit frumos și pe hârtie bună, cuprinde 8 satire, 4 ode, 2 epistole, 6 fabule și 8 epigrame.

În genere, D. traduce într'o românească ușoară și curgătoare. Tocmai așa se explică de ce nu s'a observat că traducea atunci când nu mărturisea el singur. De aceea nici astăzi între cititori nu e socotit traducător. Prea românești sună cuvintele, prea românești construcțiile.

Contribue de asemenea la impresia de originalitate și versul liber izbutit în care a tradus 49 de fabule (alte 33 le-a tradus în versuri regulate). Acest vers liber aduce o nouă contribuție, mai însemnată chiar, la înfățișarea atât de firească a formei din traducerea fabulelor. Fără cercetările specialiștilor, cititorul cu greu s'ar fi dus cu gândul ca niște fabule unde dialogul și limba curg atât de natural să nu fi fost originale.

CAPITOLUL IV

AL. RUSSO 1819—1859

**Nepăsare și
discreție.**

Rari oameni atât de nepăsători și de discreți în viață ca Alexandru Russo!

Așa ne explicăm de ce a fost recunoscut ca scriitor atât de târziu. Prima lui operă, *Băcălia Ambițioasă*, comedioară jucată pe scena teatrului din Iași în 1846, n'o cunoaștem. Nu s'a interesat să și-o publice. Nu știm însă nici dacă a îngăduit direcției teatrului să-i anunțe numele, fiindcă, într'o dare de seamă a lui D. Gusti, autorul este amintit cu inițiala R. Tot ce-a scris în revista lui V. Alecsandri *România literară* din 1855, a semnat A. R. Ziarul *Foleitonul Zimbrului* din Martie 1855, ocupându-se de unul din aceste articole, numește pe autorul lor A. R., cum semnase și el. Poftim de te fă celebru cu inițiale! În răspunsul său la darea de seamă a lui Gusti semnează A. Rusu, dar numai fiindcă aducea la rândul-i alte învinuiri recensentului și ținea să-și ia răspunderea. Altfel declară că n'a scris ca să se dea drept autor: „Aceia care s'au alunecat pe calea Teatrului Național niciodată n'au avut de gând să scrie pentru a-și face un nume sau pentru a se da publicului drept autori” și recunoaște bucuros unele defecte ale piesei. Ocupațiile lui au fost exploatarea de moșii, ca arendaș și proprietar, magistratura, advocatura. Scrisul, a cincia roată la car! A venit o vreme când

a dus luptă grea cu scriitori de vază munteni și ardeleni, nu s'a dat înlături dela atacuri, a dovedit cunoștințe și generale și de specialitate, superioare celor cu care lupta, și totuși în toiul luptei declara: „Nici nume, nici profesie de cărturar nu avem” (Cugetarea a doua din partea II). Prietenul său V. Alecsandri l-a cunoscut de minune și a ținut să releve această însușire a firii lui în două scrisori către Al. Odobescu din 1863, dar publicate abia în 1901, în studiul despre Al. Russo de autorul cărții de față. „Cât a fost el în viață, nu s'a gândit a cerca să ia loc între autorii moderni din Principate — zice V. Al. — deși avea destule cunoștinți și talent, ca să se poată ridica cât de sus”. Și mai departe: „Te rog să mă ajuți a nu lăsa uitării memoria unui om carele a fost în stare să jertfească pentru interese de înaltă cuviință dreptul său de părinte asupra Cântării României”. Intr'adevăr, să scrii Cântarea României și să nu ții la numele de scriitor! Foarte puțini au înțeles aceasta și unii au găsit aici un argument în contra dreptului său de autor asupra acestei minunate scrieri.

A mai scris o comedioară, Jicnișterul Vadră sau Provincialul la Teatrul Național, în același an cu Băcălia Ambicioasă. Nici pe aceasta n'o avem, fiindcă nici de ea nu s'a mai interesat după reprezentație, dar și pentru că din pricina ei a cunoscut surghiunul la mănăstire. Surghiunul constituia un abuz de putere din partea autorităților. Textul piesei fusese doar supus censurii și redus cu o treime. Surghiunul mai însemna întreruperea mijloacelor de existență, ba și expunerea vieții, deoarece cădea în luna Februarie; și surghiunitul trebuia să facă drumul în căruță, dela Iași în fundul Vrancei la Soveja. Mai însemna în sfârșit lovirea demnității la un om de cultura occidentală a scriitorului. Avem impresiile lui din această vreme, intitulate Soveja, s'au găsit printre hârtiile rămase după moarte. Ei bine, și acolo tot nepăsător și, prin nepublica-

rea impresiilor, tot discret. Citim: „Nicio părere de rău, nici un strigăt de mânie, nicio plângere n'a trecut pe buzele mele“. Alecsandri ne confirmă și el trăsătura aceasta de caracter a prietenului: „Nepăsarea caracterului său l-a susținut neconținut în lupte victorioase cu soarta“.

Și nepăsarea și discrețiunea lui ne ajută să explicăm de ce a rămas atâta vreme necunoscut!

Contra lor a dat luptă dâră V. Alecsandri. Lupta a deschis-o în 1862 și a încheiat-o în 1886, doar cu trei ani înainte de a muri, — atât de grea a fost. Cu anul 1862 începem și noi expunerea fierberii dimprejurul numelui lui R., fierbere întreținută în cea mai mare parte de stăruința poetului.

**Cum a fost
cunoscut.**

1862. Anul morții lui R. este și anul unirii Principatelor (1859). Alecsandri a fost absorbit de această problemă, a fost trimis în misiune politică de Vodă Cuza la curțile italiană și franceză și la guvernul englez. A putut reveni la preocupările literare și personale abia în 1862, anul unirii definitive a Principatelor. Între preocupările lui sta la loc de frunte și punerea în lumină a meritelor prietenului său. În 1862 i se oferă un bun prilej. Alexandru Odobescu primise dela Ion Ghica manuscriptele lui N. Bălcescu, mort în 1852, și începuse publicarea lor în *Revista Română*. Ii trebuia însă o biografie a lui Bălcescu. Gândul i-a mers la V. Al. Acesta i-a scris pagini de adâncă emoțiune. În cursul expunerii a venit vorba despre maiorul C. Filipescu, despre Al. Russo și Coradini, mai puțin cunoscuți decât N. Bălcescu. Poetul s'a folosit de prilej și a adăugat despre fiecare câte o notiță. Pentru întâia oară s'au putut citi la noi date biografice despre R. Să notăm: 1862!

În același an, ziarul francez *La Voix dela Roumanie* din

București, de sub direcțiunea lui Ulysse Marsillac, profesor de limbă și de literatură franceză la facultatea de litere, reproduce în franțuzește notița biografică a lui Al.

1863. V. Alecsandri trimite la 2 August lui Odobescu textul francez al Pietrei Teiului și al Sovejei, împreună cu o scrisoare despre care a fost vorba și mai sus, în care-i atrage atențiunea că, dacă ar fi traduse, bucățile în chestiune ar putea figura cu cinste în Revista Română. Într'adevăr Soveja apare, dar Piatra Teiului nu.

La 14 Septemvrie îi trimite alt manuscript francez Yassy et ses habitants, precum și o parte din Cugetări care nu mai apăruseră în România Literară (1855), din cauza încetării acesteia, de asemenea împreună cu o scrisoare, amintită și ea mai sus. În această scrisoare, poetul informează pe Odobescu despre faptul că R. este autorul Cântării României.

În scrisoarea dela 2 August spune: „Scrierile lui A. Russo se deosebesc mai mult prin idei decât prin stil. Ele au un caracter de originalitate locală, fiind niște tablouri ale epocii dela 1840” — e vorba despre scrierile trimise lui Odobescu.

Acesta vorbește despre manuscriptele franceze a lui R., primite dela V. Al. și declară că ele interesează prin seriozitatea cugetărilor și prin originalitatea spiritului. Ia act în același timp că R. este autorul C. R.

În același an, La Voix dela Roumanie, amintită mai sus, publică Le rocher du corbeau, altă scriere franceză a lui R., trimisă de sigur tot de Al., fiindcă acesta, în scrisorile către Odobescu îi lasă latitudinea să trimită aceluiși ziar francez și celelalte scrieri franceze pe care i le expediasse, — în caz când n'ar fi găsit cu cale să le publice traduse în revista lui.

1868. Foaia Societății pentru cultura și literatura popoului din Bucovina care apărea la Cernăuți, ca și Albina

Pindului din București, reproduc notița biografică din 1862, de sigur tot după stăruința lui V. Al. Prima revistă publică în românește *Le Rocher du Corbeau*, tradusă de sigur de poet. A doua publică studiul lui R. *Poezia Populară*, tradus de sigur de poet.

1873. *Revista Convorbiri Literare* reproduce notița biografică din 1862.

V. Bumbac versifică *Stânca Corbului* și o publică în *Foaia Societății* din Bucovina.

1874. Alecsandri trimite revistei *Columna* lui Traian de sub direcțiunea lui B. P. Hasdeu bucata *Palatul lui Duca Vodă* a lui R. Bucata era o scrisoare din 1840 a lui R. către V. Al., de sigur în limba franceză, dar tradusă acum de V. Al. În câteva rânduri introductive, B. P. H. numește pe autor „neuitatul Alexandru Russo”.

Ziarul Orientul latin din Ardeal publică în trei foiletoane *Cântarea României*, versiunea Bălcescu, afirmând în prefață că nu știe dacă s'a mai publicat undeva această operă, afară de broșura *România Viitoare* (1850). Se publicase textul însuși al lui R. în *România Literară* (1855).

1876. Gr. Tocilescu ține la București o conferință despre N. Bălcescu și o publică în *Columna* lui Traian. O extrage și în broșură. Se ocupă și de paternitatea C. R. rezolvând-o în favoarea istoricului.

V. Al. intervine imediat și, la urma unui articol despre N. Bălcescu în *Convorbiri Literare*, spune între altele:

„În broșura d-sale, d. Tocilescu pare a avea oarecare îndoială asupra adevărului că poemul în proză C. R. a fost compus de A. Russo și tradus numai de N. Bălcescu. D-lui zice: „Această taină literară se vede că s'a împărtășit numai de Alecsandri, pentru că toți ceilalți amici ai lui B. recunosc pe acesta de autor al C. R.”. D. Tocilescu nu știe că acea lucrare s'a făcut în urma unei înțelegeri între Bălcescu, Russo și cu mine, cu scop de a exalta spi-

ritul și a desvolta simțul de românism al tinerilor studenți din Paris. Traducerea s'a publicat la 1851 în România Viitoare și, după ce s'a produs efectul așteptat, a fost din românește tradusă în limba franceză, pentru a deștepta simpatiile francezilor în favoarea Românilor... Manuscrisul francez, adică manuscrisul primitiv al poemei se găsește la mine, împreună cu alte hârtii ale lui Al. Russo. Fie dar bine încredințat d. Tocilescu că taina literară ce l-a mirat este un adevăr... foarte adevărat".

1877. La 18 Aprilie, poetul trimite manuscrisul francez al C. R. d-nei Polyxenia A. Spiro-Paul, împreună cu o scrisoare. În 1903, Edgar Th. Alsan, rudă cu această familie, mi-a adus scrisoarea, aflată atunci în posesiunea lui Spiro-Paul fiul, mi-a dat voie să extrag o copie, pe care am și publicat-o în revista Literatură și Artă română din același an.

1878. Deși în 1863, în Revista Română, Al. Odobescu înclina pentru paternitatea lui R. asupra C. R., acum, publicând Istoria Românilor sub Mihai Viteazul a lui Bălcescu în volum, adaugă și textul Cântării României, versiunea Bălcescu din broșura România Viitoare, atingând chestiunea autorului doar într'o notă la început. Cu acest prilej vorbește și despre Amintirile lui R.: „Arareori, într'o scriere românească, s'a revărsat mai mult din acel spirit național, cules din priveliștea naturii pitorești a României, din traiul simplu și primitiv al plugarului și al plăieșului român, din poveștile vitejești ale letopiseților vechi și ale basmelor bătrânești, din graiul mlădios și expresiv al poporului român".

Reproducând textul C. R. din România Viitoare, Odobescu declară într'o notă, pe care o veți întâlni îndată, că a respectat originalul, cu singura modificare a formei „slo-

bozenie" în „libertate", fiindcă Bălcescu nu întrebuințează niciodată acest cuvânt în propriile-i opere. Totuși vom vedea din tabloul comparativ care urmează că s'au făcut mult mai multe schimbări:

Precuvântarea la C. R.

Bălcescu

Odobescu

supt ¹⁾	sub
cămară	cameră
se părea	se păru
dar	ci
ajunge ²⁾	ajunge
apusană	apuseană
amerință ³⁾	amenință
războaielor	răscoalelor
strein	străin
slobozenia	libertatea ⁴⁾
se giuca ⁵⁾	se juca
avu și ea durerile	avu durerile
nouri	nuori
ca să dea	și să deae
stilul	titlul
liberale	literare
întunericimi	întunecimi
încai	încailea
împregiurările	împrejurările

¹⁾, ²⁾, ³⁾, ⁵⁾ Peste tot.

⁴⁾ „Ierte-mi-se a fi schimbat aci și pre unde se mai află în cursul poemei apocrife a lui Bălcescu cuvântat de *slobozenia* în acela de *libertate*". (Al. Odobescu).

Textul Cântării României ¹⁾

Bălcescu

Odobescu

lacrămile
de
trufaș
râdicându-și
răriște
nor
în
genuche
sunt
înaintea
ai
slobod
feliu
sabiei
pe
a sdrumica
a pradelor
giunicele
batgiocori
batgiocură
clâncăirea
nisipului
nu se zărea
sfat
mâinile
slobodă
ceriu
și

lacrimile ¹⁾
pe
trufași
ridicându-și ²⁾
răriști
nour ³⁾
cu
genuchi
suntem
dinaintea
hai
liber
fel
săbiei
pre
a sdruncina
a prăzilor
junicele
batjocori
batjocură
clângăitul
năsipului
nu se *mai* zărea
svat
mânele
liberă
cer
căci

¹⁾ Verseturile purtau la Bălcescu numerotație arabă (1, 2, 3); la Odobescu, latină (I, II, III). ^{1, 2, 3, 4)} Peste tot.

Bălcescu

volnicia
ceriu
repezi
lăcaș
nori
vijălioase
să
altariu
adunate cu *grămada*
streinilor
batjocori
noruri
pășaste
întunecimea
să supue
sfaturile
ceriul
za
nor
slobozi
sfărâmă
viitoriul
să te supue
streinul
ai
gioc
copiliță
blestemăția
*pământ*e al durerilor

Odobescu

voinicia
cer ¹⁾
răpezi
locaș
nouri
vijelioase
se ²⁾ (reflexivul)
altar
toate adunate
străinilor
batjocori
nuori
pășește
întunecimea
să supună
svaturile
cerul
zea
nuor
liberi
sfăramă
viitorul
să te supună
străinul
hai
joc
copilă
blestemățiile
pământ al durerilor

1885. Teodorescu Gh. Dem. publică marea lui colec-
țiune de Poezii Populare. În prefață dă atențiune deosebită

¹⁾, ²⁾ Peste tot.

lui R. ca admirator al poeziei populare și colecționar al ei. Studiul lui R. despre Poezia Populară, publicat, cum am arătat mai sus, în 1868, îi fixează ca dată a redacției 1835—1839.

1886. La 25 Noemvrie apare scrisoarea lui Ion Ghica despre N. Bălcescu în Convorbiri Literare. Fiindcă acolo Ghica se îndoia despre adevăratul autor al C. R., Alecsandri intervine: „Un seul passage existe dans les articles sur lequel nous pourrions discuter, c'est celui qui concerne la C. R. Ce poème en prose est bien de A. Russo et non de Balcesco. Je le lui ai vu composer en langue française alors que, de retour en Suisse, où il avait fait ses études, il ne savait pas encore écrire le roumain. Quant à l'histoire du monastère, où l'on aurait découvert un vieux manuscrit... elle a été inventée par moi, d'accord avec Balcesco, afin de donner à cette oeuvre un parfum d'antiquité et par conséquent un attrait aux yeux des lecteurs. Voilà!" (Scrisoarea se păstrează la Academia Română în pachetul 805 și a fost publicată în Noua Revistă Română, 1 Aprilie 1901).

1891. N. Iorga scrie despre N. Bălcescu în volumul său Schițe din literatura română și spune despre R. următoarele: „Trebue să ne resemnăm odată a lipsi pe bietul R., care numai astfel de scriitor nu pare să fi fost în viața lui obscură, de această glorie uzurpată".

În același an, Biblioteca națională din Craiova publică în Nr. 5 C. R. versiunea Bălcescu.

1892. Prima dată i se consacră lui R. un capitol, deși mic, într-o istorie a literaturii române, scrisă însă de un strein în limba germană. E vorba de Geschichte des rumänischen Schrifttums a d-rului Rudow. Capitolul constă în rezumatul biografiei date de V. Al. la 1862 și în informațiuni — pe care numai aici le găsim — despre opera „Șezătorile la țară" a lui R.

Dar în același an, B. P. Hasdeu într'o conferință ținută și publicată la București, Mai 1892, confirmând că s'a luat obiceiul la noi ca oamenii de seamă să fie desbrăcați de meritele lor, dă ca exemplu și pe Bălcescu, căruia unii ar vrea să-i ridice paternitatea C. R. și s'o atribue unui „anonim” Russo. Uitase că în 1874 zisese „neuitatul Alexandru Russo”.

Exemplul lui Rudow a rămas izolat.

1896. Apare manualul didactic Noțiuni de istoria limbii și literaturii române de Gh. Adamescu. Scriitorul nostru nu e studiat. Este doar amintit la capitolul despre literatura populară, cu ideile lui Teodorescu Gh. Dem., și la capitolul despre N. Bălcescu în chestiunea C. R., cu ideile lui Odobescu.

De ce Alecsandri n'a În studiul său despre R., autorul **putut impune pe R.?** cărții de față explica faptul că un scriitor de atâta valoare n'ajunsese nici în 1900 să fie socotit ca atare, dar nici măcar scriitor, prin starea înapoiată a cercetărilor de istorie literară: „Multe din operele ce compun [lit. rom.] sunt încă nepublicate, viețile multora din scriitori sunt necunoscute, de influențele sub care aceștia s'au dezvoltat prea puțin s'a ținut seama (ed. II, pag. 3)”. Era tocmai cazul lui R. Operele-i steteau ascunse în ziare și reviste uitate, viața lui aproape de loc cunoscută, fiindcă prietenul său Alecsandri, singurul care a mai vorbit despre el, fusese sgârцит în dare de informațiuni, iar cât privește apropierea de unii mari scriitori europeni nici atât.

Să adăugăm acum încă o considerațiune. Puținii care citiseră ziarele și revistele timpului nu puteau reține numele lui R. Iată de ce:

La 1846, numele acestuia a apărut în Albina Românească din Iași sub un răspuns la critica ce se făcuse comedioarei

sale Băcălia Ambițioasă. În acea critică el era denumit prin inițiala R. Răspunsul său e semnat într'adevăr A. Rusu. Constituia însă acest răspuns cu caracter mai mult personal prilej să atragă atenția?

La 1851—52 în ziarul *Zimbrul* din Iași apare seria de articole *Studie Moldovană*. Frumoase într'adevăr, pline de melancolie pentru trecutul care se duce, dar semnate cu pseudonimul Terentie Hora. Acest pseudonim n'a mai apărut sub nicio scriere de a lui R. Cum dar să se impue, cu toată frumusețea articolelor sub care sta? ¹⁾

În Calendar pe 1853, editura Buciumul Român din Iași, scriitorul nostru publică bucata *Holera* și semnează doar A. R.

În 1855, V. Al. scoate revista *România Literară* și cere concursul lui Russo. Tot ce a publicat acesta aici a semnat cu inițiale. La tabla de materii însă toate articolele lui apar înregistrate sub numele A. Russo. Dar se poate impune numele unui scriitor prin tabla de materii?

În 1855—56, R. colaborează puțin la *Steaua Dunării*, dar tot sub inițialele A. R.

Să facem acum bilanțul. Până în 1859, anul morții, scriitorul nostru semnase o singură dată cu numele întreg și atunci un foileton cu mult caracter personal. De ce să ne mai mirăm că n'a fost cunoscut ca scriitor cât a trăit și nici multă vreme după aceea?

Nici Alecsandri n'a cunoscut activitatea literară a lui R. dinainte de 1855, fiindcă în nota biografică pe care i-a consacrat-o și despre care a fost vorba mereu mai sus zice că „a debutat ca scriitor român în foaia *România Literară*“, care a apărut numai în 1855. Ba și Gh. Bogdan-Duică

¹⁾ Identitatea dintre pseudonim și numele lui R. a stabilit-o autorul cărții de față în *Convorbiri Literare*, an. XXXVI, pag. 820.

afirmă același lucru în 1901, în articolul său despre R. din *Convorbiri Literare*.

*

* *

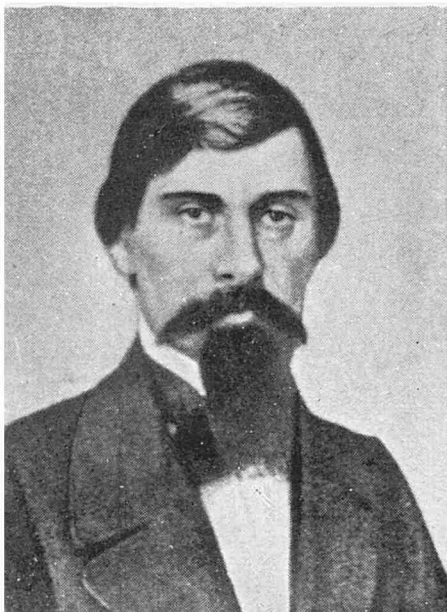
Ca student la facultatea de litere din București, autorul acestui articol urma ca materie secundară și estetica.

O preda pe atunci C. Rădulescu-Motru, care a expus în câteva lecții și părerile lui Hennequin din volumul *La critique scientifique*. În ultima lecție a recomandat auditorilor să încerce să aplice ideile expuse la analiza unui scriitor român din punct de vedere al stilului. M'am gândit îndată la Nicolae Bălcescu și la opera, pe care o credeam a lui, *Cântarea României*. Mai ales pentru C. R. socoteam pe istoricul lui Mihai Viteazul reprezentantul stilului poetic. Dela primele rânduri, în ediția *Istoriei* lui Mihai Viteazul publicată de Odobescu, am dat peste nota acestuia privitoare la autorul *Cântării României* și am văzut îndoiala. Cum dar să analizezi stilul lui Bălcescu după o scriere contestată? În altă parte, Odobescu vorbea elogios despre *Amintirile* lui Russo și pomenea de revista lui V. Alecsandri, *România Literară*. Cercetând revista am dat la tabla de materii, întocmită pe autori, de numele A. Russo, iar sub el o serie întreagă de opere.

1900 și 1901. Și astfel în *Noua Revistă Română* au apărut câteva articole despre R. cu notițe biografice și prezentarea materialului descoperit de autbrul cărții de față.

Tot de el, în același an, a apărut o broșură despre *Cântarea României* cu argumente în favoarea lui R.

În același an, Biblioteca Minerva (ed. mică) din București publică în Nr. 5 C. R., versiunea Russo, prin îngrijirea autorului cărții de față.

ALEXANDRU RUSSO
1818 1859

Dupa o fotografie dela
Edgar Th. Aslan.

1901. N. Iorga, făcând o dare de seamă despre broșura de mai sus, tot în Noua Revistă Română, admite temeinicia argumentelor și recunoaște în R. „un patriot călduros, un spirit drept, un meșteșugit scriitor”.

Tot atunci, Ov. Densușianu mi-a atras atențiunea că în Biblioteca Academiei Române se găsesc manuscripte de ale lui R. Pe temeiul lor s’au completat articolele din N. R. R. și s’au publicat de către Fundațiunea Universitară Carol I din București sub titlul „Al. Russo (o pagină ignorată de literatura română)”, cu o prefață de Ovid Densușianu.

În același an, tot Ov. Densușianu studiază pe R. la cursul său de istoria literaturii române.

Tot atunci apare în Convorbiri Literare un articol amănunțit al lui Gh. Bogdan-Duică despre R., ca dare de seamă despre monografia tipărită de Fundațiunea Universitară Carol I.

1902. În sfârșit, un manual didactic introduce pe R. între scriitorii români pentru întâia oară. Cartea Literatura modernă de Gh. Adamescu și M. Dragomirescu. O biografie de două rânduri și câteva verseturi din C. R.

1904. Patru mici capitole se consacră lui R. de autorul cărții de față în Desvoltarea limbii literare și un capitol aparte în manualul didactic Literatura Română Modernă.

1905. Ovid Densușianu în revista lui Vieața Nouă sub titlul de O legendă literară, ocupându-se de societatea Junimea din Iași, vorbește des și despre R.

Tot atunci, I. Bianu la cursul său de istoria literaturii române studiază și pe R.

1906. Ediția II-a a manualului didactic din 1902 al lui Gh. Adamescu și M. Dragomirescu consacră un capitol însemnat scriitorului.

În același an apar în Viața Românească dela Iași arti-

colele lui G. Ibrăileanu „Dela M. Kogălniceanu la Titu Maiorescu“ și „Primul junimist“ (C. Negruzzi), unde la fiecare pas aproape se vorbește și despre R.¹⁾.

1908. Apare ediția completă a scrierilor lui R. publicată de autorul cărții de față cu cheltuiala Academiei Române.

În același an în Biblioteca Enciclopedică Socec s'au publicat *Piatra Corbului* și *Soveja*, tot de către autorul cărții de față cu mici notițe introductive: una biografică și una istorică, ambele de comentator, iar a treia critică, probabil de M. Dragomirescu.

1909. C. Mărgăritescu publică în traducere *Piatra Teiului* și *Iașii* și locuitorii săi. Drept prefață se reproduce notița biografică a lui Alecsandri despre R.

În același an în Biblioteca pentru toți apar: *Cântarea României*, *Poezia populară* și altele de R. publicate de autorul cărții de față.

1910. În Biblioteca Scriitorilor Români, a editurii Minerva, Gh. Bogdan-Duică reproduce din ediția dela 1908 numai scrierile românești. Scrierile sunt grupate în: *Memorii* și *Scrieri istorice* (Amintiri, Studii Moldovane, Studii Naționale, *Soveja*, *Holera*, *Palatul lui Duca-Vodă*, *Decebal* și *Ștefan cel Mare*), *Critice* (*Critica Criticii*, *Poetul Dăscălescu*, *Mihai Cuciureanu*, *Contra Ardelenilor*, *Poezia Poporală*), *Scrieri poetice* (*Cântarea României*, *Piatra Corbului*), *Scrieri Politice* (*Cugetări* [dela Cluj], *Scrisori*, *Desrobirea Țiganilor*, *Steaua Dunării*, *Ofițeri francezi în Moldova*).

Comentatorul a reprodus textul ediției dela 1908, dar

¹⁾ O analiză pe larg a publicațiunilor despre R. dintre 1900 și 1906 găsiți în Anexele dela ediția din 1908 a Scrierilor lui, publicată de autorul cărții de față.

nu întocmai. O comparație fugară ne arată următoarele deosebiri:

R.

căpriță (p. 104)
 să între (p. 104)
 părințească (pag. 104)
 îndărăpt (p. 106)
 răpegiune (p. 12)
 din (p. 16)
 strămoșască (p. 16)
 nu agiungè (p. 16)
 idealizează (p. 175)
 înțăles (p. 51)
 viderea (p. 58)
 carea (p. 58)
 a stânge (p. 84)
 ie (p. 84)
 înțălege (p. 84)
 provincie (p. 87)
 feliurite (p. 89)
 prințipii (p. 12)
 socială (p. 96)
 prifacerea (p. 96)
 pre (p. 149)
 înțălegem (p. 149)
 ceriul (p. 151)
 erudiția (p. 162)
 incolțăște (p. 133)
 va rădica (p. 137)
 pre (p. 137)
 amerințătorul (p. 139)
 îndărăpt (p. 139)
 agiută (p. 143)
 chinuirilor (p. 143)
 gioc (p. 143)

B.-Duică

căprioară (p. 10)
 să între (p. 10)
 părintească (p. 10)
 îndărăt (p. 12)
 repegiune (p. 23)
 de (p. 37)
 strămoșească (p. 37)
 nu agiungea (p. 40)
 idealisară (p. 45)
 înțeleș (p. 128)
 vederea (p. 135)
 care (p. 135)
 a stinge (p. 161)
 ia (p. 161)
 înțelege (p. 161)
 provincie (p. 164)
 felurite (p. 166)
 principii (p. 169)
 socială (p. 173)
 prefacerea (p. 173)
 prea (p. 175)
 înțelegem (p. 175)
 cerul (p. 177)
 educația (p. 181)
 incolțește (p. 206)
 va ridica (p. 210)
 pe (p. 210)
 amenințătorul (p. 212)
 îndărăt (p. 212)
 ajută (p. 217)
 chinurilor (p. 217)
 joc (p. 217)

1914. N. I. Apostolescu publică versiunea Bălcescu a C. R., însoțind-o de o prefață unde reia argumentele din 1909, ca să probeze că Bălcescu e autorul. La început vorbește despre câteva mistificări literare celebre, sub influența cărora s'ar fi făcut și a C. R. Afirmă însă unele inexactități de fapt. Zice: „Niciodată însă acesta (R.) nu îndrăzni să o iscălească sau cel puțin să pretindă — el că este lucrarea sa...”. Russo a semnat, în România Literară, Cântarea României cu inițialele A. R. și de mai multe ori, fiindcă opera s'a tipărit în mai multe no. ale revistei. Cu aceleași inițiale a semnat și Cugetările și Amintirile și tot ce a publicat acolo. Mai spune: „... se publică din nou C. R. în Rom. Lit. a lui Al. la Iași, dar nu e semnată de nimeni. Cititorul foarte atent al revistei lui Al. o va găsi însă la sumarul dela sfârșitul anului, pusă în șirul unor publicațiuni, care, în deosebire de C. R., fuseseră toate semnate, datorite lui A. R.”. Am spus mai sus că în România Literară toate articolele lui Russo sunt semnate A. R. Nicio deosebire pentru C. R.

1915. Mihail Sadoveanu publică în Biblioteca Minerva traducerea Pietrei Teiului și a Iașilor în 1840 cu o notiță introductivă, din care desprindem: „puțin cunoscut de generația care a urmat, abia azi numele lui începe a pătrunde, — după ce a rămas definitiv stabilit că lui i se datorește vestita poemă C. R.”.

1918. Unirea Basarabiei cu România face să se vorbească mai mult și despre R., scriitor basarabean. În anul următor unirii apare la Chișinău broșura „Aduceri aminte de Alecu Rusu, dată la tipar de Petre V. Haneș, profesor la Universitatea Populară și la Gimnaziul Nr. 2 din Chișinău, prețul lei 1”. Precuvântarea cuprindea și următorul apel: „Într'o scriere, R. spune că s'a născut într'un sat frumos, rășchirat între păduri și copaci, pe o vale a codrilor Bâcului. cu un păr mare în mijloc, dar numele satului nu-l

spune și nici nu l-a aflat nimeni până acum. Poate cărticica de față va cădea în mâna cuiva care știe pe unde să fi trăit neamul lui Rusu. De s'ar întâmpla aceasta, tare ne rugăm să dați de știre la Universitatea populară din Chișinău". Nu băgasem de seamă că R. nu vorbea precis de acest sat ca de locul nașterii, putea fi și astfel, putea fi și numai satul copilăriei.

1919. State Dragomir pune în versuri C. R. sub titlul „C. R. după marele basarabean Alecu Russo, Iași (în versuri)".

1925. Traian Ichim, funcționar la Arhiva Statului din Iași, descoperă acolo un foarte prețios dosar cu actele succesiunii lui R. A publicat despre el un articol în *Viața Românească* din Iași, scos apoi în broșură, sub titlul „Alecu Russo". Acestei broșuri datorim multe date biografice, necunoscute până atunci.

1926. Simonescu I. Dan în „*Incercări Istorico-Literare*", studiază dreptul de autor al lui R. asupra C. R., precum și influențele străine asupra acestei opere. Combate părerile lui N. I. Apostolescu, adaugă și alte argumente în favoarea lui R.

1927. N. Tcaciuc Albu tipărește la Cernăuți un mic studiu istorico-literar despre C. R., unde aduce unele interpretări personale pe temeiul materialului existent. Interpretările privesc mai ales C. R., dar și în genere viața și activitatea lui R. Presupune că mama scriitorului ar fi murit de tuberculoză și că dela ea a moștenit-o fiul. Presupune că R. a scris C. R. îndată după surghiunul la Soveja și, în parte, sub influența lui. Călugărul la care spune Bălcescu că a găsit opera ar fi R.; iar mănăstirea unde a găsit-o, ar fi Soveja. Apoi autorul studiului mai aduce un argument în favoarea dreptului de autor a lui R.: asemănarea izbitoare dintre versetul 28 din C. R. și un fragment din *Amintirea III* a lui R. I-a scăpat însă din

vedere că această asemănare a fost relevată de autorul cărții de față în studiul său despre Russo (ed. II, pag. 142). Autorul mai presupune că R. a scris C. R. în românește, nu în franțuzește, și că a recurs la Bălcescu pentru a-i da o formă mai corectă, el neștiindu-se atât de stăpân pe limba literară. Cu acest prilej autorul consideră unele arhaisme și provincialisme din redacțiunea lui Russo a C. R. drept „greșeli gramaticale sau de ortografie sau de ortoepie”. De aceea ajunge la concluzia că „editorii scrierilor lui R. ar trebui să reproducă numai textul publicat de Bălcescu, care e mai perfect, și să se dea uitării textul publicat de Russo însuși. Cărțile didactice însă vor trebui să facă acest lucru negreșit”. Procedăm atunci la fel cu restul operelor lui R? Cu Amintirile, Cugetările, etc.?

În același an, în colecția Cartea cea bună, Lucian Blaga publică versiunea R. a C. R., apreciind astfel actualitatea operei:

„Pentru un intelectual de astăzi, Cântarea României nu mai prezintă decât un interes istoric. Numai în perspectiva trecutului poți să mai citești poemul, fără să te supere sentimentul exclamativ din care porcede ritmul întregului. Dacă e adevărat însă că individul trece și trebuie să treacă prin stadiile principale ale istoriei neamului său, dacă e adevărat că viața individului e o scurtă recapitulare a istoriei naționale, C. R. rămâne o carte totdeauna bună și actuală pentru tineret” (introducere).

Deși se spune că textul este reprodus după ediția din 1908, constatăm următoarele abateri:

<i>R.</i>	<i>L. Blaga</i>
displetite	despletite
a soților	al soților
răsbunătoriul	răsbunătorul
răpede	răpezi

R.

viitoriul
rămăsu-ț'au
deschiși
chizășuește
a intra
sugătoriul
cătră
îngroza
strălucitor
f'au fost
muncitoriul
a te batgiocuri
abie
ceriul
din *a* dreapta
pre
câne
a vitejilor
viitoriul
amerințătorul
sfâșiete
abie
feliurite
ai agiuns
numai *a* durerii
agiuns
spre a înviè
a dușmanilor
vr'o
blăstămați
isteciune
nemângâietă
răsipite

L. Blaga

viitorul
rămăsu-ți-au
deschis
chezășuește
a intra
sugătorul
către
îngrozea
lucitor
fi-au fost
muncitorul
a te batjocori
abia
cerul
din dreapta
pe
câine
ale vitejilor
viitorul
amenințătorul
sfâșiate
abia
felurite
ai ajuns
numai *ale* durerii
ajuns
spre a învia
ai dușmanilor
vreo
blestemați
istețime
nemângâiată
risipite

R.

podvoada
 gioc
 rădicau
 rădică
 să ie
 vedè
 displetite
 răzbunătorul
 sămănate
 spre a înviè
 gioc
 din *a* dreapta și
 din *a* stânga
 s'au apropiet
 ceriu
 despoierea
 ceriu
 zidiu
 sângele părinților
 în vinele *strimte*
 a strănepoților
 au secat
 ceriu
 blestemul
 disbrăcător

L. Blaga

povara
 joc.
 ridicau
 ridică
 să ia
 vedea
 despletite
 răzbunătorul
 semănate
 spre a învia
 joc
 din dreapta și
 din stânga
 s'a apropiat
 cer
 despoiarea
 cer
 zid
 sângele părinților
 în vinele *strâmte*
 ale strănepoților
 a secat
 cer
 blăstăm
 desbrăcător

1928. În Studii și Cercetări de autorul articolului de față este un capitol „Elevi și studenți români la Geneva”, unde se vorbește și de R. pe temeiul cercetărilor făcute la fața locului.

1930. În editura Casei Școalelor apare ediția II-a din studiul despre Al. Russo din 1901 al autorului cărții de față. Ediția II-a reproduce întocmai ediția din 1901.

1931. În Arhivele Statului din Iași, autorul acestui articol a găsit două dosare cu acte privitoare la R. și la mama sa vitregă, Maria Rusu. Ele au fost copiate cu cheltuiala lui Vasile Haneș și se găsesc în arhiva Soc. Prietenii Istoriei Literare. Partea importantă din ele se găsește rezumată în volumul Prietenii Istoriei Literare de către autorul cărții de față.

1935. Ion Pilat publică în colecția Pagini alese C. R. și Amintirile. Judecându-l pe R. în comparație cu M. Kogălniceanu, V. Alecsandri și C. Negruzzi, spune că R. „ne apare astăzi ca poate cel mai apropiat în timp”. Cât privește actualitatea lui: „Alec Russo a făcut critică junimistă înaintea lui Maiorescu și a scris Amintiri moldovenești înaintea lui Creangă. El a fost — într-o privință — creatorul, înaintea lui Eminescu, al tradiționalismului românesc, cu acea nuanță de *paseism* liric, de care trebuia să uzeze atât de mult toată poezia semănătoristă de mai târziu” Și mai departe: „Modernă” prin acel amestec neobișnuit și turburător de luciditate critică și de delir profetic — opera lui Alec Russo nu și-a dat încă în literatura noastră toate roadele. Mai sunt în ea — ni se pare — posibilități de dezvoltări în viitor și de rodiri fecunde. Ne gândim mai ales la puternicele și evocatoare verseturi din C. R., al căror stil biblic și țărănesc, idealist și realist, nou și tradițional totodată — deschide perspective neexploatate și largi poeziei de mâine”.

Textul C. R. e reprodus după ediția din 1908, dar cu schimbări:

R.

nemângâiet
ficioarii
jălesc
displetite

Pilat

nemângâiat
feciorii
jelesc
despletite

R.

săcriul
răsbunătoriul
pre
ceriul
ficiori
viitoriul
slăbăciune
cetit-ai
râdică
ficiarilor
râdicau
molășire
ceriul
jucându-se
vijălioase
jărtfei
fusăși
năsipul
nelegiuirea
stânsă
privegheți
a intra
râdică
blăstemele
sărmanilor
sugătoriul
îngroza
ficiarii
ceriul
armasarii
feliul
înțelege
săceră

Pillat

sicriul
răsbunătorul
pe
cerul
feciori
viitorul
slăbiciune
citit-ai
ridică
feciorilor
ridicau
moleșire
cerul
giucându-se
vijelioase
jertfei
fuseși
nisipul
nelegiuire
stinsă
priveghiați
a intra
ridică
blestemele
sărmanilor
sugător
îngrozea
feciorii
cerul
armăsarii
felul
înțelege
seceră

R.

struncenează
râdică
urieși
a sdrumica
căpiteniile
pier
încolțăște
popoările
întră
înțăleg
neînțelepte
să rădicăm
îmbrățoșat
jărtfă
părințească
plăzmurile *ale*
inimii noastre
sbieratul
ceriul
nemângâietă
părințească
jărtfe
muncitoriul
soartea
fecioară
leghioanelor
jărtfește-te
de abiè
ceriul
se rădică
ficioarii
carele

Pillat

sdruncinează
ridică
uriași
a sdruncina
căpeteniile
piere
încolțește
popoarele
întră
înțeleg
neînțelepte
să ridicăm
îmbrățișat
jertfă
părințească
plăznuirile inimii
noastre
sbieratul
cerul
nemângâiată
părințească
jertfe
muncitorul
soarta
fecioară
legioanelor
jertfește-te
de abia
cerul
se ridică
feciorii
care

R.

codrii
armasarilor
blăstema
au rădicat
viitoriul
de abie
neînțeleasă
feliurite
încumătat
să te înădușă
erai avută... *și se îmbui-
bară de carnea ta, ca
niște lupi flămânzi...*
erai vitează... *și înfip-
seră*

mișălia
înțelepciunea
jăfuirea
stâns-am
nemângâietă
răsipite
blăstămuri
se rădicau
părințească
să *ie*
atuncea
vede
înțelegeau
se rădicau
jălesc
răsbunătorul

Pillat

cidrii ¹⁾
armăsarilor
blestema
a ridicat
viitorul
de abia
neînțeleasă
felurite
încumetat
să te înăbușe
erai avută... *și
înfigseră*

mișelia
înțelepciunea
jefuirea
stins-am
nemângâiată
risipite
blestemuri
se ridicau
părințească
să *ia*
atunci
vedea
înțelegeau
se ridicau
jelesc
răsbunătorul

¹⁾ Se explică în notă prin „codrii”.

R.

spre a înviè
s'au apropiet
ceriu
mișălia
blăstămăția
blăstămul
râdică-ți
râdicau
blastămă
spre a înviè
biruinți
ceriu
disbrăcător
pre

Pillat

spre a 'nvia
s'a apropiat
cer
mișelia
blestemăția
blestemul
ridică-ți
ridicau
blesteamă
spre a învia
biruință
cer
desbrăcător
pe

1937. În colecțiunea *Literatura Clasică Românească* de sub îngrijirea Soc. Prietenii Istoriei Literare, autorul cărții de față a publicat *Scrieri* de Al. Russo, numai pe cele apărute cât timp scriitorul a fost în viață.

Introducerea cuprinde următoarele capitole: *Vieța* lui R., *Scrierile* (toate), *Cultura*, *Ideile critice*.

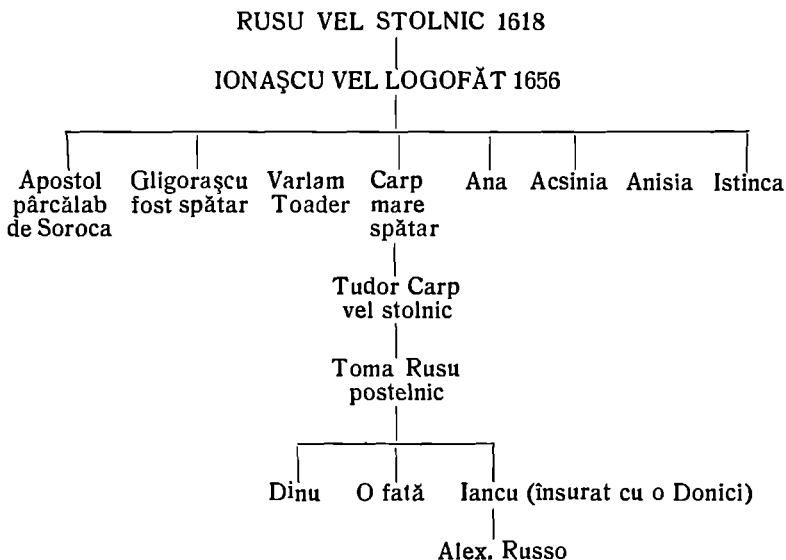
1940. În colecțiunea *Clasicii Români Comentați*, editată de *Scrisul Românesc*, Craiova, autorul cărții de față a publicat 1) *Scrieri* și 2) *Scrieri Postume* de Al. Russo amândouă volumele constituind o ediție completă.

VIEAȚA LUI RUSSO

Familia.

Familia Rusu ori Russo este și astăzi cunoscută în Basarabia ca veche și nobilă. Între hârtiile rămase după moartea scriitorului s'a găsit și un act din 16 Noemvrie 1824 din partea guvernului

rusesc, prin care se atesta nobleța familiei. Un arbore genealogic l-a dat d-rul Cazacu lui Traian Ichim, care l-a publicat în broșura amintită mai sus. Extragem un fragment care ne interesează:

Ionașcu dela 1656 tot Rusu se chema, dar nu s'a mai scris în genealogie. Ionașcu era nume de persoană, nu de familie. Tot așa stă lucrul cu fiul său Carp și cu nepotul său Tudor Carp. De asemenea Carp, este aici nume de persoană, iar la Tudor Carp este nume de început de familie nouă. Familia cea veche era tot Rusu. Numele acestei familii reapare în genealogie cu postelnicul Toma, bunicul după tată al lui Russo. Toma se însurase cu Smaranda Donici. Din această căsătorie s'au născut doi băieți: Dinu și Iancu; și o fată.

Familia Rusu se înrudea cu familiile moldovenești Rosetti, Donici și Negri. Faptul l-a stabilit și Traian Ichim la Arhiva Statului din Iași și mi-a fost confirmat încă din

1900 de Edgar Th. Aslan, care era rudă cu urmașii de mai târziu ai familiei Rusu.

Dinu Rusu n'a avut copii și toată averea a rămas fratelui său Iancu. Știm că în 1817 avea în Basarabia moșiile Pănășești și Pârlești (Traian Ichim după N. Halippa).

Iancu Rusu. A fost mare exploatator de moșii ca arendaș și ca proprietar în Basarabia și în Moldova propriu zisă. Intre urmașii lui se păstrează amintirea că ar fi ținut ca arendaș moșiile Ivancea din județul Hotin, Huși și Dorna. Că a stăpânit moșia Ivancea în 1817 aflăm și dela N. Halippa (v. Traian Ichim). Parte din această moșie, sub numele de Negrișoara, a cumpărat-o împreună cu francezul André Chefneux, iar dela 1839 înainte, despăgubind pe tovarăș, a rămas singur proprietar. În 1843 a arendat moșia unui G. Hriste. Mai era pretendent și un N. Jipa Constantinovici. Hriste scrie lui Iancu Rusu că acesta se laudă la oameni că „dela toamnă numai el are să le fie stăpân împreună cu fiul d-tale, dumnealui Alecul Rusul”. În 1843, Iancu Rusu a vândut moșia Negrișoara lui C. Conachi (informații dela Edgar Th. Aslan; v. și Al. Russo, Scrieri, 1908, pag. XVI).

Iancu Rusu a fost căsătorit de două ori: întâia oară cu o vară a sa, născută Donici, cu care nici nu s'ar fi cununat, fiindcă legile rusești nu permiteau (informații Edg. Th. Aslan). Din această căsătorie s'a născut scriitorul nostru. Tcaciuc Albu, în broșura amintită mai sus, presupune că prima soție ar fi suferit de ftizie și că de aceea a murit tânără. Ftizia ar fi transmis-o și fiului său. A doua soție a lui Iancu Rusu a fost Maria Lapierre, născută Rosolimo. Împreună au mai avut trei copii. Se păstrează la Arhiva Statului din Iași testamentul lui Iancu Rusu, datat 13 Iulie 1844 Iași. Acolo spune că averea lui provine și din moștenire și din munca lui. O lasă toată nevastei și copiilor, nu

însă și lui Al. Russo. Înțelegem de aici că relațiunile dintre tată și fiu erau rele. Vom avea confirmarea și mai departe. În testament, Iancu Rusu mai recomandă să nu se cheltuiască cu înmormântarea și pomenile lui mai mult de 100 de galbeni și semnează „Evghenie (nobilul) cavaler Iancu Russul”.

Iancu Rusu umbla mult pentru afaceri de cereale și, probabil, și de vite prin Basarabia, Moldova propriu zisă (poate Muntenia), Constantinopol și Viena. Într'un drum la Constantinopol a adus de acolo o doică pentru fiică-sa mai mică Polixenia. Plecând în curând la Viena, a trimis fata și doica în Basarabia la fratele său Dinu (v. volumul *Prietenii Istoriei Literare*, 1931).

L-am găsit și în lista vizitatorilor la Karlsbad (Karlovv-Vary) în anul 1822 (idem, pag. 458).

A murit în 1849—1850 la Galați și ar fi fost înmormântat acolo. A lăsat episcop al averii pe un Costachi Rosolim, ruda soției lui de-a doua — nu pe Al. Russo!

Nașterea și copilăria.

R. vorbește în *Amintirea I* despre satul copilăriei și vorbește emoționat, pătrunzător, dar nu putem înțelege dacă satul este și al nașterii. În legătură cu aceasta voi povesti o întâmplare dela cursul de istoria literaturii românești pe care l-am predat la Universitatea Populară din Chișinău în anii 1918 și 1919. Ajungând la R., am făcut apel în sală dacă nu știe cineva locul de naștere al scriitorului basarabean. Se ridică atunci din mulțime un țăran gureș — cursurile se țineau în Sala Eparhială — și spune că știe. Russo s'a născut și a trăit la Prodănești, unde și astăzi se păstrează amintirea despre „via lui Oncică” (așa i s'ar fi zis lui Iancu Rusu), precum și ruinele conacului boieresc.

Iată însă că lămurirea ne vine din Geneva, unde, cum vom vedea, a învățat scriitorul. Cercetasem eu însumi în două rânduri acolo și nu reușisem să dau de urmele lui. Acum de curând, d-na Lucia Bourgeois-Popovici, fiica marelui naționalist Aurel Popovici, — îngropat la Geneva — făcând cercetări din îndemnul autorului cărții de față a descoperit passe-portul lui R. cu indicația ca loc de naștere Chișinău. Passeport-ul l-a publicat în fac-simile, d-na Popovici în *Preocupări Literare* din 1939. Iancu Rusu avea de sigur pe atunci și casă la Chișinău, fie ca proprietate, fie cu chirie, și la țară, ca toți moșierii. În Arhiva Statului din Iași se păstrează foaia matriculară sau statul personal, de când R. era judecător la Piatra, cu indicațiuni biografice oficiale. Acolo citim ca dată de naștere 17 Martie 1819. Deși trebuia indicat și locul de naștere, nu-l găsim. Să presupunem că, din cauza rupturii cu tată-său, în fază gravă chiar atunci la numirea ca judecător, cum vom vedea mai jos, R. n'a vrut să-și mai amintească de locul nașterii?

Copilăria și-a petrecut-o de sigur și la oraș și la țară, dar numai despre cea din urmă vorbește în *Amintirea I*. Vrând să reia firul vieții, de două lucruri își aduce aminte: de o dragoste la 18 ani și de satul copilăriei. Trece însă repede peste dragoste și dă în schimb deosebită atențiune copilăriei petrecute la țară. Sunt pline scrierile lui de reflexele acestei vieți. Până și în paginile lui critice le întâlnim, ca de pildă în *Cugetarea V* din partea II: „Tendința literaturii cu cuvinte verzi și stacojii, ca frunzele copacilor, când le-a bătut bruma toamna...”.

Mai vorbește și despre o zi de întâi Mai, — în *Amintirea II-a*. Zi plină de voieșie, de chiote, de mese întinse într'o poiană din inima codrilor, unde toată casa, cu oameni și alimente fusese transportată în trăsură și brașovence. Rezultă de aici belșugul casei în lucruri și personal. În prima trăsură steteau cuconul și cucoana, iar pe capră

un arănut cu ciubucul încălâfat al cuconului și cu pistoale la brâu; într'a doua, jupâneasa cu vutcile și dulcețile; într'a treia, sufragiul cu tacâmurile și cu un țiğănaș; într'a patra, stolnicul cu vinațele (rachipurile), pelinul de 1 Mai, pâinea și cafeaua. Apoi urmau brașovencele cu bucătarul, cu merindele, cu personalul de serviciu și cu cuconașii.

Să fi fost vreo patruzeci de persoane în acest întâiu Mai, descris de R.?

Prăpădul holerei. În bucata Holera a lui R. citim despre
din 1831. groaznicul prăpăd făcut de nemiloasa
boală în familia lui. Zice el acolo:

„Eu care am avut norocirea de a rămâne singur viu din patruzeci de persoane ce locuiam într'o casă!“. Atât! Poate atunci i-a murit mama, — a scăpat tată-său lipsind de acasă după afaceri —, poate atunci s'a pustiit conacul din Prodănești. Atunci se va fi retras și Iancu Rusu în Moldova vechie. Pe copil l-a trimis la învățătură în țări streine.

La ce an să se fi întâmplat acestea? De o holeră groaznică se pomenește pe la 1831. Pe-de-altă parte scriitorul însuși, descriind în Studii Moldovene o zi de 'ntâi Mai, încheie: „Sunt douăzeci de ani de când n'am mai văzut o zi întâi Mai cum se cade!“. Opera de mai sus s'a publicat în ziarul Zimbrul din 1851—52. Ultimul 1 Mai frumos al lui R. ar cădea tocmai în 1831. Poate în vara aceleiași an să fi venit holera!

În Elveția. R. era atunci de 12 ani. Va fi învățat
la școala satului rusește sau în casă
grecește? Ne-a pus pe gânduri un pasaj din Studie Moldovană II, reprodus și în Cugetări partea I, Nr. I, unde ia apărarea tradiției și unde vorbește de „cântecele man-cilor ¹⁾), stahiile nopților, poveștile chelarilor, prieteșugul

¹⁾ Doicilor.

țigănașilor, ocară și zahărul giupâneselor, greceasca dascălului și câte și câte obiceiuri și credințe...". Ar reieși de aici că el a învățat cu dascăl grec. E adevărat că de greutatea de a scrie românește s'a resimțit în-de-ajuns la începutul activității lui literare. Citiți *Critica Criticii*, *Holera* și *Studie Moldovană...*

Știm însă sigur că studiile și le-a continuat în Elveția. Știm dela V. Alecsandri care în notița biografică despre prietenul său strecoară și cuvintele: „Fiind crescut într'un institut din Elveția". Tot d-na Lucia Bourgeois-Popovici a descoperit că școala la care a învățat R. era institutul Naville din Vernier, lângă Geneva, școală la țară. (Preocupări Literare, 1939). Satul basarabean și-a dat mâna cu cel elvețian ca să formeze tot în mijlocul naturii sufletul copilului care a păstrat până la maturitate amintirea frumusețelor elvețiene.

Gasim în *Amintirea* III-a aluziuni străvezii și în forme poetice a pornirii de acasă în țări streine, a drumului până acolo și a greutateților întâmpinate, din punct de vedere sufletesc, în primele luni. Găsim însă în *Piatra Teiului* și în *Iași* în 1840 și farmecul care l-a resimțit în fața munților și râurilor elvețiene. Când ajunge odată dela Iași la *Piatra* și simte aerul înviorător al munților, strigă către căruțașul care-l ducea: „Oprește, Dacule! — nu știi tu că adierea aceasta de vieață, care suflă dela munte a uscat lacrimile copilăriei mele, a desmierdat visurile mele de tânăr și mă găsește iar, după lungă despărțire, tânăr îmbătrânit ¹⁾, cu fruntea brăzdată, cu inima sfărâmată, desamăgit! Cât de repede trec zilele iluziilor! Cât de frumoase erau visurile mele și gingașe ca și tresăririle acelea ușoare pe care le stârnea piatra mea pe undele Ronului! Lasă-mă să răsufles! Te recunosc, adiere dulce! Cât de bine îmi

¹⁾ Era numai de 20 ani!

umpli pieptul! De pe ce piscuri ai cules miresmele tale? Suflă, haide, joacă-te în părul meu, răcorește-mi fruntea înfierbântată! Te salut — ca pe un credincios prieten pe care-l socoteam pierdut, ca pe o amintire a zilelor frumoase care a venit să-mi zâmbească! E multă, multă vreme, de când nu ne-am văzut!" (Piatra Teiului).

A stat în Elveția până în 1835, cum vom vedea, fără să se mai întoarcă acasă în vreo vacanță. A avut prilej să facă excursiuni și să cunoască aproape toată țara, „la belle Helvétie", cum o numește el în Piatra Teiului.

Întâi, lacul Lemman și plimbările cu barca: „Cine nu și-a muțat mâna, plecat pe marginea luntrei, în limpedea undă a frumosului Lemman, cel cu vile răcoroase și vesele pe țăr-murile-i fericite, a acelui frumos Lemman care slujește de oglindă lui Mont Blanc, ca unei bătrâne cochete, mare și poetic prin el însuși și mai mare de când, în entuziasmu-i de poet, Voltaire zicea: „Lacul meu este întâiul!"

Apoi Ronul, la intrarea și la ieșirea din lac, cascada Giessbach, răsăritul și apusul soarelui pe vestitul Rhighi, Alpii uriași!

Nu ne vorbește niciodată despre vreo ascensiune pe Mont-Blanc, dar vorbește despre Chamonix, punctul de plecare al ascensiunii. Vorbește și despre împrejurimi: despre muntele Montanvert (sau Montenvers) de 1909 metri, foarte frecventat, fiindcă de acolo se vede marea de gheață a Alpilor. Ne vorbește și de pâraul Arveyron, care izvorăște din marea de gheață și se varsă în Arve (toate acestea în Piatra Teiului). Excursiunea dela Chamonix la marea de gheață și-o aduce aminte când descrie mai târziu excursiunea dela Piatra (din județul Neamț) la Cheile Bicazului, prin Vișoara și Pângărați. Acolo numește râul Bistrița Arvul Moldovei. Își mai amintește din Elveția orașul Fribourg, atunci când privește lașii de pe o înălțime, dela Repedea sau dela Galata.

Munții Moldovei îi aduc și ei aminte de munții Elveției și-l îndeamnă la comparații.

Munții Moldovei — frumoși, maiestoi, cu mii de pozițiuni pitorești, dar izolați și acoperiți de un văl cețos de melancolie, pe care îi iubești numai dacă într'adevăr îți plac munții. În fața lor, sufletul se pornește spre visare, ca în fața unei neîncetate elegii, a unei măreții căzute. Sufletul tău vede în ei alte suflete zdrobite de atingerea cu lumea și care au simțit înșelăciunile vieții.

Munții Elveției — întrec Carpații prin măreție. În fața lor, ochiul se miră, mintea stă neputincioasă.

Munții Moldovei — nu oferă vederi largi. Aci, strânși și așezați parcă anume, aci desfășurându-se cu pășuni grase ca în Elveția. Găsești măreție și sublim în vârfurile asvârlite spre cer și acoperite de brazi, iar din coastele lor pornesc torente care găuresc văi și apoi le umplu cu pietre, — dar nu este măreția Alpilor!

Mai laudă Elveția pentru amintirile istorice și pentru legendele pe care le întâlnești în excursiuni și le măresc farmecul (tot în Piatra Teiului).

Indemnul la excursiuni i-a venit din institutul Naville din Vernier, unde învăța.

La Viena.

Drumul din Moldova în Elveția trecea prin Viena. Pe aici a trecut și R. Am văzut că tată-său cunoștea Viena de mai înainte. Russo poate a mai cunoscut-o și după terminarea studiilor, fiindcă pe passeportul său, la plecare din Elveția, se precizează că s'a eliberat titularului pentru studii de comerț la Viena. În bucata Piatra Teiului (1839), scriitorul vorbește emoționat despre Viena, amintind Praterul, Jäger-Zeile, Wasser-glans, etc., iar în bucata Iașii în 1840 compară împrejurimile Iașilor cu ale Vienei.

În familie s'a păstrat tradiția că R. ar fi învățat împreună cu Al. Cuza, viitorul domn al Principatelor Unite (Edg. Th. Aslan), dar preciziunile și amănuntele lipsesc.

**Întoarcerea
în țară.**

N'avem informații despre studiile făcute la Viena, nici când anume s'a întors în țară. Să recurgem, pentru ultima chestiune, la operele lui. Ori-de-câte-ori vorbește despre generațiunea nouă, R. pune anii 1835—1836 și de multe ori numai 1835. Astfel în Studii moldovene publicate în Zimbrul din 1851 zice: „Oamenii care să învârtesc astăzi în frumoasa noastră patrie sunt aceia oameni cari cu 15 ani mai de vreme erau cunoscuți sub generala denumire de Nemți” — reiese anul 1836. Imediat mai jos indică odata anul 1835, a două oară 1836. Zice: „Curioasă socoteala! Sunt oameni mulți, cea mai mare parte din generația de față, copilașii cu musteață, barbă și plete lungi dela 1835 carii și astăzi tot tinei să numesc”. Și mai jos cu câteva rânduri: „Vai de tinerimea aceea și de tinerețele aceeași tinerime!! Veacurile n'au stat locului pentru dânsa! Între 1836 și 1852 (când publica el în Zimbrul) sunt șaisprezece ani”.

Peste alte rânduri mai departe precizează din nou, de două ori, 1835: „Tânărul cel mai tânăr din oamenii dela 1835 este mai bătrân decât cel mai bătrân din bătrâni, fie acel bătrân din vremea celor întâi Moscali. În 16 ani, dela 1835 la 1851, mai mult a trăit Moldova decât în cele cinci sute ani istorici dela descălicarea lui Dragoș”. Citatele precedente sunt din Studii Moldovene I. Iată unul din cap. II: „Unde sunt faptele dela 1772 până la 1835, care vor rămâne drept fală și folos în hronicile țării”?

În partea finală a operei spune mai precis: „Nu numai că nu-s bătrân... dar însă sunt tânăr dela 1835”. În Cugetări, revenind asupra ideilor din Studii Moldovene, reia tot data

1835: „Ni se pare că suntem copilașii cu plete lungi de pe la 1835; toți ne îngâmfăm cu denumirea de bonjuriști, poreclă iscodită la 1848. Dar vai de tinerimea aceasta și de tinerețele acelei tinimerii! Franțuzii și Nemții dela 1835, bonjuriștii dela 1848, sunt albi, suri și cei mai mulți, în vârsta celor ce erau bătrâni pe când am răsărit noi. Oamenii de astăzi uită că n'am avut tinerețe! În ziua răsăririi lor, pe la 1835, cel mai tânăr din ei era mai bătrân încă decât cel mai bătrân din bătrâni, fie acel bătrân din vremea celor întâi Nemți!... și dela 1835 până la 1855 (anul când publica Cugetările)“... Mai departe reproduce chiar textual cuvintele din Studii Moldovene: „Unde sunt faptele dela 1772 până la 1835“. Și în sfârșit: „Va veni vremea, dacă n'au și sosit, în care și noi, tinerii de pe la 1835, tinerii și bonjuriștii suri de astăzi, vom fi chemați bătrâni“.

Rezultă că în 1835 se afla așezat în Moldova. N'a făcut deci la vreme studiile comerciale, despre care vorbește passeportul din Elveția, sau le-a făcut numai câteva luni.

Să intram pe calea presupunerilor? Să încercăm o reconstituire a momentului aceluia? Poate fiul s'a găsit în conflict cu tată-său pe chestiunea continuității studiilor?

Poate că fiul dorea să studieze dreptul la Paris, iar tată-său, spirit practic, l-a îndemnat spre comerț și l-a trimis la Viena? Fiul n'a cedat și tată-său l-a adus acasă? Presupuneri! Data întoarcerii, însă, 1835, pare a fi sigură.

Ce limbi știa? Șederea în Elveția i-a dat stăpânirea limbilor franceză și germană, mai ales a celei dintâi. În foaia calificativă a lui, ca judecător la Piatra, stă scris de el însuși, cu humor și pe moldovenește, la punctul studiile: „Am învățat franțuzăști, nemțăști și moldovinești a scri și a ceti în academiile de prin țările străini“. Nepreciziunea vine și aici tot din discreția lui. Cât

de bine stăpânea limba franceză, se vede din operele-î scrise din această limbă.

Operele-i sunt pline de citații din scriitori francezi. În limba germană citează o singură carte, cunoscuta carte despre Români a lui Andreas Wolf. Tot așa citează una în limba italiană, a lui Sestino Domenico despre Muntenia, Ardeal și Ungaria. (în bucata Iași în 1840).

Știa el și italienește?

Din nou la țară. Pentru anii 1835—1841 ne lipsesc date sigure. Să urmărim unele indicațiuni și să facem iarăși presupuneri. În acești ani, tată-său era coproprietar al moșiei Dorna.

Fiul a tras deci aici și a dat ajutor tatălui la exploatarea moșiei, atât cât putea un băietan de 17 ani, crescut atât de boierește la Vernier și nu prea voinic. Tată-său avea poate casă și la Piatra și la Iași, pentru timpul cât nu era obligat să stea la țară. Russo spune în opera sa Piatra Teiului, scrisă în 1839, despre „drumuri” dela Iași la Piatra. În acest oraș se ducea și mai târziu pentru odihnă. De acolo îi scrie lui M. Kogălniceanu în vacanța de Paște 1856 (Ziarul Steaua Dunării, Martie).

Să-și fi petrecut oare anii 1835—1841 R. numai alături de tată-său? Am văzut mai sus în 1841, în foaia personală de judecător la Piatra, la punctul Studiilor indicase „Academii streine”. Să fie indicația inexactă? Să fi socotit institutul din Vernier academie? Sau chiar să fi învățat la Academia din Geneva?

Cercetările autorului cărții de față făcute la Geneva și Lausanne n'au dat rezultate.

În 1841, cum vom vedea, e numit judecător, după aceea va deveni avocat la Iași cu ce titluri? Cu ce cunoștințe?

Ruptura cu tată- În acest timp, tată-său s'a'nsurat a
său. — Judecător doua oară. Fie din această cauză, fie
la Piatra. atât din această cauză, cât și din
alte, o nepotrivire de temperament
între tată și fiu, ori nepotrivire de concepții despre viață—
de-o-parte orientalul, de alta tânărul hrănit de occidenta-
lism, — o ruptură s'a produs în anul 1841. O înțelegem din
două petiții în limba franceză înaintată de R. domnului de
atunci al Moldovei, Mihail Sturdza: Una din 15 Aprilie, a
doua din 5 August. Ambele se păstrează în Arhiva Statului
din Iași.

În prima R. Spune:

„Je me suis enhardi aussi après de douloureux débats, la
honte au front et le désespoir au coeur, à invoquer votre
bienveillance... Profond et grand est le désespoir dans le-
quel je me trouve... perdu dans mon pays, sans aucune res-
source, sans protection ou appui, sans espoir du côté de ma
famille, dont bien de circonstances me sépareront à tout ja-
mais!”

Copilul unui om atât de bogat, copilul crescut în bel-
șugul despre care ne vorbește în Amintiri la descrierea zilei
de întâi Mai, copilul trimis la învățături atât de înalte și de
costisitoare, trăit apoi din nou în belșugul părintesc dela
țară și din Iași, ajuns să spună că n'are din ce trăi și că e
cuprins de adâncă și mare desnădejde la vârsta de 22 de
ani!

Nici protecție, nici sprijin, adaugă el!

Și nici nădejde, fiindcă pe veci va fi despărțit de familia
lui, adică de tată-său.

Și fiindcă nu primește răspuns la cererea lui trei luni de-
zile, vreme în care l-or fi ajutat prietenii, revine tot atât de
umilit. La 15 Aprilie spunea că scrie cu rușinea pe frunte și
cu desnădejdea în suflet și cerea bunăvoință, — acum cere
milă:

„En suppliant votre altesse de prendre en considération et en pitié la position critique et désolante dans laquelle je me trouve“...

Acest al doilea apel disperat a găsit răsunet. Russo a fost numit judecător în tribunalul din Piatra, în locul vacant prin moartea clucerului Al. Popovici.

A completat la intrarea în funcțiune o foaie personală, despre care a mai fost vorba: de aici aflăm și data numirii, 4 Octomvrie 1841, și a plecării, 1 Iulie 1844 (și că era „holteiu“). Se păstrează în Arhiva Statului din Iași trei „zapisce“ și 13 „doclade“, bilețele de scuză din partea lui că nu putea veni la unele ședințe ale tribunalului: de patru ori din cauza de boală (30 Aprilie, 8 și 12 Mai 1843 și 4 Februarie 1844), de 7 ori fiind plecat în ținut pentru acte judecătorești (2 Aprilie, 14 Iunie, 12 Iulie, 29 Octomvrie, 3 Noemvrie 1843 și 10 și 24 Aprilie 1844), iar restul fără arătarea motivelor.

Din operele lui reiese mare dragoste de natură și de vieața de țară. Aceasta l-a și ținut câțiva ani lângă tată-său la moșie. În Cugetările scrise în închisoarea din Cluj (să nu le confundăm cu Cugetările propriu zise) întâlnim și pe aceasta: „Prefer de o mie de ori cărarea dela munte decât cariera deschisă înaintea mea“. În Piatra Tieului își exprimă deosebita plăcere ce simțea în drumurile-i la țară, singur în trăsură. Mișcările ritmice ale trăsurii îi trezeau amintiri. Drumurile la țară reprezentau pentru el o vieață de osteneală și lene de mișcare și somn, — și aveau un deosebit farmec. Credea la început despre călătorii că „nveselesc, dar a constatat că trezesc un sentiment de tristeță, pe care nu-l poți exprima, dar atrăgător.

Se complăcea în această tristeță, pe care, cum am văzut mai înainte, i-o provocau și Carpații Moldovei.

Nu-l interesau însă numai drumurile și priveliștile, ci și oamenii. Dela ei culegea cântece și balade.

Fie plăcerea de a umbla la țară, fie sănătatea-i nu tocmai tare îl făceau să lipsească dela ședințe, ceea ce nemulțumea pe președinte, spătarul Telemah Lazu. Găsim dela acesta o notiță de nemulțumire: „Să va raporta urmarea d-sale asesorului Rusu, care după încunoștiințare ce i-am făcut nici au vroit a veni la îndatoririle sale, nici a-și da cuvintele pentru ci nu au vinit”. (Traian Ichim, pag. 8).

Se vor fi raportat asemenea constatări la vornicia dreptății, nu știm, dar R. a fost amenințat un moment să-și piardă locul și să fie înlocuit cu Mihail Cuciureanu, un bun prieten al său. Cuciureanu scrisese versuri, ceea ce impresionase pe domnitor, și obținuse numirea de judecător. Dar când a văzut că numirea s'a făcut în locul prietenului său, a cărui situație materială nenorocită o cunoștea, a renunțat.

La mânăstire! Domnitorul a notat poate de atunci rău pe R. sau că acesta l-a nemulțumit într'altfel, fiindcă în 1846 i se oferă un prilej să-l pedepsească. După plecarea din magistratură, R. rămâne avocat la Iași și ia parte la activitatea literară (și politică pe cât se putea) a tinerilor, ca bun prieten al lui V. Alecsandri și al lui M. Kogălniceanu. Domnitorul nu vedea cu ochi răi tineretul, dar nu-i putea îngădui prea mult. Din această cauză, tineretul se depărta din ce în ce de domnitor.

În 1846, R., tot după îndemnul prietenilor săi, credem, a scris, după cum am mai spus, două comedioare: Băcălia Ambițioasă și Jicnișterul Vadră (sau Provincialul la Teatru Național), amândouă reprezentate pe scena teatrului din Iași. Alecsandri în schița biografică a lui R. spune că în această din urmă comedie figurau două versuri:

Din Focșani la Dorohoi
Țara-i plină de ciocoi.

care ar fi supărat atât de rău cârmuirea, încât au pricinuit închiderea autorului lor la Schitul Soveja din Vrancea. Peripeziile acestei întâmplări le-a povestit pe larg R. în bucata lui care poartă numele Schitului. Le redăm pe scurt aici:

Piesa s'a reprezentat la 25 Februarie 1846. Fusesse prezentată mai înainte censurii, care ştersese o treime din ea. A doua zi dimineaţa, directorul teatrului trimite la R. şi-i cere textul piesei din ordinul ministrului de interne. Noaptea târziu, R., întorcându-se acasă, află că l-a căutat aga (şeful poliţiei Iaşi) şi că i-a lăsat vorbă să se ducă până la el. S'a dus, nu l-a găsit şi s'a'ntors acasă. Faptul a făcut vâlvă. Tocmai în acea noapte, mai mulţi prieteni de-ai lui se adunaseră la el acasă. Nu ştim cine anume, ştim numai despre Iancu Alecsandri, care a cântat lui R. din vioară, în momentul plecării în surghiun, marşul „Partant pour la Syrie”, mai ştim că V. Alecsandri lipsea, fiindcă R. i-a lăsat o scrisoare. Aga s'a 'ntors la R. chiar în noaptea aceea, l-a găsit jucând table cu prietenii, a luat dulceaţă şi prăjituri, a participat la discuţii şi numai în momentul plecării musafirilor l-a rugat pe R. să-l însoţească până la ministrul de interne. Scriitorul pleacă lăsând servitoarei vorbă să gătească masa. Prietenii lui se hotărăsc să-l aştepte şi-l îndemnară să fie măsurat în discuţiunea cu autorităţile fără să se umilească. A plecat foarte vesel. Ajuns la ministru îl găseşte cu piesa Jicniţerul Vadră în mână. Ministrul îl primeşte -supărat şi-l învinuieşte nici mai mult, nici mai puţin decât că vrea să facă revoluţie în ţară, fiindcă în piesă a atacat ordinea publică şi instituţiile ţării. Incepe apoi să vorbească la plural: „Domnilor, nu vreţi să vă astâmpăraţi?” — aluzie la tot tineretul cult de atunci. De ce toate acestea? Abia acum trece la fapte precise,

acuzând pe R. că a dat ordin actorilor, sub proprie răspundere, să rostească pasaje șterse de censură. Ca dovadă, se arată declarația actorilor. În declarație, însă, deși smulsă firește de autorități, se mai spunea că actorii au refuzat să execute ordinul scriitorului. Ministrul îl mai învinuiește că a ales un subiect incendiar, mai ales pe așa vremuri.

Care era subiectul? Isprăvile unor haiduci, care la sfârșitul piesei mureau toți. Autorul urmărise ridiculizarea tragediilor cu prea mulți morți pe scenă.

Nu s'a apărat însă cu subiectul, ci cu censura din moment ce piesa a trecut pe la censură și numai cu aprobarea ei și cu textul redus de ea s'a reprezentat, ce vină i se mai putea găsi lui?

Ministrul îl puse în curent că Prințul e foarte supărat, dar R. se apăra mereu cu censura.

Mai era de față și alt ministru (probabil vornicul dreptății). Amândoi pleacă la prinț și se întorc la două noaptea consternați că R. trebuie să plece în surghiun la Soveja chiar atunci. Așa i-a oferit blana lui, ministrul căciulă, galoși, tutun și bani. În anticameră, R. a dat peste bieții actori care plâneau, fiindcă și ei fuseseră surghiuniți, și anume la mânăstirea Cașin, tot în Vrancea.

În curte așteptau două căruțe, autorități și soldați. În prima căruță s'a urcat R. și un soldat, într'a doua autoritățile și au pornit. Întâia căruță era încadrată de doi soldați călări. La barieră, a doua căruță s'a'ntors, iar a lui R. a pornit în noapte și îngheț spre schitul clădit în Vrancea de Matei Basarab al Munteniei ca semn de împăcăciune cu Vasile Lupu al Moldovei.

Amănuntele drumului și ale șederii acolo (25 Februarie până la 2 Aprilie 1846) le găsim în bucata Soveja. Să rele-

văm numai că a fost bine tratat tot timpul, numai la Câmpuri, înainte de a ajunge la Soveja, a dormit pe un pat fără saltea, nici plapomă, nici perine, — noroc cu şuba agăi din Iaşi.

Să relevăm şi textul poruncii de surghiun. L-a publicat Alecsandri în schiţa biografică a prietenului său:

„Incredinţându-ne că Alecu Russo au urmat prin ale sale îndemnări de a se pune în tulburare liniştea obşteii, îndemnând mai ales şi pe actorii Teatrului Naţional la rostiri scandaloase pe scena teatrului, Noi am hotărît a se închide această faţă spre înfrânare în mănăstirea Sovejei; deci poruncim ispravnicului de Focşani ca, îndată ce numitul va sosi acolo, să-l întovărăşească însuşi cu paza cuviincioasă până la locul însămnat, unde, incredinţându-se egumenului mănăstirii, să pue la cale de a se ţine cu cea mai de aproape priveghiere pe post şi rugaciuni în toata vremea cât se va afla acolo. Se va regula totodată ca numitul A. Russo nu numai să fie cu desăvârşire oprit de a ieşi din cuprinsul mănăstirii, dar şi de a corespundui sau de a se întâlni cu nime. Iar dacă se va aşeza aceasta prin înţelegere cu egumenul, apoi se vor rândui doi şi deştepti slujitori spre pază, poroncindu-li, sub aspră răspundere a fi cu neadormită priveghiere”. (reprodus şi în Al. R., Scrieri, 1908, pag. 365—366).

Aflăm din scrierea Soveja că scriitorul s’ar fi simţit acolo ca la Iaşi, dacă ar fi avut mai multe cărţi de citit, o figură cunoscută şi rufe şi că deci străşnicia poruncii de surghiun nu s’a executat. Aflăm însă şi tristeţea din suflet, fiindcă zăpada de pe coline şi de pe munţi îi făcea impresia unui linţoliu care acopere morţii, — cât de departe suntem de zăpada pe care a cântat-o prietenul său Alecsandri!

Dar acolo R. a descoperit Mioriţa!

La 1848 în Mol- Surghiunirea samavolnică a lui pe un
dova, Ardeal, Ba- motiv atât de puțin justificat, făcea
nat, Bucovina, parte dintr'un sistem. În 1840 se sus-
Viena și Paris. pendase Dacia Literară. În 1844 se
refuză revistei Propășirea apariția cu
titlul propus, pe motiv că era revoluționar. În același an,
M. Kogălniceanu, e'ntors dela Viena înapoi, ca să nu plece
la Paris ¹⁾ și e surghiunit la mănăstirea Râșca. Atâtea per-
secuțiuni au dus la ruptura definitivă dintre Mihail Sturdza
și tineret. Așa se și explică revoluțiunea din 1848 în Mol-
dova, îndată ce tineretul a prins curaj pe urma revolu-
țiunii din Paris.

Între 1846 și 1848 se afla în Iași?

I. Ghica, în scrisoarea lui despre N. Bălcescu, spune că
în 1846 l-a ascultat pe acesta citind fragmente din Cântă-
rea României, în casa generalului Mavru din București.
Alecsandri ne-a spus de mai multe ori, cum am văzut mai
înainte, că această operă a fost concepută în urma unei
înțelegeri dintre Bălcescu, Russo și el la Paris, fără să in-
dice data. Pornind dela I. Ghica ar fi să admitem anul
1846. Dar Ghica publică scrisoarea despre Bălcescu în
1885, adică cu 39 de ani mai târziu. Să fie, în acest caz,
amintirea destul de sigură? Dacă da, atunci R. s'a dus la
Paris în 1846.

În 1848 ia parte la mișcarea contra lui Mihail Sturdza
și semnează proclamațiunea către populație. La redacta-
rea ei a contribuit și el.

Il recunoaștem după unele idei, dar și după unele ex-
presiuni ca „Dumnezeu a auzit plângerile Moldovei”, care
revine des în Cântarea României (verseturile 1, 2, 52, 53),
și „tronul se clatină ca frunza bătută de furtună”, care va

¹⁾ „Studii literare”, de autorul cărții de față (Capitolul Tinerețea
lui M. Kogălniceanu).

reapărea în Amintiri („patria asta ce se clatină ca o lun-tre ușoară, ca frunza fărtejită de frunzele toamnei” — Amintiri III) și în Cântarea României („tu ești ca corabia fără cârmă bătută de furtună” — versetul 48).

După insuccesul revoluției, R. a fugit prin Muntenia în Ardeal, ca să găsească reconfortare în mișcarea Românilor de acolo. Știm faptul dintr'o scrisoare a lui către Bălcescu, cu data de 4 Iulie 1848 Sibiu, semnată A. Sauvegea, pe care am găsit-o în manuscrisurile Mandrea-Bălcescu dela Academia Română. Până la acea dată vizitase Ardealul și Banatul, asistase la adunarea dela Lugoj a Românilor din Banat și la cea dela 3/15 Mai de pe Câmpia Libertății din Blaj și se pregătea să plece spre Bucovina prin Dej, „ca să-mi găsesc Șefii și tovarășii” zice el. Despre întâlnirea dela Blaj, ne și vorbește în Amintirea III. A fost în timpul acesta și la Pesta? Vom vedea îndată că pe Kossuth, fruntașul revoluției maghiare, îl cunoștea. L-a cunoscut acum ducându-se la Pesta? L-a cunoscut în alt oraș din Ardeal? Il cunoscuse în străinătate în anii 1846—1848, dacă atunci R. ar fi fost la Paris, cum am presupus mai înainte?

În Ardeal a aflat despre succesul revoluției din Muntenia și s'a grăbit să felicite pe Bălcescu, informându-l despre sângele rău pe care succesul l-a făcut Maghiarilor. În încheiere îi anunță că atunci când se vor întâlni, îi va povesti multe lucruri și cum era să fie spânzurat de autoritățile maghiare (Scrieri, ed. 1908, p. 308).

Intr'adevăr, Alecsandri spune în biografia lui R. că la Dej acesta a fost bănuț ca periculos, i s'a cercetat bagajul și s'au găsit mai multe exemplare din poezia lui V. Al. „Deșteptarea României”, tipărită atunci în foi volante. Între manuscrisurile lui R., publicate tot de V. Al., și anume în cele publicate în biografie, găsim două întâmpinări ale lui R.: una către consiliul de războiu din Cluj, alta către

guvernatorul Ardealului. Mai găsim și o scrisoare a lui către prietenii refugiați în Bucovina. De acolo se vede că la Dej a fost închis pe motivele: 1) Că o femeie i-a făcut un semn curios pe stradă. 2) Că ar face parte din Comitetul croato-slovaco-român contra Ungariei, etc. Și trimis la Cluj, unde a stat închis două luni. În întâmpinarea către membrii consiliului de războiu, invoacă de două ori numele lui Kossuth („je ne proteste moins bautement, au nom du droit des gens et surtout au nom de Kossuth"). Desigur că nevoia de a se fi cerut lămuriri la Pesta, a justificat ținerea lui atâta vreme în închisoare. În ambele întâmpinări apare sigur de sine și chiar plin de humor, dar în scrisoarea către prietenii apare descurajat: se gândește la moarte și recită din balada Toma Alimaș, fragmentul eroului în momentul morții. (V. Al. Russo, de autorul rândurilor de față, ed. II, p. 9—11). Cunoaștem și răspunsul prietenilor, semnat de trei dintre ei: V. Alecsandri, V. Rosetti și Em. Costachi-Iepureanu. L-a publicat Maria Bogdan, fiica lui V. Al., în volumul *Autrefois*. Cei trei prietenii i-au trimis bani și încurajări, iar Em. Costachi-Iepureanu l-a încunoștiințat că au intervenit la ministrul de interne al Ungariei Szemerî, pentru eliberarea lui. Pe Szemerî îl cunoșteau personal unii dintre revoluționarii români, dintr'o vizită la Pesta (nu avem mai multe precizii în privința aceasta).

Dela Cluj, prin Dej, R., a ajuns în Bucovina și de acolo, împreună cu alți revoluționari, a plecat la Paris. S'a oprit desigur și la Viena, fiindcă, după cum am arătat mai înainte, prea bine o cunoștea și prea frumos vorbea despre ea.

Se va fi oprit și la Vernier, satul celei de a doua copilării a lui?

Despre Paris ne vorbește R. o singură dată în *Piatra Teiului*: „Cine dintre noi n'are gata o anecdotă auzită la

Paris?" — despre cărți franceze, scriitori francezi însă vorbește foarte des în Cugetări.

Avocat. Intors în țară își reia ocupația de avocat, sub domnia liberală a prietenului său Gr. Ghica. Acesta i-a oferit în 1851 un loc în Divanul apelativ din Iași. Atunci a răspuns R. „prefer de o mie de ori cărarea dela munte decât cariera deschisă înaintea mea” (Al. Russo, ed. II, p. 12), dar nu știm dacă a primit.

Cam în aceeași vreme a murit Maria Russu, mama lui vitregă, ș'a fost numit epitrop al averii rămase pe urma ei. (Traian Ichim, p. 13).

A fost procuristul lui Iancu Alecsandri, pe timpul cât acesta s'a aflat în străinătate (volumul Prietenii Istoriei Literare, pag. 456).

Fiica poetului Al. Hrisoverghi îi dăruște în 1855 partea ei de moștenire după procesul cu un N. Millu. (Traian Ichim, p. 10—11.) Probabil că R. a fost avocatul ei în acest proces.

A fost și avocat al Băncii Naționale a Moldovei (V. Scrieri, ed. 1908, și vol. Prietenii Istoriei Literare, p. 456).

Arendaș și proprietar de moșii. Avocatura l-a îmbogățit. A putut astfel să-și satisfacă pornirea moștenită din familie — atâtea generații de moșieri, de cultivatori de pământ, precum și să revie la amintirile tinereții, când ajuta pe tatăl său la cultivarea moșiei Negrișoara.

A fost arendașul moșiei Mircești a lui V. Alecsandri și proprietarul moșiei Tețcani din Bacău (poate și al moșiei Tucani, tot de acolo, dacă al II-lea nume nu va fi o transcriere greșită a primului. Scrieri, ed. 1908). Moșia Tețcani o cumpăraseră cu 10.500 galbeni. (Ichim, p. 10—11). Investise capital însemnat în cultivarea moșiilor. Pe ele avea și

vite. La moartea lui, vitele de pe moșia Mircești s'au vândut, în vederea deschiderii succesiunii, cu 85.566 lei și 43 parale (a se vedea tabloul de pasiv și activ în Scrieri, ed. 1908). Deda cu împrumut bani cu dobânzi pe amaneturi. La moartea lui, Ruxandra Morțun cere tribunalului înapoierea a două pietre de briliant. (Scrieri, 1908). În tabloul de avere, stabilit după moarte (idem) sunt trecuți la activ 34.938 lei, dobânzi de încasat.

După moartea lui s'au inventariat obiecte de aur și de argint.

De aur: un lanț, trei broșe, două brațele (brățări), un ac de cravată, altul cu diamante, două inele, două cruciulițe, o inimioară, o pecetie, două ceasornice mici, patru cheițe, un cuțitaș (briceag), alt ceasornic mic cu rubinuri, cu diamante și cu mărgăritare, un trabuc.

De argint: păhăruțe de rachiu, o linguriță, o furculiță și o chisea.

Parte din ele fuseseră probabil amaneturi, dar parte ale lui. Simțim aici gustul său rafinat.

Fie sănătatea șubredă, fie nepriceperea în afaceri, fie ocupațiunile cu avocatura, fie ani răi l-au împiedicat să izbutească în întreprinderi. La moarte, tabloul averii constata la activ 100.918 lei și 12 parale, iar la pasiv 913.364 lei și 23 parale.

S'au constatat 35 de creditor și s'au împărțit în patru clase, în vederea satisfacerii lor din activul succesiunii. Între ei găsim pe V. Alecsandri cu 6.715 lei și 5 parale, Iancu Docan cu 61.050 lei, Banca Națională a Moldovei cu 266.222 lei și 4 parale, patru persoane de serviciu, orfanii lui Iancu Rusu și ai Mariei Rusu, al căror epitrop fusese scriitorul, Paulina Duca soră vitregă a scriitorului, etc. Numai parte din creditorii din clasa I au putut fi îndestulați. Alecsandri fusese trecut în clasa II-a și n'a fost satisfăcut.

Moartea.

Din registrul de morți al orașului Iași pe 1859, păstrat la Arhiva Statului de acolo (Traian Ichim, p. 12) rezultă că R. a murit la 4 Februarie 1859. Era deci de 39 de ani și 11 luni. A murit în casa Paulinei Duca, unde locuia.

Tot aici ședea și în 1848, fiindcă atunci când scrie lui Bălcescu din Sibiu (4 Iulie 1848), îl roagă să-i trimită parte din bagaj, lăsat la el, pe adresa Paulinei Duca la Iași. Paulina Duca era sora lui vitregă și după tată și după mamă. Era fata Mariei Rusu din prima ei căsătorie cu Lapierre. Paulina se măritase cu maiorul Costache Duca, mort în 1856) (Ichim, p. 20). Serviciul religios la moartea lui R. s'a făcut în biserica Barboi. În curtea acestei biserici a și fost înmormântat.

Cărțile lui.

La moartea lui R., autoritățile, inventariându-i averea, a constatat și un număr oarecare de cărți. Grupându-le pe categorii găsim: *Literare*, 1), Scriitori comici (în l. franceză), 2) Chevalier (titlul operei lipsește), 3) Cel de pe urmă rendez-vous (traducere fără indicația autorului), 4) Andersen, Istorioare (traducere), 5) Impresii de voiaj (traducere), 6) V. Alecsandri, Cântece Populare, 7) C. Negruzzi, Păcatele tinerețelor, 8) C. Conachi, Poezii, 9) Gr. Alexandrescu, Suvenire și impresii, 10) Al. Hrisoverghi, Poezii, 11) Genova de Brebant (trad.), 12) Anton Pann, Spitalul amorului, 13) M. Kogălniceanu, Poezii (de sigur Poezii de alt scriitor, dar tipărite de M. K.), 14) Anton Pann, Povestea Vorbei, 15) Fabule (fără indicația autorului, — poate fi Al. Donici), 16) Antioh Cantemir, Satire, traduse de C. Negruzzi, 17) D. Dăscălescu, Poezii, 18) Shakespeare, Othelo (traducere), 19) A. Pann, Năzdrăvăniile lui Nastradin Hoge, 20) V. Alecsandri, Cetatea Neamțului, 21) Poezii.— *Istorice* 1) Cronicile lui I. Grosaar, (3 vol.), 2) Istoria lumii ger-

mane, 3) Istoria Daciei (3 vol.), 4) Hammer, Istoria Turcilor, 5) Letopiseșele lui M. Kogălniceanu, 6) Gh. Șincai, Hronica Românilor, 7) Istoria Austriei și a Turciei (în l. franceză), 8) Istoria politică socială a Principatului (în l. franceză), 9) Vaillant, La Romanie, 10) Th. Codrescu, Uri-carul, 11) M. Kogălniceanu, Arhiva Românească, 12) Giur-rardo, Istoria Transilvaniei (în românește), 13) Istoria Prin-cipatelor (fără indicația autorului), 14) I. Fătu, Istoria Ro-mânilor, 15) Istoria Turciei (în l. franceză, — fără indica-ția autorului), 16) M. Kogălniceanu, Cronicile (trad. în l. franceză), 17) P. Maior, Istoria pentru începutul Români-lor, 18) Albert Șișot, Istoria norodului moldovenesc (în l. germană), 19) Un războiu între Turci și Franțuzi, 20) Mi-chelet, Istoria Franței, 21) Memuar de bătălie Ungariei (în l. franceză), 22) România după tratat (în românește), 23) Memuar istoriei române (fără indicația autorului), 24) Un firman turcesc, 25) Istoria franceză (fără indicația auto-rului), 26) Istoria Românilor fără indicația autorului).—Mai sunt trei scrieri *geografice*, nouă *politice*, cinci *religioase* și *politice*, douăzeci și șase *juridice*, una militară, trei *dic-ționare* și cinci *diverse*.

Elementul strein Ne explicăm astfel deosebita lui cul-tură pentru vremea aceea. Să'ncer-căm a o scoate în relief, întemeiân-du-ne și pe operele lui.

Se vede că nu era strein de clasicismul roman și-l uti-liza contra latinisților care făceau atâta caz de limba la-tină. Scriitorii romani, care au devenit clasici, dătoresc aceasta nu vreunei sisteme gramaticale, ci faptului că au izbutit să reprezinte calitățile veacului lor. Dă ca exemple pe Ennius Rusticus și pe Horatius (Cug. p. II, Nr. II). Ad-mira foarte mult pe Ovidius și pe Virgilius, între a căror

opere și literatura noastră populară (Miorița, etc.), găsea asemănări (Cugetări, p. II, Nr. VII și Poezia Populară).

O serioasă cultură modernă i-a completat cultura lui clasică. Se pare că nu i-a lipsit nici educația artistică. În bucata Holera, personajul principal (maiorul B.), luminat de razele soarelui, care pătrundeau pe fereastră, îi amintește pictura lui Rembrandt. Vrând să caracterizeze figurile din tablourile acestuia pentru necunoscători, le zice: „chipuri din ceea lume”: „O rază de soare se giuca pe fizionomia maiorului și se asemana, aş zice, dacă le-ați cunoaște, cu zugrăvelele lui Rembrandt, iar, fiindcă mulți nu cunosc acele zugrăvele, el se asemana cu un chip din altă lume”. Despre un peisaj dela *Cheile Bicazului* spune ca numai penelul unui *Salvator Rosa* le-ar fi putut reproduce (*Le rocher du Corbeau* — Stânca Corbului). Odată face uz și de cultura lui muzicală, comparând cuvintele nepotrivite cu firea limbii, pe care le introduceau unii gramatici, cu sunetele dintr'o bucată muzicală nepotrivite cu acompaniamentul: „Dacă cititorii României Literare știu muzica, ar putea asemana cuvintele însemnate cu oarecare întorsături: urlate, nepotrivite, cu noatele și acompaniamentul”. (Cug. p. II, Nr. III). Cultura literara reiese însă mai mult în evidență. Utilizează pe filosoful francez Victor Cousin (a se vedea scriitorii utilizați de el în indicele final al edițiunii din colecția *Clasicii Români comentați*), pe gramaticul *Vaugelas*, pe scriitorii *Rabelais*, *Montaigne*, *Ronsard*, *Molière*, *Buffon*, *Pascal*, *Xavier de Maistre*. Dintre cei italieni *Dante*. Utilizează pe scriitorii streini care au vorbit despre noi, ca *St. Marc Girardin*, *La Battu*, etc. Deosebită simpatie arată lui *Théophile Gautier*.•

A dispus și de cultură juridică și economică. O întrezărim în bucata *Desrobirea Țiganilor*, unde vorbește de bugete, credite și creditori, împrumuturi, datorie publică, procente, obligațiuni, rente, *jus utendi et abutendi*.

Din scrierile lui iese mai mult în evidență cultura istorică, filologică și literară, deși ca activitate totală a fost mai mult avocat și cultivator de moșii. Iată cum explică el formarea popoarelor: „Întâi este familia ce să statornicește, al doilea familia ce să prefăce în neam și al treilea neamul în popor. Cu neamul se începe limba și poezia (e vorba de poezia populară. În ziua când cronica se prefăce în istorie, poezia (cea populară) își întinde aripile și zboară sau se prefăce în poezie literară” (Cug. p. II, Nr. VIII). Formarea popoarelor stă în strânsă legătură cu hrana și clima: „Când sosi ziua în care familia omenească înmulțită se împăraștie prin lumea pustie, acea familie s'a desfăcut în ramuri, care ramuri apucară, după nevoie, la apus, la răsărit, la dreapta și în stânga, cu turmele și cu limba lor. Acele ramuri ajungând la locuri de hrană îndemânatică, câmpii, munți, codri, ape, s'au așezat și, cu o vreme, s'au prefăcut din familie în neamuri și din neamuri în noroade. După întâmplările viețuirii pacinice sau turburate, după înlesnirile hranei, după condițiile topografice, noroadele și-au mărit nevoile, și-au sporit gândurile și-au dezvoltat limba lor, mărginită în ziua împrăștierii”. (Cug. p. I, Nr. VI). Iată cum explică el apariția limbilor, a religiilor, a științelor și a artelor: „Științele, artele, religiile, precum și limbile, au ieșit din sânul noroadelor; în urmă au sosit poeții, învațații, ce nu sunt alta decât culegătorii, păzitorii și lățitorii izvoadelor obștești. Așa păstorii au descoperit rândul stelelor și a vremilor. Așa păscarii au început plutăria. Așa babele s'au îndeletnicit cu buruienile de leac”. (Cug. p. II Nr. VII).

Această cultură generală i-a fost de mult folos în lupta lui contra exagerărilor lingvistice ale timpului, deși nu era gramatic. Limbile, după el, ca și după știința lingvistică, abia începătoare pe la 1855, nu stau pe loc: „știu că veacurile prefac limbile din epice în sintetice, din povestitoare în învățătoare, precum anii prefac copilul nebunatic în

omul cu mintea coaptă, dar nici omul, nici limbile nu cresc într'o zi". (Cug. p. I, Nr. VI). „Un lucru necontestat că limbile se prefac, dar se prefac ele singure cu întrebuințarea zilnică, cu sporul ideilor și nevoile civilizației; însă prefăcătura adusă de ani și de trebuință, măsurată pe noima aplecărilor și a năravurilor neamurilor e nesimțită la auz și la vedere" (Cug. p. II, Nr. II). El dă gramaticilor rol secundar în desvoltarea limbilor: „Nici Racine, nici Pascal, nici Schiller, nici Omer, nici Dante n'au făcut gramatice. Unii din ei au scris până a nu fi gramatici în limbile lor și scrierile lor au slujit de a face gramatice". (Cug. p. II, Nr. I). În această convingere este de sigur influențat și de propriul său caz. El nu învățase gramatică românească. În altă parte a Cugetărilor (p. II, Nr. III) zice: „Gramatica, a zis oarecine, este un mijloc, iar nu un țel". Cultura lui generală îl ajută să se sprijine pe scriitori mari francezi, care jucaseră rol de frunte în formarea limbii literare franceze: „Acești doi oameni, vestiți prin cercările lor, unul cu idei, cu foc, inimă și talent, al doilea cu judecată dreaptă numai și conștiința naturii limbii, sunt Ronsard și Malherbe. Niciunul, nici altul n'au iscodit sisteme, niciunul nu a croit gramatici, dar amândoi au întrebuințat materia ce aveau sub mână după ideia ce-i împingea" (Cug., p. I, Nr. X).

Se sprijină și pe Schiller: „Este serios de a rosti oare că nu se poate scrie în limba țăranilor și a întreba dacă Schiller și Pascal au scris în limba populară? Și Schiller și Pascal au scris în limba populară, însă limba lucrată, înmulțită, imblânzită, întinsă și întrebuințată de o mie de scriitori ce au fost înaintea lui Schiller și Pascal, încât niciodată Germanul sau Francezul nu și-au pierdut mintea din ochi. Neînțelegerea între țărani și Schiller este numai în știință și neștiință, în idei, iar nu în cuvinte, căci nici la Franzezi, nici la Nemți, gramaticii nu au întemeiat gramaticile lor pe gramaticile streine, nici s'au îngrijit mult din

ce declinație le vin cuvintele și ce ascuțire cer acele cuvinte. Toate idiomele „toate dialectele germane, celtice, latine, care cu vreme s'au amestecat și înrudit și au concurat a forma limba Franțezilor, au introdus câte un cuvânt, câte o zicătoare: urechia obștească au prifăcut cuvântul latin după auzul nou, au sucit fără regulă hotărîtă cuvântul celtic sau german și așa cu veacurile și cu cărțile s'a format limba de astăzi...”. (Cug. p. I, Nr. VI).

Sub influența culturii lui generale rezolvă mai ușor problemele românești, pe care ține adesea să le înfățișeze în legătură și în comparație cu cele europene. El relevă, cel dintâiu la noi, că chestiunea originii limbii noastre nu poate fi despărțită de a celorlalte limbi romanice (dintre care el amintește franceza, spaniola și italiana. (Cug. p. I, Nr. XI). și nici origina poporului nostru nu poate fi studiată deosebit de a francezilor, spaniolilor și italienilor. (Cug. p. II, Nr. I). În altă parte aplică regulile formării limbilor la limba română. (Cug. p. II Nr. II). Inceputurile limbii noastre literare le leagă de ale limbilor franceze și germană:

„Precum tot din epoha reformei religioase pornește și întemeierea unor limbi apusene, cu limbile franțeză și germană, asemenea și la noi tradiția limbii pornește dela lupta lui Racoți și reacția prințipaturilor în contra propovăduirii calviniste”. (Cug. p. I, Nr. XII), precum și de epoca renașterii în Europa (idem).

Când studiază numai problemele românești, se resimte de principiile generale pe care și le însușise din cultura apuseană: „Odată cu răsipirea Romei se stânge civilizația în colonii. Legioanele se rădică, învățații, care-s fricoși ca și alți oameni, deși filosofi, părăsiră Dacia și rămâne numai poporul cel mic din sânge roman împrumutat în Italia, Galia și Spania, cu o limbă felurită, ca și sângele lui. Părăsirea Daciei de Romani dădu noul popor pradă vărvăriei. Dela al III-lea până la al unsprezecelea veac, în carele să

mai liniștesc năvălirile popoarelor, și răsăritul Europei își ia o așăzare mai statornică, neamul român să mistue sau de abia se zărește în istorie când și când. Inșă, în loc de a pieri, nenorocirile politice slujăsc a întări neamul. Ele desvoltesc în urmașii colonilor o civilizație casnică, ce nu-i nici civilizația Romei, nici vârvăria Hunilor și nasc limba, năravurile, duhul și naționalitatea nouă română pe răsi-purile agricole și religioase a sosietății vechi. Un element nou, împrumutat oamenilor din Asia, adica păstoria, element prăpădit în Grecia și Italia, după pravila nevoită a propășirii sivilizației, să adaoge și să tipărește în aplecările sivilizației nuaă a Românilor. Aceste elemente se că-sătoreasc și produc o ființă nuaă, trecută prin botezul hri-stianismului". (Cug. p. II, Nr. VII).

— Iată cum explică el formarea poporului român. Ob-servați: Daci, Romani și un element nou din Asia. Iată acum începuturile limbii noastre scrise: „Românismul până în veacul al XVI-lea era numai în colț (adică la colț) și sta-turile române se mișcau în rotirea slavonismului, care, am-mai zis-o odată, era civilizația proponderantă. Slavonismul era Dunării ce a fost apusului latinismul. Dar dacă arhiva oficială și biserica au fost slavone la noi, să nu uităm că re-lațiile dregătoriilor cu lăcuiitorii au fost românești, ca că-rțile domnești către dregători erau românești, că transac-țiile scrise și giudecățile se făceau românește. În Moldova avem sute de mii de zapise, cercetări, titluri de proprie-tate și hotarnice originale românești". (Cug. p. II, Nr. II). Advocatul Russo, care apărea în atâtea procese de succe-siune și cumpărare, vine aici în ajutorul scriitorului. Iată și alt pasaj în sprijinul aceleași idei: „Cărțile cele întâi erau izbucnirea duhului neamului, ce își găsisă întregimea lui după frământarea nevoită a veacurilor, erau revoluția învingătoare a ideii româniei ¹⁾ ce se mișcă în sfârșit în vea-

¹⁾ Românismului.

cul al XV și vin la lumină în veacul al XVI, cu limba, cu aplecările, cu civilizația și presimțirea de tăriea ei". (Cug. p. II, Nr. I). Tot cultura lui apuseană îl face să nu se sperie de rolul elementului slav în limba și cultura noastră. Abia B. P. Hasdeu va mai ridica după el chestiunea aceasta cu aceeași soluție: „Fapta logică nu poate fi alta, decât o limbă compusă de mai multe elemente. Toate aceste elemente au conlucrat a o produce, prin urmare niciunul nu este străin și slavonismul este o nevoie istorică pentru limba noastră, precum germanismul, arabismul au fost nevoile istorice a celorlalte limbi neo-romane, pentru a se întregi. Scoate din limba românească ramurile străine, unde e limba? Unde e originalitatea? Orice vom face, mirosul slavonesc are să rămâe". Și mai departe: „Cuvântul, fie slav, fie, turc fie latin, ce se va români, are drit de împământenire, și numai obștească frământare și nevoia pot să-i dea indijenatul, iar nu autoritatea fabricanților de sisteme. Oare elementul fundamental gherman a limbii engleze îi necinstit, deși limba englezească cuprinde multe cuvinte franțeze, italiene, latine?" (Cug. p. II. Nr. V).

Elementul național Deși se pare că în copilărie n'a în-
în cultura lui R. vățat nici la școală românească, nici
la dascăl român, deși s'a format apoi
în școli streine, totuși nu i-a lipsit interesul pentru cultura
românească,— am putea zice mai curând pasiune, decât
interes.

Cărțile vechi. R. a vorbit încă din 1855 despre Evangheliarul manuscript al lui Radu Gramăticul, păstrat la British Museum din Londra. În Cugetarea III din partea II, citim: „România știe acum de descoperirea manuscriptului moldovenesc din 1427 în biblioteca dela Oxford. Acest manuscript dă dreptate României Literare în privirile sale istorice asupra limbii scrise. Nu ne fălim de această discope-

rire ce ne întărește în apreciațiile noastre, pentru că adevărul izvoarea pentru noi din însăși viața omului". Nu știm cine și la ce dată anume s'a descoperit acest manuscris. Moses Gaster spune în *Arhivio Glottologico* (vol. XII, 1890) că cel dintâiu care a atras atențiunea asupra evangheliarului lui Radu Grămăticul a fost slavistul Uspenskiij pe la 1870. Gaster nu știa despre descoperirea amintită de R. încă din 1855.

A doua carte veche (aceasta tipărită), despre care vorbește R., este *Psaltirea* dela 1651. Ii citează titlul în întregime.

Despre alte două cărți vechi vorbește în *Soveja*: le-a găsit în biserica schitului: *Chiriadromion* dela 1732 și *Oglinda omului* dela 1833.

Cronicarii. Aceștia păstrează loc de onoare în opera lui. Russo utilizează de patru ori pe Gr. Ureche și de patru ori pe Miron Costin și vorbește de patru ori despre Costinești. Faimosul pasaj al lui Miron Costin, atât de des amintit și citat, „a lăsa iarăși nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o samă de scriitori este inimii durere", este utilizat pentru întâia oară de R. Cunoaște cronicile muntene și le compară cu Miron Costin. Utilizează *Descrierea Moldovei* a lui D. Cantemir (a se urmări scriitorii citați după *Indicele* dela urma edițiunii din colecția *Clasicii Români Comentați*).

Literatura vremii. O cunoaște. Vorbește despre mitropolitul Veniamin Costachi și logofătul Conachi. Utilizează pe G. Seulescu, când se ocupă de începuturile orașului Iași, în bucata cu același nume. Cunoaște pe Micu, Șincai și Maior și utilizează foarte des *Istoria* pentru începutul Românilor în Dacia a acestuia. Cunoaște *Biblioteca Literară* din București, cartea *Paralelismul* a lui I. Eliade Rădulescu, pe Cârlova, pe Daniil Scavinschi. Prinseese faptul că dela 1840 începuse un însemnat curent literar: „Cunoaștem însă o epocă

unde mai că Românii găsiseră forma cea bună a limbii, o epocă în care inteligența pretutindene era deșteaptă, în care din toate părțile și într'o unire de glas, de spor și de țel, acel al naționalității, se da la lumină numeroase jurnale și publicații, în care au ieșit la iveală colecții istorice ca *Le-topisețele*, s'au adunat cântecele populare, etc., etc. Această epocă au fost pe la 1840". (Cug. p. I, Nr. X). Și în altă parte: „Cei din rari și respectabili Moldoveni, ce s'au încercat în nevinovate forme, au avut puțini imitatori, rămându-le lauda numai că au dat semnul mișcării intelectuale și dându-și laudă mai mare încă nu cu sisteme gramaticale, dar cu cercetări istorice, cu cercări de poezie și alte asemenea, ce au ațîțat publicațiile și scrierile moldovenești de pe la 1840". (Cug. p. II, cap. II). A citit la *Soveja* tot *Magazinul istoric* al lui N. Bălcescu și *Aug. Treb. Laurian*. Cunoaște ziarul *Patria* din București, *Foaia pentru minte* din Brașov și *Junimea Română* din Paris.

Prin *Foia pentru cuvinte*, prin cărțile școalei latiniste și prin călătoria în Ardeal și Banat la 1848 nu era strein de starea de lucruri din Ardeal. Iși da seama cât rău aducea românilor despărțirea lor pe teren religios. (Cug. p. I, Nr. XIII). Simțise aceasta mai ales în călătoria lui prin Ardeal. Poarte greu s'a putut realiza atunci unitatea de vederi și mai ales unitatea de manifestare în momentul adunării de pe câmpia Libertății din Blaj (idem). Dar după ce înțelegerea s'a stabilit, el a ascultat acolo pe Bărnuț și i-a împărtășit punctul de vedere (nu și limba). I-a plăcut în deosebi cum oratorul prinsese punctul slab al acțiunii ungurești, care tindea să decidă despre soarta românilor fără ei.

El deschide și perspective culturii românești. Vorbește despre o istorie critică a limbii, cum va vorbi mai târziu și B. P. Hasdeu (deosebit de o *Istorie critică* propriu zisă), ba încă și despre o viitoare *Academie română*. (Cug. p. I, Nr. X, și p. II, Nr. V).

**Democratismul
lui.**

Vieața și cultura lui ne explică înde-ajuns democratismul său. Până la 12 ani a trăit bună parte din vieață la țară, între copiii din sat.

Dela 17 la 22 de ani a trăit de asemenea mai mult la țară în Moldova de dincoace de Prut. Cultura streină și-a făcut-o în țara clasică a democrației și încă, în cea mai mare parte, într'un institut la țară, la Vernier lângă Geneva.

În *Cugetări* și *Amintiri* vorbește cu multa simpatie de țărânașii cu care se juca și cu multă melancolie despre vieața boierilor atât de apropiată de a țăranilor, pe care o dusesse și el. Cunoștea țăărănimea, o iubea, prețuia obiceiurile și literatura ei.

Citiți de asemenea în *Piatra Teiului* lungile pagini consacrate descrierii țăranului, ca să ni-l arate bine proporționat, cu mușchi mai mult decât cu carne, vesel și glumeț din fire, cu costum pitoresc, cu energie uneori sălbatică, cu dispreț pentru toți câți nu sunt îmbrăcați ca el și pe care-i numește ciocoi. Insistă de asemeni asupra petrecerilor și cântecelor țăărânești.

În aceeași bucată descrie, cu aceeași simpatie, pe țăranul care-l însoțea într'o excursiune.

În polemicele lui pe chestiunea limbii invoacă dreptul graiului popular astfel: „Noi care credem că glasul a opt milioane de suflete are mare putere în cumpăna logicăi...” (Cug. p. II, Nr. 1). Poporului de jos îi acorda mare rol în pornirea însăși a culturii. „Științele, artele, religiile, precum și limbile au pornit din sânul noroadelor; în urmă au sosit poezii, învățații”. (Cug. p. II, Nr. VII).

Numele lui de familie: Rusu, **Russu ori Russo?** *Rusu.* În 1846, scriitorul semnează foiletonul său *Critica Criticii* din *Albina Românească* A. Rusu. În proclamațiunea revoluționară delă 1848

tot așa. Intr'o petiție către Ministerul Dreptății cu data. 21 Noemvrie 1855 tot așa (Prietenii Istoriei Literare, pag. 455). Kogălniceanu, vorbind de două ori despre el în ziarul său Steaua Dunării, îl numește tot A. Rusu (Nr. 25 din 1855 și 23 din 1856).

Russu. În foaia personală dela tribunalul din Piatra a semnat el însuși Alecu Russu (1841).

Russo. În întâmpinarea, în limba franceză, către Consiliul de războiu din Cluj, semnează A. Russo.

V. Alecsandri l-a numit totdeauna A. Russo. În revista. România Literară, după cum am mai spus, R. și-a semnat articolele numai cu inițialele A. R. La tabla de materii îi apare numele întreg, sub forma A. Russo, dar datorită de sigur tot lui Alecsandri.

B. P. Hasdeu îl numește Alexandru Russo, imitând pe Alecsandri (Columa lui Traian, 1874, Nr. 1).

Ion Ghica îl numește Alecu Russo (în scrisoarea despre N. Bălcescu).

Dintre aceste forme, dela 1900 încoace s'a statornicit cea. din urmă.

SCRIERILE LUI RUSSO

Publicate în timpul vieții.

1. *Critica Criticii* (1846). Aici autorul își apără comedioara sa „Băcălia Ambicioasă” contra dării de seamă a unui scriitor neînsemnat din vremea aceea, D. Gusti (Băcălia sau băcănia, ocupațiunea de băcan).

2. *Studie Moldovană* ¹⁾ (1851—1852). Aici apare întâia oară Russo ca fierbinte apărător al tradiției în cultură, cum a rămas toată viața.

¹⁾ Studiu moldovenesc.

3. *Holera* (1853) analizează o baladă populară cu acest subiect

4. *Cugetări* (1855). Aici reia tema din „Studie moldo-vană” completând-o și dezvoltând-o în sensul apărării tradițiunii. Mare parte din *Cugetări* combat rătăcirile lingvistice din întâia jumătate a secolului XIX-lea: latinismul, italianismul și fonetismul ¹⁾.

5. *Amintiri* (1855) cuprind aduceri aminte: din copilăria autorului și din trecutul Moldovei. Aici se găsesc pasaje de rară poezie, unele semănând cu verseturi din „Cântarea României”.

6. *Cântarea României* (1855), cea mai poetică proză din literatura românească. Cu adevărat că numai versurile îi lipsesc pentru a fi adevărată poezie. A fost scrisă întâi în limba franceză și tradusă de N. Bălcescu și publicată într-o broșură „România Viitoare” (1851). A fost publicată în românește de R. în revista „România Literară (1855).

Cuprinde în 65 de versete frumusețile pitorești și istorice ale țării noastre.

7. *Poetul Dăscălescu* (1855) dare de seamă despre poeziile lui D. Dăscălescu.

8. *Mihai Cuciureanu* (1855) necrolog pentru prietenul său poetul M. Cuciureanu.

9. *Desrobirea Țiganilor* (1855) discută proiectul de lege privitor la acest însemnat eveniment.

10. *Contra Ardelenilor* (1856), polemică cu scriitorii ardeleni pe tema limbii literare.

11. *Despre „Steaua Dunării”* (1856) cuprinde părerea lui R. despre ziarul „Steaua Dunării” a lui M. Kogălniceanu.

¹⁾ Vezi scrierea *Desvoltarea limbii literare rom. în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, ed. II-a, Buc., 1927, cap. VII, de autorul cărții de față.

12. *Ofițeri francezi în Moldova*, un articol scris în 1856, dar rămas nepublicat până în 1908 ¹⁾, cu peripețiile unor ofițeri francezi care se duceau în Moldova prin Polonia.

Postume.

13. *Decebal și Ștefan cel Mare*, tradusă de sigur de V. Alecsandri și publicată de el în revista *Foaia Societății p. literatura și cultura rom. în Bucovina* (1868), cuprinde o splendidă paralelă între cei doi mari eroi din istoria noastră.

14. *Studii Naționale*, scrise în franțuzește în anul 1840 și publicate de V. Alecsandri tot în revista de mai sus, traduse de sigur tot de marele poet. Vorbesc cu laudă de haiduci.

15. *Cugetări (scrise în închisoarea dela Cluj)* și

16. *Poezia populară*, traduse de sigur de V. Alecsandri, și publicate de el în revista de mai sus.

17. *Palatul lui Duca-Vodă*, scrisă în 1842, tradusă de sigur tot de V. Alecsandri și publicată de el în revista „*Columna lui Traian*” din anul 1874.

18. *Piatra Teiului*, scrisă în franțuzește în 1839, publicată în limba originală în ediția din 1908, tradusă apoi de M. Sadoveanu și publicată în „*Biblioteca Minerva*”. Cuprinde legenda unei stânci mari căzute din munte în satul Buhalnița din jud. Neamț.

19. *Iași și locuitorii sai la 1840*, scrisă tot în franțuzește, publicată în limba originală în ediția din 1908, tot de M. Sadoveanu și publicată tot în „*Biblioteca Minerva*”.

20. *Soveja*, scrisă tot în franțuzește în 1846, tradusă și publicată în 1863, de Al. Odobescu în *Revista Română*, cuprinde descrierea drumului dela Iași la Soveja și a șe-

¹⁾ Când s'a publicat în ediția din 1908 a *Scrierilor* lui Al. Russo.

derii lui acolo ca exilat câteva luni. Textul francez s'a publicat în ediția din 1908.

21. *Stânca Corbului* cuprinde legenda stâncii cu același nume. Originalul francez s'a publicat în ziarul *La voix de la Roumanie* (1863), iar traducerea românească, datorită de sigur lui V. Alecsandri, în *Foaia Soc. p. lit. și cult. rom. din Bucovina* (1868) și în *Convorbiri Literare* (1873).

Scrieri pierdute. 1. *Băcălia Ambițioasă*, comedie (1846).

Despre ea aflăm din darea de seamă făcută de D. Gusti în *Albina Românească*, Nr. 5 din 1846, precum și din răspunsul lui R., intitulat *Critica Criticii*.

2. *Jicnișterul Vadră*, comedie (1846). Despre ea aflăm din bucata *Soveja* a lui R.

3. *Șezătorile la țară*. Despre ele spune d-nul Rudow: „Intors la 1839 (Russo) s'a așezat la moșia părintească și a adunat cântece populare, dar toate s'au pierdut, afară de *Șezătorile la țară*, *România Literară 1851*” (citată în trad. în studiul Al. Russo, de autorul cărții de față, ed. II, pag. 40). *România Literară* din 1851 nu există, abia a apărut în 1855. În 1851, V. Alecsandri, directorul ei, ceruse autorizația, dar i s'a refuzat. Să se fi cules totuși primul număr și să fi fost acolo aceste *Șezători la țară*?

4. Alecsandri, și după el alții au citat ca operă a lui R. „*Cugetări scrise în închisoarea din Edimburg*”. Trebuie să fie transcriere greșită în loc de *Cluj*.

R. critic. În bucata *Piatra Teiului*, scrisă în 1839, R. se ridică în contra imitației în literatură: „N'est-ce pas une honte que des étrangers aient été les premiers à jeter leur coup d'oeil sur notre population, tandis que les nationaux s'amuse à copier les étrangers et foulent inaperçue une mine si riche?”,

(partea I). Care era mina aceea atât de bogată? O spune în altă parte din Piatra Teiului: „Que me font à moi, Moldave enrouillé, vos scènes d'Italie, vos soirées de Paris, vos souvenirs de l'étranger, vos fantômes allemands, vos comédies imitées, vos contes traduits et adaptés? Tracez-moi plutôt un paysage du pays, racontez-moi une scène locale semée de sel ou de poésie, une petite scène improvisée, car le bon et le mauvais, le simple et l'emphatique, le vrai et le ridicule se rencontrent à chaque pas. Vous avez dans les naïves croyances populaires toutes les fictions à portée. Vous avez dans les moeurs mixtes des classes élevées belle étoffe et au lieu de faire promener à Yassy un personnage à la Balzac, qui s'empêtrerait dans notre bonne boue, donnez à votre héros un ample zubé, un antériou du bon vieux temps, à la naïve emphase dans le langage, de la brusquerie dans ses moeurs toute naturelle, déroulant à sa suite cette existence orientale composée de despotisme domestique et de patriarchalisme. Puis sur un divan ou en caroutza de poste ou en berline, si ses moyens le lui permettent, faites rouler ce Moldave dans son pays, faites-le agir. L'imitation irréfléchie nous gâte l'esprit et le coeur et peu à peu elle sapera le patriotisme, si patriotisme il y a! L'imitation qui nous porte à mépriser le national et le sol encombre notre cerveau d'idées impossibles à coordonner avec les choses de la vie journalière!” (idem). Deci o parte negativă: contra imitaţiunilor; alta pozitivă: inspiraţia din obiceiurile ţării, din pitorescul ei.

În bucata Iaşii în 1840 scrisă în anul din titlu, vorbind despre amestecul de neamuri, religii, porturi şi obiceiuri din capitala Moldovei, găseşte prilej să introducă aceleaşi idei: „Dommage que la littérature indigène n'exploite pas la mine féconde qu'elle a sous ses yeux et s'amuse à étriquer les productions étrangères!”.

În *Critica Criticii*, 1846, declară: „Tălmăciri, imitații, cercări, deși vrednice de laudă, nu alcătuiesc o literatură”. Iar în altă parte: „Scopul lor (al scriitorilor) este de a introduce pe scena națională naționalitate, dramă și comedii îmbrăcate în caracterul pământului, vorbind după cum vorbim cu toții când suntem între noi, fiește care după treapta lui, iară nu nemți, franțuji îmbrăcați în haine moldovinești și mârâind o limba care nu-i nici a lor, nici a noastră”.

A continuat această luptă în tot restul activității. În prima din *Cugetările* lui, apărută la 13 Februarie 1855, învinuia pe scriitori că „n’au auzit răsunând cimpoiul prin văi, n’au ascultat jalea, nici bucuria cântecelor, n’au apipăit inima lăutei”. Introduce aici un element nou: literatura populară ca izvor de inspirație, adăugând-o la izvoarele de inspirație recomandate mai sus și asupra carora revine și aici, cu mai multă căldură. În *Cugetări*, partea II, Nr. V, la 5 Noemvrie 1855, se exprima astfel despre literatura timpului: „Totimea literaturii samăna o mozaică a căria pietricele, nepotrivite în flori și mărime, nu sunt unite cu ipsos. Toate literaturile cunoscute s’ar putea scula și zice: Pagina aceasta-i a mē; ideia aceasta, schimonosită și desfrumusețită o cunosc, fraza cutare îi furată din operele lui Lamartine, lui Dumas, lui Hugo, lui Byron, fila atâta, rândul al 5-le sau al 6-le”.

În articolașul despre poetul D. Dăscălescu reia tema imitației: „Dar Românul e astfel: râvnește strălucirile străine. aleargă după umbrele și fluturii streini”. În același articolaș continuă: „Mai are Românul că așteaptă să-i vie de aiurea giudecata oamenilor și a lucrurilor sale”.

Tema literaturii inspirate din mediul românesc apare și aici, când laudă pe poetul Dăscălescu: „Dorim ca publicul să se pătrundă de dulceața și modestia talentului acestuia, ce se arată cu așa miros de naționalitate, o flo-

ricică românească ce se ivește lângă tufele de buruiene straine; dorim ca d-lui să rămâe poetul celor neștiuitori de franțuzie, poetul răzășilor, piatra ce nu se duce cu apa și d-l D. va fi nu numai un poet, dar va fi poet român”.

Inspirație deci din obiceiurile țării, din pitorescul ei, din cântecele ei populare. La acestea adaugă și inspirația din trecut. „Oamenii serioși, ca să prindă la putere, se întorc și se vor întoarce, ca urieșul din mitologie, la doctrina sănătoasă, adecă la tradiția istorică, în picioare, tradiția care ne-a făcut și ținut români, și care tradiție ea numai ne va da puțințele de a produce literatură însuflețită și priitoare” — spune el în Cugetări, partea II, Nr. III. Pe cronicari îi numește stâlpii literaturii (Cug. p. I, Nr. X). Nu ne cere să ne întoarcem la ei, dar îi admiră și aseamana limba lor cu limba cântecelor populare (Cug. p. I, Nr. VI).

Rolul criticului nu-l admite în aplicarea câtorva principii, cum i se paruse că proceda D. Gusti cu Băcălia Ambițioasă, ci în a înțelege *legătura operei* cu împrejurările care au produs-o. Criticul să cunoască și lumea (azi am zice să fie sociolog) și sufletul omenesc (am zice să fie psiholog): „Nu-i destul de a ști carte și a scri, pentru a fi critic, mai trebuie neapărat giudecata nepărtinitoare, cunoștința lucrurilor, a lumii și a oamenilor. Cunosce mulți *critici*, care, la școala inimii omenesci, ar fi la *a, b, c*” (Critica Criticii). Procedeu criticului de a pleca *numai* dela câteva *principii* îl numea „*socotinți* judecătorești”, ceea ce ne aduce aminte de „critica judecătorească”, termen cu care Dobrogeanu-Gherea caracteriza critica lui Titu Maiorescu.

După R., literatura este expresia societății: „Ce este literatura, de nu chiar expresia vieții unei nații? Întrărirea literaturilor, ca să fie dreaptă și *legitimă*, trebuie să iasă din gradul civilizației, din aplecarea națioanlă, din

înfrâurirea stării morale, sociale și politice: toate aceste elemente trebuie să se înșire laolaltă”.

Două atitudini critice. Ideile scoase în evidență până acum le întâlnim în toate operele lui R. În ceea ce privește însă raporturile lui cu scriitorii și cu operele a manifestat două atitudini: una până în 1855, alta după aceea.

Până la 1855, atitudinea lui este îngăduitoare, binevoitoare. Atâta sărăcie de scrieri originale constata el, încât, cum apărea una, trebuia să fim mulțumiți. Se apropia de atitudinea lui Gh. Asachi, I. Eliade Rădulescu, D. Bolintineanu, care recomandau altora și încercau și ei să umple golurile din literatura română. De aceea și R. scrisese cele două comedioare ale lui. Zice el, în legătură cu aceste opere și cu altele de felul lor: „Aceia care s'au alunecat pe calea Teatrului Național niciodată n'au avut gând să scrie pentru a-și face un nume sau pentru a se da publicului drept autori, ci sunt simpli iubitori de fală românească, socotindu-se ca niște salahori a ridica o zidire” (Critica Criticii).

Ultimele cuvinte „salahori a ridica o zidire” caracterizează tocmai epoca premergătoare lui, de care totuși se deosebea prin combaterea din partea lui a traducerilor și imitațiunilor. După R., cel dinainte de 1855, o scriere trebuia să fie întâi românească, adică inspirată din obiceiuri, pitoresc național, cântece populare ori din tradiție, și apoi bună.

Critica pretențioasă nici n'o credea posibilă în epoca aceasta: „Iscălitul se socotește în numărul acelor care gândesc cum că critica n'ar prinde loc în epoca de astăzi, căci, fără a vătăma vr'o iubire de sine, încă nu avem nici putem ave o literatură până mai târziu” — zice el în 1846

(Critica Criticii). Se mulțumea doar cu rolul de a îndemna și a încuraja, ca și predecesorii săi.

Din 1855 înainte, R. își schimbă atitudinea. Nu-i mai place orice scriere, chiar dacă nu e traducere, nici imitație. La 20 Februarie 1855 spune:

„Când își aruncă cineva ochii pe ceea ce să chiamă literatura română, puține și rari producții pot a-i opri cu plăcere. Puține îdestulează mintea și inima. Cele multe sunt copilării, cercări fără formă, a căroră preț stă numai în costul tipografiei și în încrederea ce au autorii lor că nu se pot găsi lucruri mai frumoase în lume” (Cug. p. I, Nr. II). Iar la 7 Mai același an cere în chip hotărît intervenția criticii pretențioase și severe:

„Este nevoie de a întemeia critica și de a cumpăni de acum înainte bunătățile scrierilor și tăria sistemelor. De două zeci de ani încoace, dela zilele de pe când strigam cu toții: „scrieți, scrieți, bine sau rău, dar scrieți”, de pe când Românii, însetați de cărți, priveau o carte ca jidovii mana în pustietate și, în bucuria lor, primeau bunul și răul fără osebite, cărțile au plouat, scriitorii au răsărit ca ciupercile și scrierea, care începuse cu limba românească, s'a prefăcut în meserie, intrată în concurs cu toate meseriile hrănitoare ale vieții. Pe atuncea critica putea fi o personalitate¹⁾; acum critica e dritul obștesc de a descri bunătatea mărfii”. (Cug. p. I, Nr. VI).

Evident că și atunci i s'a răspuns că nu trebuie să lovim în reputațiuni stabilite, ori pe cale de a se stabili, fiindcă aceasta ar slăbi prestigiul tinerei noastre culturi, ceea ce n'ar fi o faptă românească. Russo a'ntâmpinat că-l interesează românismul faptei sale, și că tocmai faptă românească este și a motivat astfel:

„Critica dar e o faptă română astăzi și de nevoie. Când

¹⁾ Chestiune de persoane.

păraele se umflu de apele glodoase a ploilor de toamnă și amenință cu înecare casele de pe malul lor, gospodarii își numără odoarele, le strâng și strigă dela un mal la altul sosirea primejdiei. Poate că în treacăt, critica vatămă vreo iubire de sine mai tare decât dreapta giudecată; dar cine scrie, cine se pune în fruntea națiilor cu adevărată sau închipuită misie, acela se face proprietatea publicului, mișcarea, sufletul lui, toate sunt a discuției, pentru acele ființe i se șterge... Multe lucruri și multe cuvinte sunt încă în lume, ce Românii nu înțeleg, porneala limbii și noima criticii sunt două din aceste lucruri încă neînțelese". (Cug. p. I, Nr. VIII).

Cât despre persoanele care se socotesc invulnerabile a vorbit cu mult humor: „De a face din aceste persoane fenomene naționale, când persoanele ne sunt prietene sau sunt tot dintr'un sat cu noi, este o slăbăciune cunoscută a coteriilor politice, științifice și literare" (Contra Ardele- nilor). Criticului îi cerea acum originalitate, păreri personale. Să cugete și să scrie sub influența împrejurărilor și a ideilor din țara sa. După cum combate literatura imitată, combate și ideile critice de împrumut: „Mai are Românul că așteaptă să vie de aiurea giudecata oamenilor și a lucrurilor sale. Călare pe două-trii nume ce s'au veștejit de când se pomenesc, puterea criticii și disvoltarea gustului sunt adormite în el". (Poetul Dăscălescu).

A doua sa atitudine de critic cuprinde și o parte negativă, de combaterea defectelor: „Prin critică nu înțelegem numai aceea care bate fără cruțare frazeologia, sărăcia ideilor, pedanteria și obiceiurile literaturilor străine, introduse cu patos în pământul român, dar critica sănătoasă ce răspândește bunul..." (Idem). A căuta și ce este bun în literatură, nu numai ce este inspirație națională, a combate sărăcia ideilor, — sunt puncte nouă în atitudinea lui critică dela 1855 înainte.

Încă un punct nou este prețuirea operelor de imaginație, așa de rare până pe la 1855 la noi. Mai ales în Ardeal gasea el că lipseau asemenea opere, dar în realitate lipseau și în celelalte provincii. Ardealul produsese — zicea el — numai „cărți grele de disertații și de argumente, Ardealul nu au dat României pâna acum o singură carte de închipuire și care să răzbată inimile”. (Cug. p. I, Nr. IV).

Atențiunea lui la limba operelor. Imprejurările au silit pe Russo să critice mai mult forma decât fondul, din cauza primejdiei ce constituiau pentru literatura vremii curențele lingvistice exagerate. Din acest punct de vedere și-a creat merite nepieritoare. Lupta o începe încă din 1851—52 în ziarul „Zimbrul” cu articolele „Studie moldovană” (studiu moldovenesc). Încă din primul articol a ridiculizat exagerările. Iată cum l-ar fi primit scriitorii de atunci pe Ștefan cel Mare, dacă ar fi ieșit din mormânt: „Erou ilustru, trompeta gloriei tale penetrează animile bravilor Romani de admirăciune grandioasă și indifinisabilă pentru meritul neînvincibilităciunii tale!” În altă parte, Russo își manifestă nemulțumirea în special contra franțuzismelor și latinismelor: „Adevărat *filomela* îi cuvânt poetic, *azura* îi frumos, *orizontul* nu-i slut și *elementele* fac bine în *paginile* poeziilor văduve de cetitori. Dar ce folos! *Limbagiul*, *geniul*, *inspirația* și *filomela cu marile ei modulații plângeferi* nu ne încântă, sau pentru că sânt străine, iar nu române, sau pentru că sântem încă prea barbari și *indemni* de limba acestor armonioși de și *neinteligibili* Orfei”. Dar dacă la acea dată se mulțumea să protesteze și să ridiculizeze, peste trei ani, în „Cugetări”, adaugă la această metodă și cercetarea științifică a problemei. În „Cugetarea II-a” atrage atențiunea că limbile se formează pe încetul în strânsă legătură cu naționalitatea. Cuvintele nouă se impun de anume trebuințe, nu după

voința unui gramatic. Limbile au o logică a lor, dar nici învățații, nici dicționarele n'o creiază. Limba nu se învață din cărți, ci din trebi..., din nevoi, din istorie. Russo explică apoi mai lămurit și mai desvoltat decât Petru Maior origina populară a limbii noastre: „limba română curge nu din latina corectă, ci drept din cea latinească a obștei. Pe acest princip istoric, Petru Maior ne îndeamnă a fi cu luare aminte în lepădarea cuvintelor, căci sânt cuvinte ce nu se află nici în limba latină corectă, nici în dialectele italice, nici în limbile gotice și slavone, și sânt totuși ale noastre (vezi fața 306—309 în *Istoria pentru începutul Românilor în Dachia*, Buda, 1812). Dar această comoară a limbii înlăturată din nesocotința legislatorilor noui, — comoară care dovedește putere ziditoare în sufletul neamului și menirea de a trăi de vieața sa însăși, — nu este de ajuns pentru a întemeia despărțirea noastră de latini: între limba noastră și limba lui Ciceron este țesătura ce ne leagă de limba obștească-italienească, precum sânt legate și celelalte limbi surori de astăzi. Știința gramaticală îndatorează pe românii învățați a-și ocârmui scrierile, și, prin urmare, a lucra la edificarea codului viitor a gramaticii române; dar dela știința gramaticală la aplicarea unei gramatice speciale latine la o limbă alta, este meșteșugire dibace, de care ne putem cu dreptul mira. Părintele Petru ¹⁾, cum îl chiamă cu dreptate Românii, era om cu multă giudecată, deși de mare învățătură, își iubea prea mult neamul, ca să-și schimbe limba; căci el zicea că „limba e neamul”, și mai zicea încă cu dovezi că românii nu sânt pogorîtorii limbii lui Ciceron; latina și româneasca sânt două pârae ce se nasc dintr'un singur izvor, dar nu seamănă una cu alta. Ne măgulim a crede că părintele Petru nu gândea la concluziile ucenicilor săi și la silnicia ce ne va face limba latină corectă.

¹⁾ Petru Maicr.

Pentru noi concluzia ar fi aceasta: limba latină corectă e regulamentarea și înfrumusețarea limbii latinești a obștiei; limba românească corectă trebuie a fi regulamentarea și înfrumusețarea limbii românești a obștiei, — limba ce se sughe cu laptele dela mamă, — adică codul ortografiei și a sintaxei, a prosodiei și a vorbei. „Cuvântul este al Domnului, sau al conștiinței neamului întreg“, zice curat d. Cousin, care, pare-ni-se, este tot într'un gând cu Petru Maior. Nicăirea Petru Maior nu impune sisteme de cuvinte, ci din contră le aduce când în *fie* ca Moldovenii, când în *int* după placul urechei, când lasă în forma primitivă la înmulțit sau la singuratic, fără îngrijire de declinațiile de unde vin: astfel de împrumutări sunt legiuite și înavuțitoare, nu îndărăptnicesc nici auzul, nici mintea: sistemele ce s'au îscat ne aduc limbi nouă, în loc de a rodi pre a noastră. Rugăm pe frații noștri din oricare lature a proceti cu luare aminte umilită „Istoria pentru începutul Românilor“: nu stă în acea disertație ¹⁾ elementele filosofiei limbistice din zilele noastre“.

Critic social.

Russo a fost un tradiționalist îndrăcit. Nu l-a întrecut niciun scriitor român până astăzi. Toată „Studia Moldovană“ (Studiul Moldovenesc, 1851—52) stă pe această temelie și apoi stau „Cugetările“, „Amintirile“, „Cântarea României“, ca și mare parte din restul scrierilor: „Vieța noastră nu are legătură cu a lor (a părinților), am putea să zicem mai că nu sântem fiii lor“ (pag. 186) ²⁾. „Imi închipuesc câte odată că a ieșit din mormânt un strămoș de ai noștri, un vornic

¹⁾ „Disertație pentru începutul limbii românești“, unul din capitolele finale ale cărții lui Maior „Istoria pentru început“.

²⁾ Toate indicațiile de pagini sunt din ediția publicată de autorul cărții de față, în colecția Clasicii Români Comentati, Scrisul Românesc, Craiova.

de țara de sus, un boier de Orhei, un hatman, un căpitan de târg sau măcar cel mai ascuns postelnicel... Oare hatmanul acela ar putea să-și cunoască urmașii în oamenii de astăzi?... Hainele, năravurile, pământul au luat prefacere... până și numele" (pag. 186-187). „Tare mi-e teamă ca în ziua de pe urmă, când trâmbița cerească ne va chema la judecata cea mare, nu ne vom putea înțelege cu strămoșii noștri nici în limbă, nici în idei" (pag. 187). „Rămășița trecutului ce întuneacă când și când o parte din viața noastră zilnică se rărește. Moldova veche mi se înfățișează ca o padure deasă și mare unde toporul a tăiat iute, fără a avea vreme de a curăți locul" (pag. 189). „Nimica nu ne mai leaga cu trecutul și fără trecut o societate este șchioapă. Națiile care au pierdut afiliația năravurilor părintești îs nații nestatornice" (pag. 189—190). „Nenorocirea literaturii... nu vine din altă pricină, decât din neștiința tradițiilor vieții strămoșești" (pag. 190). „Isvorul adevăratei literaturi este aci (în tradiție); dacă aș fi poet, și mai ales poet mitologic, aș edita întâi mitologia română..." (pag. 192). „Societatea educată a Moldovei seamănă a fi o colonie engleză într'o țară a căreia nici limbă, nici obiceiuri, nici costume n'ar cunoaște. Străinătatea se oploșește între noi; doi oameni se măsoară astăzi de două ori din cap până'n picioare până a nu rosti un cuvânt" (pag. 201).

În „Cugetări" (1855) reia și dezvoltă pe larg tradiționalismul. Face însă deosebire între tradițiile românești și cele latine și se pasionează de cele dintâi:

„Pentru noi Românii, studia ¹⁾ antichității este o studie de neapărată nevoie; însă nu vra să zică să luăm romanilor limba și literatura ca s'o schimosim într'un *jargon* fără originalitate. În antichitatea romană stau arhivele noastre: arhiva nașterii a instituțiilor fundamentale a societății și ar-

¹⁾ Studiul.

hiva limbii... dar într'o măsură istorică. Să studiem, iar nu să prefacem, pentrucă-i un lucru peste fire; lumea merge înainte și nu se poate întoarce; fiul nu poate fi tată sau frate părintelui sau; de acea trebuie să rămânem români, iar [nu] romani. Antichitatea romană merge pentru noi până la punctul acela care leagă lumea veche cu lumea nouă; o mai departe pășire se chiamă împresurare, și ar fi tocmai ca și când am lega un om viu de un trup mort" (Cugetări, p. I, Nr. V).

Nu era grăbit cu schimbarea literelor cirilice; forma n'are atâta importanță cât fondul:

„Să trecem cu vederea acum schimbarea iute a literelor; în aceasta schimbare, care negreșit va aduce prefacere serioasă în ortografie, am uitat noi dascălii, deprinși cu literaturile străine, că ucenicii noștri, adică milioanele de români, îmbatrânise cu *az... buche...* și c. l., și prin urmare radicala schimbare bucureșteană, și mai cu seamă cea ardeleană, are un miros de străinătate și o grea înțelegere ce resping răbdarea celor mulți cetitori; dacă literelor cirilice sânt pecetea slavonismului, sa nu uităm însă că instituțiile întemeiate pe obiceiuri vechi, se înlocuesc temeinic numai cu răbdare și vreme: idei și învățătură trebuie românului mai cu dorință decât buchia și cuvântul" (Cugetari, p. I, Nr. VIII).

În „Cugetarea XII" apărea tradiția de atacurile moderniştilor.

Era naționalist, dar nu șovinist: „Nu zic nimica despre spiritul dușmănos a istoriei Românilor... socot însă că e vremea ca să ne oprim pe această cale de partide: de mult ce ne vom lăuda, de mult ce vom huli celelalte neamuri, românii vor socoti că sunt buni și mari din naștere și se vor scufunda iarăși în somnul lor adânc" (Cugetări, p. I, Nr. III).

În ordinea socială mai era partizan al elitelor, al „fruntașiei", cum se exprima el. Într'o polemică, Gh. Bariț reco-

manda Moldovenilor să ducă mai bine luptă contra boierimii și contra Evreilor, decât contra Ardelenilor. Russo a răspuns atunci că fruntășia (boierimea) este un produs natural în societatea omenească și că atât moldovenii, cât și muntenii privesc cu mândrie la frunțașii lor, produs a 500 de ani de viață socială. Fruntășia, după el, nu poate pieri decât cu societatea care a creat-o.

Provocat să răspundă în chestiunea antisemită, își desvăluie largul lui orizont de vederi. Pe ce temeieri n'aproba el antisemitismul?

1. „Ori sub ce chip și pretext se arată apăsarea în lume, tot strâmbătate se chiamă”.

2. „Exclusia nu are simpatiile noastre”.

3. „Acei care rădică la sarcinile țării, trebuie să aibă locul lor la bunuri și la folosuri”.

El considera pe Evrei deosebiți de Români numai prin religie:

4. „Precum Românii se despart în Români ortodocși și în Români catolici, vor fi și Români israeliți și patria va câștiga fii mai mulți” (Contra Ardelenilor).

Prin asemenea idei se apropia de M. Kogălniceanu și N. Bălcescu.

Vedea cu ochi buni contactul direct cu străinătatea: „Plusieurs de nos compatriotes ont voyagé, voyagent et voyageront encore probablement à l'étranger. C'est une belle et bonne chose qui nous initie, bien plus que ne peuvent les livres, à la vie intime de la civilisation” — așa începe bucata Piatra Teiului.

Autohtonismul. Romantismul francez, sub influența căruia s'a format, l-a dus să caute manifestările originale românești. Adversitatea lui contra latiniștilor exagerați l-a făcut să caute aceste manifestări afară din domeniul roman. De aci, autohtonismul său. În

controversele lui cu școala latinistă, care n'admitea alte elemente constitutive în limba română decât pe cele latinești, el afirmă existența unor elemente pelasgice, anterioare, deci chiar elementelor dace: „Ce fac neologii de cuvintele născute odată cu românia ¹⁾, cuvinte ce nu sânt nici latine, nici grece, nici celtice, nici slavone? ce vor face de rădăcinile pelasge ca *iorum* (?), *hora*, *miros*? cu ce dreptate vor svârli sau opri cuvântul codru, cuvânt nelatin, dar ce se găsește în limba franțuzească veche? glod, în limba spaniolă și alte multe?” (Cug. p. II, Nr. V). Cât privește pe Daci, îi avea în deosebită simpatie. Ii vedea în țăranii noștri. Când se ducea la țară după treburi ori în excursiuni și lua căruțași ori călăuze, nu le zicea decât Daci: „Acest Dac vârtos”, „oprește, Dacule”, etc. (Piatra Teiului). Iată o descriere a țăranului moldovean: „Si notre littérature est pauvre d'expression et d'énergie, écoutez ce postillon, vrai Dace, élané, musculeux, à la physiologie hardie et sauvage, aux bras nus, laissant flotter au gré du vent sa longue chevelure et les larges manches de sa chemise, se levant sur ses étriers et claquant de son fouet en cadence à travers les rues de manière à pouvoir étouffer le bruit des cordes de cinquante musiciens” (Yassy et ses habitants). Vorbind în aceeași bucată despre țigani și țărani, tot Daci le zice acestora din urmă: „le bohémien cède le pas au Dace, le Dace à l'épicier...”. Consideră numele Ceahlăului de origină dacă (în Piatra Teiului) Admirația lui pentru Daci atinge culmi emoționante în bucata Decebal și Ștefan cel Mare, unde eroul dac apare ca stăpânind încă mintea noastră din adâncimi misterioase.

¹⁾ Românismul.

**Patriotismul
lui R.**

Este o prelungire a autohtonismului său, pornește deci mai de departe decât al latiniștilor. Ați văzut în ce culori admirative înfățișează pe țăran, socotit dac. Ați văzut mai înainte dragostea lui pentru cronicari. Nu-i plac românii care-și denigrează țara: „Par une manie aussi sotté que ridicule, les Moldaves (la noblesse) détestent tout ce qui sent le pays, manie qu'ont apportée en contrebande, je le soupçonne fort, avec beaucoup de bonnes choses d'ailleurs, quelques unes de nos sommités voyageuses" (Yassy et ses habitants). Cu toată dragostea lui pentru Elveția, unde se formase, iată cu câtă căldură recomandă conaționalilor țara lor și a sa: „Les Souvenirs historiques, les légendes des châteaux qui sont le charme des voyages en Suisse, par exemple, où sont-ils? Ceci encore ne manque pas: fouillez les vestiges épars, vous aurez à secouer la poussière de quelque cité romaine; vous trouverez quelque flèche d'un arc dace ou le tronçon d'une épée de Trajan, une tour, un pont, quelques rocs avec leurs inscriptions latines, seules annales que nous ont transmises les vieux âges; souvenirs grands et simples comme la nature qui les entoure, silencieux, à la pensée grave, isolés et disposés aux vents de tribulations qui ont balloté notre pauvre patrie. Vous avez des lieux sanctifiés par les os des ancêtres ou leurs exploits. Faites un itinéraire de vos pensées ou jetez en passant une admiration et une larme à Niamtzo et une autre larme dans cet endroit au nom poétique de Vallée Blanche, où errent les ombres des guerriers d'Etiennel" (La Pierre du tilleul). Bucata din care am citit pasajul mai cuprinde unul, imediat înaintea acestuia, care interpretează peisajele Moldovei cu o dragoste nemărginită. Acestea în 1839. În 1855, când scrie Amintirile și tipărește Cântarea României, simte încă bătând puternic în suflet dorul de țară din vre-

mea când petrecea printre streini: „De nu aş fi simţit în cutrieratul lumii că cea mai mare nevoie a omului este de a fi auzit când strigă, de a fi ascultat când cere, de a putea plânge când îl doare, de a vorbi, de a se mângâia şi a-şi aduce aminte în dulcea limbă a mamei, în dulcea limbă a poveştilor care au întipărit icoane dragălaşe şi poetice în închipuirea copilăriei...” (Amintirea II). Şi mai departe: „Nu sânt învăţat şi spun în limba ce am dobândit odată cu lumina, odată cu auzul, odată cu vederea soarelui, a codrilor, a câmpiilor şi a florilor. Câtă trudă, câtă vreme pune omul a învăţa limba neamurilor străine! Dar aceea străină nu-i vorbeşte de ţară, nici de părinţi, nici de fraţii ca brazilii, nici de surorile ca florile, nici de primăvara cu verdeaţa ei şi turmele de oi cu ciobanii în capul turmelor, lăsându-se pe guri de raiu, nici de plugurile cu şese boi, nici de copiliţe bălaie şi fete de împăraţi, cum vorbeşte limba ce o învaţă şi o sugă omul cu laptele vieţii!”. Aşa de aprins cum apare patriotismul său, nu este însă şi orb. Nu-l împiedică pe R. de a-şi exercita dreptul de critică asupra conaţionalilor: „Orice se publică este proprietate nemărginită a criticii. Cu aceasta nu credem a fi români răi, nici care cearcă neunirea. Naţionalitatea şi patriotismul nu se slăbesc cu critice literare şi nu se întăresc cu fetişismul persoanelor” (Contra Ardelenilor). Ca dovadă, iată un pasaj din Cugetări, unde apără pe Românii din Ardeal în lupta lor cu Maghiarii: „Kossuth îşi sprijinea sistema ca toţi făcătorii de sistemă pe o logică ce i se păru dreaptă şi tot odată cu putere administrativă, cu tunuri şi cu standăruri, adică spânzurătoarea. La logica lui Kossuth, românii şi slavii opuneau altă logică şi ziceau: dovedeşte-ne că limba ungurească îi mai frumoasă decât a noastră şi om vorbi ungureşte; dovedeşte-ne că copiii nu-s fiii părinţilor lor şi vom fi unguri; dovedeşte-ne că-i mai cinstit a ne chema Ianoş, în loc de Ion sau Ioan şi ne

vom chema și noi Ianoș!" (partea II, Nr. VII). Ca încheiere să amintim viziunea României dintre 1918 și 1940 desfășurată de el lui Bălcescu în scrisoarea din Sibiu dela 4 Iulie 1848, după primele succese ale revoluției din Muntenia: „Mon cher, La main n'est pas assez agile pour suivre l'imagination des beaux plans que j'entrevois. Un grand peuple avec une mer pour barricades, deux fleuves qui s'appellent Danube et Istru (?) pour ceinture, du sang romain dans les veines, et plus de Moldavie avec ses filles ¹⁾, plus de Transylvanie ou de Banat, mais une terre *roumaine* avec une grande capitale qui s'appellera Rome, și tu veux, avec de grandes places nommées Place du peuple, Place trajane, Place d'Etienne, Place de Mihaï, Place de Moldavie, Place du Banat, Place de l'Ardeal, et puis force, bonheur, grandeur, gloire! Heureux nos neveux! et nous, heureux d'avoir pu, bien ou mal, peu ou beaucoup, contribuer à la chose!" Viziunea s'a realizat mai târziu, fiindcă R. credea în puterile poporului său: „România ²⁾, de va pieri vreodată, va pieri de mâna românilor: în potriva străinismului, românia a stat, stă și va sta nestrămutată, ca biserica lui Dumnezeu zidită pe stâncă. România este ca Dunărea cea lată, mare și adâncă, în care se cotropesc apele deosebite din a dreapta și din a stânga. Cu cât mai multe pârăe, pe atâta și Dunărea crește. Valurile străine s'au cotropit în românie, niciun val nu ne-a putut îneca. De multe ori, un val amenințător de pieire ne-a întărit, de multe ori acel val ne-a împins spre o nouă propășire" (Amintiri, IV).

R. polemist.
Humorul.

În polemica lui cu latiniștii din Ardeal și cu ziarul Patria din București, R. a dovedit talent fin și ascu-

¹⁾ Basarabia și Bucovina.

²⁾ Românismul.

tit de polemist. Știa să rămână în lumea ideilor, fără să se scoboare la personalități. Ii venea în ajutor o logică strânsă, o vervă plină de foc și, ca exprimare, o claritate desăvârșită.

Arma principală de care s'a servit în polemici a fost humorul. Ca om era o fire glumeață. Odată, în drum dela Iași la Piatra l-a răsturnat căruța de vreo trei ori. El ne spune: „Am făcut studii mineralogice adânci și am înaintat în psihologia oamenilor!” (Piatra Teiului). În drum, tot în căruță, spre Soveja, unde trebuia să stea închis, își zicea că făcea o călătorie pe cheltuiala Statului ca să constate gradul de temperatură al nopților de iarnă în Moldova (Februarie). Și, ajuns acolo, ne spune: „În calitatea mea de condamnat politic și exilat, nu trebuia să am vreo părere” (Soveja). Uneori recurge la jocuri de cuvinte: „După concluziile neconcluzând ale d-lui”. (Cug. p. II, Nr. I). Dar în genere pătrunde în inima lucrurilor și le arată prin glume partea de răs. Iată cum acopere de ridicul excesele gramaticale: „Purechetul unei virgule, lipsa unei vocale, greșul unei perioade sânt lucruri serioase, mărturisim, și vrednicesc refutații și nopți de neodihnă a capetelor învățate...” (Cug. p. II, Nr. I). De asemenea lipsa de măsură a gramaticilor latiniști: „D-v. ați introdus în românie patosul declamațiilor reci, argumentația pentru un pahar de apă, tomuri pentru descoperirea unei regule de gramatică latină aplicată la gramatica română; d-v. nu mai dați voie să zicem *tată*, ci *pater*, d-voastră ați da foc lumii întregi, pentrucă lumea nu pricepe frumuseța, practica și patriotismul sistemelor” — zice el în *Contra Ardelenilor*, model de polemică literară.

**R. și literatura
populară.**

În bucata „Piatra Teiului”, scrisă în 1839, R. vorbește cu entuziasm despre jocurile țărănești și despre cân-

tecele populare. În aceeași bucată citează 4 versuri din balada lui Ion Chetraru, în traducere franceză. La sfârșitul bucății „Le rocher du corbeau” ne spune că s'a'ntors dintr'o excursiune cu o colecție de doine (tot în 1839). În „Studii Naționale”, care poartă data 1840, strânge la un loc anecdote despre haiduci. Înțelegem din ele că R. culesese și balade privitoare la aceștia din urmă. În „Soveja” (1846) vorbește de două ori despre cântecele populare: 1) Odată, descriind ținutul pe unde trecea, adaugă: „Căci aici e țara tâlharilor, șerpuită de pârae, scăldată de Putna și de Siret, așa de mult lăudate în cântecele bătrânești” (1 Martie); 2) Altă dată ne spune că în acea zi (Duminică 10 Martie) a ascultat toată dimineața cântece oltenești dela ȣiganii din satul Soveja și i-au plăcut. Apoi s'a'nțeles cu cântăreții ca a doua zi unul dintre ei să vie la schit, unde ședea R., și să-i explice mai pe larg cântecele. A venit, însă, nu un ȣigan, ci un mocan cu cimpoiul și i-a cântat tot felul de arii: moldovenești, muntenesți, ardelenesți, apoi doina. Dela acest mocan a cules de sigur R. multe balade populare, fiindcă Alecsandri spune în ediția I a culegerii sale de Poezii Populare că dela Soveja i-a adus R. Miorița. În bucata „Poezia Populară”, pe care o bănuim scrisă tot la Soveja sau nu târziu după aceea, R. povestește tot o scenă din satul Soveja, dela un iarmaroc, cu lăutari și cântece populare, citează versuri dintr'acestea și se ridică la cel mai înalt ton admirativ. În 1848, aflându-se la Cluj închis și trimițând unor prieteni din Iași informațiuni despre starea lui, îi înștiințează că recită mereu următoarele versuri:

Inchinare-aș și n'am cui,
Inchinare-aș murgului,
Dar mi-i murgul cam nebun
Și de fugă numai bun.
Inchina-voiu ulmilor,

Uriășii culmilor,
Că sunt gata să-mi răspundă
Cu freamăt voios de frunză.
Ulmii că s'or clătina,
Frunza că s'a scutura,
Trupul că mi-a astupa.

Sunt versurile cu care se'ncheie balada Toma Alimoș (sau Toma lui moș, cum o'ntitulează în bucata Studie Moldovană). În același an, R. a cules cântece populare din Muntenia, unde a stat câțeva vreme după fuga din Moldova. Aflăm faptul dela V. Alecsandri. Acesta a trimis în 1880 lui V. A. Urechiă pentru Albumul macedo-român un cântec popular despre Alexandru Machedon, „reîntocmit”, zice poetul, „pe cât s'a putut din câteva fragmente de poezii populare culese la anul 1848, de răposatul meu amic A. Russo, în călătoriile sale pe malurile Dunării”. În 1851—52, în ziarul din Iași, Zimbrul, apare scrierea lui R. „Studie Moldovană”. În ea citim de trei ori admirație pentru poezia populară: 1) „Cui nu-i place un cântec popular editat de prietenul meu Alecsandri?”, zice autorul. 2) „Mioara, Naframa, Mihail, Bușor, Toma lui moș, Codreanu, vor trăi cât va fi un român pe lume”. 3) Încheierea mea este, în puține vorbe, ceea ce se face pentru balade, trebuie să se facă și pentru toate tradițiile noastre: cântece și tradiții fac una, ele se tălmăcesc și se'ntregesc” —, pe atunci Alecsandri pregătea prima sa ediție de Poezii populare.

În 1855, în Cugetări, nu odată recomandă R. limba firească din cântecele populare, opunând-o limbii artificiale a unora dintre contemporani. Astfel în partea II, n-rul 2 din Cugetări, zice: „Toate școalele noastre (literare) trebuie să pornească dela cântecele ce le hulesc, ca să ajungă la clasici” și „Simțim că mare avuție, inspirație și lingvistică este în cântecele disprețuite în Ardeal”. În același an, în

Amintiri, și anume într'a II-a, citează 18 versuri din „balada lui Donciu”. În Martie 1856, trimite lui M. Kogălniceanu, o scrisoare din Piatra-Neamț, vorbindu-i despre ziarul Steaua Dunării. Și începe așa: „M'am dus spre țară, pentru a răsufla și pentru a zice ca acel cântic, cântic mai moldovelesc decât toate cântecele...” (și continuă citând 11 versuri dintr'o doină, care începe cu „Vară, vară, muma noastră”).

R. a nceput să scrie în 1839 și a nctat să mai scrie în 1856. În răstimpul acesta mereu revine la problema poeziei populare și a tradițiilor.

Răsunetul preocupărilor sale îl simțim la V. Alecsandri și întru câțva la generațiunea următoare lui. Astfel Teodorescu Gh. Dem., începe prefața la marea sa colecțiune de Poezii Populare (1885), cu o citație avântată din bucata Poezia Populară a lui R. și continuă: „Astfel simțea Al. R. despre marele tezaur al muzei noastre populare și astfel vorbea mai acum o jumătate de secol (1835—1839)”. Am văzut mai sus că studiul lui R. s'a publicat abia în 1868, nouă ani după moartea autorului, dar cuprinsul ni-l arată compus în anul 1846, la Soveja, ori nu prea târziu după aceea. Totuși Teodorescu îl datează 1835—1839. Pe ce se va fi întemeiat? Cu alt prilej, și anume în prefața la volumul lui Jules Brun „Le romancero roumain”, tot Teodorescu Gh. Dem., spune: „Al. R. se puse a culege din gura lăutarilor legende și cântece populare. În timpul închisorii lui politice la mănăstirea Soveja, în 1846, el nu nctă să se ocupe cu această operă, glorioasă între toate”. Reiese de aici că și-a ntemeiat afirmațiunile pe bucata Soveja a lui R., apărută în traducerea lui Odobescu din Revista Română, pe 1863, D-rul Rudow în Geschichte des rumänischen Schrifttums (1892), spune că R. „a cules cântece populare, dar toate s'au pierdut”. Izvorul acestei afirmațiuni nu-l cunoaștem. Gh. Adamescu în Noțiuni de istoria limbii și lite-

raturii române (1899), spune că R. e „acela care a atras cu entuziasm atențiunea la producțiunile poporului”.

Contribuția lui R. În această privință iată ce găsim la colecția de poezii înainte de 1900. Teodorescu Gh. **populare a lui V.** Dem., în prefața citată dela „Le ro-

Alecsandri. mancero roumain” spune: „Al. R. se puse a culege din gura lăutarilor legende și cântece populare. El își încredințase manuscrisurile unuia dintre amicii săi. Acesta, cu talentul său bine cunoscut, dete acestei culegeri lustrul care le lipsea și le publică în două broșuri”. Gh. Adamescu, în cartea mai sus citată, spune și el că R. „a'ndemnat și pe Alecsandri să se ocupe cu strângerea și publicarea operelor populare”. Izvorul acestor informațiuni nu ni se comunică. Poate că pe la 1880—1890, ele circulau între cunoscătorii problemelor de literatură populară românească.

Să încercăm a aduce lămuriri.

Am scos mai sus în evidență că în Piatra Teiului, R. citează în traducere franceză 4 versuri despre haiducul Ion Chețaru. O baladă ori doină cu acest subiect nu se găsește în prima ediție a Poeziilor populare ale lui V. Alecsandri. Într'a doua ediție apare o doină, dar fără versurile reproduse de R. În Studii Naționale (1840), R. relatează o anecdotă despre acest haiduc, reproducând și versurile din Piatra Teiului. Anecdotei i se adaugă unele informațiuni și constatări, pe care le vom găsi și la Alecsandri. Russo, zice: „Banda aceasta fu prinsă peste câteva luni. Unul din ei primi să devie calău, pentru ca să scape de moarte, însă el era țigan. Românul se face ispravnic, se face judecător, dar calău niciodată”. Alecsandri spune și el la 1866: „El fu spânzurat în câmpul dela Frumoasa de însuși tovarășul său Gavril buzatul, țigan de soiu, care primi a se face calău,

pentru ca să-și scape viața. Aci e locul să facem o observație că niciodată un român nu s'a dat la trista meserie de călău".

În 1846, R. cunoaște balada Păunașul Codrilor (v. Convorbiri Literare, 1901, pag. 669); pe care V. Alecsandri o publică în 1849, în ziarul Bucovina.

În studiul Poezia Populară, scris de sigur între 1846 și 1848 (deși publicat abia în 1868), R. atrage atențiunea asupra unor imagini și versuri frumoase, în termeni pe care-i găsim mai târziu și la Alecsandri. Iată două cazuri: 1) R. zice: „Nu poți să nu admiri calul lui Codreanu care, când fugea, văile se limpezea”. Alecsandri relevă versurile „Astfel murgul meu fugea — văile se limpezea” și adaugă: „Imagină minunată de repezimea calului” (ed. 1866, pag. 93). 2) R. scoate în evidență versurile „Așterne-te drumului — ca și iarba câmpului — La suflarea vântului”, precedându-le de observațiunea: „Nu poți să stai nesimțitor la auzul armoniei limbii poporului, când Toma Alimoș zice murgului său”. Alecsandri relevă și el exact aceleași versuri și continuă cu observațiunea: „În toate baladele unde se pomenește de alergări de cai, poeții se întrec în imagini de o sublimă frumusețe” (ed. 1866, pag. 76).

Să mai relevăm și alte fapte:

La R. găsim balada Ghimiciu. În prima edițiune a Poeziilor Populare ale lui V. Al. n'o găsim, dar într'a doua da.

R. a influențat pe V. Al. și în felul de a grupa poeziile populare. În studiul său Poezia Populară, el le grupează în: a) Cântece bătrânești; b) Cântece de frunză; c) doine și d) hore. Alecsandri le-a grupat și el întâi, tot în patru categorii: a) Cântece bătrânești (balade); b) Doina sau cântece de dor; c) Cântece haiducești sau de codru; d) Hore sau cântece de joc (în ziarul Zimbrul din 25 Ianuarie 1851). Peste cinci ani (1866), a redus grupările la trei, desființând

cântecele haiducești: a) Cântece bătrânești sau balade; b) Doine; c) Hore.

E drept că Al. a recunoscut ajutorul ce i-a dat R. în culegerea Poeziilor Populare, dar socotim că a recunoscut prea puțin. Deși prieten bun cu R., el i-a lăsat în umbră activitatea pe această linie, deși s'a luptat bărbătește să-i apere dreptul de autor asupra Cântării României.

Caracteristice în această privință sunt trei fapte:

1) La 2 August 1863, V. Al. trimite dela Iași lui Al. Odobescu la București, manuscriptul operelor lui R. „La pierre du tilleul” și „Soveja” pentru a fi publicate în Revista Română, iar la 14 Septembrie, în același scop, „Lassy et ses habitants” și sfârșitul Cugetărilor, netipărit în România Literară (1855) din cauza dispariției acesteia (sfârșitul Cugetărilor era românesc și nu mai trebuia tradus). Odobescu a publicat acest sfârșit, a tradus și a publicat Soveja, dar n'a mai avut vreme să traducă și să publice și pe celelalte, fiindcă și Revista Română a'necat. Dar de ce Alecsandri n'a trimis lui Odobescu și manuscriptul bucății „Le rocher du corbeau” și l-a trimis, în schimb, ziarului francez La voix de la Roumanie? De ce n'a trimis și manuscriptul studiului Poezia Populară? Bănuim că dintr'o considerațiune tot în legătură cu rolul lui R. în desgroparea poeziei populare. Bucata Le rocher du corbeau spune la urmă că autorul se'ntorsese dintr'o excursie cu o culegere de doine, — era deci preocupat de asemenea chestiuni; iar studiul Poezia Populară îl arată pe același autor un serios cunoscător al problemei —, ceea ce bănuim că V. Al. ținea să nu se știe înainte de aparițiunea ediției complete a Poeziilor Populare la care lucra; ediție a cărei însemnătate ar fi fost mult slăbită de apariția anterioară a studiului Poezia Populară.

2) Tot în 1868, V. Al. traduce și bucata „Le rocher du corbeau” și o trimite odată cu „Poezia Populară” revistei

Foaia Societății din Bucovina, însoțindu-le de o scrisoare, unde, e adevărat, recunoaște ajutorul dat de R., deși primise mai mult decât ajutor. „Acest amic al meu care mi-a ajutat la culegerea poeziilor populare”.

3) De ce în edițiunea I a Poeziilor Populare, V. Al. n'a adnotat bucățile, de ce le-a adnotat în ediția II-a și de ce adnotările seamănă deseori prea mult cu observațiunile lui R. din Poezia Populară? Fiindcă până la aparițiunea primei edițiuni (1852—1853), nu dispunea de manuscrisurile lui R., cum a dispus după moartea acestuia (1859).

Are dreptate Ov. Densușanu, când spune în „Istoria literaturii moderne” la capitolul despre R.: „Meritul lui în această privință i-a fost numai în parte recunoscut de Al. Coraborarea lui R. este mult mai mare, decât rezultă din informațiile date de Al. Multe din poeziile culese de R. se găsesc în variata colecțiune a lui Al.”.

CAPITOLUL V

BOGDAN PETRICEICU—HASDEU

1838—1907

**Cum a fost
cunoscut.**

1884. În acest an, B. P. H. candidează la alegerea de deputat al colegiului al II-lea de Cameră din Craiova. În vederea aceasta publică o broșură „Genealogia și biografia d-lui B. P. Hasdeu”, ca din partea unui grup de cetățeni, arătând vechimea familiei lui, apoi viața și scrierile. La sfârșitul ei aflăm că B. P. H. a fost trimis în Elveția de ministrul G. Chițu în 1884 vara, ca să studieze învățământul rural de acolo. Mai aflăm că soții Mihail și Elisa Stroiescu din Basarabia au dăruit Statului român la 17 Octomvrie 1882 suma de 50.000 de ruble pentru îmbunătățirea învățământului rural de dincoace de Prut, desemnând pe B. P. H. să dea amănunte cu privire la scopul donatorilor. Acesta a propus înființarea unei școli sătești în județul Tutova cu numele de „Elisa Stroiescu Basarabeana” și alta în județul Dolj, cu numele de „Mihail Stroiescu Basarabeanu”.

1897. I se consacră un lung articol în revista Literatura și artă română.

1907. Anul morții lui. Autorul cărții de față a vorbit despre el la Ateneul român din București. Partea din conferință, privitoare la H. poet și istoric narativ, s'a publicat în volumul Studii de literatură română.

1908. Ii consacră o broșură D. Teleor.

1909. N. Gane vorbește în discursul său de recepție la Academia Română despre predecesorul său în scaun.

1913. N. I. Apostolescu publică studiul „Hasdeu și To-cilescu”.

În același an, Iuliu Dragomirescu apare cu broșura „Ideile și faptele lui B. P. H.” (46 pag.), manifestând admirație neșărmurită pentru marele scriitor: „Cu el s'a stins cărturarul cel mai de seamă al României moderne, inteligența cea mai vie, spiritul cel mai pătrunzător, inima cea mai românească, urzitorul cel mai meșter, în sfârșit cel mai sublim fenomen individual pe care l-am avut dela Cantemir până în zilele noastre”. Și plângându-i să afirme, din cauza aceasta, că spre sfârșitul vieții, H. fusese uitat: „Golul se lărgea mereu mai mult, rândurile se răriseră, ostracismul începuse. Și tăcerea, dar nu meditația, ci degradarea tindeau să-l cuprindă în brațele sale. Hasdeu și-a dat sufletul în gheena uitării; și caiafii i-au prelungit martiriul”, deși chiar indicațiunile de mai sus ne arată cât de mult operele lui H. interesaseră pe intelectualii noștri.

1918. La Universitatea Populară din Chișinău, puțin timp după unirea Basarabiei cu România, autorul cărții de față a consacrat una din prelegerile de literatură românească lui H. și lui Victor Crărescu.

1927. Douăzeci de ani dela moarte. Ateneul Popular din Câmpina organizează acolo o comemorare. Ziarul Dimineața consacră evenimentului o pagină întreagă, — deschisă cu un articol omagial de Paul I. Papadopol și cu extrase din D-rul C. Istrati (Ultimele clipe ale lui H.) și din I. L. Caragiale (Amfitrionii castelului Iulia H.).

1928. Liviu Marian scoate la București broșura „B. P. H., schiță biografică și bibliografică”, (27 pag.).

1932. Douăzeci și cinci de ani dela moarte. Liviu Marian publică la Chișinău altă broșură, „Activitatea publicistică a lui B. P. H.”, (16 pag.).

Ziarul *Dimineața* consacră și acestui eveniment o pagină redactată de C. Săteanu-Iași (partea anecdotică), și Lucian Predescu (partea bibliografică).

1936. Luând anul 1936 ca data nașterii lui H. (în urmă s'a stabilit 1838), Societatea Prietenii Istoriei Literare a comemorat 100 de ani dela nașterea scriitorului prin două ședințe publice, în care s'au tratat chestiunile: H. istoric (P. P. Panaitescu), istoric literar (Remus Caracaș) și folklorist (autorul cărții de față). Ultima chestiune și-a publicat-o autorul în volumul său *Studii și Cercetări*.

1937. Treizeci de ani dela moarte. *Ateneul Popular* din Câmpina a organizat o comemorare, chemând reprezentanți ai diferitelor societăți culturale și științifice. În numele Societății Prietenii Istoriei Literare a vorbit autorul cărții de față, prezentând pe H. ca basarabean, naționalist, filosof, istoric literar, filolog, folklorist, istoric, critic literar, prozator și poet (un rezumat al caracterizărilor a apărut în ziarul *Dimineața* dela 27 Noemvrie 1937).

În același an, J. Byck, sub titlul „B. P. H. Cuvente den bătrâni”, a publicat în editura *Cultura Națională*, un extras de 272 de pagini din cele trei mari volume, cu același titlu, reproducând și un portret din 1876.

Tot atunci, Mircea Eliade a publicat în editura fundației pentru literatură și artă *Regele Carol II*, o frumoasă edițiune în două volume. Din nou H., e considerat „necunoscut” și ni se vorbește despre „descoperirea lui H. de către publicul românesc”, despre „restaurarea și integrarea lui în locul pe care-l merită”, că „o soartă turbure l-a ținut treizeci de ani în întuneric”, „când am început noi lucrul — prin 1932 și încă mai înainte — H. nu era numai un necunoscut și un autor compromis, dar era înainte de toate un autor inaccesibil prin lipsa unei informații temeinice și complete asupra operei sale. Existau, firește, câteva broșuri scrise despre și în jurul lui, dar niciuna din ele nu

acoperea toată întinderea operei sale" (să nu se supere talentatul nostru romancier, dar nici prefața sa nu acoperă; n'ar fi fost rău să indice și broșurile în chestiune). Mergând pe linia ignorării lui H. de către cititori, mai afirmă „aproape generala desinteresare față de opera lui", ba încă ceva și mai grav: „Se știa despre H. că a fost genial, că a fost părintele Iuliei, că era spiritist, și i se spunea magul dela Câmpina". La aceasta, însuși H. ar fi contribuit: „Scriitor care a făcut tot ce i-a fost posibil în timpul și mai ales, spre sfârșitul vieții sale, ca să rămână un izolat și un neînțeles". Ne aflăm aici în fața unor impresiuni personale, urmare a unor informațiuni incomplete. Se invocă însă fapte, care se pot controla, iar din controlul lor iese altă concluzie. Când ni se spune: „Pentru un bărbat care s'a arătat întotdeauna sgârcit în mărturisiri autobiografice..." (vol. II, pag. 341), stăm nedumeriți, fiindcă, încă din timpul candidaturii lui H. la un scaun de deputat la Craiova, a apărut — cum am văzut — „Genealogia", cu acele bogate informațiuni despre familia și persoana sa și despre activitatea de până atunci. De asemenea, cele mai multe date pentru prezentarea biografiei lui se pot culege din operele sale, — a se vedea mai departe capitolul „Vieața".

Plecând dela o premisă greșită, M. E. exagerează în sens contrariu. Consideră „vast" un studiu despre Vladislav Basarab, consideră activitatea lui H. „uluitoare":

„Tânărul de 20 și ceva de ani uluiește prin mulțimea cunoștințelor sale", „Uluitorul său studiu Pierit-au Dacii?", „Ceea ce uluiește în primul rând în Duduca Mamuca", „Restaurarea acestui uluitor scriitor", „aceeași înțelegere uluitoare a realizărilor noastre istorice".

Și îmbracă pe H. cu haina „unicității": „H. a fost singurul din generația lui care a crezut într'o misiune istorică a românismului și a demonstrat axele și eficiențele

acestei misiuni", deși la toată generația sa constatăm același fenomen, la V. A. Urechia, Gr. Tocilescu, etc.

Și piesa Răzvan și Vidra este unică: „Bine construită și admirabil scrisă dramă istorică romantică, dar este unică chiar prin cuprinsul ei", „există în R. și V. un model imperial, eroic, pasional". De fapt această izbutită operă reprezintă o verigă din lanțul dramelor noastre istorice, dela Bolintineanu până în zilele noastre, superioară celor dinaintea ei și inferioară celor care au urmat-o. Că H. a ales un subiect neispitit de niciun scriitor român, ambiția, n'are atâta importanță, câtă ar fi avut dacă în serviciul ei i s'ar fi dat eroi cu altă factură socială decât a lui Răzvan.

Prețuirea exagerată a piesei R. și V. aduce pe M. E. să nu-și respecte criteriul pus ca bază al ediției. Iată-l în propriile-i cuvinte: „N'am publicat dintre scrierile care intrau în rubricile ediției noastre, Ioan Vodă cel Cumplit și Sic Cogito, tocmai pentru că ele sunt, împreună cu R. și V., singurele cărți ale lui H. care circulă și se găsesc permanent în librării. Am voit cu tot dinadinsul să arătăm celelalte aspecte ale lui H., care erau ori necunoscute, ori depreciate".

De ce atunci R. și V. a intrat în ediție? Se găsește în mai multe edițiuni decât Ioan Vodă cel Cumplit și decât Sic Cogito, se bucură de o circulație mult mai mare, nu e nici „necunoscută", nici „depreciată". Împreună cu numeroasele confruntări de edițiuni, ea ocupă în cele două volume comentate de M. E., un spațiu prea mare, care s'ar fi putut utiliza tocmai pentru scrieri mai puțin cunoscute. Același caz cu nuvela Micuța. Atâta o prețuește comentatorul, încât o reproduce în ambele variante, deși reprezintă același text, minus, în varianta I-a, unele scene pornografice, la care H. însuși a renunțat. Scenele acelea au ridicat pe profesori ca Titu Maiorescu, G. Mărzescu,

Aug. Treb. Laurian contra lor pe considerațiuni morale, astăzi ridică pe orice intelectual pe considerațiuni estetice.

Barbu Lăzăreanu a consacrat lui H. un studiu „Umorul lui H.” și două broșuri „Cu privire la B. P. H.”. În prima broșură ni se înfățișează evoluția lui H. dela Cuvinte din Bătrâni, la Magnum Etymologicum, traducerile lui din Ovidius și comedia Orthonerozia sau Trei crai dela răsărit. Într'a doua, despre fragmentul de cronică dramatică privitoare la reprezentațiile trupei lui M. Pascaly la Iași (cronică cuprinsă în articolul Mișcarea literelor la Iași). Se mai ocupă și revista satirică Aghiuță (aceasta fără valoare literară).

În streinătate au scris despre H.: Budilovicz în Journal du ministère le l'Instruction Publique de Russie, în 1874 (despre H. savant) și în 1878 (despre H. slavist); L. Léger în Revue Critique din 1876, H. Schuchardt în Zeitschrift für romanische Philologie din 1877 (despre ziarul lui H. Columna lui Traian), N. Caix în Giornale di filologia romana din 1878 (despre cuvântul „ghiuț”, studiat de H.), H. Meltzl în Zeitschrift für Vergleichende Litteratur din 1878, E. Picot în La république française din 1898, Revista Hungaria din 1893.

VIEAȚA LUI B. P. HAȘDEU

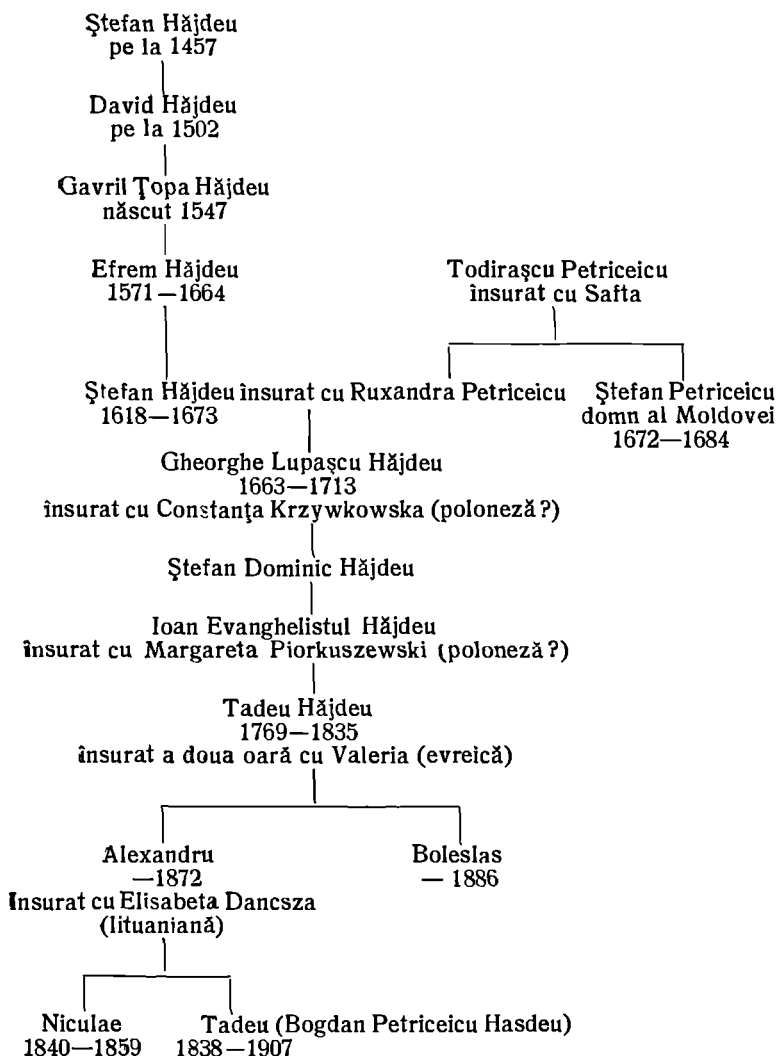
Familia.

Familia Hăjdeu se constată încă din veacul al XV. Numele de Petriceicu și l-a adăugat în secolul al XVII (v. arborele genealogic de pe pag. următoare).

B. P. HASDEU
1838—1907

După un clișeu din broșura „Genealogia
și biografia lui B. P. Hasdeu” (1884).

Arborele genealogic al familiei Hăjdeu, reconstituit din datele pe care le publică Iuliu Dragomirescu în cartea citată.

Gavril Țopa Hăjdeu a fost pârcalăb de Roman, apoi vornic al țării de jos sub Ioan Potcoavă. A fugit cu acesta peste Nistru.

Efrem Hăjdeu a fost pârcălab de Hotin. Adversar al lui Vasile Lupu, domnul Moldovei. A avut 6 copii. Cel mai mic, Miron, a păstrat actele doveditoare de ce proprietăți avea familia.

Ștefan Petriceicu, fugit și stabilit în Polonia, s'a bucurat de o pensie de 20.000 galbeni.

Ștefan Hăjdeu (1618—1673) a avut cu Ruxanda Petriceicu, trei băieți (Gheorghe, Niculae și Iancu) și o fată (Mariana). Pe Gheorghe și pe Iancu i-a'nfiat Ștefan Petriceicu. Lor și urmașilor lor, stabiliți în Polonia, le-a rămas pensia tatălui lor adoptiv.

Tadeu Hăjdeu și frații săi *Ioan* și *Felix* s'au mai bucurat, cei din urmă, de pensie, — statul polonez desființându-se. A scris poezii în limba poloneză. Sfârșitul vieții, Tadeu Hăjdeu și l-a petrecut în Basarabia, izbutind să-și dobândească parte din avere, între care și moșia Cristinești, unde s'a stabilit. A fost colonel în garda imperială rusească.

Alexandru Hăjdeu, scriitor basarabean (v. Scriitorii Basarabeni, vol. I).

Boleslas Hăjdeu, naturalist, mort la Viena. A lăsat lui B. P. H. partea lui din moșia Cristinești.

Niculae Hăjdeu avea însușiri artistice. A murit în Rusia; în închisoare, ca revoluționar.

Copilăria.

Multă vreme, anul de naștere al lui H. n'a fost sigur: după unii 1836, după alții, 1838. Nesiguranța a'ntărit-o chiar scriitorul prin informațiuni contradictorii la epoci diferite. În 1925 însă, în revista *Junimea Literară* din Cernăuți, Calinic Istrati a publicat în traducere românească actul de naștere cu indicația 1838. În 1936, Eufrosina Droicenco, l-a tradus din nou

și l-a publicat în cartea sa „Inceputurile literare ale lui B. P. H”:

„In ziua de 26 Februarie, la proprietarul satului Kîrstinți, eforul onorific al școlilor din jud. Hotin, Alexandru, fiul lui Tadeu Hijdeu, de religie ortodoxă, și soția lui legitimă, Elisaveta, fiica lui Teofil, de aceeași religie, s'a născut fiul Tadeu, cărui cu rugăciune i-a dat nume preotul paroh al bisericii Adormirea Maicii Domnului din satul Berestea, Gheorghe a lui Toader Pentâcov, iar botezul l-a săvârșit protopopul circumscripției I-a a jud. Hotin, protiereu și cavaler Simeon Mohawski. La botez a asistat dascălul bisericii Schimbării la față din Kîrstinți, Grigore St. Roznowski. *Nași*: Proprietarul comunei Novoseliți, sovietnicul Statului și cavaler Ion, fiul lui Mihail Sturdza și Maria, soția proprietarului satului Zorojani, Grigorie Glowacki”, (extras din „Matricula pentru cei născuți în anul 1838 din biserica comunei Cristinești, jud. Hotin”). Satului Kîrstinți îi zicea și-i zice și acum pe românește Cristinești. Aici s'a născut scriitorul la 26 Februarie 1838. A fost botezat cu numele Tadeu, al bunicului după tată. Mai târziu și-a schimbat, numele, — vom vedea pentru ce. Despre satul său de naștere a vorbit în 1886 astfel: „Să știți că la Cristinești vara e admirabil. Călduri tocmai mari nu sunt. Apoi avem lângă casă o grădină colosală”, — scrisoare citată de Iuliu Dragomirescu, în cartea lui de mai sus.

Studiile.

Primii ani de copilărie, ne spune H. în Jurnalul său intim, i-a petrecut în Polonia, la Vinița, Rovno și Camenița, unde tată-său a funcționat rând pe rând ca profesor. Pe acolo a 'nvățat și la școală. Liceul l-a 'nceput la Rovno. La vârsta de 10 ani (1848) i-a murit mama și a rămas sub îngrijirea bunicii sale Valeria, evreică de neam. Despre ea a scris rânduri pline de admirație în opera sa *Sic Cogito*. La 1850,

tată-său se stabilește ca avocat la Chișinău și atunci el trece la liceul de acolo. După terminare se înscrie la Universitatea din Harcov, unde învățase și tată-său. Iată cum își descrie camera de student:

„Acele rânduri le scriu într'una din cele mai înalte case ale Harcovului. Camera are înfățișarea unui atelier de savant: cărți, hârtii, penițe, creioane, penele, culori, sunt împrăștiate sub masă și pe masă, sub scaune și pe scaune, sub pat și pe pat, în societatea borcanelor cu pomadă, par-fumurilor, periilor, pieptenilor, vestelor, revolverelor, dol-manului și altele asemănătoare.

„Stăpânul se observă cu greu din tot vraful ăsta. Dar ajunge să-ți îndrepti ochi spre un halat și un fes, ca să găsești sub aceste podoabe pe cineva jumătate-student, jumătate-husar, jumătate-civil: acesta e stăpânul. Principala lui ocupație este să se plimbe prin cameră, cântând în gura mare: *Gaudeamus igitur*”, sau „*Bring mir blut der adlen Reben*” și în același timp să mediteze asupra marilor probleme ale înțelepciunii omenești. În momentul de față, el stă la fereastră cu penița în mână, cu țigara în dinți și cu un cățel pe genunchi... Fiind nițel și pictor, cel puțin în închipuirea lui...”.

Starea de spirit a universității din Harcov o găsim sumar descrisă în cartea amintită despre Inceputurile literare ale lui H. Aflăm că domina spiritul militar, impus de conducătorii ei, numiți de ministru și intitulăți curator. Aceștia se alegeau adesea dintre militari. Curator era atunci general guvernatorul Cocoșchin. Nu suferea nici înfățișarea civilă, nici spiritul civil. Ii plăcea uniformă și spiritul militar. Studiile se predau: dreptul roman de Al. Mickiewicz, fratele marelui poet polonez; enciclopedia dreptului de Anton Stanislawski, literatura greacă de Alfons Walicki, slavistica de Petre Lawrowski, limba rusă de Matlinski și istoria Ucrainei și a Siberiei de Zernin”. Un coleg

de bancă al lui H., anume A. Potebnea, devenit filolog rus, a vorbit cu admirație în autobiografia sa despre Lawrowski, mărturisind că acestuia îi datorește îndrumarea spre filologie. Probabil că tot astfel s'a 'ntâmplat și cu Hașdeu. Lawrowski era în genere recunoscut ca mare savant.

Armata și-a făcut-o în regimentul de husari al contelui Radetzki. După trei ani a demisionat, fiindcă nu-i plăcea. Ne spune în jurnalul intim: „Mă duceam rar la instrucție, mă ocupam puțin de serviciu, fiindcă nu mă interesa“. Era tocmai în vremea războiului Crimeii și se muta cu regimentul din loc în loc. În 1854 se afla în comuna Noua-Odesă, de unde datează prefața poemului său, în limba rusească, Domnița Voichița.

Cultura lui în tinerețe.

La regiment primea de acasă, nu numai bani, ci și cărți de citit. Un transport cuprindea cărțile: Despre cultul lui Zeus de Leontiev (1822—1874), Cântecel de diferitelor popoare de Berg (1824—1884), Poeziile lui Tiutcev (1803—1873). Citise pe poeții ruși, Pușchin, Lermontov și Fet, pe arheologul Th. Moroșchin. Vorbește în Jurnalul său despre epopeia Ruslan și Liudmila a celui dintâiu și despre romanul Un erou al timpului nostru al celui de al doilea. Aflăm tot de acolo că nu-i plăcea naturalismul în literatură. Din mișcarea literară rusească și-a însușit autohtonismul, aplicându-l însă la neamul său. Slavofilii ruși erau dușmani de moarte ai influențelor streine și luptau să scoată în evidență și să cultive numai ceea ce era slav în cultura rusească. S'a găsit între manuscrisurile rusești ale lui H. următoarea poezioară:

*Sunt Dac cu trup și suflet,
Și cu mândrie aceasta o recunosc!
Sunt Dac, nu sunt Roman,
Pe Romani îi disprețuesc!*

Este urmă vădită a curentului slavofil din Rusia. Ca influență a acestui curent a cules poezii populare, care s'au pierdut, dar din care citează în fragmentul său epic Voi-chița (p. 189) și se miră cum de culeg unii români episoade din istoria Franței și a Germaniei, — aluziunea pornea din mediu rusesc, dar se potrivea de minune și la noi: „Ocupându-mă neîncetat de istoria țării mele — a Moldovei — am găsit atâtea episoade pentru poezie, atâta hrană pentru suflet, încât, fără să vreau, m'am mirat de mulți dintre poeții și romancierii noștri, care, răsfoind în arhive, pentru a găsi oarecare episoade din Istoria Franței și a Germaniei, nu dau atenție propriei lor istorii" (introducere la bucată lui Roxana). Poeți, e drept, aveam pe atunci, romancieri nu, dar el scria în Rusia, nu cunoștea Moldova decât de departe.

Totuși dacă n'a știut că n'aveam romane, nu era strein de literatura noastră. O cunoștea prin tatăl său și prin profesorul său de limba română dela liceul din Chișinău, I. Hâncu. Am văzut că H. știa despre Daci și că nu voia să fie roman. Mai vorbește și în alte ocazii despre Dacia. Odată arată că ea cuprindea Moldova, Valahia și Basarabia, până la Valul lui Traian (p. 88), — a uitat ori nu știa despre Ardeal. Altă dată numește stăpânirea lui Ștefan-cel-Mare Dacia Nouă (p. 89) și altă dată visează reînvierea regatului Daciei (p. 105). Știa în schimb despre colonizarea Romană și despre Domițian (introducere la Roxana). Cunoștea cronicile editate de M. Kogălniceanu (p. 189), poeziile lui Asachi (introducere la Roxana), ale lui Bolintineanu (p. 134). În armată spunea că e moldovean și vorbea cu soldații moldoveni (p. 254). Când găsește în colecția de poezii populare a lui Berg că se dau traduceri dela 28 de popoare și dela Români nu, protestează (pag. 262).

Patriotismul din tinerețe. Tot în Jurnal citim o comparație între Moldova și țările vecine: „el se transportă în Moldova cu gândul și

aruncă asupra ei o privire „din înălțimea sborului păsărilor“. Privirii lui i se pun în cale obstacole din două părți: la Nord se întind, câte odată peste 7.000 picioare înălțime deasupra nivelului mării, Carpații, cu cele mai felurite lanțuri și vârfuri; la Sud — Dunărea, mărginită de maluri diverse, care sau face vârtejuri sau bolborosește la gura ei sau se rostogolește într'o lavă liniștită. Pe întinderea între aceste hotare șerpuiesc fluvii, se înalță coline și văi, se întind păduri și pășuni; albastrul apei se contopește cu verdeața de smaragd a vegetației. Privirea se îndreaptă asupra țărilor vecine: Ungaria, Bulgaria, Valachia, Rusia, Galiția... Nu! „Unde le compari cu Moldova!“; una nu e așa de bogată în ape, alta e mai săracă în păduri, a treia e lipsită de munți, a patra e săracă în vegetație... Privirea din nou se îndreaptă spre Moldova. Din înălțimea sborului de păsări nu se observă oamenii, dar cu atât mai bine, înaintea-i se deschide toată bogăția naturii!“ (Jurnalul, pag. 265—266).

Pe timpul serviciului militar, mergând din loc în loc, cum am spus, ajunge la Oceacov, pe malul Mării-Negre. Inregistrează în Jurnalul său cum într'o noapte ploioasă soldații vorbeau încălzindu-se la un foc de paie:

— „Ce-ai mai vrea, moșule? Nu cumva te trage inima spre Moldova?“ Eu am ciulit urechile: era vorba de ceva care atingea coarda cea mai sensibilă a inimii mele.

— „Parcă tu n'ai vrea“, îi zice cu necaz bătrânul.

— Nimic de zis! Pământul într'adevăr... Nu se poate asemui cu el pământul Ungariei, Turciei și Poloniei.

„... Nu sunt în stare să transmit — zice H. — tot ceea ce au vorbit oamenii mei, fiindu-mi frică... de a nu adăuga fără voie ceva neexprimat de ei, cu atât mai mult cu cât

în conversațiile în care e vorba de ceva drag inimii noastre, noi în totdeauna reținem numai trăsăturile principale și restul îl completăm pe îndelete cu propriile noastre sentimente.

„... Frigul, vântul și ploaia din front făceau să-mi reprezint Moldova încă mai viu și dulce; aş fi vrut să mă prefac în raza de soare care în acel moment cădea pe câmpiile Moldovei mele iubite.

„... Soldatul, cu vorba lui lipsită de artificialitate, a preferat Moldova tuturor celor văzute, fără a ști singur până la ce grad a mișcat coarda inimii unui biet iunker înghețat, transportat de pe pământul lui sub cerul întunecos al străinătății” (pag. 53—255).

„... Ce plăcut mi-a fost mie, Moldoveanului transplatat în Rusia, să aud glasul patriei mele noi despre fosta mea patrie; a gândi că undeva în apropiere de Kamciatca... se povestesc minuni despre Moldova și a ști, în același timp, că aceste minuni nu sunt altceva decât adevărul sfânt, da, cel mai sfânt adevăr!” (pag. 263).

Patriotismul l-a moștenit dela părintele său și l-a dezvoltat apoi în Rusia ca ostaș și ca student — între streini.

Judecător la Cahul, După terminarea războiului Cri-
apoi în Moldova de meii, H. a părăsit Rusia și s'a sta-
dîncoace de Prut. bilit în Basarabia-de-Sud, în partea
care, prin tratatul dela Paris (1856),
s'a întors din nou la Moldova. Probabil că H. s'a stabilit
la Chișinău și trecea în ținutul românesc numai când se sim-
țea urmărit, fiindcă din Rusia a fugit din cauza unor con-
flicte cu autoritățile. Cauza adevărată a conflictelor nu se
cunoaște: după unii ar fi fost o ceartă, urmată de duel, cu
un ofițer rus; iar scriitorul însuși, în ziarul Sentinela Ro-
mână (1867, pag. 64), pune cauza pe seama ideilor lui libe-
rale, neîngăduite în Rusia, din cauza cărora ar fi fost con-

damnat la deportare în Siberia. În Jurnal găsim titlul unui subiect netratat: „Exilarea mea din Chișinău”. Poate în legătură cu întâmplările de mai sus a părăsit el Chișinăul pentru sudul Basarabiei. Atunci și-a schimbat și numele din Tadeu Hăjdeu în Bogdan Petriceicu-Hăjdeu, ca să fie mai greu de descoperit de autoritățile rusești.

La 8 Martie 1858 a fost numit judecător la Cahul, ca licențiat în drept, dar a fost curând destituit sub caimacania lui Vogoride, ca unionist (Iuliu Dragomirescu).

**La Iași. Bibliotecar.
Profesor.**

S'a stabilit apoi la Iași, ajutat probabil bănește de părintele său, totuși în condițiuni rele, deoarece Th.

Codrescu în colecția sa de documente, Uricarul (vol. XIII, pag. 111), ne spune: „D-l H., când a venit la Iași, sub titlul prințul Petriceicu-Hajdeu, trăsese la hanul lui Vangheli, în dosul mitropoliei. De aci, călăuzit de cele patru volume din Uricar, s'a îndreptat către mine. După puțința mea l-am îmbrățișat, ba l-am împrumutat și cu 25 de galbeni, spre a-și putea urni nevoile ce avea la han”. Din revista lui, Foița de istorie din Martie 1860 aflăm că în anul următor a fost numit într'o comisiune cu Bărnauț, N. Ionescu și Chirnischi, pentru o hartă a vechei Dacii, dar comisia n'a lucrat. În același an s'a împrietenit cu Anastasie Panu (Iuliu Dragomirescu). Din Genealogia citată mai sus aflăm că a fost numit bibliotecar al universității din Iași, făcând atunci (înainte ori după) o donațiune de 4.000 de volume. Adresa de mulțumire a Ministerului Cultelor poartă data 28 Septembrie 1859 (publicată de Iuliu Dragomirescu). Printr'o altă adresă, din 8 Octombrie, același minister îl numește profesor de istorie, geografie și statistică la Școala Reală din Iași. Totuși Iuliu Dragomirescu vorbește de vremuri grele pentru H. în această epocă, fără să arate izvoarele de informație: „Alegerea lui Cuza fu urmată de mari

privațiuni pentru tânărul cărturar. Prin modul lui cel abrupt de a discuta izbuti să-și facă o mulțime de vrăjmași. O ploaie de ticăloșie, o țesătură neînchipuită de intrigi îl scoaseră treptat, treptat din posturile sale, încât căzu într-o mare lipsă. Fără avere, fara cunoștințe, vrajmășit din toate părțile cu ura implacabilă a celor răniți în vanitatea lor, H. cunoscute dureros pământul gol și negru al sărăciei. A fost redus adeseori în așa stare, încât vreme de mai multe zile era lipsit chiar de hrana zilnică" (pag. 32). Când anume să se întâmplat acestea? Tot dela I. D. aflăm că în 1861, guvernul a trimis pe H. la Cracovia pentru cercetarea arhivelor de acolo. Atunci poate între 1859 și 1861? În această epocă nu știm să fi fost scos din cele două funcțiuni ce le ocupa: de bibliotecar și profesor. Cum dar „treptat, treptat” a fost scos din posturile lui?

În 1862, H. e numit profesor de istorie în clasele V și VI și de statistică în clasa VII la gimnaziul din Iași (probabil o desvoltare a școalei reale amintite), unde funcționa ca director Titu Maiorescu. Atunci a publicat H. nuvela *Du-duia Mamuca*, cu unele scene pornografice, și a fost scos din învățământ telegrafic, la 20 Mai 1863, după cum citim în *Anuarul Gimnaziului* pe 1862—1863. Apărarea lui în fața justiției, — fiindcă fusese trimis și în fața ei, nu numai judecat de forurile școlare, — s'a publicat în revista sa *Lumina* (1863). Poate acum să fi ajuns el în sărăcia despre care s'a vorbit mai sus. În același an și-a pierdut postul de membru al Comisiei Istorice, ne spune Mircea Eliade, în ediția mai sus amintită, dar fără indicarea izvorului.

La București: deputat, directorul arhivelor, profesor universitar, membru al Academiei, etc.

Din *Genealogia* citată aflăm că în 1863 a fost chemat la București. Din prefața revistei sale *Arhiva Istorică* aflăm că în 1865 a funcționat ca profesor de arheologie figurată la școala de bele-arte. În-

tre 1867—1871 a fost deputat de Bolgrad (Genealogia). În acest timp, guvernul retrăgându-i subvenția cu care publica Arhiva Istorică, M. Kogălniceanu a intervenit în Cameră pentru acordarea mai departe (prefața volumului III din revistă). În August 1869 e respins de Societatea Academică Română ca membru (Ziarul Traian din acel an și lună). În 1874 i se creiază la universitatea din București catedra de filologie comparată și deschide cursul la 14 Octombrie (Ziarul Columna lui Traian). Catedra o ține până la ieșirea la pensie (M. Popescu-Spineni, Contribuții, pag. 22).

În Mai 1876 e numit director al arhivelor Statului, unde stă până în 1900.

În Septembrie 1877 e ales membru al Academiei Române și în 1879 secretar general al ei. Între 1882—1885, decan al facultății de litere (M. Popescu-Spineni, pag. 24). În 1883, președinte al Societății Presei. În 1890 întrerupe pentru doi ani cursul dela universitate, suplinind fiind de Lazăr Șăineanu. În 1896 și 1897 își consacră lecțiunile Elementelor dacice în limba română, în 1897 se mută cu locuința la Câmpina, în 1899 se retrage dela arhive (capătă o decorație și pensie de 1.500 lei pe lună), în Martie 1900 iese la pensie și dela universitate.

Rusofil, rusificat, rus! În revista sa Foița de istorie (1860), H., a început un articol „Pierit-au Dacii?“, în care combătea pe Dimitrie Cantemir și pe Petru Maior, aprigi susținători ai originii noastre curat latinești. Pe vremea aceea, însă, intelectualitatea noastră fusese câștigată pentru această idee și considera ca român rău pe cine ar fi susținut contrariul. În numele ei, V. A. Urechiă a și considerat mâna lui H. „sacrilegă“ și teoriile lui „nenăționale și pernicioase“, după cum a relevat Barbu Lăzăreanu în cartea citată mai sus „Hu-

morul lui H.". Tot atunci, în Ateneul Român din Iași, 30 Septembrie 1860, a apărut o notiță nesemnată (dar datorită de sigur tot lui V. A. Urechia), unde, cu prilejul unei alte reviste pe care o anunța H., se face urarea aceasta: „Urăm din inimă învățatului, dar, până acum, rău inspiratului nostru coleg, ca noua sa foaie să ne facă adesea a uita pe fantasmagoricul-galvanicul înviator al Dacilor". În 1866, H. a ținut un curs public de drept constituțional și iar s'a ocupat de Daci. Despre curs a făcut o dare de seamă, în ziarul Trompeta Carpaților, C. D. Aricescu (1866, Sept. 27), afirmând, cu acest prilej, că altă dată H. ar fi considerat pe Daci „slavi". Hasdeu îi mulțumește pentru rezumatul lecțiilor sale printr'o scrisoare, dar îl întreabă de unde a aflat că el vreodată ar fi socotit slavi pe Daci, fiindcă nici n'a spus-o, nici n'a scris-o. La această scrisoare nu răspunde Aricescu, ci un articol (dar nesemnă), tot în Trompeta Carpaților, articol atribuit de H. lui Cezar Boliac. Articolul, după ce constată că H. nici n'a amintit despre ce scrisese mai înainte Boliac despre Daci, trece la o serie de acuzațiuni: 1) Că pe la 1860, Moldovenii s'au indignat de teoriile nepatriotice ale lui H. și l-au învinuit „că lucrează pe mâna slavismului rusesc". 2) Că H. consideră cuvântul „logofăt" de origine slavă, când este grecesc. 3) Că a publicat o poezie populară bulgărească și a dat-o drept națională. 4). Că a considerat limba bulgărească mai aproape de a noastră decât de limbile slave. 5) Că a numit pe latiniștii Klein, Maior, Șincai, Aug. Treb. Laurian și Papiu Ilarian „nebuni de Golia" și „mai răi decât Fanarioții", fiindcă au susținut latinitatea limbii, și 6) Că astăzi laudă pe urgisiții „doctores" din Ardeal. Hasdeu a răspuns în ziarul Sentinela Română (Nr. 16 din 1866), că a fugit de ruși în 1857, că la plecarea din Rusia a rupt passe-portul rusesc și l-a trimis așa consulului rus, că guvernul rusesc i-a confiscat averea pă-

rintească, că „Dela 1857 până azi, în curs de zece ani, eu n'am scris și n'am spus un singur cuvânt, n'am cugetat o singură idee care să nu fi fost un blestem contra persecutorilor mei, ai familiei mele, ai națiunii mele". În același răspuns dă înapoi în chestiunea Dacilor (poate că tot sub presiunea intelectualilor vremii nici n'a sfârșit articolul Pierit-au Dacii), fiindcă iată cum își încheie răspunsul: „Am susținut anume (în cursul de drept constituțional) că elementul roman a fost nu numai cel predominant, ci a fost singurul element al originilor noastre naționale" și — mai precis — „am spus și cred că am dovedit din contră că ei (Dacii) au emigrat, dacă nu toți, cel puțin în cea mai mare parte". N'a avut curajul să-și apere teoriile, ba încă — pentru a-și manifesta mai bine patriotismul — scrie un articol în ziarul Perseverența din 1867, propagând reconstituirea Daciei lui Traian (ediția Mircea Eliade, II, 161). Mai târziu, când spiritul public nu va mai fi atât de prins de ideea latinității exclusive, el va relua cu succes teoria dacică, ba încă își va convinge conaționali că limba și cultura slavă au exercitat o puternică influență asupra limbii și culturii românești.

Poliglot.

În prefața Arhivei Istorice el spunea că stăpânea vreo zece limbi antice și moderne. Din familie, liceu și universitate, cunoștea într'adevăr limbile: rusească, franceză, germană, latină, elenă, română. Celelalte și le-a însușit mai târziu. O legendă afirma că bunicul lui H. cunoștea 7 limbi, tată-său 11, iar H. 26.

Călătorii în Basarabia, Transilvania și în streinătate.

A călătorit în Basarabia de Sud, Transilvania, Serbia, Ungaria, la Cracovia, Florența, Londra, Paris, Viena, München, în Elveția, totdeauna

pentru studii ori pentru participarea la congrese științifice și la manifestări culturale. La Florența în 1878 și la Viena în 1886 a participat la congresul orientaliștilor (el a fost totdeauna și pe drept considerat ca cel mai de seamă orientalist român dela D. Cantemir încoace). La Paris în 1882, a reprezentat guvernul român la desvelirea monumentului ridicat istoricului Jules Michelet ¹⁾. A călătorit și cu fiica sa Iulia, când o ducea la studii la Paris. Intr'unul din aceste drumuri a vizitat și casa dela Ferney, Elveția, unde a trăit Voltaire: „Nu voi uita niciodată cele două ceasuri, pe care le-am petrecut cu fiică-mea la Ferney, în parcul și casa, în odăița de lucru a nemuritorului cugetător” — zice el în *Sic Cogito*, ed. III, pag. 23.

Moartea și înmormântarea. A murit la Câmpina, la 25 August 1907 și a fost înmormântat la București la 27 August.

Firea Iuliu Dragomirescu o califică „de o energie sălbatică, dar plină de capricii”. Ni-l mai prezintă „capricios: aci visător și tandru, aci pervers, brutal și violent” sau „Pe lângă agerimea minții se mai bucura și de o memorie ne mai pomenită”. În legătură cu copilăria ne vorbește despre „sensualitate, care mai târziu a luat proporții maladive”. Liviu Marian ni-l prezintă „om ambițios, mândru, independent”. Barbu Lăzăreanu, — vindicativ. „Niciunul din acuzatorii și judecătorii lui n'a scăpat de urmărirea până'n pânzele albe întreprinsă de H.” (acuzatori în procesul autorităților școlare pentru Du-

¹⁾ Indicațiuni și amănunte despre călătoriile lui H. găsiți în ziarele *Românul* din 22 Dec. 1867; *Traian*, an. I, n-rele 6 și 14; *Columna* lui *Traian*, anii V (p. 125), VII, VIII (p. 184, 1882); în revista *Familia*, 1871 (p. 362); la Liviu Marian, op. citată mai sus; în ediția *Mircea Eliade*, pag. XXXI (fără indicarea izvorului).

duia Mamuca au fost Titu Maiorescu, O. Teodori și G. Mârzescu, iar judecători Aug. Treb. Laurian și I. Strat).

Prea personal, prea des vorbește despre el. Intr'un loc din opera sa Cuvinte din Bătrâni (vol. I, pag. 237) afirmă: „Cea dintâi încercare de această natură am făcut-o eu“. În introducerea dela volumul II vorbește despre cei care se ocupaseră de volumul I. În volumul III din aceeași operă (pag. 159), afirmă: „pe cealaltă (teoria circulațiunii) am formulat-o noi înșine pentru prima oară“.

Inegal și inconsequent: aci diviniza femeile (ca în Răzvan și Vidra), aci le 'nvinovățea de necredință ori vorbea despre ele cu aluzii pornografice (articolul Mișcarea literelor); aci protesta că unii restrângeau poporul român numai la țărani, întrebându-se: „Au duișii bădițași și gingașele lelițe formează tot poporul român?“, aci afirma că „Țăranul cuprinde'n mintea și'n sufletul său toate elementele care'nfloresc apoi în cultură, dar aceste elemente se află în el bobocind în naivitatea lui primitivă“. (amândouă citatele sunt din articolul Mișcarea literelor).

El însuși în conferința Papa dela Neva a mărturisit: „am fost păcătos, rău, iute“.

În schimb i s'a recunoscut de toți inteligență ascuțită, rară putere de muncă, spirit satiric.

Societatea și Revista În 1870, B. P. Hasdeu și alți câțiva „**Românismul**“ din scriitori organizează în București o
1870 societatea Românismul și scot, la 1
Aprilie același an, revista „Foaia Societății Românisumul“, cu următorul comitet de redacție și de administrație: B. P. Hasdeu, N. V. Scurtescu, T. R. Rădulescu, Gh. Dem. Teodorescu, Gr. Gh. Tocilescu și C. D. Vucici. Statutele societății, publicate și ele în numărul prim al revistei, prevedeau ca scop: susținerea și înflorirea românismului; iar, ca mijloace, publicarea discursuri-

lor, a disertațiilor și lecturilor făcute în sânul societății, precum și publicarea de literatură populară, documente de istorie națională, apoi studii, compoziții, reproduceri, traduceri, în conformitate firește cu scopul societății. Statutele mai prevedeau subcomitete în provincie, dar, din dările de seamă ale comitetului central, rezultă că din acest punct de vedere nu s'a obținut succes.

Președintele societății și teoreticianul mișcării era B. P. Hasdeu. Avea prilej să expună principiile și să le desvolte în ședințele inaugurale, în cele de sfârșit de an, la comemorări naționale, etc. Iată ce spune în discursul după alegerea sa ca președinte, discurs apărut în revista societății din anul întâi, 1870: „Sunt la noi o legiune de oameni pentru care un grec, un turc, un hotentot, un român e tot una. Ei pretind că meschina chestiune a naționalităților trebuie să se piardă în grandioasa concepțiune a umanității” (pag. 98). Și încheie: „Românismul este umanitate, libertate și adevăr. Cosmopolitismul: egoism, sclavie și minciună” (pag. 101). Cosmopoliții imaginari dela noi, cu care se războia Hasdeu, vrăjmașii românismului erau membrii societății Junimea din Iași și colaboratorii revistei Convorbiri Literare.

Celelalte discursuri ocazionale, care ar fi meritat mai curând denumirea de declarații, fiindcă erau scurte, purtau titluri ca acestea: Cosmopolitism și naționalism, Cauzele și rezultatele cosmopolitismului și constau din variațiuni pe aceeași temă. Cel din urmă s'a rostit pe câmpia Cotrocenilor și a deschis serbarea care comemora 50 de ani dela revoluțiunea lui Tudor Vladimirescu. Discursul comemorativ de fond, povestind și explicând evenimentele mărețe dela 1821, l-a ținut un tânăr avocat Gh. Misail, care a mai publicat și în urmă studii documentate de istorie, dar cu întreruperi. Ar fi fost de așteptat să-l rostească Hasdeu însuși, mult mai bine pregătit decât adeptul său. Nu l-a rostit. Știința ro-

mânească a pierdut, au pierdut și patriotismul și românismul pe care voia Hasdeu să le servească. Au pierdut nu numai prin absența unui discurs, care ar fi fost desigur serios documentat, dar au pierdut mai ales fiindcă Hasdeu și-a înlocuit cuvântarea așteptată prin declarații ocazionale pe tema cosmopolitismului dela noi, chestie mică, de harță, cu o grupare literară din vremea lui și a scoborît astfel vremuri mărețe la actualități mici. Conștient parcă de terenul șubred pe care sta, căuta să-l întărească prin pilde din afară. Era pe vremea războiului franco-german din 1870. Intemeierea societății Românismul a coincident cu începutul războiului, iar desființarea ei cu victoria germană și cu revoluția din Paris. Hasdeu deplângea înfrângerea Franței, dar îi găsea explicație în patriotismul german și în umanitarismul francez. (Foaia societății Românismul pag. 303). Asupra acestei idei revine: „Ceea ce pregătise dezastrul Franței — zice el — a fost adormirea simțului național, dilatat până la disparițiune prin cultul unei universalități nedefinite” (pag. 445).

Tot așa cum combătea umanitarismul francez, combătea și țările cu populație amestecată, ca Elveția și Statele Unite, țări care îi stăteau în față ca desmințire a concepției lui despre românism. El învinuia acele țări că n'au fost în stare să dea omenirii genii: „Arătați-mi în Statele Unite bunăoară — zice el — și în Elveția un Bacon. În loc de aceștia, cosmopolitismul ne oferă ceasornice dela Geneva și drumurile de fier cu cai” (pag. 447), ca și cum românismul ar fi pierdut dacă ar fi înlesnit și la noi fabricare de ceasornice și circulațiune de tramvaie. Ba se scobora la batjocuri și ne mai nejustificate, dus de pornirea lui: „Acolo unde naționalitatea nu există, toate națiunile fiind cusute într'o peticărie de paiți, este absurd a cere naționalism” (pag. 446). Vorbea sentimentalul, imaginativul în chestiuni în care numai omul cu judecată stăpânită ar fi avut cuvântul. Nu

servea el românismul dacă vorbea fără respectul cuvenit de țări ca Elveția și Statele Unite, în loc să le fi dat de exemplu.

E adevărat că membrii Societății Junimea erau socotiți cosmopoliți, în sensul rău al cuvântului, dar de către adversari. Ca adversar, Hasdeu împărtășea părerea aceasta, nu ca spirit imparțial. Cine simpatiza pe atunci cu Junimea, suferea același ponos. Până și studenții din Viena se împărțiseră în două pe această temă. Ion Slavici și Mihail Eminescu treceau și ei de cosmopoliți. Slavici povestește în „Amintiri” că adversarii săi din Societatea Jună din Viena îl socoteau vândut străinilor și plătit de Junimea din Iași, deși nu adversarii, ci el și Eminescu, au fost sufletul patrioticei sărbătoriri a lui Ștefan cel Mare la Mănăstirea Putna în 1871, fiind încurajați de patrioți ca Mihail Kogălniceanu și Vasile Alecsandri. Serbarea dela Putna o putem socoti de aceeași însemnătate, dacă nu și mai mare decât serbarea pentru Tudor Vladimirescu la Cotroceni, organizată de Societatea Românismul. Mai mare, fiindcă a strâns la Putna tineret român și chiar oameni maturi din toate părțile românimii. Inițiativa pornise dela o societate studențească formată din ardeleni din Sibiu, Brașov, Blaj, Năsăud, Satu Mare, din moldoveni, bucovineni, basarabeni, macedoneni și munteni. Aceștia, aflați la studii în Viena, au făcut apel la studenții români din alte centre europene. S’au constituit astfel comitete la București, Iași, Graz, Budapesta, Paris, Berlin, Leipzig și Liège. Slavici a și fost chemat de poliția din Viena și întrebat în derâdere, în ce calitate corespundea el cu toată Europa. Apelul tineretului a avut răsunet: „Publicul a primit ideia — zice Slavici în Amintiri — cu însuflețire și în timp scurt comitetul central din Viena a primit peste 5.000 de fiorini pentru cheltuielile serbării” (pag. 49). Banii s’au depus la o bancă. Din cauza desordinelor financiare provocate de

războiul franco-german, banca a dat faliment. Un nou apel s'a socotit de unii membri ca neoportun și s'a propus o nouă amânare a serbării, după ce mai avusese loc una din cauza izbucnirii războiului franco-german. La această a doua amânare, Ion Slavici și Mihail Eminescu s'au opus. Despre organizarea serbării, Foaia societății Românismul nu pomeniște nimic. Bănuim de ce: fiindcă serbarea pornea dela acei studenți din Viena, socotiți adepți ai Societății cosmopolite Junimea din Iași. De altfel, când acei studenți s'au adresat lui Vasile Alecsandri să se pronunțe asupra discursurilor ce aveau să se rostească la Putna, el i-a îndemnat să întrebe pe Maiorescu, Iacob Negruzzi și Pogor, tocmai pe reprezentanții autorizați ai Junimii. Serbarea s'a ținut la 15 August 1871, 3 luni după dispariția Societății Românismul, dar pregătirile duraseră un an și mai bine, iar discuțiunea celei de a doua amânări a avut loc în Martie 1871, când Foaia Societății Românismul apărea încă. Nimic în ea despre toate acestea.

Între colaboratorii revistei Convorbiri Literare, în anul 1870, când s'a constituit societatea Românismul și a apărut revista ei, se înnumără și Mihail Eminescu. Dela 1 Aprilie 1870 până la 1 Aprilie 1871, cât a durat societatea Românismul, Eminescu a publicat în Convorbiri Literare poeziile Venere și Madonă, Epigonii și Mortua Est. Poate aici găsea Hașdeu cosmopolitism. Venere și Madonă, Mortua Est sunt capodopere eminesciene, care au înălțat limba noastră la rang de material de înaltă artă, precum și inspirația românească la nivelul inspirațiilor celor mai recunoscute din lumea întreagă. Puternicele sentimente de acolo, cu răsunete atât de adânci în sufletele celor mai pretențioși cititori de oriunde, sbuciumul sufletului omenesc între ură și iubire, între credință și îndoială, le-a exprimat un român în limba noastră — ce serviciu mai înalt se putea aduce românismului? Dar iată și un orizont mai restrâns — al vechilor

scriitori români—, înfățișat în poezia Epigonii, cu atâta admirație sinceră, cu o căldură atât de comunicativă — alt serviciu adus românismului. În sfârșit, șarja usturătoare în partea doua a Epigonilor și atmosfera descurajatoare de scepticism, care se desprinde din partea finală, ce dovadă de talent și cât de puternic te înlanțue? Dacă un român e autorul, nu se aduc servicii românismului? Goethe, în epoca lui de strălucire, a fost învinuit și el de nepatriotism. A răspuns că dacă scrie poezii pe care lumea le admiră, nu săvârșește prin aceasta un act patriotic? Dacă scrie în limba germană și el e german, nu-și slujește patria germană?

În același an cu Eminescu, publica și Hasdeu poezii în Foaia Societății Românismului. Una, intitulată Severin, cu prilejul intrării în Roma a regelui Victor Emanuel, intrare prin care se desăvârșea unitatea Italiei. În poezie se proslăvește comunitatea de origină dintre noi și italieni, iar refrenul poeziei e scris chiar în limba italiană. Altă poezie poartă titlul „La craniul lui Mihai cel Viteaz” și a fost scrisă într-o vizită a lui Hasdeu la Mănăstirea Dealului. Mai întâlnim o poezie sceptică „Azi”, una în gen de fabulă „Frunzele” și o satiră „Femeia și cățelul”. Slujea Hasdeu cu asemenea poezii românismul mai mult decât Eminescu cu Venere și Madonă, cu Epigonii și cu Mortua Est? Hasdeu și-a dat însuși seama în urmă că n'a dovedit talent poetic decât în piesa de teatru „Răzvan și Vidra” și n'a mai făcut caz de celelalte producțiuni, dar poate la 1870 se credea mai patriot decât Eminescu. Zicem poate, fiindcă n'o mărturisește nicăieri. Invinuește însă Convorbirile de cosmopolitism, dar Convorbirile din anul luptei lui dela Românismul publicau tocmai poeziile amintite mai sus ale lui Eminescu. Să fi socotit el mai românești poeziile „Severin” și la „Craniul lui Mihai cel Viteaz”, fiindcă tratau origina noastră

latină și vitejia eroului dela Călugăreni? Iată, cu tot patriotismul subiectelor, poeziile n'au slujit românismul, fiindcă au fost slabe. În schimb, ale lui Eminescu, fie că au luat subiecte din istoria literară, ca Epigonii, fie că nu s'au adresat la istorie, nici la subiecte patriotice, au servit într'adevăr românismul. Ca urmare, revista unde au apărut numai cosmopolită nu putea fi.

Totuși, Societatea Românismul și revista ei și-au meritat numele, dar nu prin programul anunțat de Hasdeu, nici prin poeziile lui, ci prin studiile lui istorice.

În revista societății a tradus el studiul polonezului Al. Stadnicki „Despre satele românești din Galiția”. Tot acolo a publicat un studiu despre Doamna Elena, soția lui Petru Rareș. A fost îndemnat să-l publice de cartea „Les femmes en Orient de Dora Distria”, carte apărută la Zürich în 1859 și altul despre Cetatea Neamțului, stabilind că au zidit-o cavalerii teutoni pe la 1210. Mulțimea cunoștințelor și seriozitatea dovedită de autor au ridicat prestigiul științei românești.

Societatea și revista și-au mai meritat numele și prin activitatea colaboratorilor lui Hasdeu, mulți dintre ei tineri plini de avânt și de talent. Citim numeroase documente românești vechi publicate de Grigore Tocilescu, după o riguroasă metodă, și, tot de el, articole despre poezia noastră populară. Un frate al său, George Tocilescu, semnează articole despre organizarea învățământului. Apar cei doi cunoscuți folkloriști români de mai târziu, S. Fl. Marian și Gh. Dem. Teodorescu, acesta din urmă manifestându-se și ca istoric literar în studiul său despre „Idilă și Al. Deparațeanu”. Un orizont nou deschide Gh. Mîsail cu articolul Vechile relațiuni cu englezii, orizont din nefericire închis după el. Tot acolo facem cunoștință cu poetul Mihail Zamfirescu.

Societatea și Revista Românismul au durat puțin, dar

scopul propus „susținerea și înflorirea românismului” l-au servit. Nu însă prin atitudinea lor negativă, combătând Junimea, Elveția și Statele-Unite, ci prin cea pozitivă, prin acele studii serioase de istorie și de literatură. Din păcate, membrii și colaboratorii lor au prețuit mai mult partea negativă, decât cea pozitivă.

SCRIERILE LUI B. P. HASDEU

Incercări (rusești). 1. *Cântec popular moldovenesc.* —

Odă închinată țarului Nicolae I, în 1852, imitație după poezia „Cântecul jubiliar al Podoliei”, scrisă de tatăl său tot în rusește. Spune acolo că poporul nostru a îndurat multe din partea Tătarilor și Turcilor. Ștefan-cel-Mare a prevestit venirea libertății pentru nefericiții Moldoveni. Rusia, cu sacrificii, a scăpat țara lui Ștefan. De douăzeci de ani, poporul nostru trăiește în fericire sub domnia țarului Nicolae I. Să strigăm ural!

2. *Scurtă poezie fără titlu.* — Un om s'a dus la războiu și s'a 'ntors după patru ani, dar nu s'a mai putut înțelege la vorbă cu sătenii. Tot așa și noi: dacă vom vorbi numai limbi streine, nu vom mai fi înțeleși, fiindcă ne vom uita limba.

3. *Altă poezie scurtă fără titlu.* — Este un imn lui Ștefan-cel-Mare.

4. *Ștefan-cel-Mare (doină).* O redăm în întregime:

Văzut-am șoim pe malurile Dunării...
O, ce măreț era șoimul atunci!
Purta o coroană de aur
Și al lui Ștefan groaznic paloș îi slujea!
Dar deodată un uliu, cu o fulgerătoare putere,
S'a năpustit asupra vulturului de Nord
Și șoimul, uitând patria și pe cei dragi lui,
A plecat în țări depărtate, depărtate...
De ce, pentru ce a plecat acolo?

5. *Moldova*. — Poezie de 12 versuri laudă vitejia Moldovei, amintește de fala Romei și îndeamnă, în ultimul vers, la luptă contra Moscovei.

6. *Sunt Dac!* — Contrazice, cu privire la fala Romei, poezia precedentă. Am citat-o mai sus.

6. *Sunt Român*. — Poezie de patru versuri, unde afirmă că e gata să se jertfească pentru Români.

7. *Melodii Românești*. — Poezie neterminată. O vrăitoare blestemă albăstreaua, floarea primăverii, să moară.

8. *Poezioară fără titlu*. — Cuprins filosofic: trec valurile vieții ca valurile mării.

9. *Poezie de 25 versuri fără titlu*. — Cugetări în fața valurilor mării.

10. *Gândire*. — Un gând de moarte. Poezie de 26 versuri.

Ultima poezie poartă însemnarea locului: Harcov. Probabil că toate sunt din vremea când învăța la Universitatea de acolo.

11. *Arbore*. — Inceput de roman istoric. Ar fi cuprins 23 de părți. Redactate numai două: Sosirea, Cearta, și începutul celei de a treia: Duelul. Este vorba despre hatmanul lui Ștefan cel Mare, prins de Tătari.

12. *Cu același subiect*, B. P. H. intenționase o piesă de teatru. A redactat doar o parte din scena I.

13. *Domnița Roxana*. — Fragment dramatic în trei redacțiuni. Redacțiunea I-a și III-a foarte scurte, doar câte o scenă din actul I. Redacțiunea II-a cuprinde 17 scene din actul I. Este vorba de fiica lui Vasile Lupu, foarte frumoasă și mult pețită, și de măritișul ei fără voie cu Timotei Hmielnițchi, fiul hatmanului ucrainian, Timuș Hmielnițchi.

Cuprinsul. Roxana își află viitorul dela o țigancă ghicitoare: cinci o iubesc, dar soț îi va fi unul viteaz și îndrăzneț. Unul dintre pretendenți, Dumitrie Iurie Wiszniewiecki, prinț rus, tocmai intră. Tinerii se asigură reciproc de iubirea

lor. Dimitrie se gândește că va ajunge pe tronul Moldovei. Vin soli dela Matei Basarab să ceară pe Roxana pentru fiul acestuia. Vin și soli dela Gh. Racotzi pentru fiul acestuia. Vasile Lupu nu primește, se gândește tot la Dimitrie. Vin și soli dela Timuș Hmielnițchi și-i refuză și pe ei, anunțându-i că Roxana este logodită cu Dimitrie și că așteaptă, pentru nuntă, încuviințarea sultanului. Solii amenință cu războiu. Aflăm că între pretendenți mai sunt și bătrânul boier Burdiuja și tânărul Ștefan Petriceicu, fiul boierului Todoraș Petriceicu. Sosește poruncă dela Sultan ca Roxana să ia pe Timotei Hmielnițchi. Vasile Lupu își ia două zile de gândire.

Aici se termină fragmentul.

14. *Domnița Voichița*. — Poem în versuri. Incepe cu o introducere despre vitejiile femeilor dace și românce: Antina și Dochia — acestea dace; eroina lui Țepeș, mama lui Ștefan cel Mare, Elisabeta Movilă și Dina — acestea românce. Poemul cuprinde trei părți. Partea I se deschide cu un peisaj de murmur de ape și sbor de rândunici pe malurile râului Soci din județul R.-Sărat, unde Ștefan cel Mare al Moldovei a biruit pe Radu cel Frumos. Pe râu, înainte de apropierea oștilor, pluteau într'o luntre doi îndrăgostiți: un pescar cu iubita sa. Deodată sgomot de arme. Ștefan cel Mare venea contra lui Radu cel Frumos, domnul Munteniei. Ajung la luptă corp la corp și Radu cade. În luptă un necunoscut lovește pe Ștefan, dar cu o mână slabă.

Aici autorul introduce câteva versuri, ca să spue că nu e mulțumit de cum descrie lupta, dar aceasta fiindcă, deși e husar, n'a fost niciodată la războiu. Mai departe, alt pasaj autobiografic. Vorbește despre sfârșitul eroic al luptătorilor: „Le pizmuesc moartea lor! De m'ar ajunge și pe mine un astfel de sfârșit: el e mai bun ca vieața fără țel, fără de deșertăciunile lumești, în cercul pizmașilor vicleni, în mijlocul prietenilor trădători, printre rivalii de nimic, printre

nesimțitori fără' de recunoștință și oameni neîncrezători". Intoarsă la Suceava, oastea lui Ștefan a luat și pe fiica lui Radu cel Frumos și a închis-o într'un turn.

Partea II. Ștefan vine în turn, anunță pe Voichița că tată-său trăiește, că va fi din nou domn în Muntenia, dar ea să primească a-i fi soție.

Partea III arată o luptă între cavaleri. Ștefan însuși cere ca un cavaler să lupte cu el. Apare deodată un tânăr cavaler. În luptă învinge pe Ștefan și i se arată apoi sub adevărata-i față: era Voichița. Declară că acum primește a-i fi soție.

15. *Jurnalul intim* (1852—1856). Incepe cu povestirea drumului spre serviciul militar. La 21 Mai 1854 a plecat din Chișinău cu trăsura, însoțit de toată familia, până la granița dintre Basarabia și restul Rusiei de atunci (Dobroșari). Reia povestiri de lucruri din 1852: cum a iubit o fată, cum altă fată îl iubea pe el. Nemulțumirile avute în astfel de împrejurări l-au hotărît să plece din Chișinău și pentru aceasta a intrat în armată. A consultat și un vrăjitor. Urmează apoi peripețiile prin care a trecut în regimentul de husari al contelui Radetzki, precum și descrierea colegilor — cu care a trăit — și a superiorilor. Aflăm că pe acea vreme nu știa nemțește, dar foarte bine poloneza și rusa — în aceasta din urmă făcând și versuri. Poloneza o învățase cât stase în Volinia și Podolia. Reproduce următoarele cuvinte, cu care căpitanul lui l-a prezentat altui căpitan: „Hasdeu e mai slab la serviciu, dar în schimb e poet, savant, linguist, naturalist, în fine tot ce poțestești" (pag.221). Mai departe citim următoarea constatare despre el însuși: „Nu-mi plac oamenii care obișnuiesc să arunce altora praf în ochi". Găsim și câteva extrase din scrisori de ale tatălui său, unde între altele citim sfaturi să fie ostaș bun și îndemnuri de a scrie poezii.

16. *Sf. Gheorghe în Moldo-Valahia*. Regimentul lui ajungând într'un sat bulgăresc lângă Nicolaev, Hasdeu a stat în gazdă la un colonist bulgar și s'a perfecționat în vorbirea acestei limbi. A ascultat în casa lui multe cântece populare bulgărești. Dintre ele publică aici în traducere un colind, având de subiect pe Sf. Gheorghe. Analizând poezia, are prilej să citeze din Herodot, să vorbească de cronica rusească a lui Nestor, să citeze pe Venelin, care a scris despre Bulgari.

17. *Introducere la Nicolae Milescu*. Își aduce aminte de viața dela regiment între soldați. A stat la regiment trei ani și i-au plăcut soldații. Lăudându-i, scrie într'un loc: „El nu-ți va descrie frumusețea unei cucoane ieșene, căreia-i place viața de societate fără a ieși din dormitor”, (amintire, de sigur, din conversațiile dela Chișinău). Aflăm că purta cu el în coif câte o carte de citit (Horatius ori Manuscriptul din Kralédvor). Râde de „școala naturalistă”, care ar putea admite și înjurături în opere. Tresare auzind pe soldați vorbind despre Moldova. Descrie din închipuire Moldova (aflându-se într'o cameră din Harcov, unde studia la universitate). Fragmentul se oprește aici.

**Scrierile
românești.**

O bibliografie bogată găsiți în opera „B. P. Hasdeu” a lui S. Fl. Marian, mai sus citată.

Vom releva aici operele istorice, filologice și literare.

1. *Istorice*. 1. *Arhiva istorică a României* (colecțiune critică de documente), Buc. 1865, în trei volume: întâiul de 192 pag., al doilea de 176 pag., al treilea de 284 pag., cu un adaus de 44 pag.

2. *Ion Vodă cel cumplit*, Buc. 1867. Titlul complet: „Ion Vodă cel Cumplit, aventurile, domnia, războaiele, moartea lui, rostul său în istoria universală și în viața poporului român, 1572—1574. Cu un portret, trei planuri de bătălie,

o hartă militară, un desen de atac, două genealogii, o gravură de costum și două facsimile", ed. I 1874, ed. II 1894. ed. III 1937. A apărut sub un titlu general de „Oamenii mari ai României”.

3. *Istoria Critică*. A'nceput s'o publice în ziarul *Columna* lui Traian din 11 Octomvrie 1871. A apărut apoi în fascicole: întâia la 10 Aprilie 1872, a doua în August 1872, a treia în Ianuarie 1873, a patra în Mai 1873. Astfel s'a format volumul I. Volumul II a apărut în 1874. În 1875 a apărut ediția II.

II. *Filologice*. 1. *Cuvinte din Bătrâni*, 3 volume. Volumul I a apărut în 1878; volumul II în 1880, când autorul a fost și premiat. Volumul III în 1881.

2. *Etymoloicum magnum Romaniae*. Un fragment și anume cuvântul „așa” s'a publicat în revista *Convorbiri Literare* din 1885. Apoi în 1886 a apărut fascicola I; vol. I în 1887; al II în 1893; al III în 1898; al IV, acesta constând numai dintr'o lungă introducere cât un volum, tratând despre Radu Negru (amănunte în legătură cu apariția acestui dicționar în *Analele Academiei Române* din 1884—1885, 1887—1888, 1893, 1896—1897, 1901—1902). Etimologicul poartă ca subtitlu: „Dicționarul limbii istorice și poporane a Românilor”, de unde înțelegem dela 'nceput că temelia lui este limba veche și limba populară. În prefața volumului I, un pasaj ne edifică și mai bine asupra caracterului său: „Dicționarul unei limbi trebuie să fie pentru un popor o enciclopedie a traiului său întreg, trecut și prezinte. În limbă, o națiune se privește pe sine însăși într'o lungă galerie de portrete din epocă în epocă”. Incă din 1859, H. ținea să afirme că prețuia în deosebi graiul popular. În ziarul său *România*, publicând o carte de judecată din 1646 a mitropolitului Varlaam și relevându-i graiul ei sătesc, adaugă: „Graiul sătesc, vulgar, al cărui și ziarul nostru este un netăgăduit propoveduitor” (pag. 24).

III. *Literare*. 1. *Mișcarea literelor în Eși* (Iași), reportaj literar, în ziarul *Lumina* din 1863—1864 (an. II și III).

2. Nuvela *Duduca Mamuca* sau *Micuța*. Sub primul nume s'a publicat în ziarul *Lumina* din 1863. Sub cel de al doilea nume și cu mici modificări, în anul următor tot în *Lumina*. De atunci înainte numai sub titlul de „*Micuța*”. Astfel în alt ziar al lui H., *Aghiuță*, începând din numărul dela 20 Februarie 1864. În 1896, I. L. Caragiale a retipărit-o cu elogii în ziarul *Epoca Literară* (1896). De acolo s'a produs în *Biblioteca Universală* (1923).

3. Romanul neisprăvit *Ursita*. S'a publicat în foiletoane în ziarul *Buciumul* din 1864. Tot de acolo aflăm că primul titlu i-a fost „*Copilăriile lui Iancu Moțoc*”. Erudiția istorică ocupă loc însemnat. Autorul adnotează faptele povestite ca într'o operă istorică propriu zisă. În 1876 s'a retipărit de autor cu mici modificări și fără note în *Revista literară și științifică*. În 1910 a apărut în volum, sub îngrijirea lui Iuliu Dragomirescu, care a părăsit textul din *Revista literară*, preferind pe cel din *Buciumul*, pe motivul că e mai complet și că are note. Totuși, uzul cere să preferăm ultima redacțiune. Eliminarea notelor de către însuși Hasdeu arată că s'a urmărit înfățișarea mai literară a operei și micșorarea aparenței de operă istorică.

4. *Piese de teatru*.

a) *Răposatul postelnic*, tragedie istorică într'un act, publicată în ziarul *Din Moldova*, 1862.

b) *Domnița Ruxanda*, reprezentată la Teatrul Național din București în 1866 și publicată în revista *Familia* (1868). Subiectul e luat din nuvela cu același nume a lui Gh. Țsachi. Republicată sub titlul de *Femeia* în *Revista Nouă* și în volumul *Sarcasm și Ideal*.

c) *Orthonerozia* sau *Trei Crai dela răsărit*, comedie, în ziarul *Columna* lui Traian din 1872 și în volum separat 1879.

Personajele: Haği-Pană, băcan; Marița, fie-sa; Numa Consule, profesor; Jorj, copist la un minister; Petrică, băiat de prăvălie; Trandafira, o d-ră matură.

Jorj e franțuzit, Numa Consule, latinit. Amândoi vor mâna Mariței. Haği Pană se opune. Iși va da fata după Petrică.

Acțiunea e copilărească. Amintește comedioarele de pe la 1840—1850 ale lui V. Alecsandri.

d) *Răzvan și Vidra*, dramă istorică, s'a reprezentat întâia oară la Teatrul Bossel din București la 10 Februarie 1867. S'a publicat în ziarul *Perseverența* între 23 Martie și 29 Iunie 1867. La 8 Iulie, ziarul *Sentinela Română* anunță că piesa va apărea în volum, care și apare în același an, sub titlul de *Răzvan Vodă*, dramă istorică în 5 acte în versuri (autorul a socotit-o ediția II, textul din *Perseverența*, socotindu-l ca o ediție I). În 1869 a apărut în ediția III, sub titlul de *Răzvan și Vidra*, poemă dramatică în cinci cânturi (înlocuirea calificării de „dramă istorică”, prin aceea de „poemă dramatică”, a făcut-o autorul sub influența unei critice a lui P. P. Carp din *Convorbiri Literare* pe 1867). În 1895, ediția IV, cu același titlu, ultima ediție dată de H. Au urmat apoi numeroase altele, publicate de diferiți comentatori.

5. *Poezii*, București 1873 (140 pag).

6. *Sarcasm și ideal*, București 1897, culegere de bucăți în proză și versuri din cele precedente și din reviste.

7. *O nevastă româncă*, București 1902 (vieța soției sale).

IV. *Filosofice*. *Sic Cogito*, apărut întâi ca articole în *Revista Nouă* din 1891, apoi în volum în 1892 (socotit ediția II); altă ediție (III) în 1895. Titlul complet: *Sic Cogito, Ce e vieța, Ce e moartea, Ce e omul?* (256, pag.).

V. *Oratorice*. Conferințe, cursuri publice, discursuri academice, politice.

1. Talmudul, conferință publicată în Buletinul Ministerului Instrucțiunii Publice la 27 Februarie 1865.

2. Istoria și istoricii români, tot acolo, la 4 Aprilie 1865.

3. Filimon și Depărățeanu, idem, la 21 Aprilie 1865.

4. Spătarul Milescu, conferință publicată în ziarul Traian dela 20 August 1865.

5. Trei tipuri dramatice: Schylock, Gobsec și Moisi, conferință în Buletinul Ministerului Instrucțiunii Publice la 5 Decemvrie 1865.

6. Discurs în Sala Slătineanu, politic, publicat în ziarul Românul din 26 Octomvrie 1866 (și mai târziu în Columna lui Traian din 1870).

7. Istoria dreptului constituțional al Românilor, curs public, Octomvrie 1866.

8. Cosmopolitism și naționalism, la Societatea Românișmul, publicat în Columna lui Traian din 30 Septemvrie 1871.

9. Discurs pe câmpia Cotrocenilor, la 50 de ani dela revoluția lui Tudor Vladimirescu.

10. Discurs la înmormântarea lui I. Eliade Radulescu, în numele presei, publicat în Columna lui Traian din 1872, Mai 6.

11. Discurs de recepție la Academia Română, în Anale 1879—1880.

12. Discurs la desvelirea statuiei lui I. Eliade Rădulescu în 1881 (v. Junimea Literară, an. XVI, 253—259).

13. Discurs la desvelirea statuiei lui Ștefan cel Mare în 1883

14. Noi în 1892, conferință la Ateneul Român, la 9 Februarie (în volumul Sarcasm și Ideal).

15. Noi și voi, idem, la 20 Decemvrie 1892 (în Sarcasm și Ideal).

16. Prieteni cu voie sau fără voie, idem, la 7 Decemvrie 1900 (publicată în ziarul Apărarea Națională din 1900).

17. Papa dela Neva, idem, la 7 Decemvrie 1901, publicată în ziarul Apărarea Națională dela 18 Decemvrie.

18. Despre Eliade Rădulescu, discurs la Academia Română, la 30 de ani dela moartea scriitorului.

VI. *Articole.* În broșura „Activitatea lui B. P. H.” (încheiere), Liviu Marian se exprimă astfel despre activitatea lui H. ca ziarist și conducător ori colaborator la reviste.

„H. a avut o lungă și bogată activitate publicistică de aproape 50 de ani, în care timp a redactat 10 ziare și reviste în curs de 30 de ani de zile, iar restul de 20 de ani l-a folosit colaborând și la peste 27 de alte ziare și reviste”. De remarcat frumoasa Revista Nouă, 1888—1895.

Analiza activității istorice a lui *Cuprinsul. Introducțiunea, Europa în a șaptea zecime a secolului XVI. —*

B. P. H. — Ion Vodă cel Cumplit. În Spania domnea Filip II, în Germania Maximilian II, în Franța Carol IX, în Polonia Enric de Valois, în Moscovia Ivan cel Groasnic, în Turcia Selim. Italia se reducea la papă și la Veneția, în Anglia regina Elisabeta. I. *Aventurierul.* Ion Vodă a fost fiul natural al lui Ștefan cel tânăr cu o armeană. I se mai zicea și Ion Armeanul. Abia dela vârsta de 40 de ani se vorbește în istorie de el. Pe atunci se luptau pentru tronul Moldovei Alexandru Lăpușneanu și Iacob Eraclid Despotă. Ion Armeanul se înțelese cu magnatul polon Firlei să-l ajute a lua tronul Moldovei. Fiindcă Firlei era protestant, se făcu și Ion Armeanul. Din Polonia se duse în Crimeia, la Tătari, ca să obție și sprijinul lor. Dela hanul acestora plecă cu o scrisoare de recomandatie către regele polon Sigismund-August, predecesorul lui Enric de Valois. De acolo, la Viena. Împăratul Maximilian îl primi bine și-i promise ajutor. Plecă apoi la Constantinopol. Stete și în insula Rodos un an de zile. Peste câțiva ani ajunse foarte bogat

făcând negoț, după ce trecuse la mahomedanism. Iși mută locuința pe rând în țările învecinate cu Moldova: Galiția și Podolia, stabilind legături cu boierii moldoveni nemulțumiți, între alții și cu Ieremia Golia. Se formă un partid boieresc favorabil lui și-l ceru sultanului ca domn. Sultantul îl numi detronând pe Bogdan, fiul lui Lăpușneanu. Țara îl primi bine. Ca boier de încredere avea pe vornicul Dumbravă. Bogdan se închisese în cetatea Hotinului și cu ajutor polon porni contra noului Domn, dar fu respins de Dumbravă. II. *Domnul*. Realizează reforme însemnate. Mută capitala Moldovei dela Suceava la Iași. Hotări să se bizue pe norod și să persecute pe boieri și pe călugări. Băgă în temnițe și ucise mulți dintr'aceștia. Ușură birurile țăranilor și îndatoririle lor către boieri. Bătu monedă de aramă. Apoi autorul apără pe Ion Vodă de acuzarea că ar fi fost crud. Ion Vodă ceru Polonezilor Pocuția și tezaurele trimise acolo de domnii anteriori. Turcii au cerut haraciul îndoi, dar el refuză. III. *Căpitanul*. Turcii decretară înlocuirea lui Ion Vodă cu Petru Șchiopul. Ion Vodă avea de partea lui doar oastea moldovenească și 1200 de Cazaci. Urmează o amănunțită descriere a felului cum era organizată oastea țării. Petru Șchiopul cu oastea turcească înaintează. Ion Vodă trimite înaintea lui pe vornicul Dumbravă cu parte din oaste, iar el urmează. Ajung amândoi la Siliște, în jud. R.-Sărat, unde se oprișe Petru Șchiopul. Il bat și-l fugăresc la Brăila. Ion Vodă intră în București și puse domn pe Vintilă, fratele lui Mihai Viteazul. Se duse apoi la Brăila, o prădă, dar cetățuia n'o putu lua. Porni peste Prut în Basarabia, unde se afla altă armată de Turci și de Tătari. Li bătu la Lăpușna și cuprinse Benderul (Tighina). IV. *Catastrofa*. Sultanul trimise o nouă armată: o sută de mii de turci și o sută de mii de tătari. Ion Vodă trecu Prutul și își așază tabăra lângă Huși, afară de cavalerie, pe care o trimise să țină piept Turcilor la

trecerea Dunării. În acest timp, el ar fi atacat pe Tătari, înainte ca aceștia să se fi unit cu Turcii. Cavaleria era comandată de Ieremia Golia. Acesta trădează pe Ion Vodă. Voevodul decide să atace întâi pe Turci; dar alți trei mari boieri trec în tabăra Turcilor. Ni se descrie amănunțit așezarea celor două armate în luptă lângă lacul Cahul, la Roșcani. Ion Vodă atacă în „ordine oblică”. Urmează descrierea. Turcii sunt respinși. Sosesec însă cei o sută de mii de Tătari. Românii mai rămăseseră șapte mii din treizeci și cinci. Ion Vodă capitulă și fu ucis. V. *După el*. Peste trei ani, Ion Potcoavă, frate cu Ion Vodă numai după mamă, luptător la Roșcani și fugit la Cazaci, se întoarce cu o mică oaste și bătău pe Petru Șchiopul la Nicolina lângă Iași. Nu voi însă să profite de victorie și să se sue pe tron, ci se'ntoarce peste Nistru. Fu ajuns, amăgit cu promisiuni. prins și închis. Cazacii veniră atunci cu alt frate al lui Ion Vodă, anume Alexandru, și-l puseră pe tronul Moldovei. Peste o lună și acesta fu prins de Petru Șchiopul și tras în țeapă. Muri la câțva timp după el și Potcoavă la Leopold (Lwov), ucis din porunca lui Sigismund Batori, regele Poloniei. VI. *Epilog*. O caracterizare a lui Ion Vodă. *Note*. Aici găsim citate mai lungi din cronicari și istorici, reproduceri de documente în sprijinul cărții.

Modelul ei. E scrisă după modelul Istoriei lui Mihai Viteazul de N. Bălcescu. Față de acesta, B. P. Hasdeu exprimă față admirație nestăpânită. A-l fi citit pe el, însemna a fi audiat pe cei mai de seamă istorici germani ori francezi. Ne-o spune chiar în prefața cărții: „Bălcescu, numai neuitatul Bălcescu fu un adevărat istoric, un adevărat uvrier și artist al nostru. Pe când toți imberbii (ca și cum el ar fi fost bătrân de tot!) din giuru-ne se laudă a fi *ascultat* pe ilustrațiunile profesionale dela Berlin și dela Paris, fie-ne permis nouă a avea o mândrie mult mai modestă: noi am *auzit* pe Bălcescu”. Citând câteva din isto-

ricul acesta, adaugă în chip elogios: „Răposatul Bălcescu făcu cel dintâiu următoarea profundă observațiune, pe care o reproducem întreagă: ea este de Bălcescu!” — în capitolul Căpitanul. Ii place să-și lege opera lui de a lui Bălcescu. Ne spune în capitolul „După el”: „Aci apune secolul lui Ion Vodă cel Cumplit și răsare secolul lui Mihai cel Viteaz, două sărbători române atât de înrudite”.

Măgulirea orgoliului național. A imitat pe Bălcescu mai ales în exagerarea peste măsură a eroilor naționali — între care B. P. H. înnumăra și pe Ion Vodă, — în compararea lor cu eroii popoarelor mari și în ridicarea lor, uneori, deasupra acestora. Imprumută astfel, în capitolul „După el” dela Bălcescu, și anume din Magazinul Istoric, o asemănare dintre Ion Potcoavă, fratele lui Ion Vodă, și Scipio, învingătorul lui Anibal: „Petru cel Șchiop, care știa bine elinește, citise pe Polybiu numai pentru a imita greșelile lui Anibal, dând astfel lui Potcoavă o frumoasă ocaziune de a birui întocmai ca marele Scipion”. Pentru asemenea influență, B. P. H. era pregătit din două părți: 1) din partea influenței romantice europene în genere și rusești în special; 2) din partea curentului slavofil din Rusia, în mijlocul căruia se formase, la Universitatea din Harcov și la regiment. Toată lucrarea e plină de asemenea exagerări. Parte din marele ei succes tocmai aici își găsește origina. Exagerările satisfăceau orgoliul național, atât de desvoltat la popoarele tinere și în tinerețea indivizilor. Cartea a plăcut pe vremuri întregii noastre intelectualități și place și astăzi intelectualilor tineri.

Să relevăm o serie de asemenea măguliri ale orgoliului național:

— În primul exemplu, pe care-l dăm, luat din capitolul Domnul, B. P. H., cu o întorsătură dibace, transformă o apostasie într'un eroism. Iși laudă eroul că a trecut prin patru religii: armenească, luterană, mahomedană și or-

todoxă și încheie: „Oamenii cei mari, Cesarii și Napoleonii, n'au toți decât o singură religie: religia gloriei!”

— Metodele de luptă ale Românilor întreceau uneori pe cele europene, — așa afirmase și Bălcescu în vestita lui carte Puterea armată. B. P. H. spune în capitolul Căpitănu: „Artileria și infanteria ca temelie, cavaleria ca accesoriu — așa vedea eroul nostru; cavaleria ca temelie, artileria și infanteria ca accesorii, — așa crezuseră Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Al. Lăpușneanu; ba așa credeau pe la 1574 mai toți generalii italieni, francezi și germani. Puteți judeca cine era Ion Vodă”. Și: „Numai doară renumiții arcași englezi ar fi putut intra în rivalitate cu arcașul moldovean”. Tot acolo afirmă că în lupta dela Jiliște, Ion Vodă a dovedit geniu militar, fiindcă a întrebuițat ordinea concavă, ca Anibal la Canne, ca Narses la Casilino, ca Eduard III la Crécy.

— Încheie capitolul cu o nouă comparațiune de același gen: „Trebue oare să mai spunem că Anibal, Cesar, Wallenstein, Frederic cel Mare, Napoleon nu avură nici ei alte principii afară de cele de mai sus? Deși fiecare le aplica în modul cel mai potrivit cu împrejurările proprii sale epoce?”.

— Planul ca Ieremia Golia să țină în loc pe Turci la Dunăre cu cavaleria, iar Ion Vodă să se repeadă contra Tătarilor la Nistru, își găsește și el asemănare la marii generali ai lumii: „Această măreață combinațiune era de felul acelor care, cu un secol în urmă, ilustrară pe mareșalul de Luxemburg în bătălia dela Fleurus și pe celebrul Turenne în bătălia dela Sintzheim”, — capitolul Catastrofa.

Ordinea concavă din lupta dela Cahul din același capitol amintește și ea alți generali mari: „Ca Epaminonda la Mantinea, Cesar la Pharsale, Gustav Adolf la Leipzig, Bonaparte la Marengo”.

— În Epilog trece orice măsură: „Persoana individuală a lui Ion Vodă se contopește cu persoana cea colectivă a României și atinge colosul umanității”.

Când sfârșea de măgulit orgoliul național prin comparațiuni, o făcea de-a-dreptul. Găsim trei exemple în capitolul Căpitanul:

— „El știa ce poate el însuși, el știa ce pot românii!”

— „Am arătat cine era Ion Vodă. Am văzut ce fel era oastea moldovenească. Inchipuiți-vă acum o oaste moldovenească sub un Ion Vodă”.

— „Nici că este pe fața pământului un alt popor, care, pentru gloria războinică și eroism, să apere o țărișoară mai mică contra mai multor dușmani”.

Măgulirea maselor populare. Cartea mai dă satisfacție maselor populare în lupta lor surdă contra celor atotputernici. Pe aceștia, scriitorul îi prezintă imorali, decăzuți, leneși, hoți; iar mulțimea, depozitară a tuturor virtuților. Care tânăr din mulțime nu subscrie cu entuziasm și nu se face apostol al acestui citat din Saint-Simon introdus în epilogul cărții:

„Nu lăsați ca cei săraci, despuindu-se de puținul ce au, să mai adaoge la prisosul celor avuți;

„Nu lăsați ca hoții cei de frunte să fie puși judecători peste greșelile celor mici;

„Nu lăsați ca neștiința, superstițiunea, lenea și desfrânarea născute pe puful saloanelor, să calce în picioare capacitatea și moralitatea ieșite din întunericul unui bordeu”.

Actualitatea operei în 1865. Tot sub influența lui Bălcescu, B. P. H. își pune opera în serviciul ideilor sociale și politice ale timpului său. Este știut faptul că Bălcescu a scris istoria lui Mihai Viteazul în scop de propagandă, vrând să înfățișeze ca îndeplinite în trecut idealurile generației sale: independența de sub stăpânirile streine și

unirea Românilor într'un singur Stat. De aci, titlurile unora din capitolele operei: libertatea națională, unitatea națională. Prevăzând argumentul că Românii n'aveau armată și, în orice caz, n'ar fi putut organiza o armată care să se fi măsurat cu a Turcilor, ori Austriei, ori Rusiei, Bălcescu lupta să demonstreze că poți învinge o armată mare cu una mică. Soluția aceasta reieșea atât din studiile sale despre puterea armată a Românilor, cât și din capitolul Călugărenii al istoriei lui Mihai Viteazul. Mai atribuia Bălcescu eroului și o greșală, relevând-o tot în scopul de a atrage generației sale atențiunea să se ferească de ea: eroul nu și-a pus nădejdea în țărâtime și de aceea unirea tuturor Românilor n'a durat. Capitolul respectiv din operă chiar poartă titlul de Robirea țăranului.

B. P. H. a făcut și el în opera sa propagandă pentru ideile sociale și politice ale timpului. Și atunci era la ordinea zilei independența și unirea românilor într'un singur Stat, neapărat nu în mod oficial. Cuza visa, în vremea războiului austro-prusian din 1866, să pătrundă cu armatele în Ardeal și, firește, ar fi pătruns cu armată mică. Dacă ar fi reușit acolo, negreșit că s'ar fi pus îndată problema scuturării jugului musulman. Ei bine chiar aceste cuvinte le întâlnim în titlul unui capitol din opera Ion Vodă cel Cumplit, desemnând acțiunea pe care ar fi încercat-o eroul. În capitolul Căpitanul, descriind lupta dela Jiliște, autorul pune față în față problema luptei dintre o armată mică și una mare, ba chiar trage concluziunea că așa s'ar putea face și în vremea sa: „Victoria dela Jiliștea desleagă una din problemele politice cele mai vitale: un principe poate el oare pune temeiul pe o armată mică și compusă din recruți? (firește că numai din recruți s'ar fi putut compune armata lui Cuza). Astăzi România are sub arme întreit atâția cu câți Ion Vodă înfrânsese pe Petru cel Șchiop”.

Și pe vremea sa era de actualitate chestiunea bizuirii

pe țărani. Cuza îi împrăștierea, lovind în marii proprietari (aproape toți boieri) și în călugăriii greci, care administrau mănăstirile închinat. B. P. H. duce în trecut chestiunea, înfățișând pe Ion Vodă ca aprig prigonitor al boierilor (ciocoilor) și al călugărilor și realizând „eliberarea poporului de jos din jugul aristocrației clericale și laice”. Bună parte din capitolul Domnul o consacră chestiunii. El scrie: „De-o-parte sta ceea ce cronicile noastre numesc țară, de-altă-parte sta ceea ce nu era țară: boierii și călugăriii”. Boierii fură tăiați cu sabia, unul îngropat de viu, un episcop fu ars de viu. În schimb, domnul lua mereu partea țăranilor, ori-de-câte ori îi nedreptățeau boierii. „Jos abuzul!” strigă autorul și trage concluzia că Ion Vodă „reuși a deveni idolul acelora ce erau țară”.

Alte probleme nu se mai puneau la 1840, pe vremea lui Bălcescu, dar se puneau la 1860. Intre ele, lovitura de Stat a lui Cuza. B. P. H. ajunge să apere acțiunea dictatorială a voevodului dela 1864 dând exemplul pe voevodul din 1572—1574. După ce înșiră îmbunătățirile aceluia, conchide: „Și toate acestea Ion Vodă le făcuse fără ajutorul unei camere legislative: camerele legislative nu fac un două Mai ¹⁾” (capitolul Domnul).

Până și mutării capitalei dela Iași la București sub Cuza îi găsește seamăn sub domnia lui Ion Vodă, atribuind aceluia mutarea capitalei dela Suceava la Iași, fapt săvârșit însă de Alexandru Lăpușneanu. Ia și aici apărarea lui Cuza întrebându-se, în același capitol, „Strigat-au oare Sucevenii contra Iașului la 1572, precum strigă Ieșenii contra Bucureștiului?”

De altfel încheierea cărții consfințește și ea caracterul ei propagandistic: „Zilele noastre mi se par a fi anume ora care răspunde la vechia lecțiune a lui Ion Vodă: suntem

¹⁾ Data loviturii de stat a lui Cuza.

slabi și desorganizați, nu avem amici, dușmanii ne împresoară, ne amenință, ne înăbușesc din toate părțile. Dar trebuie oare să desperăm? Lipsească un pârcălab Ieremia Golia, lipsească niște vornici Bilăe și Murgul, lipsească un hatman Slăvilă, lipsească negrul stol de lacomi vânzători și atunci, sub un alt Ion Vodă, ne vor ajunge doi ani, numai doi ani, fraților români, pentru a răsădi în scumpa noastră țărișoară un paradis, păzit la hotarele sale de mii de îngeri cu săbiile înflăcărate. Pentru cine vrea, în puțin timp și din nimica se fac multe și mari".

Nota personală. Caracteristicile de până acum ale cărții explică în-de-ajuns simpatia de care s'a bucurat la întâia sa ediție și în parte la edițiunile următoare. Apare însă ici-colea și o caracteristică antipatică: nota personală. Chiar în prefață se relevă că sunt prea puțini istorici, — nu înțelegem dacă în lume, ori numai la noi —, dar destui artiști: „De aceea sunt destui sculptori, destui arhitecți, destui pictori, de aceea sunt prea puțini istorici". Ne face impresia odată că ține anume să ne arate cunoștințele sale de limbă engleză și cade în naivitatea de a cita din Shakespeare o cugetare banală în original și în traducere: „Evenimentele se repetă!", — capitolul Aventurierul. Ba și din filosoful chinez Confucius citează, — capitolul Domnul. Tot acolo afirmă, în legătură cu pregătirea sa istorică: „Am văzut cu ochii noștri cel puțin vreo zece mii de documente originale".

Frumusețea cărții. B. P. H. a vrut să scrie o istorie. A utilizat, pentru aceasta, numeroase izvoare, citate în note, ori utilizate în anexe. Izvoare românești: două în manuscris, 12 tipărite, reviste 6, iar letopisețele le utilizează de 14 ori; italiene 12, rusești 11; englezești 4; sârbești 2; cehe 1. Mai ales utilizarea izvoarelor slave constituia partea de mare merit a lucrării. Totuși adevărul istoric piere în atmosfera de considerațiuni streine lui. A. D. Xenopol

a și scris în Istoria Românilor că a cules din opera lui B. P. H. „grăunții de aur ce trebuia să-i speli în-de-lung din nisipul râurilor”. B. P. H. a protestat în ediția II-a a cărții sale (în post-scritum), dar n'a slăbit cu nimic afirmația criticului său.

Atunci cum se explică succesul?

Fiindcă Ion Vodă cel Cumplit nu este operă istorică, ci literară, întocmai ca și Istoria lui Mihai Viteazul. Amândouă trăiesc pentru această a lor însușire. Amândouă au prezentat și la apariție și dela apariție încoace imaginație bogată, proceduri literare de efect, un stil și o limbă armonioase.

Să ne întoarcem la citatele făcute și să le analizăm din punct de vedere al adevărului. Se poate vorbi de un secol al lui Mihai Viteazul și de unul al lui Ion Vodă cel Cumplit? Dar nici Bălcescu n'a vorbit de un secol al lui Mihai Viteazul. Oricât de curajoasă i-a fost domnia, ea n'a durat decât opt ani și opt ani nu pot denumi un secol. Ce să mai zicem atunci despre secolul lui Ion Vodă, când domnia acestuia a durat doar doi ani? Dar dacă am părăsi denumirea de secol și am rămâne numai la asemănarea între cele două domnii? Pot fi ele egale ca însemnătate, ca să spui că una apune și alta răsare, că sunt deci în continuare?

Se poate vorbi serios că Petru Schiopul a greșit în lupta dela Jiliște ca Anibal în cea dela Canne și Ion Vodă a biruit ca Scipio în aceeași luptă?

Poate preamări un istoric pe un personaj care trece de patru ori dela o religie la alta, și încă din interes?

Sunt dovezi ori argumente că Ion Vodă întrecea în tactica militară pe Petru Rareș, Ștefan cel Mare și pe mai toți generalii italieni, francezi și germani de atunci și că numai arcașii engleji s'ar fi putut asemana cu cei moldoveni?

Și Ion Vodă asemănat ca geniu militar cu Anibal, cu Narses și cu Eduard III?

Să numești „combinațiune măreață” tactica de a-ți împărți în două armata, când ești atacat de doi dușmani și să cauți a ține pe unul în loc cu o parte și a ataca pe celalalt cu cealaltă parte?

Și iarăși să alături pe Ion Vodă de Epaminonda, Cesar, Gustav Adolf, ba și de Napoleon, fără dovezi?

E adevărat istoricește că n'a mai fost pe fața pământului alt popor, care să aperse o țară mai mică de dușmani mai mulți, ca al nostru?

E adevărat, din punct de vedere social, că sus sunt numai hoți și jos numai oameni cinstiți? Că în saloane domnesc lenea și desfrânarea, iar jos munca și moralitatea?

N'au fost și nu sunt lucrurile așa, dar așa am vrea noi românii și noi oamenii din popor să fie. Ne-ar merge la inimă. Și aplaudăm pe cine ni le arată astfel.

Apoi transformarea aceasta a adevărului se datorește imaginației, — și imaginația de asemenea ne place, ba ne și fascinează. Adevărului îi preferăm atmosfera de basm, de încântare, de poezie, pe care o realizează romanele. Ion Vodă se apropie, ca și istoria lui Mihai Viteazul, de romanele istorice.

Ne aflăm încă în epoca romantismului european, când romanele istorice abundau, când operele istorice se deosebeau anevoie de romane. Un produs al ei este și Ion Vodă. Imaginația, dacă nu ia de tot locul adevărului, dar îl transfigurează, până a nu-l mai recunoaște, îl transfigurează în jocuri de lumini și de culori.

Recunoaștem până și procedeul, atât de caracteristic romanticilor, procedeul antitezei. Ca în piesele lor de teatru, un personaj se înalță din anonimat și obscuritate la cele mai strălucite roluri. Urmăriți titlul capitolelor din cartea lui B. P. H.: aventurierul, domnul, căpitanul, ca-

tastrofa. Urcuş şi coboriş. Mărirea şi căderea lui Mihai Vodă la Bălcescul, mărire şi cădere aici, dar mai în acord cu romantismul, fiindcă Ion Vodă se ridică domn dintr'un aventurier.

O realizare izbutită de antiteză este cazul trădării lui Ieremia Golia. Momentul culminant ni-l pregăteşte autorul ca un desăvârşit romancier, nu ca un bun istoric. Nu stabilirea faptelor îl interesează, ci pregătirea noastră în vederea efectului final. Ieremia Golia apare în capitolul Aventurierul (dacă ar fi vorba de o piesă de teatru, am zice în actul I). A fugit din Moldova de frica lui Alexandru Lăpuşneanu şi stă prin vecinătatea ei, când prin Podolia, când prin Galiţia. Tot pe aici ajunsese viitorul Ion Vodă, pe atunci doar negustor. Se cunosc şi se împrietenesc (ar fi actul II). Când Ion se urcă pe tron, prima grijă îi este să-şi numească prietenul pârcălab de Hotin. În capitolul Căpitanul (ar fi actul III), ni se povesteşte lupta dela Jilişte. Acolo, voevodul scapă vieaşa prietenului şi devotului său: „O armată inimică se ridică asupra viteazului boier. În focul luptei nu e chip a te feri de toate loviturile. Încă o clipă, şi pârcălabul era mort. Ion Vodă preveni această clipă: buzduğanul principelui turti pe îndrăzneţul duşman". Înainte de a ne pune faţă în faţă cu trădarea (Capitolul Catastrofa sau actul IV), autorul rezumă binefacerile de care se folosisese trădătorul, ca antiteza să fie mai de efect:

„Astfel toată reuşita campaniei depindea dela detaşamentul trimis la vadul dela Obluciţa. În fruntea lui fu pus pârcălabul Ieremia Golia, care, precum văzuserăm, se distinse prin bravură în bătălia dela Jilişte. El era cel mai intim amic a lui Ion Vodă. El însoţise pe Ion Vodă în străinătate. El intrigase pentru a procura lui Ion Vodă coroana Moldovei. Lui îi încredinţase Ion Vodă fortăreaţa Hotinului, una din cheile ţării. Lui, deja în timpul războiului,

Ion Vodă îi dăruie două mari moșii. Lui îi scăpă Ion Vodă vieața în focul unei bătălii, cu pericolul propriei vieți. Înainte de a pleca la Dunăre, el jură lui Ion Vodă pe sfânta cruce și pe Sfântul evangeliu de a fi credincios până la moarte. Garanțiile erau oare destule? Ei bine! Pentru treizeci de pungi cu aur, al doilea Iuda, pârcălabul Ieremia Golia vându o suvenir, un amic, o patrie, o religie!".

Cartea e plină de asemenea antiteze, contraste, surprize.

Ca s'o facă și mai literară, B. P. H. utilizează versuri din Bolintineanu și din Alecsandri. Deși s'ar fi putut bizui pe propriu-i talent, destul de rodnic în toată cartea, dovedă că în vechile antologii se cita mereu Capitulațiunea dela Roșcani din capitolul Catastrofa, în loc de aceasta, autorul utilizează pentru descrierea luptei dela Jilște pasajul celebru din Sentinela lui Alecsandri, unde se descrie lupta cu barbarii.

Limba e presărată, deși rar, ca unele latinisme supărătoare, ca „pinge" (zugrăvește), ori barbarisme, ca „a fura-ja" (a strânge fân), dar sitaxa ei ne oferă construcții elegante, armonioase, răsunătoare, slujind de minune tonul avântat al cărții.

Analiza activității istorice a lui B. P. H. — Istoria critică. În anul 1875 a apărut cartea lui B. P. Hasdeu Istoria Critică a Românilor în 316 pagini mari cu următorul titlu complet: Istoria Critică a Românilor, Pământul Țării Românești, vol. I. Întinderea teritorială, nomenclatura, acțiunea naturii. În fascicule apăruse încă din 1872 și impresionase foarte puternic. Dări de seamă elogioase apăruseră în Transacțiuni literare dela 15 Iunie, Românul dela 15 Aprilie și 1 Mai, Trompeta Carpaților dela 23 Aprilie, Albina dela 22 Iunie, Journal de Bukarest dela 18 Aprilie, Transilvania dela 1 Mai. O singură notă discordantă a reprezentat-o G. Panu,

care într'o serie de articole intitulate Studiul istoriei la Români din Convorbiri Literare pe 1874—1875, combate concluziunile cărții, deși îi recunoaște bogăția și exactitatea informațiilor.

A fost nevoie de o nouă ediție a primelor broșuri, Camera deputaților a votat la 16 Februarie 1873 un premiu pentru continuarea operei. La 3 Februarie 1874 se acordă autorului medalia de aur pentru istoria națională. Ion C. Brătianu a propus constituirea unei societăți pentru sprijinirea materială a operei, ceea ce autorul a refuzat. Primul ministru de atunci Lascăr Catargiu a aprobat ca ediția II-a a primelor fascicule să se tipărească gratuit la Imprimeria Statului.

Cartea este cunoscută și astăzi, mereu o amintim în legătură cu numele și activitatea lui B. P. Hasdeu, și am și citi-o mai mulți, dacă s'ar mai găsi în librării. Cine o citește în biblioteci, n'o lasă ușor din mână.

Il cunoaștem pe B. P. H. ca înclinat pentru opere vaste. S'a încrezut de obicei prea mult în puterile lui. Așa s'a întâmplat și cu Istoria Critică. Din titlu reiese că avea să trateze istoria tuturor românilor și a tuturor ținuturilor românești, deci a Ardealului, a Moldovei și a Țării Românești, dacă nu și a românilor din Sudul Dunării; iar o istorie critică a Moldovei a și anunțat-o. A tratat însă numai pe a Țării Românești. După concepția lui, istoria unui popor și a unei țări trebuia tratată din 10 puncte de vedere; teritorial, etnografic, dinastic, nobiliar, ostășesc, religios, juridic, economic, literar și artistic. Pe a Țării Românești a tratat-o numai din punct de vedere teritorial. Acesta e subiectul. Dacă privim cartea după titlul ei general și după cele 10 puncte de vedere ale autorului, o considerăm neterminată. Dacă o privim însă ca o istorie teritorială a Țării Românești, rămâne o operă terminată și deci utilă.

Vorbește de pildă despre diferitele numiri ale provinciei: Țara Românească, Țara Muntenească, Transalpina (în documentele latinești și în câteva românești), Multany (în limba poloneză, cuvânt format din românescul Muntenia), Vrancea (cum îi ziceau uneori Moldovenii), Havas-Alfold sau numai Alfold (în documentele ungurești), Grosse Wallachei, Valachia Major, Valachia maggiore, scoțându-le din cărți și documente descoperite mare parte de el însuși. Dar merge mult înapoi de întemeierea Țării Românești și studiază populațiunile din aceste ținuturi, precum și pe cele vecine. Vorbește despre Sciți, Agatirși, Daci, Sarmați, Traci și triburile lor, aducând tot lucruri noi, după prea puținul cât scrisese mai înainte D. Cantemir.

Se servește nu numai de material românesc, nu numai dela popoarele vecine, ci din toată cultura europeană și câte odată chiar a lumii, când citează pe învățatul chinez Khung-fu-tseu (în traducere franceză) la chestiunea influenței mediului asupra dezvoltării popoarelor. Introduce astfel istoria noastră în istoria universală, trezind împrejurul ei mai mult interes. Se servește de scriitorii eleni Hippocrat și Herodot, de latinii Ovidius și Flavius Vegetus, de germanii Niebuhr, Ukkert, Schmidt, Herder, Karl Ritter, Dahlmann, de francezii Becquerel, Richard, Perrin, Crebesac Vernet, Cabanis, Montesquieu, Voltaire, Mably, Helvetius, Littré și Robin, Bertillon, Michel Levy, Bagehot, Bonstetten, Foissac, de englezii Burke, Wilkinson, Wilson, Darwin, aducând mereu lucruri noi. Din Herodot și Ovidius a scos tot ce a găsit în legătură cu Românii și a analizat în comparație cu analiza făcută mai înainte de alți scriitori și întocmește două din cele mai de preț capitole ale cărții. Am încercat o numărătoare a izvoarelor întrebuințate, cărți și documente, și am ajuns la numărul de 615, repartizate astfel: vechi slave 1, poloneze 11, latinești 158, elene 15, românești 78, germane 125, rusești 29, franceze 139, croato-

sârbești 14, italienești 17, cehe 1, engleze 22, ungurești 4, spaniolești 1. Atâta bogăție de material firește că impune, mai ales că provine din limbi atât de diferite și de multe, de a căror cunoștință autorul dă dovadă, și mai ales că până atunci un singur scriitor român, D. Cantemir, se arătase cu atâta știință și pregătire, deși firește în măsură mai redusă. Cum să nu fi fost impresionati intelectualii noștri de atunci și cercurile oficiale, când au văzut pe un român utilizând pe Darwin pentru a stabili legătura dintre sol și locuitori, cerând informații științifice dela bibliotecile din străinătate, și recurgând nu numai la operele tiparite, ci și la cele netipărite, cum face cu un text al istoricului sas Eder, păstrat în biblioteca liceului săsesc din Brașov? Hadeu avea pasiunea cercetărilor, într'o vreme când la noi lipsea. Se ducea pe unde știa că se găsea ori afla că s'ar găsi lucruri în legătură cu istoria noastră, în țară ori în străinătate. A fost, de pildă, la Londra și a citit evangeliarul lui Radu dela Mănicești, păstrat acolo. Publicațiunile lui se resimțeau de cercetări proaspete, variate și în curent cu știința vremii. Punea la contribuție și literatura populară, și nu numai pe cea românească, dar și pe cea sârbească și bulgărească.

Nu era sclavul textelor. Dovedea independență în utilizarea și interpretarea lor. Ba ia și atitudine contrarie, când i se pare, contra interpretărilor anterioare. Combate astfel odată pe Montesquieu, altă dată pe Niebuhr. Prin aceasta câștiga în prestigiu față de contemporanii săi români.

Iși mai mărea prestigiul prin noutatea chestiunilor tratate și prin noutatea metodei. O istorie teritorială a Țării Românești nu mai scrisese nimeni. Nimeni nu atrăsese atențiunea asupra legăturilor care puteau fi între pământul locuit de un popor și istoria acestui popor, decât în treacăt Al. Russo în Cugetările sale, când ducea lupta cu scrii-

torii latiniști, pe la 1850—1855. Observațiunile lui R. i-au rămas necunoscute lui B. P. H. Nimeni de asemenea nu vorbise despre legătura dintre climă și istoria unui popor, decât tot R. în treacăt. Hasdeu a consacrat tot studiul III din cartea sa acestei probleme și l-a intitulat Acțiunea naturii asupra omului.

Desvoltarea poporului românesc o explica prin principii generale, aplicabile tuturor popoarelor. „Un principiu universal se manifestă tot un fel la Tibru și la Olt, la Latini și la Slavi, la Greci și la Germani, la Ebrei și la Japonezi” (pag. 119). La Romani, cronicarii latini au creat legenda lui Romulus și a lui Remus. La Români, cronicarii au creat legenda Basarabilor și a lui Radu Negru. Ca să se păstreze unitatea, ca să fie adică un singur întemeietor, legenda latină a creat uciderea lui Remus, iar legenda românească a creat supunerea lui Radu Negru Basarabilor. Iată istoria Românilor tratată ca istoria Romanilor, atât de răspândită în lumea civilizată.

Cartea studiază și alte chestiuni de mare interes pentru intelectualitatea românească a timpului și chiar pentru cea de azi. De pildă întemeierea celor mai vechi mănăstiri muntenești Tismana, Cozia și Cotmeana. De pildă originea unor numiri de fluvii și râuri, ca: Dunarea, Oltul, Jiul, Argeșul. Mai studiază numirile Danubiu, Istru și Dunăre, — ale Dunării; Alutus, Maris și Olt, — ale Oltului; Rab, Sil și Jiu, — ale Jiului, precum și Marisca, Argas și Argeș, — ale Argeșului. De pildă, de asemenea, istoricul Dobrogei după scriitorii eleni și latini. De pildă iarăși, ce-au spus despre munții Carpați aceiași scriitori. Asemenea chestiuni, tocmai fiindcă nu li s'a găsit încă o soluțiune, au obosit și au fost părăsite, dar nici nerezolvate nu pot să rămână. De aceea intelectualitatea românească va reveni mereu la cartea lui Hasdeu.

Cartea a mai avut răsunet și prin serviciul pe care-l aducea mult discutatei probleme a continuității Românilor în Dacia. Se contestase această continuitate de către învățații austriaci, sași și maghiari în veacul al XVIII-lea și se apăraseră de învățații români ardeleni. Dar pe la 1860—1870, tema se reluase de învățatul austriac Rösler cu argumente care păreau mai obiective și mai științific înfățișate. Trebuia și din partea noastră să se răspundă acum cu aceeași pregătire și metodă. B. P. H. era într'adevăr mai pregătit decât învățatul austriac și a dat răspunsului său un aspect mai științific. Primejdia teoriei lui Rösler conta în consecințele ei politice, pe care H. le formula astfel: „Cu alte cuvinte, Maghiarii, Sârbii, Sașii sunt toți mai indigeni decât noi la poalele Carpaților” (p. 289). Cine dăruia această concluzie, binemerita dela patria sa. Iată încă un motiv pentru care Istoria Critică a însemnat atâta în mișcarea noastră intelectuală. Cartea a pus în lumină că Rösler lucra din sentiment național, nu din convingere științifică, deoarece descoperea peste tot Goți. Cartea formulează astfel conflictul dintre patriotism și știință: „Noi înțelegem patriotismul ca o pârgă prin care să se miște cineva a studia istoria; dindată însă ce a intrat în știință, un alt mobil vine de-l împinge înainte, dorința de a afla adevărul. Dacă se întâmplă într'o chestiune oarecare ca ambele impulsuri să poată merge în armonie, este negreșit o fericire; dacă însă veritatea nu se împacă cu interesul național, nu rămâne decât a sacrifica pe acesta din urmă, ori a zice adio istoriei — una din două” (p. 304). Frumoasă formulă, dar rău aplicată. N'a aplicat-o nici Rösler, dar nici Hasdeu. Dacă Rösler găsea peste tot goți, H. găsea peste tot români și daci.

H. mai măgulea sentimentul național scoțând în evidență că firea unui popor nu se modifică de influența pământului. La capitolul amintit despre acțiunea naturii asupra omu-

lui, el afirmă că această acțiune este mărginită de instituții, de oameni mari, de accidente locale, de ginte și de naționalitate: „Fiecare neam are și el o natură a sa proprie, o natură pe care n'o poate nimici influența pământului” (p. 174).

El mai măgulea de asemenea publicând în traducere extrase din cronicarii străini care vorbeau bine despre noi. Iar când întâlnea și părți rele, le ocolea sau căuta să le scadă importanța. Iată cazul unor constatări defavorabile ale consulului englez Wilkinson. Acesta, vorbind despre noi în 1842, constată nestatornicia climei din Muntenia, primejdia mlaștinilor, constată carne și fructe fără gust, flori fără miros, locuitori fără voință, nici caracter, greci și molatici. Hasdeu, ca să-l combată, îi pune înainte vitejia din trecut a Românilor: „Ce să răspundă oare la o asemenea indoială vitejii lui Alexandru Basarab, a lui Vladislav Basarab, ai lui Basarab Mircea, dinaintea căroră, în curs de un veac întreg, se puneau pe gânduri ungurii, sârbii, bulgarii, tătarii, turcii? Au atunci nu erau în Muntenia tot felul de mlaștine și mocirle cu funestele lor efluvii febrifere? Au nu era o temperatură tot atât de extremă în frig și arșiță, în uscăciune și 'n umiditate?” (p. 170). Să zicem și noi, „se non e vero e ben trovato”.

În sfârșit, cartea s'a căutat și se mai caută și astăzi pentru valoarea ei literară. Autorul știe să scrie frumos și clar. Într-o chestiune atât de spinoasă, într'un nămol de documente, să arunci atâta ordine și lumină, n'a fost lucru ușor și nici de puțină valoare. Fraza lină și curgătoare, caracteristică autorului, produce efecte minunate. Stilul e vioiu, variat, plin de viață. Traducerile pe care le face din scriitorii străini citați devin adevărate opere literare. Sunt trei bucăți din Ovidiu, traduse chiar în versuri, care trebuie să treacă în antologii.

Au trecut 66 de ani peste Istoria Critică, fără s'o fi putut învechi ¹⁾).

Analiza activității filologice a lui B. P. H. Opera a apărut sub un titlu general „Direcțiunea generală a Arhivelor — Cuvinte din Statului, Publicațiuni istorico-filologice”, ceea ce arată intențiunea autorului de a publica o serie de asemenea lucrări. Titlul special este „Cuvente den bătrâni”, scris cu litere vechi. Subtitlul volumului I: Limba română vorbită, (441, pag. mari). Data: București, 1878. Titlul volumului II: Cărțile poporane ale Românilor în secolul XVI, în legătură cu literatura poporană cea nescrisă. Data: Leipzig și București 1880 (766 pag. mari). Titlul volumului III: Istoria limbii române, partea I Principii (el zice Principie) de lingvistică, fășcioara I. Conspectul științelor filologice, lingvistica în genere (160 pag. mari). Data: București 1881.

Cuprinsul. Vol. I. Partea I, Acte și fragmente. În introducere atrage atențiunea că până atunci se publicaseră numai texte traduse, el publică texte originale (afară de primul text). Importanța lor este 1) dialectologică, fiindcă ne arată cum se vorbea în anume regiuni, 2) fonetică, ne arată și pronunțarea din acele regiuni, 3) sintactică, ne arată felul de exprimare original. La sfârșitul fiecărui act, sub titlul de „notanda”, ne arată particularitățile lingvistice. I. Cel mai vechiu text biblic în limba română. Oltenia, circa 1.550. E un fragment de 107 rânduri din Vechiul testament, și anume din Levitic, descoperit de B. P. H. la Belgrad. Incepe cu „să veți hi înblându în tocmelele mele” și sfârșește cu „voiu înbla în aleanul lor”. Se dă textul și cu

¹⁾ Note. B. P. Hasdeu, *Istoria Critică* pag X — Idem, p. 201. — Idem, p. IX, 24

litere vechi și cu litere latine. Apoi 3 pagini de particularități lingvistice. II. Notiță pe o carte, Galați 1571. Notița s'a gasit pe o psaltire tot dela Belgrad. In ea se spune că vornicul Radu a cumpărat cartea și a dat-o bisericii din Galați. III. Memorandum despre facerea unui iaz de moară, Bistrița (Vâlcea) 1573. Originalul la Arhivele Statului în București. Se găsește transcris și în condica mănăstirii. dar cu greșeli. Se publică și transcrierea și originalul. Aflăm din act că egumenul mănăstirii Bistrița a făcut un iaz la moara din Băbeni, costându-l 3.800 de aspri în bani, iar în natură 10 vaci grase, 10 oi, 12 râmători grași, 4 bivoli și 200 de oboroace de grâu. IV. Zapis de vânzare, Tecuci 1577. Petre Brahăș a cumpărat pământ în Brăhășești dela alți oameni. V. Zapis de vânzare, Bacău 1581. Drușea a vândut surorii sale și unui nepot o parte din moștenire. VI. O sentință, Vlădești (Muscel), 1583—1585. Se hotărăște al cui e drept să fie rob un țigan. VII. O subscriere domnească, 1583. Este a lui Petru Vodă Mircea, domn în Moldova, care în alt act semnează numai Petru Voevod. VIII. O sentință, 1588. Bucium, mare vornic, decide ca doi săteni să poată moșteni pe alt satean. IX. Istoria unui proces, 1591. Aflăm cum un satean a ocupat pământul altuia, pe când acesta plecase din sat pe mai multă vreme. S'a dat pământul celui în drept. X. Zapis de vânzare, Dâmbovița, 1595. Barbul postelnic din Mănești vinde parte din moștenire. XI. Zapis de vânzare, Glodeni (Prahova), 1596. Trei oameni vând pământ unui al IV-lea. XII. Idem, 1596. Doi oameni vând pământ unui al III-lea. XIII. Zapis de schimb, Suceava, 1597, Pătrașcu Pătrunice a schimbat cu mănăstirea Bistrița (Moldova) o țigancă fără copii, cu alta cu un copil. XIV. Zapis de cumpărătoare, Bunești (Vâlcea), 1597. Unul a cumpărat pământ dela 2 frați. XV. Zapis de danie, Mehedinți, 1599. Doi nepoți cedează mănăstirii Tismana parte din pământul lăsat de un unchiu al lor, conform dorinței acestuia înainte de

moarte. XVI. Testament, Budești (Ilfov), înainte de 1600. Unul lasă fratelui său pământul lui, fiindcă frate-său l-a 'ngrijit după ce a scăpat din robie dela Tătari „tăiat și plin de viermi". XVII. Zapis de vânzare, Beleții (Muscel), circa 1600. O femeie își vinde partea ei de moștenire. XVIII. În-tărare domnească, Târgoviște, 1601. Simeon Movilă întărește mănăstirii Tismana dreptul de a lua jumătate din venitul bălții Bistrețul. XIX. Idem, fără loc, 1602. Simeon Movilă dă două sate boierului Preda Țințereanu. XX. Poruncă domnească. Simeon Movilă întărește mănăstirii Stelea din București dreptul asupra morilor dela Dâlga. XXI. Idem, Gherghi (Târgoviște?) 1602. Simeon Movilă statornicește lui Hamzu drept de stăpânire a două sate. XXII. Idem, Târgoviște, 1602. Simeon Movilă scutește satul Tismana al mănăstirii Tismana de orice obligațiuni către Stat. XXIII. Zapis de zălog, Bârlad, 1603. Unul a pus zălog jumătate din satul Sârbi pentru bani luați cu împrumut. XXIV. Zapis de vânzare, Vlașca, 1604. Para Postelnicul vinde parte din moșie lui popa Stancu. XXV. Idem, Târgoviște, 1605 sau 1608. Banul Udrea, generalul lui Mihai Viteazul, vinde un sat, pe care i-l dedese voevodul. (Banul Udrea a cărmuit Moldova, după cucerirea ei de M. V.) XXVI. O mărturie, Mircești (Vlașca), 1606. Mărturie la o vânzare de pământ. XXVII. Notiță de cumpărături, Bogata (Ilfov), 1606. Cumpărături de pământuri. XXVIII. O delimitațiune, Vâlcea, 1608. Se hotărăște dreptul lui Sarchiz față de mănăstirea Cozia în ce privește pământul. XXIX. Idem, Berilești (Ilfov), circa 1608. Jupânul Mârzea a cumpărat pământ dela mai mulți oameni. XXX. O scrisoare de femeie, Berilești (Ilfov), circa 1609. O femeie scrie jupânului Mârzea într'o neînțelegere de pământ. Sub titlul de Apendice se continuă: XXXI. Catastihul averii mănăstirii Galata, Iași 1588, ocupă pag. 179—224. XXXII. Poruncă domnească, fără loc, 1621. Doamna Marghita, soția lui Simeon Movilă, poruncește,

după moartea acestuia, să se lase călugării dela mănăstirea Argeşului să-şi facă drum la moară. XXXIII. Zapis de vânzare, Corbii de piatră, 1636. Vânzarea unei grădini. Partea II a volumului I e intitulată *Glosse* şi cuprinde două glosare: 1) Unul de cuvinte româneşti găsite de B. P. H. în treizeci de hrisoave slavoneşti din Muntenia între 1536 şi 1589, (pag. 237—258) şi 2) Altul de 200 de cuvinte extrase dintr'un dicţionar rusesc-românesc de pe la 1600—1630. Partea III a vol. I, cuprinde *cronica lui Mihail Moxa*, 1620, copiată de Gr. Tocilescu dela muzeul Rumiantzov din Moscova.

Vol. II. Cărţile poporane. În prefaţă, B. P. H. explică termenul de „filologie comparativă” prin lingvistică unită cu etno-psihologia. Urmează apoi, ca introducere, celebrul său studiu despre cărţile populare, unde stabileşte deosebiră între literatura populară scrisă şi cea nescrisă, aducând ca exemplificare câteva legende populare despre tutun. Se ocupă pe scurt de gromovnic (rojdanic) trepetnic, Alexandria, Istoria prea frumosului Arghir, textele mähăcene. Urmează *Partea I, texturi mähăcene*, 1519—1619, Şi aici introducere despre satul Mähaciu, despre preotul Grigorie de acolo. Citează un frumos cântec de primăvară popular din acele regiuni. Vorbeşte despre rotacism în legătură cu textele mähăcene: rotacismul este trecerea unei consoane la **r** între două vocale; rotacismul cel mai răspândit este trecerea lui **s** în **r**. Trecerea lui **n** în **r** se întâlneşte foarte rar în toate limbile; în sanscrită, în celtică, în limbile slavice nu se întâlneşte; în latină şi în germană se dau 2—3 cazuri, dar nesigure; în portugheză, catalană şi provensală se întâlneşte, dar tot rar; în franceză şi spaniolă apare mai des, şi anume când **n** se află între două vocale, dar urmează după una ori două consonante; mai des se întâlneşte fenomenul acesta în română şi albaneză (în dialectul toskic din această limbă mai des, iar în dialectul gheghic mai

rar); în dialectele limbii românești, situațiunea e următoarea: în cel istro-român aproape totdeauna, în macedo-român mai puțin, în daco-român și mai puțin. În textele mähăcene, fenomenul este aproape general, ca în istro-română (cu unele excepțiuni ca scaunul, icoane, mânie, unul). Din formele cu **n** și din cele cu **r** s'au făcut altele cu **nr**: buinrătate. Așa ceva se mai găsește în limba afganilor. Urmează apoi textele mähăcene și particularitățile lor lingvistice: I. Legenda duminicii. Și prezentarea ei se deschide cu o introducere. Legenda este cea mai răspândită, dintre legendele religioase, la toți creștinii. Legenda se găsește, încă din secolul VI, în grecește, apoi latinește, apoi în anglo-saxonă. În biblioteca din Viena se găsesc patru manuscrise latinești ale ei. Răspândirea mai mare a legendei în Europa a 'nceput din secolul XIV cu secta flagelanților, (cei care se lăsau biciuiți pe pielea goală în public, ca prin suferință să dobândească ispășirea lumii de păcate). De pe atunci există și un text german al legendei. În limba franceză este și astăzi foarte răspândită și se tipărește mereu. Și în ungurește există. În legenda românească se vorbește de o piatră căzută din cer. Faptul se găsește și în legendele grecești și latinești, dar în celelalte nu; în limba slavonească veche sunt texte cu piatră și texte fără. Preotul Grigorie din Mähaciu s'a folosit de sigur de un text vechiu slav, fiindcă grecește nu știa. Mai există legenda în limbile cehă, ruteană, polonă, bulgărească (în versuri). În Asia s'a găsit legenda în limbile etiopică, coptă și siriacă. La noi, legenda a 'nceput să se tipărească dela 1862. Până pe la 1879, s'a tipărit de 16 ori, probabil în vreo 80.000 exemplare în total. Urmează apoi chiar textul, intitulat: „Povestea sfintee dumireci, scriptura Domnului nostru a lui Iis. Hr.“, în stânga cu litere vechi, în dreapta cu litere latine, iar jos textul modern al legendei, cu titlul lui de azi „Epistolă“. Cuprinsul e acesta: În Ierusalim a căzut odată

din cer o piatră mică, dar atât de grea, încât nimeni n'o putea ridica. Numai după ce patriarhii, preoții și călugării s'au rugat trei zile, au putut s'o ridice și s'o desfacă. Au găsit în ea o carte (scrisoare), în care scria: de trei ori v'am trimis carte, multe semne v'am dat și n'ați ascultat; voi trimit ierni grele și foamete și lăcuste; nenorociții plâng și voi nu-i ajutați; voiu seca râurile și izvoarele; ați uitat că Duminica m'am botezat de către Sf. Ioan; de ce lucrați Duminica? de ce țineți vinerile? Să fie blestemat cine lucrează Duminica și nu se duce la biserică; să postiți miercuria și vineria, altfel trimit ploaie de foc; voi trimit niște pasări cu capul cât un bou, să vă sugă sângele și atunci veți striga morților să iasă din morminte, ca să intrați voi; vai de cel ce dă mită, vai de cel nemilostiv, vai de cine râde în biserică; această carte au trimis-o patriarhul din Ierusalim, prin călugărul Melintie. „Scriș în luna lui Martie, a 19-a zi, în zilele regelui Bator Sigmund, când fu bătut Mihai Vodă la Mirăslău, anul dela Adam 7108, dela nașterea lui Is. 1600. Pomenește, Doamne, sufletul robului lui D-zeu, presbiter iereu Grigorie, spre intrarea păcatelor în împărăția cerului”. Urmează 11 pagini de particularități lingvistice. II. Incercări de traducere din slavonește. „Să neștiie bun creștin”. Sub acest titlu se publică două mici fragmente românești, care traduc din slavonește o predică a Sf. Ioan gură de aur; în introducere se pune pe două coloane un fragment, cum e în Coresi și cum e aici; apoi se susține că fragmentele amândouă s'au tradus de preotul Grigorie din Măhaciu și de un elev al său; apoi se publică ambele fragmente, tot pe două coloane: în stânga textul slav, în dreapta cel românesc, în jos cu litere latine; limba fragmentelor este mai veche decât a lui Coresi. Urmează patru pagini de notanda. III. Intrebarea creștinească, 1560. Din introducere aflăm că textul e dintr'un catehism tipărit pentru români de Ion Benkner, primarul Brașovului; catehis-

mul s'a tradus după sfinții Ciril și Anastasiu. Urmează textul cu litere vechi sus și cu litere latine jos. Patru pagini de notanda. IV. O predică. 1619. Textul cuprinde rugăciunea Tatăl nostru și o predică pe temeiul ei. Hasdeu publică textul tatălui nostru în față cu alte trei texte mai vechi: di catehismul dela 1560, din Coresi (1580) și din Luca Stroici (1593); apoi predica, intitulată Frați dragi: sus cu litere vechi, jos cu litere latine; nouă pagini de notanda. „Deși scrisă la 1619 — zice B. P. H. — această predică ne prezintă o limbă mult mai veche decât cea din publicațiunile lui Coresi și din catehismul dela 1560”. V. Legenda Sf. Vineri, circa 1580. Introducerea ne spune că prototipul legendei e bizantin, dar traducerea românească s'a făcut după un text bulgăresc, ori sârbesc; traducerea n'a făcut-o preotul Grigorie, ci numai a copiat-o, ca și textul catehismului dela 1560; legenda prezintă peripeții de basm, așa încât în legenda Sfintei Vineri sunt și reminiscenți despre Zeița Venus. Cuvintele „mai frumoasă față de aceasta n'am văzut”, sunt probabil scrise sub influența amintirii despre Zeița latină. Cuprinsul legendei: doi creștini buni, Agaton și Polfia, n'aveau copii; s'au rugat lui D-zeu să le dea; a venit îngerul și i-a vestit că vor avea o fată, care se va chema Sf. Vineri; într'un an știa toată religia creștină; la 5 ani a plecat să propovăduiască; s'a dus în Antiohia, unde împărat era Antioh; împăratul, auzind de propovăduirea ei, a trimis s'o aducă înaintea lui și s'a mirat cât de frumoasă e; a 'ndemnat-o să creadă în D-zeul lui, că o va face doamnă și împărăteasă; ea nevrând, el a poruncit s'o lege; dar atunci ea s'a rugat și a venit un nor și un vifor; un înger i-a desfăcut legăturile; oamenii lui Antioh au căzut în genunchi și au crezut în D-zeu. Antioh a dat poruncă s'o bage într'o căldare, unde ardeau pietre și smoală acoperite. A șaptea zi au luat capacul căldării și au găsit-o teafără. Sfânta a aruncat apă în ochii împăratului și împăratul a

orbit. Antioh a căzut în genunchi, a crezut în D-zeu, Sf-ta Vineri iar l-a stropit cu apă și i-a venit vederea. Sfânta a plecat apoi la Atizma împărat. Și acela i-a propus să se lase de legea ei, că o va face stăpână. Ea nevrând, a trimis-o la smeul dela poarta cetății, s'o mănânce. Ea a făcut semnul crucii, smeul s'a potolit și ea cu piciorul i-a sdrobit falca, apoi a trecut printr'însul. Toți s'au botezat, împreună cu împăratul. Sfânta s'a dus apoi la Aclit împărat. Și acesta a primit-o ca ceilalți doi. Ea l-a anatematizat. Impăratul a băgat-o într'o căldare cu pietre, seu și plumb. O flacăre de acolo a ars pe toți cei dimprejur. Impăratul a pus s'o scoată din căldare și să-i taie capul. Ea s'a lăsat, dar mai înainte a sfătuit pe toți să cinstească Ziua de Vineri. D-zeu a făcut-o sfântă și a pus să fie prăznuită la 14 Octomvrie, ziua ei de naștere. „Și a scris popa Grigorie din Măhaciu în două zile ale lunii lui August". Urmează 12 pag. de notanda. VI. Fragment dintr'o conjurațiune. Sunt șase rânduri dintr'o rugăciune pentru oprirea dracului de a face rău. Sunt precedate de o introducere de 6 pagini, cu niște informațiuni trimise de G. Bariț despre scoaterea dracilor din Sași de către preoți români. O pagină notanda. VII. Legenda lui Avram, ante 1600. Prototipul grecesc se află la Viena. Traducerea lui popa Grigorie s'a făcut, însă, după slavonește. Un exemplar slavon se găsește la Arhivele Statului în București într'un sbornic (Colecție) de vreo 30 de bucăți diferite. Manuscriptul este scris în veacul XVI, dar unele părți sunt copiate după originale mai vechi. Cuprinsul legendei: Avram nu mânca niciodată fără oaspeți; dacă nu veneau, nu mânca; îngerul a închis toate drumurile spre el timp de 5 zile; Avram a luat pe Isac să caute un oaspe; au dat peste arhanghelul Mihail, prefăcut în drumet; îl duseră acasă, îi spălară picioarele și-i oferiră mâncare din carne de berbec; arhanghelul întreabă pe D-zeu dacă să mănânce; D-zeu îi dăte voie; îngerul măncă și se culcă. Noaptea veni

Isac, bătut la uşă şi spuse că din vis a 'nţeles că oaspele este îngerul şi a venit să-l ia în cer; îl strânse în braţe, îl sărută şi plânse; plânse şi Sara şi îngerul. Avram se rugă de înger să-l ia în cer cu trup cu tot; îngerul întrebă pe D-zeu, şi-i îndeplini dorinţa. Avram umblă prin raiu şi văzu pe tron pe un om, care la trecerea lui s'a bucurat, dar după aceea plângea. Întrebând Avram pe înger cine e acela, îngerul i-a răspuns că Adam: el se bucură ori-de-câte ori trece un om drept şi plânge ori-de-câte ori trece unul păcătos. Urmează 6 pag. de notanda şi un excurs despre forma „geroe”, genune, prăpastie şi despre raiu, care n'ar fi de origină creştină, ci mai vechiu, de origină păgână. VIII. Fragment liturgic, circa 1600. Are mai puţin rotacism. Cuprinde o rugăciune către D-zeu pentru iertarea păcatelor. Notanda 3 pagini. IX. O predică, circa 1600. N'are rotacism, nici nu întrebuiţează litera veche s (dz). Cuprinsul predicii: la ziua de apoi va veni fiul omenesc în slava sa, cu îngerii, şi va judeca pe oameni; pe cei buni îi va lua în raiu, iar pe cei răi îi vor lua dracii şi-i vor chinui. Notanda 6 pag. Urmează un apendice cu două fragmente din Argeş, 1626; în primul fragment, preotul Stanciu scrie că a murit preoteasa şi într'al doilea că după moartea lui să rămâe Anghel, că-i este fecior. *Partea II. Texte bogomilice.* Pag. 21—126 din volumul preotului din Măhaciu cuprind bucăţi scrise de altă mână şi într'altă localitate. Acele pagini datează de pe la 1505, dacă nu şi de mai înainte, cel puţin parte din ele. Manuscriptul a copiat originaluri compuse în diferite timpuri. Ideile din el se datoresc ereziei numite în Asia manicheo-pavlicianism, la Dunărea-de-Jos bogomilism, erezie care s'a întins spre Provenţa, pe unde partizanii săi sunt cunoscuţi, sub numele de Catari, Patareni, Albingensi, etc. Bogomilismul ar fi ajuns la noi prin armeni. Pavlicheenii se considerau urmaşi direcţi ai apostolului Pavel. Ei (sau bogomilii) credeau că D-zeu a avut

doi fii: Satanail, care s'a răsculat contra tatălui, și Mihail. Satanail a făcut lumea; pe om l-a făcut D-zeu împreună cu Satanail, de aceea este amestec de bine și rău. Mihail s'a 'ntrupat în Iisus Hristos și a aruncat pe Satanail în iad. Bogomilii recunosc numai rugăciunea Tatăl nostru, nesocotesc liturghia și sărbătorile, dar postesc luni, miercuri și vineri, combat căsătoria, vinul, carnea și bogăția. Poartă haine călugărești. Legenda lui Avram, expusă mai înainte, este tot text bogomilic. Literatura bogomilică se apropie de literatura populară și chiar se confundă. Numele de bogomilism vine dela preotul bulgar Bogomil, care a introdus erezia între ai lui scriind cărți în acest sens. Bogomilismul în Bulgaria a 'nceput în secolul X și și durat până aproape de zilele noastre. La noi, mai ales în veacul XVI, s'au tradus scrieri bogomilice. Urmează acum acest fel de texte: I. Rugăciunea de scoaterea dracului. E tradusă din slavonește. Textul slav figurează alături de cel românesc, întâi o frază slavonă și după ea traducerea. Textul slav a fost scris tot de un român. Rugăciunea de scoaterea dracului a devenit astăzi Minunile Sf. Sisoe. Uneori s'a transformat în descântec de friguri. În textul lui Bogomil sunt 7 draci, în cea românească 19. Cuprinsul rugăciunii: Sf. Sisoe a fost viteaz mare, a biruit pe Sirieni, pe Turci și pe Tătari. Odată i s'a arătat în vis îngerul și i-a spus că sora lui Melintia a născut cinci copii și i-a furat dracul; acum va naște pe al VI-lea și vrea să i-l ia și pe acesta. Melintia făcu un stâlp de piatră, îl ferecă cu piroane de fier, îl acoperi cu plumb și născu acolo copilul, luând două fete să-i aducă mâncare pe rând. Când veni Sisinie, ea nu vru să-i deschidă, dar la urmă cedă; dracul se făcuse grăunte de meu, se ascunsese sub copita calului lui Sisinie și fură copilul; Sisinie fugi după el; întâlni o salcie și o 'ntreba dacă a văzut pe dracul și ea răspunse că nu; Sisinie a blestemat-o să înflorească, dar să nu dea rod; a 'ntrebat

pe rug și i-a răspuns tot așa; l-a blestemat ca unde-i e rădăcina să-i fie și vârful; a întrebat și pe măslin, care i-a spus că l-a văzut afundându-se în mare; l-a binecuvântat ca din el să se facă mirul. Sisinie a 'nghenuchiat pe malul mării și s'a rugat lui D-zeu; apoi a aruncat cârligul în mare și l-a scos pe diavol și l-a luat la bătaie cerându-i copiii soră-sei; diavolul i-a spus că-i va scoate din el, dacă și el va scoate laptele supt dela mamă; Sisinie s'a rugat lui D-zeu și D-zeu i-a dat puterea de a scos laptele. Dracul a scos din el pe cei șase copii, iar Sfântul l-a trimis în întuneric. Notanda 7 pagini.

II. Călătoria Maicii Domnului la iad. În textul preotului Grigorie poartă titlul de „Cuvântu de înblare pre la munci” (chinuri). Izvorul prim e bizantin, dar textul românesc s'a tradus din slavonește. În textul slav se găsește citat printre zei și Traian. Arheologul rus Kotliarevskii crede că ar fi împăratul Traian. Urmează textul românesc, în față cu cel slavonesc, cu cel bizantin, cu cel neo-grec, iar jos un text românesc modernizat. Cuprinsul legendei: Arhanghelul Mihail a arătat Maicii Domnului chinurile din iad și i-a spus că cei care se chinuesc sunt făcătorii de rele. Maica Domnului a plâns, a văzut apoi întuneric și a întrebat de ce atâta întuneric; acolo sunt cei care nu s'au temut de D-zeu; stau acolo, ca să nu vadă lumina lumii; Maica Domnului s'a rugat de fiul său și s'a risipit întunericul și a văzut iar suflete chinuindu-se; Maica Domnului a întrebat sufletele de ce se chinuesc și au răspuns că fierbe rășina pe ele; Mihail i-a explicat că aceștia n'au crezut în Sfânta treime, nici n'au ascultat cuvintele proorocilor; plecă apoi Maica domnului cu îngerul spre miazăzi și văzu un râu de foc, în care înnotau noroade; îngerul i-a explicat că aceștia și-au blestemat părinții, ori au mâncat carne de om; cum au mâncat carne de om, întreabă Maica Domnului? Îngerul a răspuns: pârînd pe alții până i-au pierdut; a văzut o femeie

spânzurată de unghii, aceea ascultase pe la uși și învrăjbise oamenii până la omor; o luară spre apus și văzu Maica Domnului un nor alb, în care zăceau oameni și femei, peste care umblau șerpii și ardea foc; aceia nu se sculaseră Duminica să se ducă la biserică; alții ședeau pe scaune de foc, fiindcă nu se sculaseră înaintea preoților; apoi un copac cu ramuri de fier, de care stau spânzurați oameni și femei, care nu se'nchinaseră la icoane; mai văzură și preoți spânzurați de limbi, fiindcă spurcaseră liturgia; mai încolo pe un om îl mânca o gadină, fiindcă citise din evanghelie, dar nu făcuse ce citise; pe alt cărturar îl văzu chinuindu-se, fiindcă nu citise cum scria la carte, ci spusese minciuni; au mai văzut oameni mâncați de viermi, erau patriarhii, care s'au considerat apostoli, nu preoți; mai văzură și femei mâncate de viermi, erau preotesele care se măritaseră după moartea preoților și călugărițele care nu fuseseră vrednice pe pământ; au mai văzut, la urmă, chinuindu-se domnii și judecătorii, care stăpâniseră și judecaseră strâmb, Notanda 18 pagini. Urmează un excurs, unde B. P. H. se ocupă de un studiu al savantului rus Weselofsky, despre Călătoria Maicii Domnului la iad, în legătură cu legendele creștine în genere. Cu acest prilej se ocupă și de legenda Visul Maicii Domnului, care lipsește dintre textele mănăstirești. Incheie că din Visul Maicii Domnului s'a născut la noi o poezie populară privitoare la Tudor Vladimirescu. III. Apocalipsul apostolului Paul. Cuprinde călătoria la iad a apostolului Paul. Legenda a fost foarte răspândită în Occident, mai ales în evul mediu. Bogomilii și-au însușit și ei tate a secolului al XVI. Titlul legendei în textele mănăstirești ea ocupă pag. 21—30. Traducerea s'a făcut în prima jumătate a secolului al XVI. Titlul legendei în textele mănăstirești este: „Cuvântul svântului Pavel apostol de ieșirea sufleteilor“. Cuprinsul: În fiecare noapte îngerii oamenilor se duc la D-zeu și dau socoteală despre ce fac oamenii; și spun

lui D-zeu că oamenii suferă cumplit, de se miră și ei, îngerii, cum de mai pot. Un glas le răspunde să se întoarcă și să slujească oamenilor. Vin și îngerii oamenilor răi și dau socoteală că aceștia nesocotesc învățăturile lui D-zeu. Și pe aceștia, glasul îi trimite să slujească oamenilor, până se vor pocăi; Pavel se adresează oamenilor și le spune că el a fost și în raiu și în iad, dus de un înger; în raiu a văzut bunătăți nepovestite; sub pământ a văzut lăcașul păcătoșilor; apoi a văzut pe satana cu îngerii lui; acolo erau răscoale și suflete pizmașe; a'ntrebat pe înger cine erau aceștia; pe aceștia, a răspuns îngerul, îi trimetem la moartea celor fără credință, nici nădejde în D-zeu; în cer a văzut alți îngeri, dar îmbrăcați cu brâu de aur; aceștia se trimit la moartea celor buni. Notanda 7 pagini. IV. Cugetări în ora morții. În textele mănăstirene bucata n'are titlu. „Unele bucăți din acest text — zice B. P. H. — pot fi copiate, altele sunt certamente traduse; unele și altele însă, de'mpreună cu pasajele proprii ale autorului, formează o compilațiune oarecum originală; originală — negreșit — nu prin toate părțile sale constitutive, ci prin distribuirea lor, prin combinarea elementelor celor disparate, a căror grupare, dacă s'ar mai fi netezit într-o câțiva punctele unde ele sunt întrecusute, ar prezenta un corp compact și armonios”. Și mai departe: „Textul trebuie considerat ca o lucrare proprie a necunoscutului cărturar român de pe la 1550”. Constatând apropierea între acest text și cartea *Învățăturile lui Neagoe*, B. P. H. face o lungă digresiune despre Neagoe Basarab și cartea sa. Cuprinsul legendei: În primul fragment, bolnavul înainte de moarte, chiamă pe cei de aproape să-și dea sărutul de despărțire; în al doilea fragment e o rugăciune înainte de moarte, în care omul se pocăește; îngerii nu-i primesc pocăința, fiind târzie și-l întreabă unde-i sunt acum petrecerile și bogăția; în al treilea fragment este vorba despre ziua de apoi, când arhanghelii vor

trâmbița în patru părți ale pământului, va fi cutremur și toți oamenii vor veni la judecată: unii luminați, alții în întuneric; se va deschide poarta cerului și se va arăta Iis. Hs. Păcătoșii se vor căi, dar degeaba; fragmentele IV și V au un titlu comun „Darurile și frămsețea dreptilor la ziua de giudeț” (judecată) și ne spun că în ziua de apoi, Iis. Hs. se va arăta precedat de îngeri și de maică-sa și va chema înaintea lui pe cei 12 apostoli, dându-le haine împărătești, și pe cei drepti dându-le fericirea veșnică; fragmentul VII este un rezumat din predicile lui Ion Gură de Aur, care spune că amar va fi de cei răi, înșirând cu amănuntul pe cei răi; fragmentul VII ne învață că acolo unde ar ajunge o piatră aruncată în jos de un om de 30 de ani și piatra ar merge trei ani, acolo e iadul; fragmentul VIII, o variantă mai dezvoltată a fericirilor; fragmentul IX, în ziua judecării, o piatră se va pune deasupra iadului, ca să-l astupe; fragm. X, arată pedepsele ce așteaptă pe cei ce nu se spovedesc; fragm. XI, arată că la ziua de apoi, călugării cei buni se vor veseli cu îngerii, iar cei răi se vor omorî singuri de necaz. Notanda 18 pagini. Urmează un post-scriptum unde se publică o legendă istro-romană despre mama Sfântului Petre. Volumul II, partea II, se termină printr'un Apendice lung, care tratează despre Balada Cucul și Turturica și despre Povestea numerelor. În aceste două găsim amestec de literatură populară bogomolică și literatură populară nebogomolică. I. Balade. Cucul și Turturica. Se reproduce textul din colecția Alecsandri, apoi varianta din Bucovina, cu titlul „Bărbatul urit”, culeasă de S. Fl. Marian; alta culeasă în Ardeal de Miron Pompiliu. Se compară între ele. Se mai publică două variante moravo-române, arătându-se deosebirile dintre ele și cele românești. Se trece apoi la variantele externe: 1) provensală (patru variante provensale propriu zise și cinci franceze); 2) reto-romană; 3) persană; 4) turco-persană. Balada a venit la noi din Persia prin Bulgaria și

anume prin bogomili. II. Povestea numerelor. Intr'un colind se cântă: Ce e unul? Unul fiul Mariei; ce e două? Două table ale lui Moisi, etc. Aceasta e povestea numerelor, Autorul (B. P. H.) publică aici trei variante românești, una săsească, patru provenșale, două franceze, trei portugheze, una celtică, una italiană, una evreiască, una germană, una neo-greacă; mai multe slavice, una persană, una kirghiză. Și această baladă a venit la noi din Persia prin bogomili din Bulgaria. *Partea III. Specimen de gramatică comparativă istorică a limbii române* (o pagină din sintaxa româno-albaneză, reduplicarea și triplicarea articolului definit). Toate fenomenele de care va fi vorba — zice autorul — se găsesc în textele mähăcene. Studiază chestiunea la romani, albanezi, greci, țigani, scandinavi, irani, (armeni), osseți, (perși). Studiază de asemenea și genitivo-dativul. Concluzia lui este că înăuntrul familiei linguistice arico-europene, daco-epiroții, grecii și iranii, constituiesc un grup mai apropiat. Urmează un post-scriptum cu mai multe părți. 1) Un fac-simile din Legenda Duminicii, 2) Variante slavice și italiene ale baladei Cucul și Turturica, 3) o variantă catalană, 4) Migrațiunile sufletului după credința Bănățenilor, 5) descântecul Sf. Iosif, 6) Călătoriile baladei populare Visul lui Tudor Vladimirescu, 7) Încă un catehism necunoscut, 8) Amărită turturică în Italia.

Vol. III. Principii de lingvistică ca introducere la istoria limbii române. Introducerea vorbește despre gramaticii Paul Iorgovici, P. Maior, Cipariu, Laurian, despre dicționarul lui Cihac. Mai departe spune despre limba română că „ea singură reprezintă ramura orientală a familiei romanice, având astfel în cumpănă aceeași greutate pe care o are ramura occidentală întreagă”. Intrând în subiect, anunță că-l va împărți în cinci: I. Conspectul științelor filologice. Aici vorbește despre filologie în genere, despre filologie clasică, comparativă, o comparație între ultimele două, despre etno-

psihologie în comparație cu lingvistica, despre metoda comparativă, locul științelor filologice înăuntrul științelor, despre istoria științelor filologice. II. Lingvistica în genere. După o bogată bibliografie, discută termenii lingvistică, glottică, glossologie și glossografie, pronunțându-se pentru cel dintâiu, apoi studiază limba în abstracto și în concreto, limba amestecată, limba națională, limba onomastică (a numelor), limba în circulațiune (capitol devenit mai târziu în *Magnum Etymologicum* „teoria circulațiunii cuvintelor”), despre limbile antice față de cele moderne, limba poetică, despre etimologie. Restul de trei capitole: III. Lingvistica în special, IV. Vieața limbii și V. Metodă și metode s’au anunțat, dar nu s’au scris.

Elementul literar din Cuvintele din Bătrâni, sunt, în mare „Cuvinte”. parte, operă de filologie și, în mică parte, de istorie literară veche. Chiar când studiază texte literare, că unele din cele măhăcene, le studiază în primul rând din punct de vedere filologic și incidental din punct de vedere al istoriei literare. Opera mai cuprinde și studii despre literatura populară nescrisă și despre legăturile dintre aceasta și cea scrisă. Toată lunga introducere de 46 de pagini, cu care scriitorul își deschide studiul său, care ocupă aproape întreg volumul al II-lea din Cuvinte, toată ține mai mult de literatură, decât de știință, prin sinceritatea convingerii și prin entuziasmul expunerii ¹⁾. Citiți paragraful 6 despre crearea doinei. Apoi capitolul, și mai intens, consacrat baladei Cucul și Turturica, în același volum, cu nesfârșitul număr de variante, toate în versuri, în aproape toate literaturile cunoscute, cu scoaterea în evidență nu numai a deosebirilor și asemănărilor de fond,

¹⁾ Autorul cărții de față a publicat-o separat de curând în colecția *Literatura Clasică Românească*.

nu numai din punct de vedere al reducerii lor la câteva tipuri și la un prototip, dar și din punct de vedere al frumuseților de concepție și de exprimare. Literară este și expunerea deosebirii dintre cele două feluri de literatură populară: nescrisă și scrisă. Amândouă circulă din limbă în limbă, dar nu se traduc, ci se transformă. Se transformă trecând din țară în țară, și din epocă în epocă, dar cea nescrisă se mai transformă și prin trecere din gură în gură. „Literatura poporană cea nescrisă — continuă B. P. H. — se naște într'un mod spontan. Ea este efectul impresiunii, niciodată al premeditațiunii. Un sentiment involuntar — și iată o doină; o întâmplare, o catastrofă — și iată o baladă; un fenomen, o credință, un joc de cuvinte — și iată o legendă; un basm, o păteală — și iată un proverb; o asociațiune de idei, o analogie neașteptată — și iată o ghicitoare. Cartea poporană, din contra, nu este și nu poate fi spontană. Ea presupune totdeauna o intențiune, o tendință, o țință precisă din partea autorului. Scriitorul vrea ca alții să petreacă, să râdă, să creadă, să învețe, să imite sau să se ferească. El vrea. În cazul cel mai bun, tot încă este ceva silit. În literatura poporană cea nescrisă predomină elementul liric; în cartea poporană — elementul didactic. Dintr'o parte inspirațiune, de cealaltă aspirațiune". Citiți mai departe pasajul frumos despre contopirea producțiilor populare nescrise, pasajele despre Alexandria și Istoria preafrumosului Arghir. Elementul literar nu lipsește nici în paginile de istorie a literaturii populare scrise, ca în capitolul despre paradisul la români, pus ca introducere la Legenda lui Avram, ca și cel despre literatura vizitării infernului, ca introducere la Apocalipsul Sf. Paul, unde se vorbește despre vizita similară a acestuia. Uneori cu umor plin de farmec: „Niciodată capitala satanei n'a fost mai frecventată ca în cursul veacului de mijloc. În literatură cel puțin, acea epocă ne-a lăsat mai multe pelerinajuri la

iad, decât la Ierusalim și, în orice caz, niște pelerinajuri cu mult mai citite". Tot acolo întâlnim pasiunea vulgului pentru grozăvii: lupta cu taurii, ghilotina, spânzurătorile, călătoriile la iad. Literatură izbutită este și caracterizarea stilului din cronica lui Mihail Moxa.

Dacă pare mai puțin surprinzător efectul literar în studii de folklor și de istorie literară, ne miră în schimb mai mult cum a izbutit scriitorul să realizeze acest efect în studiile de pură filologie, adunate în volumele I și III și în parte din vol. II. Ies în relief capitolele despre limba poetică, în deosebi pasajele pline de imaginație despre asemănarea dintre copil, poet și începuturile limbilor, ca și cellalt capitol despre limba în circulațiune, cunoscut mai bine sub titlul de teoria circulațiunii cuvintelor, unde citarea de poezii populare și comparația atât de sugestivă dintre circulația monedelor și a cuvintelor înfrumusețează într'atâta expunerea aridului subiect. Și alte capitole atrag prin frumusețea lor: metoda comparativă, locul științelor filologice înăuntrul științelor, istoria științelor filologice cu rolul creștinismului în evoluția lingvisticeii. Iată rolul secolului al XIX-lea în evoluțiunea lingvisticeii, născute într'al XVIII, și în evoluțiunea etnopsihologiei: „El a pus pe picioare și a'nvățat să umble pe copilul născut în secolul trecut, dar care până atunci se târa pe genunchi sau șovăia și cădea, când îi venea poftă să se ridice. Etnopsihologia a mers mai încet decât lingvistica, căci prevențiunile cele aristocratice contra preținsei grosolăniei a tot ce iese din coliba țăranului, contra cugetelor și apucăturilor celor necioplite ale poporului de jos, au îngreuiat mai mult timp și îngreuiază încă pe alocuri adunarea materialului". Elementul literar provine uneori din comparația elementelor abstracte cu altele concrete, ca în cap. Limba în abstracto: „Ce să mai zicem apoi despre acele sunete ce seamănă când cu sărutarea, când cu vâjâirea unui biciu, când cu scrâșnirea dinților sau cu trosnirea din

degete". Alte ori provine din simetria construcțiilor gramaticale: „Filologia comparativă trebuia să se nască din dată ce au devenit egale dinaintea științei toate limbile sub raportul național și toți cetățenii pe terenul politic”, — cap. Istoria științelor filologice. Alte ori din jocuri de cuvinte și gradațiuni: „Cihac, din contra, exagerând slavismul românilor, exagerează o exagerațiune, care ia niște proporțiuni gigantice, pentru a deveni o curată fantomă”, — introd. la vol. III.

Activitatea filologică Tomul I cuprinde cuvintele dela **a lui H.—Magnum** „a” până la „amurțesc”. Introducerea **Etymologicum** tratează despre „etimologie”, amestecul limbilor și despre fisionomia unei limbi. Interesante cuvintele *ac*, *acum*, *adam* (elemente folklorice), *aduc* (idem), *adecă* (elemente folklorice și istorice), *aduc* (idem), *adun*, *aflu*, *ajun*, *ajung*, *albină*, *ales*, *alior*, *alun*, *amnar*.

Tomul II cuprinde cuvintele dela „amuși” până la sufixul *ău* (de ex. *molău*). Sunt tratate cu elemente istorice „Antina”, ruine de cetate lângă Caracal, și „Argeș”, iar ca elemente literare și de folklor: *an*, *anin* (pomul), *anin* (lucrarea), *apă*, *apoi*, *apuc* (acesta pe 33 de pagini), *ard*, *ardeleneasca*, *asupra*, *așa* și *aud*. Prefața se ocupă de diferitele feluri de dicționare.

Tomul III, dela „b” (litera) până la „bărbat”. Sunt tratate cu elemente istorice *Baba-Novac*, *Basarabă* (acesta pe 52 de pagini), *ban* (pe 34 de pagini), *Banat* (pe 88 de pagini), cu elemente geografice „Bâcul și cheile Bâcului” (pe 21 de pagini), iar cu elemente literare și de folklor: *ba*, *babaua* (sperietoarea copiilor), *basm* (pe 60 pagini). În prefață se studiază genealogia popoarelor balcanice, sub titlul de *Strat* și *substrat*.

Tomul IV cuprinde numai prefața de 283 pagini, tratând despre Negru Vodă.

Dicționarul se oprește prin urmare la cuvântul „bărbat”.

Dacă-l socotim dicționar obișnuit, el n’ar avea valoare. Dacă ținem seama însă, de tratarea pe larg și competentă a cuvintelor, atunci fiecare cuvânt tratat mai pe larg (am indicat mai sus câteva) constituie studii aparte, valabile prin ele însele, independent de faptul că fac parte dintr’un dicționar. Și aceste studii nu le-a ’ntrecut nimeni până astăzi.

Elementul literar. Am relevat mai sus cuvinte tratate ca element literar. Înțelegem prin aceasta numeroasele analize de texte literare culte și populare, alese din diferite ținuturi. Ele constituie o antologie, fiindcă sunt alese cu gust. Autorul a și cerut ca o culegere din asemenea capitole să fie introdusă în școli în locul cărților de citire (prefața tomului II). Chiar a ’ntocmit-o și e cunoscută sub numele de Magnum Etymologicum cel mic (ediția Socec).

Reflexul activității istorice și filologice a lui H. în cultura românească. Până la el, cultura românească se dezvoltă sub stăpânirea ideii de latinătate. Tot ce nu era latinesc nu se considera, ba se și încerca o eliminare.

Cultura apărea și mai anemică decât era în realitate, fiindcă toată cultura veche îmbrăcase haină slavă: ca alfabet, ca limbă, în parte și ca spirit. Dela ’nceput, H., grație culturii sale rusești, grație cunoașterii atâtor limbi slave, grație curentului slavofil din Rusia, care cerea acolo combaterea elementului occidental și întărirea celui autohton, a încercat să studieze problema Dacilor și a legăturilor culturale slavonești. A fost, cum am văzut, îndată socotit trădător și a dat înapoi. Era prea tânăr (20—23 de

ani), prea puțin cunoscut. A revenit însă, de astă dată cu mai multă autoritate, și înainte de a muri, a putut constata rezultatele bine făcătoare ale acțiunii sale. Epocile glorioase ale lui Alexandru cel Bun și Mircea, ale lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, vechia literatură românească (populară și cultă), deși îmbrăcate în haină slavonească, au fost cercetate, elementele constitutive ale limbii au fost studiate (toate, nu numai cele la latinești, ca până la el) și astfel cultura românească a apărut mult mai bogată. Intelectualii au prins curaj, au înfruntat învinuirile nedrepte de nepatriotism și au întreprins o acțiune serioasă de stabilirea adevărului. Sub acest semn s'au dezvoltat istoria și filologia românească după H.

Analiza activității Articol în ziarul Lumina din 1863. **literare a lui B. P.** Incepe prin a ridiculiza Iașii că tind **H. — Mișcarea li-** a deveni Atena României, prin conferințelor în Iași. rințele sale, reprezentațiile de teatru. Ridiculizează femeile că se duc la conferințe, pe evrei că se duc la teatrul românesc și pe scriitori că întrebuințează neologisme și că scriu ode pentru actrițe. Și piesa ocazională a autorului Pascaly la ziua de 24 Ianuarie 1863. Urmează o dare de seamă amănunțită despre Sgârcitul risipitor a lui Alecsandri, comedie atunci apărută și reprezentată (1863). Piesa e lăudată pentru scenele ei comice, dar cu restricții în ce privește limba prea împetrișată, restricții aplicate la întreg repertoriul dramatic al poetului. Se continuă cu darea de seamă despre altă operă, tot a lui Alecsandri: Doinele și Lăcrămioarele, cu laude sincere pentru poet. În schimb se batjocoresc două publicațiuni ale lui Asachi: Calendarul Albinei și piesa de teatru Petru Rareș. Tot rău vorbește despre Calendarul Bondarului, publicat de I. Adrian. Introduce apoi studiul câtorva condițiuni necesare unei bune poezii: 1) ideia poe-

tică, 2) graiul poetic, 3) efectul poetic. „Imaginațiunea e cauza, esența și criteriul poeziei”. Rima nu e absolut necesară. Laudă apoi nuvela Musu Tachi Paspandachi a lui I. Adrian din același calendar. Vorbește rău despre N. Ionescu, care scrisese despre mănăstirea Văratice. Cu acest prilej face un excurs cu privire la importanța mănăstirilor, atrăgând atențiunea asupra bogățiilor culturale aflate la unele din ele. Ironizează pe N. Ionescu și ca profesor de istorie universală la facultatea din Iași. Invinuiește pe Titu Maiorescu că imită: „te ucide și d-lui prin imitație în cursul d-sale!”.

Filosofia portretului Lucrare de tinerețe. Autorul era **lui Țepeș**. atunci de 26 de ani. Din subtitlul ei **chiar** (Schiță iconografică), înțelegem că e vorba despre caracterul lui Vlad Țepeș dedus din figura sa. B. P. H. ajunge să găsească voevodului român același caracter hotărît și violent ca lui Cesare Borgia și lui Shakespeare; dar după vreo 14 pagini de analiză și deducțiuni își pune întrebarea dacă portretul luat ca punct de plecare e sigur ori nu, ca să încheie că nu e tocmai sigur: „Am prevenit chiar dela început că povestirea săsească din care s'a extras portretul de către Engel, a fost publicată chiar în timpul lui Țepeș. Totul *ne face a crede* că acest opuscul, scris de un sas din Transilvania, s'a alcătuit la curtea lui Corvin”.

Analiza activității *Cuprinsul. Ziua întâia*. Un student de literare a lui B. P. 17 ani se 'ndrăgostește de o artistă de H.— **Nuvela Micuța**. 16 ani, fata gazdei. Studentul se numea Ghiță Tăciune. Era bogat. Se'ndrăgostise însă de fată și prietenul său, baronul Rosen, tot student bogat. Ghiță n'a destăinuit prietenului sentimentul său, ba s'a oferit să înlesnească acestuia apropierea de fată.

Hotărîră ca Rosen să trimită un dar fetei, iar Ghiță să i-l dea. După ce Ghiță trimite darul, se gândește cum să facă totuși să împiedice apropierea. Rosen avea o prietenă. Ghiță divulgă acesteia secretul și'n înțelegere cu ea, la un bal mascat, organizează o întâlnire a tuturor patru. *Ziua II.* Alege așa costumele, încât Rosen tot cu prietena lui ajunge față'n față, și nu cu fata gazdei. Pe-de-altă-parte se înțelege cu Rosen să insulte tocmai masca sub care se ascundea fata gazdei, iar el să intervieve ca apărător și să provoace la duel pe Rosen. Izbutește astfel să obțină pentru el un început de simpatie din partea fetei. *Ziua III-a.* Ghiță se duce la d-rul Negus și-l roagă să-i facă un bandaj, ca unui muribund. Transportat așa acasă, reușește să obțină definitiv iubirea fetei, ca unul care-și expusese vieța pentru ea. După câțva timp îi întinse o cursă: introduse în camera lui pe Rosen și, când veni fata, în loc de Ghiță îl găsi pe acesta. Ghiță anunță pe mama fetei, care veni cu martori și surprinse pe cei doi tineri: Rosen fu obligat a lua fata în căsătorie.

Răsunetul nuvelei. B. P. H. a publicat nuvela când era de 26 de ani și profesor de istorie la Iași. Cuprinsul ei nu se potrivea firește cu rolul de educator. A urmat, din această cauză, scoaterea din învățământ a profesorului — cum am văzut și la biografia scriitorului — și darea în judecată pentru atentat la bunele moravuri. Cazul a rămas multă vreme în conștiința publică. Cu vremea, B. P. H. ridicându-se, prin însemnata lui activitate, în ochii intelectualității noastre, cazul devenea mereu mai interesant. Nuvela se căuta și nu se mai găsea. În 1896, apărând *Epoca Literară* sub direcțiunea lui I. L. Caragiale, acesta se gândește dela început la nuvela lui B. P. H., știind cât ar profita ziarul. Se și adresează scriitorului cerându-i permisiunea s'o reproducă. O reproduce într'adevăr calificându-o de „nostimă” și de „giuvaer”, — în Nr. dela 15 Aprilie. În

1923, nuvela apare din nou în volum în editura Nemțeanu, purtând ca prefață lămuririle lui I. L. Caragiale din Epoca Literară.

Merita acest răsunet? Prin valoarea ei literară nu. Cuprinde mult humor, dar vulgar; multă satiră, dar ușoară. Izbutit este cinismul personajului principal, un student bogat. Acesta își numără și-și descrie cu batjocuri seria nesfârșită de amante pe care le-a cunoscut. Chiar la începutul bucății întâlnim descrierea uneia din ele, dar o descriere care nu descrie: „Avea niște ochi... culoarea și mărimea nu mi le aduc aminte! Avea un păr... de seama ochilor. Avea o guriță... dar de atunci au trecut mulți ani și'n mulți ani am uitat multe feluri de gurițe!“. Pe albumul alteia a scris următoarea cugetare, care nu-i cugetare: „Fericirea cea mai fericită este de a fi fericit în fericire“ (ziua I). Despre o a treia: „Văzând tulburarea fetei îmi zisei în gând: o am!“ (ziua II).

Face, fără rost, personalități, râzând de C. A. Rosetti (ziua I), de Cipariu și de V. Alecsandri (ziua II) și de Titu Maiorescu (ziua III). Cipariu nu-i place fiindcă scrie „seps“, în loc de „sex“, dar el însuși recurge des la franțuzisme, italianisme și latinisme, întrebuițând cuvinte ca „abordează-mă“ (vino la mine), „înfinitaminte“, „ordinar-minte“, „universalmente“, „delăsată“ (părăsită), „eben“ (abanos), „onor“ (onoare).

Ne minunează, în schimb, prin fluiditatea stilului. Ai impresia că bucata ar fi fost scrisă dintr'o răsuflare. Iată o cascadă de epitete: „Cum să-mi placă o copilă, un ce nedesvoltat, necopt, neformat, nematur, nedeplin, nesfârșit, nefinit, nepractic, nepragmatic?“ (ziua I). O cascadă de ațâțări: „Mulțumește-i, făgăduiește-i, șicanează-l, intrigiază-l“ (ziua II). O cascadă de îndemnuri: „Fii totdeauna *prea*: prea în dreapta, prea în stânga, prea în mijloc, prea dinainte, prea dinapoi, tot prea și prea, în bunătate, în

răutate, în idei, în fapte, în vorbe, în aprindere, în răceală" (ziua II).

Analiza activității *Cuprinsul* I. Postelnicul Șarpe, trimis literare a lui B. P. de Ștefan cel Mare cu o misiune în H.—Inercarea de Polonia, se'ntorcea spre țară, cu vreo roman Ursita. șase tovarăși. Prin Codrul Cosminului l-au atacat hoții, dar pe parte i-a omorât, iar restul au fugit. A pus, însă, mâna pe copilul unuia din hoți. Copilul era numai de 5 ani. II. La Suceava murise din facere Stanca, soția lui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare. Născuse un băiat. Bogdan sta întristat, iar Ștefan cel Mare se veselea. A adus un doctor și un zodiac să afle dela unul despre sănătatea copilului și dela celălalt despre viitorul lui. Află că într'adevăr copilul e sănătos, dar că va muri de tânăr. „Cine-l va omori?” întreabă Ștefan cel Mare. „Moartea lui a intrat astăzi în Suceava”, răspunse zodiacul. Tocmai atunci pe ușă pătrunse înăuntru postelnicul Șarpe, cu răspunsul din Polonia. III. Cum l-a văzut, Ștefan cel Mare, i-a spus să vie altă dată să-i spue ce-a făcut. Ducându-se acasă, postelnicul se mira de asemenea primire și se'ntreba cu ce o fi greșit? Intră vornicul Boldur și-l îndemnă să'ncalece și să fugă. Ii povesti apoi întâmplarea cu zodiacul. După plecarea postelnicului, vornicul Boldur dete cu ochii de copilul hoțului și-l întreabă cum îl cheamă. „Iancu”, fu răspunsul lui. Veni și ordinul domnului ca postelnicul Șarpe să fie închis. Trimișii domnului aflară dela copil că acela fugise îndemnat de un boier așa și așa. Vornicul Boldur fu închis el în locul prietenului, iar după postelnic porniră gonași. Veni vestea despre un atac al Tătarilor. Domnul scoase din temniță pe Boldur și se'mpăcară. Boldur primi veste dela Șarpe că se află în țara secuiască. IV. Intre tovarășii, cu care postelnicul se'ntorsese din Polonia, se afla și Luca, nepot al său de frate. În lupta cu hoții, Luca fusese

rănit de o săgeată. După fuga postelnicului, stăpân în casă rămăsese grămaticul Iorgu Hărea. Acesta trimise după mătuşa Despa, să'ngrijească de rănilile lui Luca, — dar cu legământ din partea tuturor ai casei că nu vor spune vreodată postelnicului, fiindcă el nu învoia ca în casa lui să intre picior măcar de femeie. După două zile fu chemat d-rul Vatini. Copilul Iancu înţelese că postelnicul Şarpe ţinea la Luca şi la Iorgu şi fu gelos din cauza aceasta. Când veni alifia dela d-rul Vatini, Iancu, pe furiş, puse piper în ea; şi bolnavul se simţi mai rău. Doctorul descoperi cauza şi dete altă alifie, bănuind că Despa pusese piperul. V. Luca, aflând că băiatul a comunicat convorbirea dintre Boldur şi postelnicul Şarpe, că tot el a pus piper în doctorie, a rămas pe gânduri: să ştii — şi-a zis el — că tot copilul acesta va fi ucigaşul nepotului voevodului, dacă povestirea zodiacului e adevărată. Băiatul ura şi el pe Luca. Băiatul se prefăcu bolnav. Il trimiseră acasă la mătuşa Despa, să-l lecuiască. Acolo băiatul ceru bătrânei o doctorie să omoare pe Luca, fiindcă Luca vrea să-l omoare pe el. Baba-i dete o apă şi-l duse acasă, dar vestind pe Luca despre scopurile băiatului. Luca ceru acestuia un pahar de apă. Băiatul se repezi, turnă din apa babei—care nu era decât apă curată—gustă apa din pahar şi se'ntoarse. Luca îl obligă să bea el jumătate. Băiatul duse paharul la gură, dar, când să-l bea, îl scăpă jos. VI. În locuinţa postelnicului Şarpe trăia şi preotul Sofronie. Sfătuindu-se cu acesta ce să facă cu băiatul, hotărîră să-l ducă înapoi în codru. Plecă Iorgu cu el, iar în lipsa lui, Luca vesti prin scrisoare pe postelnic despre ce-au făcut. VII. Ştefan cel Mare a măritat pe fiica sa Elena cu Ivan cel tânăr, fiul ţarului Ivan al III-lea. Din căsătorie se născu un fiu Dimitrie. După aceea şi ţarului i se născu un fiu, Vasile, cu a doua a lui soţie, Sofia. Ivan cel tânăr muri şi începu luptă între curtenii ţarului cine să fie

moștenitor. Se făcură două partide: una a Elenei, alta a Sofiei. Intâi birui prima partidă, dar la urmă birui a doua și Elena cu fiul său fură trimiși la închisoare. Curând după aceasta muri și Ștefan cel Mare. VIII. Ni se descrie moartea lui Ștefan cel Mare. La căpătâiul său a venit și vornicul Boldur, să ceară iertarea postelnicului Șarpe, dar domnul își dade sufletul. IX. După moartea lui Ștefan cel Mare, Petru Rareș, în fruntea unei cete, porni spre palat să ia domnia, dar fu respins de boieri și se furișă chiar în casa postelnicului Șarpe, unde Luca îl ținu ascuns. Despa întârâtă pe măcelari contra doctorului Vatini, zicând că el a ucis pe domn. Casa doctorului luă foc, dar doctorul scăpă. X. Bogdan trimise a doua zi pe vel armașul Fliondor să prinză pe Petru Rareș. După aceea pe câmpul Direptatea se făcu alegerea lui Bogdan ca domn. Sfârșindu-se ceremonia, Bogdan întrebă pe Fliondor dacă a prins pe Rareș. Primind răspuns că nu, Bogdan a scos pe Fliondor din slujbă și a făcut vel-armaș pe Luca. XI. Ni se descrie părăsirea lui Iancu în codru de către Iorgu. Acolo băiatul fu găsit de o șatră de țigani. XII. Petru Rareș, îmbrăcat femește, fugi din țară. El ducea și cartea de iertare a postelnicului Șarpe, dobândită de Luca dela domn. XIII. Iancu a umblat cu țiganii mai toată Moldova, furând cu ei și dând în ghioc. Șatra a pornit la urmă spre Suceava. XIV. Șatra ajunse chiar la casa postelnicului Șarpe și țiganii săriră în curte noaptea să fure. Patru din ei fură prinși și condamnați să fie trași în țeapă, între care și copilul Iancu. Până să fie executați, sosi postelnicul Șarpe din pribegie și când văzu că un copil e gata să fie tras în țeapă, ceru să fie trimis la el la curte. XV. Pentru întoarcerea postelnicului se făcu o slujbă în paraclisul casei și preotul Sofronie rosti o predică despre ursită. După slujbă, masă. Spre sfârșitul mesei se află că țigănușul, scăpat dela țeapă de postelnic, era tot Iancu. Preotul Sofronie zise să-l ducă iar să fie tras

în țeapă, iar postelnicul se opuse, întâmpinând preotului tocmai predica lui despre ursită.

Fragmentul se oprește aici.

Este fragment de roman? Citim cu mult interes descrierea casei-palat a postelnicului Șarpe (partea III) și mai ales a cetății din Suceava, locuința domnilor. Acolo trăia și Ștefan cel Mare (partea VIII). Ni se înfățișează și camera de primire a voevodului (partea I). Cu același interes urmărim, în partea X a fragmentului, descrierea locului zis Direptate, lângă Suceava, unde se alegeau domnii, descrierea locului în momentul tocmai al unei alegeri, alegerea lui Bogdan, urmașul lui Ștefan cel Mare: privim costume, privim ordinea în care stau așezați curtenii, neguțătorii pe bresle și gloata. Asemenea descrieri constituiesc cadrul firesc al unui roman istoric. Autorul însă duce prea departe conștiințiozitatea cu care reconstitue trecutul și se aproprie prea mult de istorie. Nu se simțea, de pildă, nevoie de a se explica felul în care se succedau domnii la noi (p. VIII), nici emiterea de teorii etnografice că Românii n'ar avea, ca oameni, un tip propriu al lor (partea IV), nici istoria pe scurt a ȝiganilor (p. XI). Nu numai atât, dar scriitorul adnotează scrierea ca pe una pur istorică (are vreo 140 de note), cu indicații precise de izvoare utilizate, cu numele exact al autorilor, cu indicația precisă a titlurilor, ba și a paginilor respective. Uneori reproduce, din cartea citită, pasajul respectiv întreg, fie că e în limba românească, fie că e în limba latină, franceză sau germană. Nu se procedează așa în romane. Fragmentul trebuie deci socotit intermediar între istorie și roman, produs al unei epoci când asemenea specie literară se cultiva. Reeprezentantul cel mai de seamă al speciei a fost Gh. Asachi cu Nuvelele sale istorice, apărute succesiv între 1841 și 1870 (v. capitolul Intre nuvelă și istorie din volumul Studii Literare de autorul cărții de față).

Elemente de succes. Totuși, elementul literar se'mpletește în părți egale cu cel istoric. Dacă fragmentul ar fi fost continuat, s'ar fi născut de sigur o operă frumoasă. Intriga ei se anunța atrăgătoare, o taină: un om va trăi, dela naștere, sub amenințarea morții în fiecare clipă; în ziua nașterii îi sosise în Suceava și viitorul ucigaș, dar câți oameni n'au intrat în aceeași zi în oraș? Erou principal se anunța un copil! Rol de seamă se anunța al unei vrăjitoare. Alte personaje: Ștefan cel Mare, fiii săi Bogdan și Rareș, nume atât de atrăgătoare! Cadrul însuși, în care se desfășura acțiunea, atrăgător și el: ba Codrul Cosminului, ba palatul domnesc, ba casa unui boier de frunte (ca postelnicul Șarpe), ba o șatră țigănească, ba lumea strânsă ca să vadă oameni trași în țepă. Alte taine mai de amănunt, cum este a postelnicului Șarpe, care nu primea la curtea lui, nici în casă femeii, și-și ținea gospodăria numai cu bărbați. Apoi măgulirea orgoliului național, când e vorba de Codrul Cosminului, în partea I, ba și elementul comic al conflictului dintre doctor și vrăjitoare. Ca formă, multe dialoguri, ceea ce înviorează acțiunea. Scriitorul se anunța și bun portretist prin felul cum prezenta pe vrăjitoare, pe Luca (partea IV), pe Șarpe și pe Bogdan (p. VIII). Ca bun cunoscător al epocii, izbutește să ne redea exact culoarea locală. pe care n'o alterează decât doar neologismele prea numeroase, ca de pildă, în partea II: argumentațiune, contradicție, fanatism, a impune, machiavelism, necesitate; în partea IV: muri (ziduri), a reconduce; în partea XII: ordinarmente (de obicei), în partea XIV: balansați.

Analiza activității *Cuprinsul.* Răzvan era țigan după literare a lui B. P. tată și român după mamă. Fusesse ro-
H. — Răzvan și bul unei mănăstiri și acum liber. Înalt,
Vidra. frumos, deștept și plin de curaj. Se
 gândește într'o zi să-și bată joc de

boieri și de domn, scriind stihuri și lipindu-le pe un stâlp din fața unei biserici din Iași, ca să le citească lumea, după ce ieșea dela slujbă. Cântul I (un rob pentr'un galben). Intr'una din dumineci în fața bisericii aștepta cerșetorul Tănase, care stătuse bine mai înainte și acum ajunsese să ceară. Aștepta să iasă lumea dela slujbă. Trece pe acolo boierul Sbierea, sgârcit și bogat. Nu-i dă cerșetorului nimic, ba și-l batjocorește. Plecând, îi scapă din brâu o punguliță de 20 de galbeni, fără să bage de seamă nici Tănase. Iată că vine Răzvan să lipească stihurile pe stâlp. Dă cu ochii și de cerșetor și de pungă. Innumără galbenii și dă punga cerșetorului. Acesta nu vrea în ruptul capului să primească pomană dela țigan, dar după stăruința lui Răzvan, dela care a aflat că nu e țigan de tot și după ce l-a înțeles, din vorbă, așa de milos față de săraci, a primit. Totuși, iar s'a răzgândit în parte, luând numai un galben și dând înapoi punga. Iată că iese lumea din biserică și dă de hârtia de pe stâlp. Chiamă pe dascăl să citească. Erau versuri de ocară și pentru boieri și pentru domn. În acest timp trece pe acolo marele vătav Bașotă, cu o ceată de slujitori și descopere versurile. Vrea să ia pe dascăl să-l pedepsească, dar el pune martori pe cei de față că doar a citit versurile, nu le-a făcut el. Bașotă cercetează mai departe. În acest timp intervine Răzvan și mărturisește că el a scris. Bașotă dă ordin să-l ridice și să-l ducă la spânzurătoare. Boierul Sbierea, care se'ntorsese, bagă de seamă că punga lui e la Răzvan și-l cere vătavului ca rob, după legile țării. Bașotă ar fi vrut să aibă el așa rob deștept. Se'mpacă însă cu Sbierea, îi cedează robul, în schimbul unor intervenții pe lângă cârmuire într'un proces de hotărnicie. Răzvan ajunge robul lui Sbierea.

Cântul II. (Răzbunarea). Răzvan a fugit din robie și s'a făcut căpitan de haiduci în codrii Orheiului din Basarabia. Are ca ajutoare pe Răzaș și pe Vulpoiul. Intr'o zi un cioban

îi aduce pe boierul Văscan Gane, care vrea ca haiducii, în schimbul unei plăți, să-l ajute a scăpa pe Vidra, nepoata lui Moțoc, de a fi dusă la mânăstire cu sila. Răzvan trimete câțiva haiduci. În acest timp, Tănase cerșetorul, vine în codru să se facă și el haiduc. Răzvan îl primește. Vulpoiul a prins în pădure pe boierul Sbierea și-l aduce în fața lui Răzvan. Chiar atunci și haiducii trimiși aduc pe Vidra. Răzvan iartă pe Sbierea. Purtarea lui impresionează adânc pe Vidra, care nu se sfiește să-și arate admirația. Incurajat Răzvan spune boierului Gane că nu-i dă pe Vidra și, dacă nu-i place, să se ia la luptă. Se luptă cu săbii. Vidra intervine, spunând lui Răzvan să nu se bată, că n'are cu cine. Cântul III (Nepoata lui Moțoc). Scena se petrece într'o tabără leșească. Răzvan, Răzașul, și Vulpoiul au intrat în armata polonă. Vidra trece ca soră a lui Răzvan. Acesta se distinge în luptele contra Rușilor și Tătarilor și provoacă invidia ofițerilor polonezi, în schimb admirația hatmanului polonez. Un călugăr e trimis din tabăra rusească să atragă pe Răzvan acolo, propunându-i gradul de căpitan. Răzvan refuză. Hatmanul polonez vine și înaintează pe Răzvan tocmai la gradul ce i se propusese în armata rusească. Vidra, văzându-l atât de buferos, îi spune că nu e mare lucru să fie căpitan. El trebuie să tindă și mai sus, mereu mai sus.

Cântul IV. (Încă un pas). Scena se petrece tot în Polonia, în casa lui Răzvan, ajuns acum polcovnic. Răzașul și Vulpoiul vor să se'ntoarcă'n Moldova, că le e dor. Și lui Răzvan îi era dor și la auzul dorinței acelora s'a aprins și i-a gonit. Vine Sbierea din Moldova și aduce vestea că părinții Vidrei au murit, lăsându-i o bogată moștenire: mori, sate, moșii. Le-ar cumpăra el. Răzvan răspunde că nu sunt de vânzare, fiindcă ar dori să se așeze'n Moldova. Vidra nu vrea s'audă de șederea la țară. Răzvan nu i se opune, dar nici în Polonia nu mai poate sta, fiindcă în curând se va'n-

cepe războiul contra Moldovei și el nu poate lupta contra țării sale. Vine hatmanul polon și-i propune ca Vidra (pe care o socotea sora lui) să ia în căsătorie un căpitan polonez, iar Răzvan pe chiar fiica sa. Răzvan destăinuiește că a fost haiduc de codru, că după tată e ȋigan și totuși hatmanul își menține propunerile. Răzvan îi destăinuiește și că Vidra e soție. Hatmanul pleacă amărît. Sosește dela Aron Vodă, domnul Moldovei, vătavul Bașotă, cu propunerea ca Răzvan să primească un loc în divanul țării și locul de hatman. Răzvan primește. Cântul V (Mărirea). Aron Vodă, la început contra Polonezilor, face pace cu ei. Răzvan se revoltă cu ai lui, detronează pe Aron și-i ia locul. Dar în luptă cu Polonezii cade rănit și moare.

Acțiunea piesei. În toate actele, afară de al IV-lea, acțiunea este vie, trezește interes, se desfășură mereu spre culmi, după ce a început de jos de tot, dela cerșetori, ȋigani și robi. Este cunoscuta acțiune a dramei romantice, unde personajele pornesc din necunoscut și anonim, ca să ajungă la trepte înalte. Ce subiect mai potrivit putea găsi H. pentru o acțiune dramatică de asemenea gen decât pe un ȋigan care din rob să ajungă domnul Moldovei? Înălțarea se realizează prin sbucium, lupte, riscuri, eroism, conflicte care întrețin mereu trează atenȋiunea spectatorului și după fiecare act îl lasă cu întrebarea pe buze: ce se va mai întâmpla?

Acțiunea e unitară. Tot ce se întâmplă servește scopul principal al piesei și se dezvoltă în directă legătură cu eroii principali. Episoade nu sunt.

Desvoltarea ulterioară a acțiunii se găsește mereu pregătită din vreme. Tocmai de aceea, ca să dăm un exemplu, Vidra apare de abia la actul al II-lea. Ca să primească a deveni soția lui Răzvan, trebuia să treacă peste două piedici mari: viitorul soț era haiduc și ȋigan. Că era haiduc, îl văzuse; dar nu știa că e ȋigan. De aceea autorul intro-

duce în actul II o revoltă a haiducilor contra căpitanului lor chiar sub ochii Vidrei, învinuindu-l că-și dă mâna cu boierii și că e țigan. Vidra acum știe tot și se poate decide în cunoștință de cauză.

Conflictul dramatic. Sunt mai multe conflicte: unul principal, altele secundare. Conflictul principal stă între calea dreaptă, urmată de Răzvan, și calea convențională, urmată de lumea din vremea lui. La tot pasul nepotrivirea iese la iveală și ciocnirea se produce. Cerșetorul Tănase nici bani nu vrea să ia dela țigani, Răzvan — ca răspuns — pune înainte sufletul, nu neamul său. Ceilalți îl desconsideră pentru același motiv și încă pentru că e rob, dar purtarea lui îl ridică, în fața noastră, deasupra lor, fiindcă ni-l arată știutor de carte și cinstit. Când, în actul al II-lea, boierii Văscan și Sbierea se află în fața unui căpitan de haiduci, îi rămân inferiori, fiind mânați de scopuri egoiste, deși boieri, iar haiducul strălucește prin porniri generoase. În actul al III-lea și al IV-lea, Polonezii nu-l înțeleg cum de renunță la onorurile și rangurile ce i se oferă, deși Răzvan îi lămurește limpede că nu poate lupta în contra țării sale. Acest conflict principal între desinteresare și interes străbate toată drama.

Conflictele secundare aduc varietate în linia generală a conflictului. Unul, între Vidra și Răzvan, între calea grăbită și între cea înceată și sănătoasă. Altul între Vulpoi și Răzașul de-o parte și între ofițerii polonezi. Al treilea între aceiași de-o parte și Răzvan de-alta, pe tema întoarcerii înainte de vreme în Moldova. Cel final între Vidra și Vulpoi. Atențiunea ne este mereu susținută de această serie de conflicte.

Acțiunea este serioasă și gravă, dar cuprinde și elemente comice, ca în orice dramă romantică. Chiar cu asemenea elemente începe: satira în versuri a lui Răzvan, prinsă în stâlpul din fața bisericii, lectura ei de dascăl și

hazul care-l pricinuește între cei ieșiți dela biserică; tot comică e scena cu fetele de măritat. În restul piesei, elementul comic îl reprezintă Răzașul, Vulpoiul și Sbierea. În actul al III-lea, ofițerii polonezi înveselesc și ei atmosfera. În comic cade și iscoada, preotul rus, care venise să moamească pe Răzvan să treacă dela Polonezi la Ruși. Și cade în momentul, care ar fi trebuit să fie grav, momentul jurământului cerut lui Răzvan că nu-l va da pe față:

..... Eu vreau anume pe crucea cea lăudată,
Pe cei doisprezece apostoli și pe maica cea curată,
Pe cele șapte biserici, pe cei patruzeci de sfinți,
Pe soborul din Nikeia cu trei sute de parinți,
Pe-o suta cincizeci de psalmuri, pe șaptezeci de tâlcovnici,
Pe toți fericiții pusnici și mucenici și tâlhovnici
Și pe ieslele la care se 'nchină cei trei crai.

{Act. III}.

Desnodământul. Nu e firesc, deoarece nu este în strânsă legătură cu conflictul principal, lupta dintre cinste, generozitate, desinteresare, patriotism, idealism și dintre păcatele opuse acestor virtuți. Ne așteptam ca Răzvan să învingă ori să cadă, dar în această luptă și din cauza ei. El cade, dar cade la asediul Hotinului de către dușmani. Cade ca un erou, dar în afară de conflictul piesei (defectul principal pe care i l-a găsit P. P. Carp în critica lui).

Personajele. Personajul principal în primele două acte este Răzvan, dar de atunci încolo, el e dublat de Vidra, formând amândoi un singur personaj, așa de strâns acționează împreună. *Răzvan* e plin de sentimente frumoase. Își amintește cu emoțiune sfântă de mama lui, e respectuos față de Dumnezeu. Când cămătarul Sbierea pomenește numele creatorului, el îi ripostează:

Mi-e scârbă s'aud din gură-ți numele lui Dumnezeu.

{Act. II}.

Milos față de cei mici, săraci, obijduiți. Generos, nu-și răzbună niciodată. Când prinde în pădure pe Sbierea, care-l luase rob, îl chinuise și-l storsese de puteri, îl iartă; și când haiducii nu-i înțeleg purtarea, el preferă să se lase de căpitanie, decât să-și răzbune:

Puneți (căpitan) dintre voi pe acela care-i meșter să vă 'nvețe
A năvăli 'n slăbiciune, a vă izbi 'n bătrânețe,
Sau pe-o singură furnică să dați iureș câte doi!
Așa căpitan vă trebuii...

(Act. II).

Disprețuitor de moarte:

Și-apoi moartea-i înviere pentru cel disprețuit!

(Act. I).

Curajos, îndrăzneț, dar uneori lăudăros, ceea ce-i strică unitatea caracterului. Autorul s'a crezut obligat de realitate să păstreze această însușire atribuită de români ȝiganilor, dar numai pe aceasta. Este o influență a realismului asupra romantismului piesei, o scăpare din vedere a autorului, o abatere, fiindcă, prin toate celelalte însușiri, personajul apare poetizat în cel mai înalt grad, într'o consecvență desăvârșită. Consequența aceasta se rupe tocmai la sfârșitul piesei, în momentul culminant al ascensiunii lui Răzvan. De unde până atunci triumfase prin calitățile lui, acum triumfă trădând pe domnul care-l chemase dela Poloni și-l făcuse hatman. Politica din acel moment a lui Aron Vodă de a se'mpăca cu Polonii nu-i plăcea, nu din considerațiune pentru interesele țării, ci pentru ale sale:

Aron se'mpaca cu Leșii și, cu ajutorul lor,
Se'ntărește la domnie, pe când eu sughiț și mor!
Aron se'mpacă cu Leșii și sabia-mi nu mai poate
Prin dușmani să mă slăvească, iar slava duce la toate!
Aron se'mpacă cu Leșii... Fără nume, fara tron,
Ce fac eu? Raspunde-mi, Vidrol... Așa dară, jos Aron!

(Act. V).

Vidra întrupează ambițiunea sau, după propriile-i cuvinte, „setea de-a merge 'nainte" și mândria numelui, a familiei. Prin aceste însușiri ea completează de minune pe Răzvan. Mai întrupează și elementul progresist față de cel conservator, reprezentat de Răzvan. Când, într'un moment de supărare, acesta-i spune „muiere", mândria de neam a Vidrei ripostează pe loc:

Da! O muiere din neamul acelui groaznic bărbat,
Care numai c'o'mbrâncire patru domni a răsturnat,
Și-al caruia falnic sânge clocotește cu putere
Ca talazurile mării în pieptul meu de muiere.

(Act. III).

Când Răzvan îi descrie focul ce s'a aprins în el — ba și în calul lui — când s'au apropiat de hotarul Moldovei, aflându-se în Polonia și au văzut pământul și florile, Vidra-i desfășură un orizont mult mai larg de patriotism:

Inima voastră se vaietă și suspină
Dup'o pulbere deșartă, o bucată de țărână,
Un pământ uscat și rece, de ierburi acoperit.
Asta-i iubirea de țară?...

Mi se pare ciudată

Iubirea țării ce numai prin buruieni se desfată!
Omul ce-și iubește țara cu adevăratul dor,
Nu-i pasă de lutul țării, ci de-al țării viitor!
Nazuește pân'la stele, fă-te tot și tot mai mare
Și slava-ți o să mărească țara ta din depărtare
Fie Răzvan ori și unde, el tot țara și-o iubește,
Dacă prin faptele sale se ridică și uimește,
Incât împrejuru-i face pe străin și pe păgân
Să șoptească cu mirare: multe poate un român!

(Act. IV).

Nici personajul Vidrei nu este unitar. La sfârșit ambițiunea ei scade, rezistența slăbește, increderea în steaua lui Răzvan dispare, numai dintr'un vis. Pregătește autorul,

e drept, schimbarea, anunțându-ne că Vidra va fi mamă și deci intră de acum în rândul femeilor, dar sfărâmarea unității de caracter a personajului persistă. S'o vezi pe Vidra punându-și nădejdea'n Dumnezeu și plecând să se'nchine, după pornirea lui Răzvan la luptă pentru apărarea Hotinului, n'o mai recunoști. Doar la atâtea lupte îi por-nise până atunci soțul și niciodată nu se'nchinase, nici-odată nu se'ndoise. Singurele-i reazăme fuseseră ambiția ei și vitejia lui.

Personajele secundare: Răzașul, Vulpoiul, Tănase, Dascălul, Gane, Sbierea și Batoșă. *Răzașul* și *Vulpoiul* reprezintă țărani neajunși încă în sapă de lemn. Se fac haiduci, ca să-și caute singuri dreptatea. *Tănase* reprezintă țărani ajunși în sapă de lemn. Ajung cerșetori. Numai întâmplarea că a cunoscut pe Răzvan îl ajută pe Tănase să devină haiduc și apoi, împreună cu Răzașul și Vulpoiul, la gradul de căpitan în oaste. Câte și trei sunt umbra lui Răzvan, îl secundează de minune și contribuie la realizarea unității de acțiune a piesei.

Tănase este singurul care nu uita că stăpânul său era țigan și o aducea aminte când putea. Reprezintă prin aceasta concepția populară că țiganii nu-s buni de nicio treabă. Gane, Sbierea și Bașotă reprezintă boierimea cum a'nțeles-o autorul, deși era și istoric de frunte, adică spoliatoare, abuzivă, interesată. *Gane* vrea să ia pe Vidra de nevastă pentru bani, tot banii sunt singurul mobil în viața lui *Sbierea*, *Bașotă* face pe Răzvan rob pentru un galben și-l dă lui *Sbierea*, ca acesta, în schimb, să-l ajute la divan a răpi din pământul unor răzeși. Dascălul e grec și reprezintă elementul intelectual.

Procedeurile. Sunt cele cunoscute dramelor romantice. Întâi *antiteza*. O antiteză între personajele simpatice și cele antipatice, alta între Vidra și Răzvan și apoi mai multe de amănunt. Lui Răzvan îi cad în mână toți care i-au

făcut rău, el îi iartă. Astfel ajunge în fața lui boierul Sbierea și-i cade în genunchi, cerându-i iertare. Răzvan îi spune:

Boierule, scoală! Nu-i frumos și nu-i cu cale
Sa'ngenunchiezi de'naintea unui rob al dumitale,
Jupânului, ce-i cu dreptul d'a ședea chiar în divan,
Nu se cade să se plece de frica unui țigan...
Scoală dar ca și-altă dată și pune pe-argații tăi
Că Vodă nu-ți cere sama și pravila nu te-oprește!
Scoală dar ca și-alta dată și pune pe argații tai
Ca să-mi dea și dâșii palme, ca să mai scuipe și ei!

Adresându-se apoi haiducilor:

Insă din jertfele sale, nu-i alta ca să-l urască
Cu furie mai cumplită, cu foc mai înverșunat
De cum Răzvan îl urăște, setos de-a fi razburat!
Pentr'un galbăn, ce pe drumuri l-am găsit pe neașteptate,
El, cu pravila-i în mână și pe buză-i cu dreptate,
Ma ia rob... rob pentr'un galban și mă face nevăzut
Intr'un beciu, de umezeală în mocirlă prefăcut,
Unde mă legase'n sgardă, ca pe-un câine'n batătură...
Il urasc cu cea mai cruntă și nepovestită ură!...

Urmarea a fost însă iertarea:

Razbunarea cea mai crudă este când dușmanul tău
E silit a recunoaște că ești bun și dânsu-i rău!...

Bașotă batjocorise și el pe Răzvan și-l făcuse din liber rob și-l dase lui Sbierea. Mai târziu, Bașotă se prezintă în Polonia în cortul lui Răzvan și-l chiamă în Moldova din partea lui Aron Vodă. Boierul Gane vrea să ia pe Vidra pentru bani, Răzvan din dragoste. Antiteza dintre firea Vidrei și a lui Răzvan accentuiază și mai mult caracterul romantic al piesei. Lui Răzvan îi lipsea ambiția.

Setea de-a merge 'nainte, iată ceea ce-ți lipsește,
Acea sete care frige și'nghiață inima mea!
Dar trebui s'o aibi, Răzvan! Eu voiesc și-o vei avea...

(Act. III).

Antiteză de amănunt: Răzvan, deși țigan, era desrobît și grămatic.

Antiteză de cuvinte:

O prăpastie ne desparte: eu prea sus și tu prea jos,

zice Vidra în actul III.

Între procedeele pe care le utilizează scriitorul mai este și *iperbola*, — în toate privințele. Exemple: 1) Cerșetorul Tănase nu primește 20 de galbeni, ci numai unul, deși-i mureau copiii de foame. 2) Când aude Răzvan că va fi făcut rob, protestează astfel:

..... Nu m'ați robi! Mai degrabă
Veți pune'n lanțuri furtuna, cu tunete și cu ploii
Decât s'ajung eu vr'odată rob la unul dintre voi.

(Act. I).

3) Răzvan îi spune Vidrei, când recunoaște simpatia ei:

Nu-i femeie să nu-și simtă inima-i în turburare,
Când s'așterne dinainte-i luminând o faptă mare.

(Act. II).

Fapta mare era că nu omorîse pe Sbierea!

Alt procedeu este introducerea elementului personal și anume expunerea ideilor proprii ale scriitorului prin gura personajelor și prin acțiunea lor. Toată ura contra boierilor și preoților este a lui H., foarte cunoscută și din alte opere ale lui. De asemenea ura contra Rușilor. Mai ales aici se trădează scriitorul, fiindcă pe vremea lui Răzvan

abia dacă se ştia la noi despre Ruşi, care încă nu ne deveniseră vecini. Răzvan nu putea rosti asemenea idei:

Tu eşti Muscall! Numai dâşii sunt meşteri în jurăminte
Tot cruci şi tot evanghelii să'nşire ca din fuior
Chiar atunce când li-i gândul să ne'nşele mai uşor!

(Act. III).

Când se'ntâmplă ca un personaj să fie şi rus şi preot, ura autorului izbucneşte şi mai puternic, cum e cazul contra iscoadei în actul III:

Fugi, popă, fără credinţă, ce legea ți-o iai în răs!
Fugi şi spune celor javre ce la mine te-au trimis
Că Razvan nu vrea să guste dreptatea voastră rusească,
Pentru care lumea toată-i o marfă negustorească,
Iar omul se socoteşte ca vita ce-un precupeţ
O cumpără'n aşteptare s'o desfacă mai cu preţ!
Numai la voi vrednicia prin cumpănă¹⁾ se cunoaşte,
Deprinşi a vinde cu dramul până şi sfintele moaşte
Şi cu mâna pângărită rămăşiţa unui sfânt
A schimba, după tocmeală, pe aur sau pe argint!

În schimb, mare simpatie la Răzvan pentru femei, pentru oropsiţi şi pentru codru. Tot autorul vorbeşte prin gura lui şi acum. Tirada din actul II în favoarea codrului şi în defavoarea oraşelor nu se potriveşte de loc lui Răzvan. Tot aşa nu i se potrivesc următoarele versuri:

M'ai lăsa tu oare, Vidro, ca braţul meu să izbească
Un piept de român? S'aprinză o colibă românească?

Dar ce făceam toţi претендентii la tron în vremurile vechi, decât dedeau foc la case româneşti şi ucideau români, când luptau unii contra altora? Dar Răzvan cum a

¹⁾ Cântar.

ajuns domn altfel decât ucigând români, partizani de ai lui Aron Vodă? Iată de ce versurile de mai sus nu-l privesc pe el, ci pe H.

Până și reflecții filosofice face Răzvan în numele autorului:

Ha, ha, ha! Și-apoi mai strige căpățânele 'nțelepte
C'omul știe tot ce face, știe tot ce-o sa-l aștepte,
Uitând c'un flutur de seară, ce trece repede'n sbor,
Este'n stare să răstoarne toată prevederea lor.

(Act. II).

Și în sfârșit numeroasele pasaje declamatorii, mai ales în rolurile Vidrei și ale lui Răzvan, tot pe autor îl desvălesc.

Tendințe. Tendințele reies ușor în evidență. Sunt de trei feluri: patriotice, sociale și morale. *Tendințe patriotice.* Piesa satisface orgoliul național. Ea afirmă că românul nu cerșește decât la mare nevoie:

..... Nu cerșește un român
Nu cerșește cât mai are un pic de nădejde'n sân.

(Act. I).

Mai afirmă că românii apără demnitatea voievozilor:

Sunteți români și românii n'au suferit niciodată
Pe fruntea domnilor țării măcar o singură pată!

(Art. V).

Piesa cântă dragostea de răzeși și jertfele lor de sânge pentru țară:

Tot ca mine varsă lacrimi, despuiați și nevoiași,
Toți acei ce'n țara noastră se mândresc a fi răzași,
Păstrând, ca o moaște sfântă, hrisoave, peceti, urice,
Putrezite de vechime și'n cari cu fală se zice
Ca scăldându-se în sânge, moșii și strămoșii lor
Au câștigat ca răsplată câte-o brazdă de ogor.

(Act. II).

Problema patriotismului este pusă și aici, ca în multe din operele scriitorului. Am văzut că pe această temă se reazimă, în parte, conflictul dintre Vidra și Răzvan. Felul larg al Vidrei de a'nțelege patriotismul îl reprezintă într'un moment dat și hatmanul polon în actul IV, când spune lui Răzvan:

Cine pentru noi se luptă, nu-i străin, ci-i pământean!

Piesa combate nestatornicia dela noi:

Însă la români o slujbă nu-i tocmai lucru statornic!
(Act. IV).

Mai combate invidia între conaționali:

La voi, însă, când o rază
De soare pătrunde'n țară,
Toți se scoală, toți turbează,
Toți voiesc s'o dea afara, —

zice hatmanul polon în actul IV. Acest act cuprinde și o propagandă vădit patriotică. El cuprinde scenele când Răzașul și Vulpoiu izbucnesc de dor de țară în fața lui Răzvan și când acesta, după ce încearcă să se stăpânească, izbucnește și mai tare decât ei. Acolo e pasajul care cântă Basarabia și Nistrul. *Tendențele sociale* ies și mai mult în evidență. Am relevat ura contra orașelor și dragostea de codru, în antiteză. Am relevat ura contra boierilor. Iată două versuri:

Boierii sunt slabi la fire;
Brațul, haina, mintea, fața, inima, totu-i subțire
(Act. II).

Adăugăm ura contra ciocoilor:

(Galbenii) parc'ar fi să-mi povestească
Cum se desmierdau, sărmanii, în salba sărbătorească
Pe-un grumaz de țărăncuță, grăsuliu și răsfățat,
Pân'ce ghiara ciocoimii din carne i-au înhățat.

(Act. I).

Contra jefuitorilor mulțimii: (Pe răzeși).

Tot vecinii mi-i înșeală, tot vecinii mi-i desbrac;
Vecini de cei cu putere, cu caftane daurite,
Numai fir, numai mătasă, numai cu samur blanite;
Vecini dintr'acea care, c'o'mbrâncire, cu'n cuvânt,
Satul întreg, plin de vieața, mi-l prefac într'un mormânt!

Act. II).

Alt pasaj mai caracteristic:

Toți banii din țara noastră poartă, moșule, pe sine
Semnul furilor ce-i pradă, printre lacrimi și suspine,
Dela noi, dela opincă, dela omul cel sarman,
Și-apoi nu vor să ne-arunce în obraz un gologan!

(Act. I).

Și altul:

De-ar avea banii o limbă, lucrurile ce ne-ar spune
Pe mulți albi i-ar face negri, ca cel mai negru tăciune.

Contra boierilor prin gura lui Răzvan, care spune lui Sbiera:

Țara'ntreagă nu-i a voastră? Codru sau oraș, ce-ți pasă?
Oricând și oriunde, jupâne, sunteți tot la voi acasă!

(Act. II).

Prin asemenea tendințe, piesa devine simpatică maselor și obține înflăcărâte aplause. Și mai ales când ia partea acestora contra stăpânirii. Răzvan are curaj să spună vătavului în fața bisericii și a mulțimii, în murmurele satisfăcute ale acesteia:

Dumneata mereu ne spânzuri și-astfel trăiești boierește!
 Nu-i dat dreptul orișicui
 Să pună'n streang omenirea în mijlocul târgului.

(Act. I).

Sau când îi prezintă pe cei mici ajunși mai mari decât cei care i-au desconsiderat altă dată:

..... eu eram atât de mic,
 Incât vataful cel mare, zărind un sărman pitic,
 Nu vrea nici să-l bage'n seamă sau d'aproape să-l privească,
 Și-ar fi putut cu piciorul ca pe-o muscă să-l turtească!
 Piticul, însa, de-atuncea, speriat de-un vis grozav
 N'a uitat și n'o să-l uite pe-acel puternic vătav, —

(Act. IV).

zice Răzvan. *Tendințele morale* nu lipsesc nici ele. Întâlnim propagandă în favoarea celor săraci și îndemn de a-i ajuta:

În țara noastră cea mare și bogată, măi băiete,
 Sunt români ce pier de foame, sunt români ce mor de setel

zice tot Răzvan. Iar boierului Sbierea, care-și plângea desnădăjduit un galben lipsă din fișic, îi spune:

Galbănu-ți nu-l mai gasești.
 În locu-i va fi o pâine într'o colibă săracă!

(Act. I).

Dar preocuparea morală se lărgeste și mai mult. Iată
elogiul libertății:

Omul om să fie slobod, decât rob, mai bine moare!

(Act. I).

Contra fățărniciei: când Sbierea oferă haiducilor

..... O să vă dau trei icoane,
Tot de-aramă poleite cu aur sau cu argint

Vulpoi-i răspunde:

Drace! Nu știam eu singur c'am pus mâna chiar pe-un sfânt!

(Art. II).

Când cămătarul Sbierea trece prin fața bisericii și se'n-
chină cu evlavie, Răzvan spune:

Așa cruci evlavioase, așa fața răstignita,
Așa'nchinaciuni plecate până la brâu și mai jos
Nu făcea nici sfântul Petre, nici însuși Domnul Hristos.

(Act. I).

Afirmarea independenței în viață:

Așa se capătă slujba, când tu te pleci ca s'o cei,
In loc d'a-i sili prin fapte să te caute chiar ei!
Nu, nu! Las'ca țara noastră să simtă durerea crudă
Că'n sânul omul de frunte în deșert îl vezi c'asudă,
Și din cupa desnădejzii bând ocară, bând amar,
Lucrează și zi și noapte, lucrează tot în zadar,
Căci mișei, ca o strajă, cărma țării împresoară
Și pe-oricine nu-i dintr'ânșii mi-l resping și mi-l doboară.

(Act. IV).

Până și problema căsătoriei este atinsă, ca să combată legăturile de interes:

Eu uitasem c'asta-i lege pe la voi:

Numai zestrea înainte, iar iubirea mai apoi!
Mai apoi? ba nu! iubirea nu mai vine niciodată,
Unde, dintre două inimi, una-i boarfa cumpărată.

Omul, de lăcomie târît,
Iubește nu pe femeie, ci auru-i cântărit...
Pentru dânsul e femeie moșia cea măsurată,
O scula prețaluită sau o pungă numărată.

(Act. II).

Culoarea locală, atât de necesară operelor literare cu subiect istoric, nuvele, romane, piese de teatru, tocmai aceasta nu este în-de-ajuns de realizată în Răzvan și Vidra. Suflul personajelor, preocupările lor, înțelegerea vieții nu țin de veacul al XVI. Afară de unele scene din actul II (în codru), afară de unele numiri de funcționari, ca vtori (al doilea) cămăraș, postelnic, logofăt, agă, vătav, etc., afară de cuvintele latinești, pe care ofițerii polonezi le amestecă în graiul lor, încolo atmosfera e modernă. În actul V, Vidra urează șoșului să unească sub un sceptru toate țările române, — idee din secolul al XIX. Răzvan întrebuințează expresiunea „bun ogur“ (augur) necunoscută pe atunci. Peste tot, numeroase neologisme.

H. a fost istoric, nu arheolog. L-a interesat viața exterioară a trecutului, elementul politic, în parte cel economic, dar viața interioară, elementul social nu. Ne surprinde că nu l-au influențat nuvelele istorice ale lui Negruzzi și Odobescu, apărute înainte de Răzvan și Vidra. Poate că nu fusese vreme, fiindcă scriitorul nostru era abia de 25 de ani, când și-a publicat drama istorică.

Elementul poetic formal lipsește și el, fiindcă H. n'a fost poet, — am constatat lucrul și din poeziile lui. Li lipsea

imaginația, n'are imagini poetice. Nu putem releva decât una singură, atunci când Vidra vorbește despre oamenii care nu se pot ridica din mediocritate:

Dar totuși rămân ca broasca cea cufundată 'ntr'o baltă,
De-unde numai câte-odată, ieșind pe uscat, tresaltă,
Privește la mândrul soare, se'ntiște pe-un verde strat
Inghite'n sine cu poftă văzduhul lin și curat,
Incât ai crede, văzând-o, c'a priceput ce-i lumina
Și nu mai poate să guste întunerecul și tina,
Pe când n'a trecut o clipă: iată broasca înapoi
Se'ntoarce iarăși în noapte, în mocirlă și'n noroiu.

(Act. III).

Incolo, piesa, deși în versuri, este doar proză versificată. Să dăm numai două exemple de imagini prea comune:

Căpitan! O jucărie! Căpitan! E un covrig,
După care colindează bieții copilași de frig!

Iubirea șterge tot ce-i place ca să șteargă

(Act. III).

Rimele sunt prozaice, afară de unele sub influență populară, cum e „codrului” rimând cu „stejarului” (în actul IV). Nici limbă poetică nu 'ntâlnim, ba uneori te miri ce caută într'o piesă cu atâtea sentimente frumoase expresiuni ca „boarfă”, „buric”, „javră”, „murdar”, „țocană”, etc.

Condițiile unei drame istorice după B. P. H. În 1863, cu patru ani înainte de apariția piesei Răzvan și Vidra, H. a vorbit în ziarul său Lumina din Iași despre drama istorică Petru Rareș a lui Gh. Asachi. Cu acest prilej a vorbit și în genere despre această specie dramatică. O consideră mai potrivită decât istoria propriu zisă și decât romanul istoric, când e vorba de redarea vieții trecutului: „Dacă trecutul unui popor poate să învie undeva cu culorile sale plăpânde, cu reperiunea adevăratului traiu, cu spontanea

varietate a faptelor, a persoanelor, a limbaajului, apoi numai doară pe scenă, într'o dramă istorică. Romanul istoric e prea monoton, istoria proprie e prea sistematică". În schimb, drama istorică satisface următoarele condițiuni: „respinge dela sine și monotonia și sistema, reproduce viața umană cum ea este, fără a o lungi, fără a o tăia în categorii, fără a o desfigura prin subiectivitatea autorului". Ca să ajungă aici, unui scriitor îi trebuie: „Pe lângă adâncă cunoștință a artei dramatice în genere și pe lângă un mare fond născut de gust și de imaginațiune, pe lângă ceea ce se cere dela tot autorul dramatic, mai trebuie studiul epocii dramatizate din toate punctele de vedere". Gh. Asachi n'a îndeplinit condițiunile. Să vedem dacă le-a îndeplinit criticul însuși, atunci când și-a scris drama istorică (cum i-a zis întâi) sau poema dramatică (cum i-a zis pe urmă). Arta dramatică într'adevăr a cunoscut-o, ne-o dovedește factura piesei. Gust a avut, imaginație da, în ce privește fondul piesei, dar în ce privește forma nu. N'a avut nici studiul epocii dramatizate „din toate punctele de vedere". Neîndeplinind toate condițiunile pe care le cerea, n'a realizat nici toate rezultatele pe care le aștepta în genere dela orice dramă istorică. A înlăturat monotonia și sistema, dar n'a reprodus viața omenească (aici cea românească) din secolul XVI, ba încă a desfigurat-o prin subiectivismul său, punând personajele să-i propage propriile-i idei și sentimente.

Conferințe

Noi în 1892. Popoarele trec, ca și indivizii, prin copilărie, bărbăție și bătrânețe. În 1892, românii erau în faza copilăriei: 1) se supărau repede, le trecea repede; 2) erau egoiști; 3) nestatornici; 4) egalitari; 5) imitatori; 6) pesimiști. De aceea, ca și copiii, aveau nevoie să fie întăriți înăuntru și apărați de vremea rea din afară.

Noi și voi (1892). Prin aceste cuvinte, H. înțelege pe optimiști și pesimiști. Optimismul predomină în literatură, atât în cea cultă, cât și în cea populară. În literatura cultă sunt opere pesimiste, în cea populară nu. Prin optimism se explică îndelunga răbdare a oamenilor. Pesimiști au fost Schopenhauer și Leopardi. Unii ar vrea să considere pesimiști și pe Byron, Alfred de Musset și Heine, dar fără dreptate. Se analizează pe scurt și comparativ opera acestora.

Papa dela Neva (1901). Conferința începe cu evocarea lui V. A. Urechiă, mort de curând. Trece apoi la subiect: combaterea politicii rusești față de popoarele balcanice și față de români. Combate și ortodocsismul rusesc, pe motiv că nu e curat ortodocsism, ci mai curând o erezie, întru cât, la ruși, în capul bisericii era un mirean: țarul. Românii se apropie prin ortodocsism de bulgari și de sârbi, dar nu de ruși. La aceștia sunt două biserici: una oficială și alta neoficială sau rascol (schismă). Schisma rutenilor se numește stundism, apropiat de protestantismul german. Schismele rușilor sunt: duhoborți (care ucid pe cei pe care-i socotesc necredincioși), hlestovșcichi (care nu sunt decât flagelanții din evul mediu), subotnichi (se apropie de mozaici). Biserica oficială sau pravoslavnică recunoaște pe țar de șef al ei (un fel de papă dela Neva). Rușii tind să aibă sub protectoratul lor toate țările creștine ortodoxe. Ei au găsit un apărător într'un german rusificat, care îi apără prin publicațiuni. Se numește Lilienfeld. Le apără până și absolutismul, susținând că acest absolutism nu e mai prejos decât constituționalismul englez. Totuși el aprobă închiderea în temnițe, deportarea în Siberia și chiar pedeapsa cu moarte pentru cine nu se supune absolutismului și pe care el îi califică drept „degenerați morali“.

Elementul literar „Sic cogito” înfățișează latura filosofică din activitatea lui B. P. Hasdeu. Nu-și are locul în studiul activității literare a acestuia. Cuprinde totuși și elemente literare, ca întâmplări din viața oamenilor mari, utilizate pentru caracterizarea și valoarea spiritismului; versuri de ale autorului, de ale Iuliei Hasdeu și de ale altora. Literar se prezintă de altfel forma întreagă a scrierii: limpezimea stilului și frumusețea limbii, caracteristice pentru opera lui B. P. H., indiferent de subiectele tratate. Să relevăm aici unele excepțiuni, când tonul general de seriozitate și farmec se întrerupe prin abateri ca următoarea: „Fantasia unor învățați, așa numiți pozitivi, al căror pozitivism nu este altceva decât neputința de a vedea mai departe de vârful nasului” (pag. 49, ed. III).

Literaturii îi aparține un capitol întreg din carte, capitolul Somnul și sufletul, mai ales dela pasajul care începe „A dormi este a visa”, aducător aminte de *Intre vis și viață* al lui Delavrancea.

Cuprinsul capitolului. Nu se poate somn fără vis, numai că nu ne aducem aminte. Dintr'o mică împrejurare adevărată, omul construiește în vis o dramă întreagă. Analizând visele constatăm: 1) desmărginire în privința spațiului; 2) desmărginire în privința timpului. Autorul citează un vis al fiicei sale la vârsta de 14 ani. Visele cele mai dese sunt cele frumoase. În vis, apariția morților nu ne sperie, ci ne mulțumește, fiindcă în vis n'apar morții, ci numai sufletele lor.

Vorbește apoi despre somnambulism. Introduce o poezie de 8 versuri, probabil a lui. Somnambulismul este tot vis, numai că aici trupul nu rămâne pe loc, ci se târăște după suflet, face deosebire între somnambulismul natural și între cel provocat, ca ipnotismul. Le studiază pe amândouă. Studiază și viața în legătură cu ele. Citează versuri din *Uci-*

gașul fără voie al lui Gr. Alexandrescu și versuri franțuzești de Iulia Hasdeu.

Frumusețea capitolului. Stă în bogata-i imaginație, de natură literară, nu filosofică, „Adormit în București — zice el — eu mă visez la Calcutta sau la New-York, unde nu mă strămut printr'o incoloră cugetare ca în stare de veghere, ci unde mă simțesc și mă văd eu întreg, ca și când aș fi acolo trupește. În vis dară spațiul pentru mine se poate zice că aproape nu există. Visându-mă la New-York sau la Calcutta, eu iau acolo parte la o răscoală. Tovarășii mei fiind biruiți, eu fug într'o pădure. Rătăcesc mai multe zile, omor un șarpe sau un tigru, care ~~vrea~~ să mă sfâșie, după aceea sunt prins de gonași, adus la târg, băgat în pușcărie, judecat și osândit la moarte... toate acestea în intervalul unui somn cine știe cât de scurt” (pag. 50). Iată o imagine a iuțelei visului: „Corpul dormind în Paris, anume în Rue de Condé, sufletul trece de'nțăiu în Arabia, de aci sboară peste ocean, de aci se înalță pe o altă planetă, de aci se pogară în Bavaria” (pag. 52). Capitolul mai cuprinde și descrieri impresionante: omul în vis, omul sub operația unui medic, omul-somnambul: „Somnabulul aude la o foarte mare depărtare ceea ce abia se șoptește către el, și pe cei ce vin la dânsul îi recunoaște după pașii lor pe scară sau în stradă, pe când acei pași nu se resfrâng încă de loc în urechile celor trupești ale altora. El vede printr'o scândură, citește într'o carte acoperită, ne spune ceasul și minutul după un ceasornic într'o cutie, descrie figura și descifrează veleatul pe o monetă ascunsă într'o pungă” (pag. 62).

B. P. Hasdeu
folklorist

Pe la 1875. D. A. Sturdza pune la dispozițiunea lui B. P. H. mai multe cărți manuscrise românești, legate într'un singur volum. Un „codex miscellaneus”, cum se zice în termen științific. B. P. H. l-a publicat și l-a studiat sub

sumele de „Codex Sturdzanus“, după numele celui care i-l pusese la dispozițiune (*Cuvinte din Bătrâni*. vol. II. Buc. 1879, pag. XLI).

Tot atunci a formulat H. teoria lui despre literatura noastră populară, care este de altfel și întâia teorie folkloristică românească. Se știe că primul articol la noi despre poezia populară este al lui C. Negruzzi „Cântecele populare ale „Moldovei“, cu atențiunea mai mult la muzica, decât la cuvintele poeziilor, articol inspirat dintr'alt articol din „Revue des deux Mondes“ dela 15 Fevruarie 1835, semnat J. Mainzer și intitulat „Musique et chants populaires de l'Italie“. Articolul lui Negruzzi constituie începutul unei adânci și sincere admirațiuni pentru producțiunile poporului, pe care au manifestat-o apoi cu mai multă tărie M. Kogălniceanu, Al. Russo și V. Alecsandri. Începutul acela a culminat în colecțiunea de poezii populare a marelui poet în 1852—1853 (Iași).

Un continuator al acestora, din punct de vedere al admirației nețărmurite pentru literatura populară, a fost Alexandru Odobescu. În 1861 el scoate „Revista Română“, continuând ca spirit general revista „România Literară“ din 1855 a lui V. Alecsandri (1855). Acolo Odobescu și-a propus și cercetarea producțiunilor literare ale poporului și a publicat studiul „Cântecele populare în raport cu țara, istoria și datinele Românilor“, ca o prefață oarecum la alte studii ce aveau să urmeze, dar dintre care a apărut unul singur „Răsunete ale Pindului în Carpați — Diochiul, Năluca, Mioara, Moș-Ajun“. Cu aceste cercetări, Odobescu, fără să părăsească metoda de până atunci de a atrage mereu atențiunea asupra literaturii populare, de a o înfățișa ca originală, frumoasă și reprezentantă a firii poporului, încerca să deschidă și un drum nou: cercetarea originilor literaturii noastre populare și a legăturilor cu literaturile populare vecine.

Dacă adăugăm „Snoavele” din 1873 ale lui P. Ispirescu, și începuturile lui Teodorescu Gh. Dem., apărute și unele și altele sub influența lui Odobescu (volumul acestuia din urmă „Încercări”... asupra unor credințe... ale pop. rom.”, apărut cu o prefață de Odobescu), completăm fizionomia cercetărilor de literatură populară la noi în momentul aparițiunii lui Hasdeu ca folklorist.

Care era teoria acestuia:

1. Literatura populară este de două feluri: *nescrisă*, aceea care „se naște și trăiește într'un mod nescris” (deci cântecele, basmele, etc.) și *scrisă*, aceea care „se naște și trăiește într'un mod scris” (*Cuvinte din Bătrâni*, vol. II, pag. XVII).

2. Literatura populară nescrisă este opera unui întreg popor, cea scrisă este operă individuală. Cea dintâi se schimbă din om în om, a doua e fixă, o fixează scrisul (*idem*, p. XVII—XVIII).

3. Amândouă felurile de literatură populară călătoresc dela un popor la altul transformându-se (*idem*, p. XVII).

4. Literatura populară nescrisă e spontană, cea scrisă presupune o țință, o tendință (*idem*, pag. XX).

5. Ambele sunt anonime (*idem*, p. XX).

6. Literatura populară scrisă ține locul celei culte până la aparițiunea acesteia (*idem*, p. XXII).

7. În sine, unele cărți populare sunt nimicuri, dar sunt importante din punct de vedere istoric „ca oglindă socială” și din punct de vedere lingvistic (*idem*, p. XXII—XXIII).

8. Cele mai multe opere de literatură populară scrisă se păstrau în „codices”, adică legate mai multe la un loc, mai ales cele prea mici și mai ales înainte de ieșirea tiparului (*idem*, p. XXIII).

9. Cele mai multe opere de literatură populară scrisă sau cărți populare sunt „transformări” după originale streine:

a) *Trepetnicul*, carte de prevestiri după tremurul ochilor, al urechilor, etc., din slavonește (*idem*, p. XXXI); b) *Rojdanicul*, carte de prevestiri după zodia în care te-ai născut tot din slavonește (*idem*, p. XXXII); c) Tot dela slavi e luat *Gromovnicul*, carte de prevestiri după tunet (*idem*, p. XXXV), dar și slavii l-au luat dela bizantini; d) același caz cu *Alexandria*, istoria lui Alexandru cel Mare (*idem*, p. XXXVI), e) *Varlaam și Iosofat*, carte atribuită Sf. Ioan Damascen, a venit la noi din India, prin bizantini și prin slavi (*idem*, p. XXXVI); f) *Arghir și Elena* a lui Ion Barac, ne-a venit din ungurește, dar în ungurește a fost luată dintr'un basm românesc (*idem*, p. XXXVIII).

10. Cărțile populare se grupează în *religioase, romantice, medicale, astrologice și profetice* (*idem*, p. XVI și XXX).

11. Prin folklor, el înțelege „întregul traiu prezinte și trecut al unui popor, vieața lui materială și morală în treptata-i desfășurare, cu toate ale ei multe și mărunte” (*Etymologicum Magnum*, tom. II, fără dată, prefață, pag. XV).

12. Pe materialul folkloristic popular se clădește etnopsihologia sau psihologia poporului, fiindcă din acel material putem cunoaște credințele lui, sufletul lui (*idem*, p. VIII—IX).

Recunoaștem aici ideile curente astăzi la noi despre literatura populară, dar necunoscute până la H. Ideile sunt formulate pe temeiul unei cunoașteri adânci a producțiunilor noastre populare și mai ales după ce a publicat întreg Codex Sturdzanus cu cele 13 scrieri diferite ale sale, însoțindu-l de note savante și de studii și mai savante în tot volumul al II-lea din „Cuvinte din Bătrâni”. Aici H. a utilizat ca material bibliografic, peste 460 de izvoare românești și streine, în limbele slavă, cehă, sârbă, rusească, germană, latinească, englezească, franceză, italiană, spa-

niolă, grecească, iar ca material de studiu comparativ texte populare albaneze, cehe, bulgărești, catalane, celtice, evreești, franceze, germane, grecești, italienești latinești, ungurești, morave, vechi slave, poloneze, portugheze, provensale, retoromane, rusești, rutene, sârbești, spaniolești și țigănești (v. Indicele din volumul citat). ,Cunoașterea atâtor limbi vechi și moderne a făcut din H. o aparițiune unică în cultura noastră. Prin ea, H a întrecut și pe Nicolae Milescu Spătarul și pe Dimitrie Cantemir, cunoscuți ca cei mai mari poligloți români. În cercetările de folklor românești, poliglotismul acesta i-a înlesnit un studiu aprofundat, și mai ales poliglotismul oriental: limba grecească și limbile slavice, cu ale căror producțiuni populare se aseamănă ale noastre mai mult decât cu cele occidentale. Astfel el a găsit un Trepetnic la sârbi (*Cuv. d. B.*, II, p. XXXII), un Rojdanic în vechia literatură slavă (*idem*, p. XXXIII), o variantă a „Canonului lui Hristos” sau a „celor 72 de nume ale lui Hr” la slavi și la francezi, (*idem*, p. XXXII). El cunoaște „Visul Maicii Domnului” în zece literaturi populare: rusească, poloneză, italiană, portugheză, sârbească, românească, spaniolă, maghiară, ruteană, provensală (*idem*, p. 390—391) El publică scrierea populară „Călătoria Maicii Domnului la iad” în comparație cu textul slav și cu cel grecesc (*idem*, p. 312—367). Tot el recunoaște în „Legenda Sf. Vineri” influența mitologiei latinești asupra fondului creștin (*idem*, p. 143—144). „Legenda Duminicii” o urmărește la Greci, Francezi, Germani, Unguri, Slavi, Cehi, Ruteni, Poloni, Bulgari, Etiopieni și Copti, (în Africa), Sirieni și Arabi (în Asia, *idem*, p. 38).

El este creatorul metodei comparate în cercetările de folklor. Cu ajutorul ei a ajuns la relevarea de afinități nebănuite între literaturi și între popoare. Studiul său despre

„Balada Cucul și turturica" (66 de pag. în *Cuv. d. B.*, vol. II), este, din acest punct de vedere, o capo-d'operă. H. confirmă din nou vastele lui cunoștințe de folklor, ingeniozitatea lui în descoperirea legăturilor dintre literatura noastră populară și cele streine — spre Răsărit până în Asia, spre Apus până în Franța — ea confirmă de asemenea îndrăzneala lui în tragerea concluziunilor.

H. reproduce după colecția de poezii populare a lui V. Alecsandri balada „Cucul și Turturica", cu următorul cuprins:

Cucul vrea să se iubească cu turturica. Ea ar primi, dar i-e frică să n'o fermece mama cucului. De frica ei se va face azimă'n vatră. Atunci și cucul s'a face un mic vătrărel:

Și'n foc voiu intra

.....

Și te-oiu coperi,

De foc te-oiu feri.

Turturica se va face trestioară'n baltă. Cucul se va face un ciobănaș, va tăia trestia din baltă și va cânta din ea. Turturica se va face iconiță într'o biserică. Cucul, un mic dăscălaș, care se va închina la iconiță.

Studiază apoi o variantă din Bucovina: o femeie și un bărbat. De uritul bărbatului, femeia se va face o mreană. Bărbatul se va face pescar și o va pescui. Femeia — mlădiță de ulm. Bărbatul — un căraș care va lua mlădița. Femeia — mlădiță de soc. Bărbatul — ciobănaș, care va lua mlădița de soc și va face din ea fluier. Femeia — floare galbenă. Bărbatul — cosaș și o va cosi.

Trece la o variantă din Ardeal, de pe lângă Crișul Negru. Pe Tudorița o cere un bărbat bătrân. Ea nu vrea și s'ar face floare — El — cosaș. Ea — mreană. El — pescar. Ea — o pasăre. El — un vânător.

H. găsește o variantă la moravi. Ea — porumbel. El — vânător. Ea — pește. El — pescar. Ea — iepure. El — vânător.

O versiune identică o găsește în cântecul Magaliei din poema Mireio a poetului provensal Mistral. Ea — țipar. El — pescar. Ea — pasăre. El — vânător. Ea — floare de câmp. El — apă și o va stropi. Ea — nor. El — vânt, ca s'o poarte. Ea — rază de soare. El — salamandă ca s'o soarbă. Ea — lună plină. El — brumă, ca s'o apere. Ea — trandafir. El — fluture. Ea — scoarță de stejar. El — iederă. Ea — călugăriță. El — duhovnic. Ea — va muri. El — se va face pământ și o va înveli.

Publică apoi o variantă provensală populară. Ea — se va'neca. El — va înnota. Ea — o floare. El — tot floare și va sta alături. Ea — mac. El — cosaș. Ea — căprioară. El — vânător. Ea — trandafir. El — rouă, etc.

O urmărește și la francezii din Canada.

Trece apoi la reto-romani în Elveția (Engadin). Ea — grăunte în pământ. — El — pasăre și o va ciuguli. Ea — căprioară. El — vânător. Ea — trandafir. El — cumpărător. Ea — înger. El — alt înger.

Descoperă ceva identic la persani. Ea — pește. El — pescar. Ea — nor. El — ploaie. Ea — iarbă. El — oiță și ar mânca-o. Ea — ac. El — ață.

O variantă la turci. Ea — iarbă. El — o va călca. Ea — șarpe. El — descântec, etc.

La alte popoare, H. n'a mai găsit acest cântec: nici la greci, nici la slavi, nici la italieni, nici la germani, ci numai la persani, la români și la provensali.

Avem aici un exemplu caracteristic de ingeniozitatea cu care H. descoperea asemănările cele mai neașteptate.

Și acum vine îndrăzneala în tragerea concluziunilor. Punctul de plecare al unei asemenea balade este Persia,

fiindcă balada reprezintă lupta între *bine* și *rău*, *el* și *ea* și fiindcă lupta aceasta are ca punct de plecare Persia, cu lupta dintre Ohrmuz și Ahriman.

Dar cine a îndeplinit transplantarea aceasta?

Românii și Bulgarii, dovadă faptul că termenii bulgar și valah căpătaseră în Evul Mediu în Occident o însemnare de eretic și de aici însemnare și mai rea de necinstit, ticălos, imoral; termenul francez „bougre”, de pildă, derivă din Bulgarus, iar „blaische” din Valachus, ca și spaniolescul „vellaco”, toate cu înțelesurile rele de mai sus.

Secta bogomililor nu ne-a adus însă numai balada Cucul și turturica, ci și cărți religioase, apocrifele din Codex Sturdzanus editat de H.: Rugăciune de scoaterea dracului (asemănătoare cu Minunile Sf. Sisoe de mai târziu), călătoria Maicii Domnului la iad, Apocalipsul Sf. Pavel și cugetări în ora morții. Prin ultimul titlu, Hasdeu înțelege 11 fragmente privitoare la moarte. Deaceea le-a și dat titlul de mai sus. Dintre ele, pe 6 le-a identificat D. Rouso, profesor de bizantinologie la facultatea de Litere din București, stabilind că nu pot fi produse bogomilice, ci traduceri din scrieri ortodoxe și anume: fragmentul I este un fragment din Molitvenic sau Euhologhiu (*Studii bizantino-române*, Buc. 1906, pag. 6); fragmentul II din Dioptra lui Filip Solitarius (*idem*, pag. 9); fragmentul III, cuprinde două părți: întâia e traducere tot din Dioptra, iar partea II-a din Efrem Sirul, omilia despre a doua venire (*idem*, p. 12); fragmentele IV și V, din Vieața Sf. Vasile scrisă de Sf. Grigore (*idem*, p. 25¹⁾).

¹⁾ V. în această chestiunea darea de seamă a lui N. Apostolescu despre „Studii bizantino-române” în revista „Arta și literatura română” din 1907, pag. 423—427 și întâmpinarea lui D. Rouso în broșura „Studii și Critice”, Buc. 1910, pag. 17—26.

Cu excepția acestei mici modificări, teoria lui H. a rămas în picioare. Este un exemplu, pe lângă atâtea altele din activitatea științifică a marelui învățat, despre îndrăzneala concepțiunilor sale. Să pleci dela texte populare scrise, ca cele din Codex Sturdzanus și dela un text popular nescris, ca al baladei „Cucul și Turturica” și să ajungi la secta bogomilismului ca punct de legătură între Persani și Albingensi prin Români!

Asemenea concepțiuni au uimit pe contemporanii lui H. și uimesc și astăzi; dar la baza lor stă totdeauna un material strâns cu o rară conștiinciozitate și analizat cu îndelungă răbdare și adâncă competență.

De aceea, și în direcțiunea folkloristică, H. a făcut școală. Această școală a însemnat completarea câmpului de cercetări cu literatura populară nescrisă în proză și cu literatura populară scrisă. Predecesorii lui se ocupaseră numai cu literatura populară nescrisă în versuri și colecțiunea lui Alecsandri cuprinde producțiuni numai de acest fel. Vorbind de literatura populară, Russo o împarte în cântece bătrânești, cântece de frunză, doine și hore ¹⁾, iar Alecsandri în cântece bătrânești sau balade, doine și hore ²⁾. Colecțiunea acestuia din urmă cuprinde cântece bătrânești (legende, balade), doine, hore și cântece. În deosebi, doinele și baladele strămoșești ori cântecele bătrânești s'au bucurat de o deosebită atențiune; și admirația cu care le privim și astăzi pornește într'adevăr dela ei.

De proza populară însă ei nu s'au preocupat, iar de cărțile populare nici atât. Odobescu merge pe aceeași cale. Tot poezia populară l-a încălzit: și de abia dacă, în Pseudochineticos, introduce câteva snoave populare și compune,

¹⁾ v. Al. Russo, *Scrieri*, Buc. 1908, pag. 188.

²⁾ v. prefața lui la *Poezii populare ale Românilor*.

cu elemente populare, basmul feciorului de împărat cel cu noroc la vânat.

Lui Hasdeu îi revine meritul de a fi ridicat la loc de cinste și proza populară (basmelor, proverbele, descântecele) și de a fi completat câmpul de cercetări cu cărțile populare sau literatura populară scrisă.

De aici el a trecut mai departe. A îmbrățișat și obiceiurile și credințele poporului, introducând pentru această nouă concepție termenul englezesc de folklor, al cărui înțeles l-am arătat sub punctul 11 de mai sus.

Pe temeiul acestui material, el a recomandat apoi cercetări în vederea unei psihologii a poporului românesc sau a unei etnopsihologii a noastre.

Este atât de entuziasmat de noile sale preocupări, încât în 1876 își transformă revista sa „Columna lui Traian” în revistă specială de istorie, lingvistică și psihologie populară, afirmând ca aceste trei ramuri științifice nu pot fi deslipite una de alta. Anunță că va publica: diplome, cronici, vocabulare, basme, cântece populare. Intr'adevăr, anul 1876 al revistei conține texte și studii de literatură populară, în primul rând românești și apoi italienești, albaneze și bulgare.

Școala aceasta folkloristică a avut adepți numeroși. În primul rând pe Odobescu, Ispirescu și Teodorescu Gh. Dem., care reprezentau activitatea folkloristică în momentul aparițiunii lui H. Petre Ispirescu trece dela modestul început al Snoavelor la culegere de basme, pe care începe să le publice în „Columna lui Traian” pe 1876 și 1877. Hasdeu îi face cinstea să-l anunțe între colaboratorii principali ai revistei și-i pune la dispoziție revista franceză consacrată literaturii populare. „Mélusine”. Ispirescu și publică, în traducere, câteva basme franceze ca să arate apropierea

dintre ele și ale noastre¹⁾; iar Teodorescu Gh. Dem., în aceeași revistă și același an, începe publicarea de colinde, le continuă în anii următori până le strânge apoi în 1885 în cunoscuta lui colecțiune de poezii populare, cea mai completă din câte avem astăzi, colecțiune apărută prin sprijinul științific al lui B. P. Hasdeu. Ispirescu și Teodorescu Gh. Dem. sunt anunțați pentru anul 1877 colaboratori ai revistei. Tot în „Columna” pe 1877, Teodorescu Gh. Dem. publică proverbe românești cu studii.

H. era în primul rând filolog în înțelesul restrâns de cercetător al limbii. Il interesa textul popular și pentru fondul lui, dar și pentru forma lui. De aceea el a impus exactitatea ca primă condițiune a culegerii textelor. Poeziile populare culese de Teodorescu Gh. Dem. nu sunt atât de frumoase, ca ale lui Alecsandri, dar sunt exacte. Cu privire la colecțiunea lui nu s’au mai ivit îndoieli, cum s’au ivit destule și adesea întemeiate, cu privire la colecțiunea lui Alecsandri.

Tot de școala folkloristică a lui H. ține și activitatea lui Fundescu, colecționator de basme, a lui I. G. Bibicescu, colecționator de poezii; și Jarnic-Bârseanu, colecționatori de doine ardelene; a lui Gaster cu studiul despre Literatura populară românească, Buc. 1883; bogata activitate folkloristică a lui S. Fl. Marian din Bucovina, care a început prin publicarea de poezii populare în Col. lui Traian a lui Hasdeu (v. anul 1870 și 1874); Miron și Pompiliu care tot în Col. lui Traian au publicat poezii populare (v. anul 1870), iar Miron basme din Banat idem; și a lui Lazar Șăineanu, al cărui vast studiu despre Basmele Române, premiat de Academia Română, a rămas până astăzi ultimul cuvânt privitor la basmele românești.

Se naște, în mod firesc, întrebarea unde s’a pregătit

¹⁾ v. *Columna lui Traian* pe 1876 și 1877.

Hasdeu pentru o atât de conștiincioasă și bogată activitate. Pentru a răspunde la întrebare, să ținem seama că interesul și admirația pentru literatura noastră populară ne-au venit din Apus cu Kogălniceanu, Alexandru Hăjdeu, Russo și Alecsandri. Kogălniceanu le-a adus din Franța și Germania, Russo din Elveția, Al. Hăjdeu tot din Germania, Alecsandri din Franța. Dintre aceștia, au fost mai cunoscuți la noi Kogălniceanu, Russo și Alecsandri, fiindcă ei au scris în românește. Al. Hăjdeu a scris în rusește în reviste din Odesa. A trezit interes pentru literatura noastră populară, dar între ruși și între basarabeni. Dincoace de Prut, cercetările lui n'au avut răsunet. Au fost însă cunoscute de fiul său, de B. P. Hasdeu.

Vorbind odată despre legenda tutunului, B. P. Hasdeu ne spune că o variantă a ei o cunoaște dela tată-său, care o găsisse în biblioteca lui C. Stamati (*Cuv. din B.*, II, p. XXIV). Când s'a ocupat de „Amârîta turturică” a întrebat, se vede, și pe tată-său cu privire la ea, deoarece ne amintește că într'o scrisoare din 1859 acesta-i atrăgea atențiunea asupra asemănării dintre poezia românească și alte poezii spaniole, daneze și sârbești (*Cuv. d. B.*, II, p. 443).

Al. Hăjdeu studiasse la München și avusese ca profesori pe filosoful Schelling și pe folkloristul Görres. Görres este celebru ca unul care s'a ocupat printre cei dintâi de literatura populară. Ei bine studiul lui B. P. Hasdeu din „Cuvinte din Bătrâni” despre cărțile populare sau literatură populară scrisă pornește dela următoarele trei publicațiuni streine: „Die deutschen Volksbücher” de Göress (Heidelberg, 1807), „Histoire des livres populaires” a lui Nisard (Paris 1854), „The Chapman's Library: the scottish chap literature of last century clasified” de John Cheap (Glasgow 1877-78).

Cartea lui Görres expunea cuprinsul a 48 de cărți populare germane, a lui Nisard a unui număr mult mai mare de cărți populare franceze, iar a lui Cheap cuprinde în extenso

60 de cărți populare scoțiene (3 vol.) — „Cuv. d. B.”, II, pag. XIII—XVI. Iată dar pe Görres, profesorul tatălui-său. Putem dar să ne raliăm la concluzia pe care o trăgea în ședința trecută ¹⁾ P. P. Panaitescu despre pregătirea ca istoric a lui B. P. Hasdeu, că lui B. P. Hasdeu cel dintâiu profesor și sfătuitor i-a fost tată-său și să spunem că același lucru s'a întâmplat și în direcțiunea folkloristică. Dela tată-său a luat nu numai îndemnul, dar și începutul metodei comparate, din moment ce tată-său i-a atras atențiunea asupra legaturilor dintre „Amărita turturea”, a noastră și poezii similare streine.

Dar atât n'ar explica o activitate atât de bogată și de nouă. Dacă dela profesorii săi ruși n'a luat nimic nici în domeniul folkloristic, cum n'a luat în cel istoric — după afirmațiunea de rîndul trecut a lui P. P. Panaitescu — rămâne doar explicarea autodidacticismului. Hasdeu, am spus, a consultat peste 460 de opere numai în studiul său despre cărțile poporane și despre balada „Cucul și turturica”. Le-a descoperit, deci, în cea mai mare parte el singur.

În această privință l-a servit excesiva lui curiozitate de a afla. Nu se da înapoi, nu ezita să se documenteze cât mai complet. Se adresa nu numai cărților, dar și oamenilor, direct și prin scrisori. Nu vrea să lase nimic nelămurit.

Caracterul imprimat studiilor noastre folkloristice, precum și colecțiilor respective durează și astăzi. Cu excepțiunea câtorva savanți, și astăzi preocupările filologice, adică cele de istoria limbii și dialectologice, ocupă locul întâiu. Preocuparea estetică, întrezărită chiar din cercetările lui Russo și Alecsandri, s'a părăsit. Totuși literatura populară, fie nescrisă, fie scrisă, nu s'a creat și nu s'a dezvoltat numai pentru partea ei religioasă și morală, ci

¹⁾ La „Prietenii Istoriei Literare”.

și pentru partea ei estetică. Chiar și în cărțile populare religioase, efectul nu se atinge numai prin conținut, ci și prin imaginile literare. Firește, în aceste cazuri, meritul revine în primul rând originalului, dar efectul s'a obținut la noi prin traducere. Traducerea are meritul de a fi putut transmite asemenea imagini. În „Călătoria Maicii Domnului la iad” întâlnim preocuparea de a se reda grozăviile iadului. În alt fragment sunt accente de cutezanță care emoționează:

„Și va zice sufletul către trup: blăstămată fie vremea aceea ce noi întru ea ne-am împreunat! Blăstămați să fie și părinții noștri aceia ce ne-au născut, cum ei spre bunătatea lui Dumnezeu nu ne-au învățat! Blăstamate fie toate zilele cele ce noi întru ele am vis depreună (am trăit împreună)” (Cuv. d. B., II, pag. 229).

Iată un pasaj despre atotputernicia divină:

„Dommezeu elu au faptu ceriulu și pământulu, văzutele toate și nevăzutele; elu ți-au datu trupu dintr'o fărâemică, elu ți-au datu vârtute; elu ți-au datu ochii și măru (mâna) și picioare... elu ți-au datu viața și zile cu samă și cias de morte și înviere deîn morte” (idem, pag. 121).

Se vede preocuparea de a îmbogăți expresiunea nu atât pentru a reda mai exact ideia, ci mai frumos.

Asupra acestui punct de vedere, B. P. Hasdeu n'a insistat în cercetările sale folkloristice.

CAPITOLUL VI

GH. GORE 1839—1909

Dintre scriitorii basarabeni care au trăit dincolo de Prut este cel mai apropiat și sufletește și cultural de românii de dincoace de Prut. Își zicea „român”, nu „moldovan”. Ori-de-câte-ori vorbea despre conaționalii săi din Basarabia, le zicea „români”, nu „moldoveni”, socotind că astfel lucrează la formarea și păstrarea unei conștiințe mai limpezi despre ideia românității.

Copiii săi, genealogistul Paul Gore, și fiica sa, d-na Zinca Moroianu, relevă totdeauna cu pietate și pe drept cuvânt această atitudine a tatălui. În 1923, în Ziarul Universul din 21 Noemvrie, I. Duscian a atras atențiunea asupra lui Gh. Gore. Fiul acestuia Paul, atunci în viață, i-a trimis o scrisoare cu unele îndreptări și întregiri și i-a atras atențiunea că „tatăl meu așa scria în totdeauna „români” și nu „moldoveni”.

Comunicăm acum câteva date despre familie și scriitor, dela urmașii acestuia. Familia datează de prin veacul al XVI-lea, și e originară din Basarabia, din ținutul Tigheciului. Tatăl scriitorului, Spiridon Gore, a trăit și s'a 'nsurat în Moldova de dincoace de Prut. Stăpânea moșia Dușmana din județul Iași. Aici s'a născut Gh. Gore. La vârsta de 13 ani a trecut cu familia în Basarabia, la moșia Ghindești, județul Soroca, — și de atunci a devenit basrabean. Între

1849 și 1856 a urmat la liceul din Chișinău. Apoi la liceul Richelieu din Odesa și la facultatea de drept din Moscova, terminând-o în 1861. A găsit loc de funcționar în cancelaria guvernatorului Basarabiei. La 7 Martie 1866 a devenit redactor pentru partea neoficială a ziarului oficial al Basarabiei (Bessarabskia Oblastnâia Viedmosti). Din 1878 până la moarte a îndeplinit profesiunea de notar public.

Între cărturarii de dincolo de Prut este 'n-de-ajuns de cunoscut, dincoace de Prut mai puțin. Reputația și-o datorește interesului ce l-a purtat culturii românești și pe care a ținut s'o facă cunoscută prin ziarul unde colabora. De asemenea și patriotismului său curajos.

A publicat acolo următoarele articole:

Cu subiect *literar*: Pușchin, D. Cantemir, Gh. Șincai, Al. Donici, V. Alecsandri, Despre cântecele populare.

Cu subiect *istoric*: Lupta dela Războieni, Inceputul tipografiei în Moldova, Școlile și instrucția în Moldova.

Cu subiect *social*: Claca, Relațiile dintre proprietarii de pământ și plugari, Îmbunătățirea agriculturii în Basarabia.

Le-a tradus d-na Zinca Moroianu și le păstrează în manuscris. Paul Gore, în scrisoarea mai sus amintită, mai citează două: Obiceiurile de nuntă la Moldoveni și Averile mănăstirilor moldovenești din Basarabia, pe care nu le-am văzut.

Articolele cu subiect literar cuprind idei (și uneori și forma) din publicațiile de dincoace de Prut. Astfel articolul despre Donici cuprinde materialul din articolul lui Radu Ionescu, cu material nou biografic (vezi capitolul de mai sus despre Donici); cel despre Șincai este după articolul lui M. Kogălniceanu cu același titlu din revista Arhiva Românească; cel despre Pușchin după C. Negruzzi; cel despre Cântecele populare combină articolul Cântecele populare ale Moldovei (traducere de C. Negruzzi din J. Main-

zer) cu studiul lui Al. Odobescu „Răsunete ale Pindului în Carpați”.

Izvoarele de care se folosește în articolele istorice sunt tot de dincoace de Prut: Descrierea Moldovei a lui Canteмир, Hronica lui Șincai, Histoire de la Valachie a lui M. Kogălniceanu, Magazinul Istoric, Uricarul, etc.

În articolele cu subiect literar citează în românește (cu alfabetul rusesc firește), pasaje și bucăți frumoase, traducându-le apoi în rusește. Merită atențiune aplicarea acestei metode la poezii de un patriotism înflăcărat ca Deșteptarea României, Adio Moldovei și Hora Unirii ale lui V. Alecsandri (în articolul consacrat acestuia) și la poeziile populare Miorița și Năluca (în articolul despre Cântecul popular).

Se lupta să trezească interes între basarabeni pentru scriitorii români. Regreta că nu există o colecție din operele unor asemenea scriitori. Observați, în anul 1867! (în articolele despre Donici). Regreta că românii nu-și cunosc scriitorii, și mai ales românii basarabeni. Spune, tot când vorbește despre Donici, că „puțini români din Principate cunosc toate fabulele lui D., iar românii din Basarabia nici habar n'au de ele!”. Lupta să păstreze legăturile culturale cu românii de dincoace de Prut, după cum dovedește o adresă oficială a guvernatorului Basarabiei, păstrată de Paul Gore. Reiese de acolo că s'a aprobat autorului Luchian să reprezinte în Basarabia 80 de piese de teatru în limba românească.

Chiar când se ocupă de chestiunea agricolă, o leagă de problema culturală. Orice fel de îmbunătățire e de prisos, după el, câtă vreme țăranii rămân în ignoranță. „Populația rurală din Basarabia zace în întuneric”, scrie el. De aceea propune ca învățământul primar să fie obligatoriu, iar învățătorii să aibă tact și aptitudini pedagogice. Simpatia lui pentru țăranii se vede și din felul cum descrie claca. Iată un fragment (în articolul consacrat ei):

„Tot satul ieșea cu plăcere la o clacă pentru proprietar.

„Haidem copii”, ziceau bătrânii satului, „să mai facem o clacă pentru bietul boier, că el n'are boi și nu știe să-și lucreze singur pământul”. Și porneau cu toții la clacă, copii, flăcăi, fete, pentrucă claca era pentru ei o sărbătoare. Ea a păstrat și acuma caracterul ei sărbătoresc. În alte zile, fiecare muncește în parte, numai pentru el. În timp de clacă, tot satul lucra și lucrează și acuma împreună: drăguțul lângă drăguța lui, logodnicul alături de logodnica lui. Băieții și copiii înveslesc, pe cei ce lucrează, cu poznele lor nevinovate și cu alergătura. Muzicantul-lăutarul cântă balade, acompaniându-se singur din vioară. După clacă, spre seară, toți cântă, joacă și petrec. După aceea se'ntorc în sat cu toții și cinează la cel pentru care s'a făcut clacă”.

Să mai reproducem un fragment, ca să vedem cât de simțitor era în fața frumuseților literare:

„Poezia și literatura posedă astfel de frumuseți și deschid în fața noastră o lume atât de largă, de variată și de plină de minuni, că numai din ele omul poate vedea ce e bun și frumos, numai ele ne tâlmăcesc măreția reală a omului și numai în acest domeniu omul simte o mirare neobișnuită pentru atotputernicia lui D-zeu, care a creat o natură atât de superioară și de măreață, dând unor oameni fericiți geniul de a descrie această natură, făcându-ne pe noi să pricepem și să iubim pe acela care a creat această natură. În operele literare felurite, în icoanele variate pe care ele le desfășură în fața noastră, noi găsim mai mult decât oriunde o mângâiere pentru suferințele vieții și o speranță zâmbitoare pentru o soartă mai bună, pentru o odihnă plăcută după o muncă grea. Sufletul nostru se face mai blând, mai bun, mai mărinimos și se deschide cu o ușurință mai mare pentru sentimentele și faptele frumoase, spiritul nostru ajunge la idei și cugetări mai înalte și pătrunde mai bine frumoasele minuni ale universului” (art. despre Donici).

CAPITOLUL VII

TREI POEȚI MĂRUNȚI ÎN EPOCA 1850—1905

Gh. Păun, Poezii Gh. Păun, Alexis Nacco și Ma-
Alexis Nacco și tei Donici i-a prezentat St. Ciobanu
Matei Donici. în lucrarea sa *Cultura românească în Basarabia*.

1. *Gh. Păun* (1848—1875). Despre activitatea și viața acestuia a aflat St. C. dela Mihail Păun, fost director, prin 1823, al Școlii normale din Hotin. Era fiul lui Gh. Păun. Acesta era din târgușorul Fălești, județul Bălți. A'nvățat carte și muzică bisericească la mănăstirea Frumoasa. A intrat apoi în corul catedralei din Chișinău, ba a intrat într'o trupă de teatru venită de dincoace de Prut și a trecut cu ea Prutul prin anii 1867—1869. S'a'ntors prin 1870.

A lăsat un caiet de 166 poezii cu titlul: „Cartea aceasta este a smeritului scriitor și singur socinitor (autor) Gheorghe Feodorov Păun, 1868”. Cuprinde poezii în gen popular, unele copiate din volumul „Doine și Lăcrămioare” de V. Alecsandri, altele compuse de el după modelul acestora sau după modelul poeziilor populare auzite de el în Basarabia. A imitat și poezia *Adio Moldovei* a lui Alecsandri.

Un exemplu din poeziile lui:

Frunză verde poamă neagră,
Gândul meu pe unde-aleargă,
Nu-i pasăre să-l întreacă
Și voinic să mai petreacă,

De vei vrea a cerceta
Și de mine a 'ntreba,
Eu singur îți voi spune:
Eu totdeauna-s la primblare,
Ca să-mi mai treacă de jale.

2. *Alexis Nacco* (1832—1915). Am în față un caietel scris cu litere latinești pe 20 de pagini și intitulat: „Lăcrămioare, tradusă de pi ruseasca de Alexis Nacco, ediția I, Basarabia, Frățeștii de Sus, 1867”, (împrumutat dela St. C.). Titlul ne desvăluie numele unui român traducător de versuri rusești, care-și pregătise traducerile pentru tipar și care adaptase cunoscutul titlu al lui V. Alexandri din Doine și Lăcrămioare. Pe ultima foaie a caietului îi citim adresa: „Alexandru Nacu, poșta ultimă Sculeni de'n partea românească, la hanul Șloim, lângă pod”. Nu ni se spune anul. Când sta în Basarabia, îl chema „Alexis”, când sta dincoace de Prut îl chema „Alexandru”.

Date biografice despre el se găsesc într'un stat personal, aflat în posesiunea lui Șt. C. Era dintr'o familie de boieri mici. A studiat la Petersburg la regimentul nobililor și a ieșit în 1850 ofițer. În 1853—1854 a petrecut cu regimentul în Moldova de dincoace de Prut, pe timpul războiului Crimeii (poate de atunci este adresa dela Sculeni). A demisionat din armată în 1858 și s'a făcut slujbaş în cancelaria guvernatorului Basarabiei, apoi prefect de poliție al județului Tighina. A condus partea neoficială a Buletinului guvernământului Basarabiei (în rusește).

A scris și a tipărit în rusește scrieri istorice. În românește a tradus și a scris poezii, dar n'a tipărit. A tradus fabule de Krâlov și poezii de Lermontov. Își pregătise unele traduceri pentru tipar, deoarece pe un caiet — în posesiunea lui Șt. C. — Citim: „Demon, poemă orientală, tradusă de pe rusască de Alexis Nacco, ediția I, Frățeștii de

Sus", — e vorba de Demonul lui Lermontov. Despre traducere, Șt. C. scrie că „a fost tradusă cu atâta măiestrie, încât, dacă s'ar netezi unele locuri, dacă s'ar coordona măsura unor versuri și astăzi s'ar putea citi cu interes". Dacă-l judecăm însă după caietul „Lacrimioare", constatăm că izbutește să fie clar într'adevăr, dar ritmul nu-l înnemește. Un exemplu de fabulă:

LUPUL ȘI CIOBANII

Pe lâng' o stână, un lup trecând
Și printre gardul ei văzând
Cum au ales ciobanii dintr'o turmă
Cârlanul cel mai gras, pe care-l taie;
Și câinii cum, atunci, de smereni (smirna) tot șidè,
Zice în gândul lui, ducându-să plin de ciudă:
„Prieten, de ci (ce) vuet voi lumea-ați fi împlut
Dacă aceasta, din pacati, eu aș fi făcut?!".

Influența lui Alecsandri nu se reduce numai la titlul caietului citat; el traduce în rusește poezia Adio Moldovei, transcrie pentru el poezii de Alecsandri și imitează poeziile lui. Astfel într'un poem dedicat celor care vor să călătorească în streinătate, cântând venirea anului nou, compune versuri care amintesc Hora Unirii:

*Hai să dăm mână cu mână
Și cu dânsul dimpreună (cu anul nou)
Să trecem plaiul vieții
Plaiul dulce a tinereții.*

*Ca doi frați dela o mamă
De-o făptură și de-o samă,
Amândoi numai cu 'n nume,
Amândoi c'o soartă 'n lume.*

A cules și câteva poezii populare.

3. *Matei Donici* (1847—1921). „Acei care au luat parte la

mișcarea națională din 1917 puteau vedea uneori pe la redacția Cuvântului Moldovenesc un moșneag bătrân, cu o barbă lungă, în uniformă de general rus. Era generalul Matei Donici. Nimeni nu știa însă că acest general de armată rusă a scris poezii în tinereță" — zice Șt. C., pag. 253. Dela un frate al generalului, Șt. C. a aflat și date biografice. S'a născut în Brănești, județul Bălți. A'nvățat la liceul din Chișinău câțiva ani, la școala tehnică din Moscova alți câțiva ani și apoi în școala de cavalerie din Tveri. A ieșit ofițer, a luat parte, ca voluntar, în războiul sârbo-turc din 1874, apoi la cel româno-ruso-turc din 1877—78 și, ca general, la războiul contra Japoniei din 1905. Ieșind la pensie s'a stabilit la Tighina.

O copie de pe poeziile lui a făcut nepoata sa, Elena Donici, scriitoare și ea (în limba franceză). Copia a ajuns la I. Pelivan și dela acesta la Șt. C. Poeziile relevă adesea origina sa românească și dragostea de Basarabia și de satul său, dar valoare literară n'au ¹⁾).

¹⁾ *Dimitrie Donea*. — In revista *Viața Basarabiei*, Artur Gorovei, sub titlul pretențios „Poetul basarabean Dimitrie Donea”, publică o poezia *Juneța*, pe manuscrisul căreia a găsit scris de mamă-sa următoarea însemnare: „de Dimitrie Donea la 1865, când a plecat în America din Basarabia, județul Hotinului, lângă Lipcani”. După ce reproduce cuvintele acestea, A. G. continuă: „Și lângă această însemnare este adăugat cu creionul de mine: Zaluca—Drepcăuți, probabil numele moșiei lui Donea”.

Poezia manifestă părerea de rău pentru părăsirea locurilor copilărie. E în tonul melancolic al lui Depărățeanu și Sihleanu. Se pare că Donea nu e strein de poeziile acestora.

CAPITOLUL VIII
VICTOR CRĂSESCU (ST. BASARABEANU)
1849—1917

Datele biografice care urmează provin dela Sergiu Cujbă, fiul lui Victor Crărescu. Au fost comunicate autorului cărții de față prin 1917—1918 în Basarabia și utilizate și în cartea sa *Istoria Literaturii Românești*.

Victor Crărescu era dintr'o familie de răzeși basarabeni. S'a născut la Chișinău. A'nvățat acolo la seminar, apoi la universitatea din Odesa științele naturale. Fiind amestecat în mișcarea revoluționară, fiind descoperit, a fugit în Elveția, apoi în America de Nord, unde trăia din munca câmpului, împreună cu alți refugiați politici. După doi ani s'a'ntors la Odesa (1881), dar fiind din nou amenințat cu'nchisoarea, a fugit în România, și anume în Dobrogea, iarăși împreună cu alți fugari politici, încercând să se organizeze împreună într'un falanster (o obște).

În schița „Amicul meu Alexandru”, ne spune că în cl. I gimnazială avea un coleg Alexandru, care a plecat dela școală și cu care s'a'ntâlnit după 15 ani, când a ajuns el în Dobrogea. Ar fi deci să admitem că era atunci de 26—27 de ani: „Au trecut peste cinsprezece ani de când cu istoria amicului meu. Multe s'au întâmplat, multă apă a curs, soarta, când mai bună, când mai rea, m'a aruncat de colo colo, în sfârșit, avui fericirea de a veni în Dobrogea”.

Tot de acolo rezultă că venea din Rusia, că a debarcat la Tulcea și că, după passeport, era doctor. În aceeași bucată

citim cuvintele: „Eu singur eram atât de nenorocit!”, deși la'nceputul bucății spusese „avui fericirea de a veni în Dobrogea”.

În schița „Călătoria” citim: „Eram învățat eu cu de acestea în lungile mele sbuciumări pe drumuri și în voiajuri”.

De acolo a plecat la Ploiești, s'a'mprietenit cu Dobrogeanu-Gherea și a colaborat la revista *Contemporanul* cu schițe și nuvele. S'a'nscriș la facultatea de medicină din București, s'a' apropiat de B. P. Hasdeu și de cercul său literar, a colaborat la revistele *Amicul Copiilor* și *Revista nouă*, amândouă conduse de B. P. H. Și-a luat doctoratul în medicină și a trăit ca medic de plasă la Buftea în județul Ilfov, la Sf. Gheorghe în Dobrogea și la Slănic în Moldova.

Limba literară românească a'nvățat-o singur.

Scrierile lui.

Schițe și nuvele. *Cuprinsul.* Vol. I. *Spirca.* Singura nuvelă. Ne prezintă pe un pescar tânăr (Spirca), traînd greu din munca lui, mai ales că-și ținea și mama, rămasă văduvă și fără niciun ajutor. Deși nu-i distribută pe părți, dar se disting bine trei: 1) În cea dintâi Spirca vrea să muncească singur, să nu intre pescar la Milan, care exploata neomenește pe ceilalți pescari. Reușește o vreme. 2) În cea de a doua îl găsim în serviciul lui Milan, dar luptând contra șiretlicurilor lui și organizând și pe tovarăși să reziste. 3) În cea de a treia, a izbutit cu un grup de pescari să facă pe seama lor un zavod (pregătire de pește sărat). Spirca s'a'nsurat, în timpul acesta, cu Varvara, sora unui pescar mort de lovitură unui morun. Pe când se afla la Milan, Spirca a descoperit pe un pescar, care-i spiona și-i spunea la stăpân. I-au dat o bătaie sdravănă, l-au uns cu păcură, i-au turnat fulgi pe cap și așa i-au dat drumul. Mai târziu, acest spion

l-a ucis cu un cuțit pe Spirca. — *Santinela*. Un soldat, pus de pază la Dunăre, pe unde treceau contrabandiștii, a fost atras de o fată, care i-a legat apoi degetele, ca să nu mai poată trage cu pușca. În vremea aceasta, contrabandiștii au trecut cu marfă pe sub ochii lui. — *Bătrânii*. Moș Zaharia și mama Tinca trăiau singuri. Nu prea se aveau bine, fiindcă moș Zaharia bea țuică, iar mama Tinca rom. Pe-de-asupra moș Zaharia mai și fuma. Odată au intrat în coliba lor două găște. Moș Zaharia le-a tăiat și le-a dat mamei Tinca să facă praznic. Au mâncat din găște și preotul și stăpânul găștelor, pe care moș Zaharia îl știa. — *Intâia nuvelă*. Un scriitor nu prea găsea subiecte, pe care să le publice 'n ziare și să câștige un ban. Nevastă-sa îl ocăra mereu. Impresionat, s'a apucat să-și descrie nevasta, cu felul ei rău și certăreț. A izbutit și a câștigat bani. Nevastă-sa, la citirea nuvelei, s'a recunoscut și s'a supărat, dar când a auzit că pe așa ceva bărbatu-său a câștigat bani, s'a liniștit. — *Virtuțile și vițiurile* (prelucrare din ru-sește). Virtuțile se certau rău cu vițiurile. Le-a 'mpăcat fă-țărnicia. — *Bietul lup*. A prădat și a ucis toată vieața, iar la bătrânețe își chema singur moartea. — *Doi prieteni*. Nu găseau de lucru și ajunseseră să facă foc, iarna cu lada de lemne și cu garderobul. De mâncat mâncau câte odată covrigi. Unul din ei era vopsitor și se hotărî să se facă flașnetar. Până atunci furară noaptea un curcan dela proprietar, îl fripseră și-l mâncară. A doua zi plecară, chipurile, la lucru. Când se 'ntoarse seara Vasile (unul din prieteni), găsi pe celălalt zăcând în pat dintr'o bătaie ce-o mâncase. Jucase la cărți, încercase să 'nșele și fusese prins și bătut sdravăn. Două săptămâni a zăcut. — *Sălbatecul*. Vasilică Topor, tânăr proprietar din Rezina, a sărutat la hora din Gâsca (sat vecin) o fată. Logodnicul ei, ajutat de alți prieteni, l-a prins și l-a bătut, de a zăcut o lună. Ca să-și răzbune, a luat oameni mulți, cu câteva ferăstrae și

s'au dus tocmai când se făcea logodna fetei cu pricina. Logodna se făcea într'o casă pe malul Nistrului, sprijinită de patru propteale, fiindcă era gata se cadă. Oamenii lui Topor au tăiat proptecele și casa, cu toți musafirii, s'a prăbușit în Nistru.

Vol. II. *Sosește*. Vâlva și 'ntâmplările dintr'un sat și din casa preotului Sofron, când a venit în vizită canonică arhiepiscopul Pavel al Basarabiei. — *O 'ngropare*. Inmormântarea cerșetorului Iancu din Dealul Spirei din București la cimitirul Belu. — *Botezul*. Vrând să boteze în râu iarna un copil de ȝigan, Popa Sava a alunecat pe ghiață și a scăpat copilul în apă. Pe copil l-a luat apa pe sub ghiață. — *Trecerea*. Trecerea Prutului prin contrabandă. — *Cum a căpătat Sarichioiul vie*. Pescarii din Sarichioi (delta Dunării), scăpând dintr'un naufragiu pe călătorii de pe un vas franțuzesc, care transporta și viță de vie, au cules de pe unul și viță și au sădit-o în satul lor. — *Furtuna*. Pescarii din Caterlez (delta Dunărei) au scăpat oamenii de pe vaporul naufragiat, Peloponez, precum și marfa de pe el. — *O zi și o noapte la Sulina*. Impresii neplăcute despre orașul Sulina. — *Fugarul dela Seminar*. Revolta elevilor din seminar contra directorului.

Vol. III. *Examenul* (schite din viața seminarelor). Groaza prin care trec școlarii la examenul de muzică. Profesorul, după ce a smuls părul la doi școlari, a adormit pe catedră. Când se trezește, declară pe toți promovați, — *Extazuri*. Entuziasmul a două cursiste (studente) pentru o cântăreață. — *Isaia Trandafir* (schită din viața seminarelor). Profesorul de limba latină a bătut crunt pe un elev. S'a făcut anchetă și s'au găsit vinovați toți școlarii. A fost pedepsită toată clasa. Băieții l-au pândit pe profesor, Isaia Trandafir, l-au băgat într'un puț ținându-l atârnat deasupra apei, gata să-l înnece, și l-au pus să jure în scris că nu va mai chinui pe școlari. Isaia a zăcut rău, dar, după ce

s'a facut bine, a devenit cel mai blând profesor. — *Mihai Cerchez* (din vieața pescarilor dobrogeni). Fiindcă Spiro cămătarul i-a luat casa pentru o datorie de 200 de lei, Mihai Cerchez a dat foc casei cămătarului. A fost pedepsit la cinci ani închisoare. La 'nchisoare s'a'nsurat. — *Despărțirea*. Plecarea la școală în Chișinău a lui Mitișor, copilul părintelui Grigorie și al mamei Nastasia. — *In ajunul Crăciunului*. Cum erau să fie mâncați de lupi părintele Grigorie și fiul său Mitișor venind cu sania dela Chișinău în sat în ajunul Crăciunului.

Vol. IV. *Pe drum*. Vieața în trenuri. — *Fost-a el de vină?* Ion Țurcan a plecat la oaste. S'a despărțit greu de Ileana și a rugat-o să-l aștepte. Ea i-a răspuns „ori tu, ori Nistrul“. In lipsa lui, mama Ilenei a fost nevoită să-și dea fata la un grec bogat din sat, care făgăduise s'o ia de nevastă. Fata n'a putut trăi acolo și a dispărut. Grecul a luat bătrânei casa pentru datorii. Venind acasă, Ion Țurcan s'a 'ntâlnit întâi în câmp cu frate-său Toader, i-a cerut să-i aducă o pușcă, a'mpușcat noaptea pe grec și a plecat înapoi, fără să mai dea ochii cu altcineva. — *Lăutarii*. Doi lăutari amărâți pornesc dela țară la București să-și încerce norocul *Amicul meu Alexandru*. In clasa I gimnazială autorul a avut un coleg mult mai în vârstă (de 19 ani) care-l tiranisea și pe el și pe ceilalți colegi. La sfârșitul anului a dispărut. L-a 'ntâlnit după 15 ani tată nenorocit: i-au murit pe rând toții copiii. — *Smaranda babei*. Cum a fugit dela bărbat Smaranda, fiindcă o bătea. — *Cariera lui Nepomuc*. Un arhivar cu înclinări spre piese de teatru înnebunește. — *Călătoria*. Primejdiile călătoriilor în Dobrogea, pe când hoțea acolo Simion Licinski. — *Legea maximului*. Dușmănia dintre cârciumarul Gogu Nas-puțin din Tabaci și comandirul Anghelache pe vremea legii maximului.

Valoarea bucăților. Se poate vedea chiar numai din cuprins că unele schițe cuprind doar întâmplări banale, dar

nuvela Spirca din vol. I merită atențiune. Personajul principal e bine prins. Scriitorul ni-l înfățișează consequent în atitudinea și în planurile lui, ca pe unul care știe să urmărească pas cu pas realizarea scopului. Un caracter tare, care luptă aproape singur și cu stăpânul lui, atât de superior lui ca mijloace, dar și cu tovarășii de meserie, mai toți bețivi. Ne place aici și realizarea cu succes a vieții pescărești din deltă, plină de primejdii și nesigură, dar și a cadrului ei.

Nu-i lipsește darul descrierii. Iată, de pildă, școlari în timpul examenelor: „Ochi stinși, buze uscate, arse, fețe albe ca de ceară și sluțite de frică”. (*Examenul*). Iată o descriere a beției: „Părintele Sosoiu a descoperit că leacul cel mai bun (pentru boli) e sîngeapul de rachiu dat de dușcă pe gât. Leacul d-sale avea patru grade sau încheieturi, cum îi ziceau bursacii ¹⁾). Încheietura întâia: fața roșă-gălbuie, e foarte vorbăreț și șagalnic, — e la mijloc un pahar de rom sau de absint. A doua încheietură: fața roșie stacojie, fiind singur, e mîhnit și 'ntunecat, — pricina e că și-a 'ndoit tainul, nu vorbește de loc cu băieții și la cea dintâiu notă falsă trîntește cu camertonul în cap. A treia încheietură, cea mai grozavă, sunt trei-patru pahare peste tainul obișnuit, fața ca de mort, ochii duși în fundul capului, buzele vinete, cei mai tari de fire dintre băieți încep a tremura. În asemenea stare cântă singur și se slujește de capul vreunui băiet ca de un camerton, bătînd cu dînsul tactul în masă. În a patra 'ncheietură, fața-i neagră, pierde glasul, totul se isprăvește repede, căci adoarme”. (*Examenul*).

**Romanul
„Ovreiul”.**

Victor Crăsescu a scris și un roman, *Ovreiul*, de 264 pagini, apărut la București în tipografia Gutenberg.

¹⁾ Bursierii din semînar.

Romanul cuprinde 5 părți: I. Familia Liberman; II. Casandra; III. Isac; IV. Acasă; V. În zadar, — fiecare formată, la rândul său, din mai multe capitole.

Cuprinsul. Familia Liberman. I. În satul Gropeni, două ore până la vechia graniță a Bucovinei (cum era înainte de 1918), trăiau doi cârciumari ovrei, care-și făceau concurență, Abrum Ițic Parș și Moise Liberman. Acestuia i-a murit prima soție, dela care avusese trei copii, și luă altă soție, numită Eteli. Și dela aceasta avu copii. Dintre toți, cel mai bun era Isac, din prima căsătorie. Se jucase de mic cu copiii de țărani și se 'nvățase să ție cu creștinii. Eteli mai fusese și ea măritată și avea din prima căsătorie un băiat, care toată ziua nu sta acasă. De îndată ce s'a făcut mare, a prins patima vânătoarei. Fiindcă nu se apuca de nimic, mamă-sa l-a 'ntrebat ce are de gând. A doua zi dispăru. II. Moise pune pe argatul său Gheorghe să spele brașoveanca, fiindcă a doua zi vor pleca la oraș. III. Nevastă-sa îi aduce aminte să se ocupe la oraș și de însurătoarea lui Isac, fiindcă flăcăul împlinise 23 de ani. Tocmai intră băiatul. Fusese după lucrători. Moise îl încunoștiință că a luat la Cernăuți cu antrepriză o lucrare și va sta vreun an. Ii lăsă, în vremea asta, treburile din sat pe mâna lui. Băiatul se ducea cu gândul la munca din livada lor, unde strânsese în brațe o fată. IV. Isac era vrednic și drept și oamenii țineau la el. Când l-a 'ntrebat tată-său despre 'nsurătoare, a răspuns că nu-i grabă. *Casandra.* I. La marginea satului Gropeni, ședea un olar bătrân, moș Boboc, cu fata lui Casandra. Aveau un cal, o capră, un câine, un cocoș și o găină. Olarul era în vârstă de 60 ani. Sărac lipit pământului. Iși băgă fata slujnică la preot. II. Preoteasa începu să'nvețe pe Casandra să facă treabă. III. Preoteasa era mulțumită de noua slujnică, dar preotul se prefăcea față de preoteasă că nu-i mulțumit. IV. Aici facem cunoștință cu Tudorache Ispas, învățătorul satului tot de-o vârstă cu

preotul. Luase parte la războiul din 1877. Lui i se destăinuie preotul că ține la Casandra. Învățătorul îl sfătuie să-i dea drumul din serviciu. V. Intr'o zi, umblând după Casandra prin grădină, îl văzu un argat al său, Mocanu, care și el ținea la Casandra. Dascălul bisericii, Papuc, a povestit la cârciumă că preotul umblă după Casandra. VI. Intr'un moment de furie, preoteasa ceru preotului să nu mai țină pe Mocanu argat, iar Casandrei îi dete o palmă sdravănă, fiindcă se pierduse un cuțit. Țipetele Casandrei ajunseră până la urechia lui Mocanu. Fata ar fi plecat din serviciu, dar luase bani înainte pentru tată-său, care nu câștiga nimic. Cuțitul s'a găsit. Mocanu a făgăduit fetei că în curând are să fie mai bine. VII. Intr'o seară, pe când preoteasa lipsea, preotul încercă să se lege de Casandra, dar pe 'ntunerice se simți strâns de gât de două mâini vânjoase și-și pierdu cunoștința. VIII. Când se trezi, era în odaia lui, cu barba rasă. Tot acolo, preoteasa tunsă 'n cap. IX. Casandra a părăsit casa preotului. Preotul a dat vorbă că l-au călcat hoții. Moise Liberman trece cu brașoveanca spre Cernăuți. Opri la Boboc și învoi fata la el la adunatul fânului, cu 50 de bani pe zi și mâncare. Casandra fusese bolnavă și în toată vremea aceea, Vasile Mocanu purtase de grijă și ei și lui Boboc. Mocanu se băgase argat la cârciumarul Parș. Mocanu a povestit Casandrei cum a stat la pușcărie, fiindcă a rupt o mână și a spart capul unui stăpân, Niculescu, care nu voise să-i plătească. Isac. I. A doua zi, Casandra plecă la lucru. II. Isac cosea la rând cu lucrătorii și pe toți îi întrecea. Și pe lucrătoare le 'ntrecea, când lua grebla din mâna uneia și începea să adune fânul. Dintre toate fetele, Casandra-i plăcea mai mult. Sta ceasuri întregi între lucrătoare, numai pentru ea. Ba începuse să stea mereu pe gânduri. Toți lucrătorii înțeleseseră. Casandra se făcea că nu 'nțelege, dar și ei îi plăcea băiatul. În acest timp se băgă și Vasile Mocanu la Isac, la cosit.

IV. Isac a băgat de seamă că Mocanu ține la Casandra. Mocanu ceru pe Casandra de nevastă, dar ea nu vru. V. Boboc se 'mbolnăvi. De frică să nu moară, și să nu-și lase fata fără rost, o'ntrebă dacă n'ar vrea să ia de bărbat pe Mocanu. Fata-i răspunse că nu, dar îi vorbi de bine pe Isac. VI. Casandra plecă a doua zi la lucru. În drum îi ieși înainte Isac și amândoi tinerii își mărturisiră dragostea. Li întâlni și Vasile Mocanu, care pândea. Isac se 'ntunecă la față. Mai încolo se despărțiră, ca să nu-i vadă și altă lume împreună. Mocanu se apropie de Casandra. Era cu chef și vru s'o cuprindă. Ea fugi. Alergând, Vasile căzu într'un șanț și-și frânse un picior. Isac trimise oameni să-l aducă și-l băgă într'o odaie de argați. Casandra rămase grea cu Isac. VII. Lumea 'ncepu să vorbească. Vasile Mocanu ceru voie lui Boboc să bolească la el și se mută dela Isac. *Acasă.* I. Vasile Mocanu s'a făcut bine. O discuțiune între învățător și dascălul bisericii în casă la Boboc despre antisemitism. Învățătorul nu era antisemit. II. Vasile Mocanu iar vorbi Casandrei s'o ia de nevastă, cu toate că aflate de legătura ei cu Isac. Fata tot nu vru. El dispăru din casă, luând și pușca lui Boboc. Curând dascălul Papuc aduse vestea că cineva a'mpușcat pe Isac Liberman în picior, pe când trecea călare pe câmp. Casandra căzu în genunchi în fața icoanei. III. Boboc găsi pușca în casă, dar Vasile, care i-o luase, nu mai apăru. Casandra mărturisi tatălui său legăturile cu Isac. IV. Iar o discuție între învățător și între dascălul Papuc despre antisemitism, tot în casa lui Boboc. V. Preoteasa spune preotului despre Casandra că e'nsărcinată. VI. Boboc a orbit. VII. Isac a venit la Casandra să afle ce-i cu ea, că n'o mai văzuse de patru luni. Casandra îi face imputări că iubește pe alta, el protestează. VIII. Boboc se'mbolnăvi și muri. IX. Vasile Mocanu veni într'o noapte cu încă un tovarăș. Era Rufim, fratele vitreg al lui Isac. Mocanu și Rufim făceau contra-

bandă. Erau urmăriți și ar fi vrut să se ascundă în casa lui Boboc. Cerând apă, Casandra plecă să le aducă dela puț. Ii ieși înainte Isac, care tocmai plecase spre ea și află că Boboc murise. Isac îi spuse că Mocanu și Rufim au omorît un jandarm și acum sunt căutați peste tot. El venea anume acum la Casandra, ca să sfârșească într'un fel cu dragostea lor, dar n'a putut intra, fiindcă a văzut prin fereastră cine era înăuntru. Se'nțeleseră ca deocamdată Casandra să se'ntoarcă'n casă și să spună musafirilor să se ferească de jandarmi, iar el să vie mai târziu. Contrabandiștii plecară. X. Pe când Casandra dormea, fu deșteptată de dascălul Papuc, care-i aduse vestea că la el au venit jandarmii să caute pe contrabandiști. Casandra-l rugă să se ducă la târg să-i vândă calul și capra. El plecă, se 'ntoarse într'adevăr cu o căruță și luă animalele. După plecarea lui, Casandra se simțea mereu rău. XI. Isac n'a mai dat trei luni pe la Casandra; avea un proces mare la Dorohoi. Casandrei mereu îi era rău. Invățătorul și dascălul puneau boala pe seama morții lui Boboc. XII. Invățătorul aduse Casandrei veste că pe Rufim l-au prins, dar că Mocanu a scăpat. Intr'o noapte, acesta veni la ea și-i ceru adăpost. Afară viscolea. Ea-l primi. În casă, frig. Mocanu se repezi afară și se 'ntoarse cu pari rupți din garduri. Cum adormi, Casandra se deșteptă în sgomot de bătăi în ușă. Înțelese semnul lui Isac, dar înăuntru era Mocanu și s'ar fi luat la bătaie, ori chiar s'ar fi omorît. De aceea răspunse că nu deschide noaptea, chiar când streinul strigă că e Isac. Il pofti la ziuă. XIII. După aceea Mocanu plecă, destăinuind Casandrei că a'nțeles cine fusese la ușă. Il ajunse pe Isac din urmă și-i spuse cât ține la el Casandra. De ce o chinuește? XIV. Isac nu'nțelegea cum de nu-l primise Casandra în casă. Ziuă aceea n'a mâncat și a stat ca bolnav. Primi o telegramă că tată-său e bolnav rău la Cernăuți. Hotărî să plece, dar la 'ntoarcere va scoate din strâmtoare

pe Casandra. Ea a stat mereu la fereastră aşteptându-l. Două prietene îi aduseră vestea că Isac s'ar logodi cu o ovreică din Fălticeni. *In zadar*. I. Isac află despre Casandra că a născut şi că şi-a ucis copilul. Acum e 'nchisă la primărie şi se aşteaptă procurorul şi doctorul. II. Se duse s'o vadă. III. Cumpără pe vătăşel, tocmi şi o căruţă şi se duse noaptea la Casandra, rugând-o să fugă cu el peste graniţă. Fata nu vru. IV. Moise Liberman scăpase de boală şi venise la Gropeni. Voia să grăbească şi logodna lui Isac. Acesta tot amâna. Se schimbase la fire, de nu-l mai recunoştea. V. Isac declară că nu se mai duce la logodnă. Moise se 'nfurie şi ajunseră la bătaie. Isac fugi din casa părintească.

Lipsa de tendinţă. Dela 'nceput să prevenim cititorii că, deşi titlul ne-ar face să bănuim vreo tendinţă, vreo atitudine în chestiunea evreiască, în roman nu le găsim. Titlul nici nu redă conţinutul întreg, ci numai parte din el, după cum reiese limpede din cuprinsul romanului, expus mai sus.

E drept că în două rânduri, dascălul Papuc şi învăţătorul Ispas discută antisemitismul, dar fără legătură cu acţiunea romanului. Atât faptul acesta, cât şi celălalt că în opere literare asemenea discuţiuni nu-şi au locul, fac ca pasajele în chestiune să nu contribuie cu nimic la caracterizarea lui, ci-i scad din valoare.

Atmosfera. Dela 'nceput până la sfârşit trăim într'un sat, între săteni şi puţinii funcţionari şi negustori de acolo. Ni se descriu case şi curţi sateşti, cositul şi strânsul fânului, țăranii la biserică, felul lor de viaţă, superstiţii, etc. „Gropenii — unde se petrece acţiunea — sunt frumoşi vara când pădurea e verde, când câmpia, care începe dela marginea stângă a satului, se întinde nemărginită în faţa privitorului; atunci valuri mari, verzui şi galbene, gonite de adierile de vânt, se ridică pe lanuri. Căsuţele albe ale Gropenilor par nişte jucării, din verdele livezilor de pruni şi meri, iar cele cocoţate pe la jumătatea muntelui privesc

în vale ca niște cuiburi de rândunele. Iarna, când zăpada acoperă muntele, căsuțele sunt îngropate în troiene și numai lătratul câinilor te readuce spre sat, când ai pierdut drumul", — așa ne întâmpină autorul chiar din prima pagină. Iată acum casa unde trăia eroina romanului (în capitolul Casandra): „La marginea Gropenilor, unde șerpuește șleahul cel mare, între două mori de vânt, stătea, pe jumătate îngropată, cocioaba lui moș Boboc, olarul. Acoperișul, odată de stuf, acum nu mai era decât o grămadă de gunoiu negru și putred. Odată, împrejurul casei era ogradă, dar în vreo două-trei ierni grozave, bătrânul Boboc dete gardul pradă focului; azi un vreasc, mâne un vreasc, s'a pomenit acaretul fără curte". Atmosfera rurală o completează preotul, învățătorul, cârciumarii, vătășelul, etc.

Acțiunea. Am putea zice mai bine „acțiunile", fiindcă sunt două. Cea principală se desvoltă între Isac, Mocanu și Casandra, fiecare din cei dintâi luptând să li se împărtășească dragostea și, dac'o obțin, s'o păstreze. Cea secundară, vieața casnică a preotului și a preotesei, în casa căroră, un moment, Mocanu și Casandra au slujit. Acțiunea aceasta putea lipsi, fiindcă împrăstie interesul pentru acțiunea principală. Folosește să știm că Mocanu și Casandra au slujit împreună, fiindcă atunci a 'nceput sentimentul unuia față de cealaltă și a 'nceput ca milă pentru o fată nedreptățită de stăpân, dar de aici până la amănuntele și certurile dintre preot și preoteasă, desfășurate într'o parte însemnată din roman, suntem departe. În acțiunea secundară mai intră și dascălul, în conflict cu preotul, conflict de asemenea fără legătură cu acțiunea principală.

Eliminând inutilitățile acestea ne aflăm în fața unei acțiuni de mare interes și condusă pas cu pas cu talent. Atât din punct de vedere exterior, al relațiilor dintre personaje între ele și față de lumea înconjurătoare — să zicem din punct de vedere social —, cât și din punct de vedere in-

terior, al evoluțiunii sentimentelor de recunoștință și de iubire, — să zicem din punct de vedere psihologic. Personajele luptă și cu cei dimprejurul lor și cu ele înșile. Casandra purta recunoștință lui Mocanu, care de atâtea ori i-a scos din greutăți pe tată-său și pe ea, dar nu-l iubea și nu putea răspunde la iubirea lui. Pe Isac îl iubea, dar Isac era evreu și nu se cădea să-l iubească o creștină. La rândul său, Isac se afla în situație și mai grea. Trebuia să treacă și piedica din el însuși de a lua de nevastă o creștină și o țărancă, dar mai ales să înfrunte opoziția înverșunată a tatălui său, opoziție care la tatăl Casandrei era mai mică. Tatăl ei fiind bătrân și bolnav, nu mai dispunea de atâta putere de rezistență. Mocanu n'avea de luptat cu el însuși, dar cu Casandra și cu Isac. Casandra nu-l iubea, Isac era mai tânăr, mai frumos și mai cu stare. În schimb era evreu și pe acest teren Mocanu putea să dea lupta. Iată un pasaj privitor la starea sufletească a lui Isac (din partea cu același titlu): „Acum dorul nebun după copilă îl făcu să sufere mult. Nu voia să creadă la început și-și făcu singur muștrări. Cum? El, băiat de ovreiu, el singur ovreiu credincios, să se aprindă după o creștină, după o simplă țărancă? Dar toate muștrările, tot raționamentul său păleau în fața patimei victorioase și, cu cât căuta să scape, cu atât vârtejul îl cuprindea mai cu putere, — ca o biată pasăre ce se sbate în mrejele sale și se învâluie, tot mai mult, pierdută“.

Tocmai aceste două conflicte constituie acțiunea romanului. Ele realizează într'adevăr acțiune, mișcare, sbucium. Ele se rezolvă firesc în tragicul desnodământ al romanului. Mocanu, împins de dragostea lui să tragă cu pușca în rivalul său, trebuie să dispară, atât din cauza pedepsei ce-l aștepta, dar și din cauza refuzului fetei de a-l lua de bărbat. Fata naște în singurătate și-și omoară copilul, atât de rușine, cât și din lipsa de sprijin — și moral și material.

Băiatul încearcă o soluție, pe care o crede bună, să fugă cu fata peste graniță, dar nu-și dă seama că mama, dacă și-a ucis copilul, n'are pentru ce mai trăi. Nereușind își părăsește și el familia și satul și piere în necunoscut.

Gestul nenorocit al fetei, aducător nu numai de uciderea copilului, dar și de distrugerea lui Isac, vine ca desnodământul fatal, pe care nimic nu l-ar fi putut opri. Tatăl fetei murise, Isac lipsea din sat de vreo trei luni; învățătorul, care venea des pe la bătrânul Boboc și-l ajuta, acum era transferat în altă parte; două prietene binevoitoare veniseră la Casandra și 'n loc de vreun ajutor, i-au adus vestea neadevărată că Isac se logodește; gelozia Casandrei când a aflat că Isac ar fi sărutat altă fată; Casandra singură și fără niciun ban, — ce altceva se putea întâmpla, decât ce s'a 'ntâmpnat, când copilul a venit pe lume?

Personajele. Le putem împărți în: 1) principale, 2) secundare și 3) inutile. Principale: Casandra, Isac și Moicanu. Secundare: Moș Boboc, tatăl Casandrei; Moise Liberman și Eteli, părinții lui Isac; învățătorul Ispas, dascălul Papuc, preotul și preoteasa. Inutile: Gheorghe, argat la Moise Liberman; Sara, sora lui Isac; Mătrăgună și soția, păzitorii livezii lui Moise Liberman.

Casandra domină într'adevăr acțiunea, alături de Isac, fizicește, firavă, delicată, dar frumoasă și harnică. Plăcea repede. Sufletește, adânc iubitoare de tatăl său, devotată oamenilor și treburilor, prietenoasă, dar slabă în fața sentimentului său curat: „Ii plăcea tânărul, când glumea cu dânsa; cu toată dorința ei, nu se putea supăra pe dânsul, ba din potrivă. Dar totuși nu vroia să arate nimic din câte simțea, era prea mândră pentru aceasta și prea sfi-oasă. Ii era ciudă pe Isac pentru liniștea pe care i-o răpise; și totuși, când îl vedea că pleacă, i se strângea inima, un mare gol îi făcea în suflet și, fără să vrea, o podideau lacrimile“ (Isac).

Isac, voinic, muncitor. Intrecea pe toți. Ducea în spate saci de zeci de kilograme. Ii plăceau creștinii, citea de mic basme românești și vieți de haiduci. Autorul ni-l prezintă chiar în prima din cele cinci părți ale romanului: „Era bine făcut, cu nasul aquilin, barba mică și deasă, fața, și mai cu seamă, ochii de o seriozitate, rară la un om așa de tânăr; iar părul castaniu, buclat, încadra bine fruntea boltită, albă. Un gât puternic, rumenit de arșiță, susținea un cap mare și inteligent. Obrajii săi ardeau de o roșată sănătoasă”. Rămâne tot timpul, alături de *Casandra*, pe planul întâiu al acțiunii.

Mocanu, țăran încă nedomesticit, nesuferind vorbele aspre ori rele, muncind fără preget, dar așteptându-se la tratamentul și răsplata meritată, nu suferea nedreptatea și împilarea celor slabi. Nu-și poate mistui focul iubirii, decât apucându-se de contrabande, și-și pustiește vieța.

Personaje secundare: *Olarul Boboc*, tatăl *Casandrei*, neputincios la treabă. Aproape maniac religios, umblă pe la toate hramurile și-și risipește micul lui venit. N'are cu ce să-și crească bine fata și o lasă prea de mică să-și câștige singură existența. *Moise Liberman*, tipul negustorului obsedat de bunul mers al afacerilor. N'are vreme să se ocupe și de copii. Află de legăturile fiului său cu *Casandra*, când nu mai putea face nimic. Și atunci, violență, bătaie, iar, după ele, nenorocirea și a lui și a familiei și a băiatului. *Etel*i are un rol prea șters. Stătea de-o-parte, fiindcă nu-i era băiatului mamă bună, n'avea curaj să se amestece prea mult. *Invățătorul Ispas*, suflet bun, dar teoretician și fără inițiativă. *Preotul* și *preoteasa*, imorali, dar amarnic de răi. Ocupă în roman loc important.

Personaje inutile: *Gheorghe*, argatul lui *Moise Liberman*. Apare ca să vorbească cu stăpânul despre treburile curții, la începutul romanului. Putea foarte bine lipsi. *Sara*, sora lui *Isac*, apare la începutul romanului și la sfârșit, în două

scurte convorbiri cu frate-său Isac, dar nu în legătură cu acțiunea principală. Putea și ea lipsi. *Bătrânii Mătrăgună* păzesc casa din livada cu fân, face demâncare lucrătorilor, — și atât!

Proceduri, stil, limbă. Scriitorul recurge la narațiuni, descrieri și dialoguri. Narațiunile predomină. Descrierile vin în rândul al doilea și sunt de două feluri: descrieri de exterior și descrieri sufletești, cele din urmă mai dese decât cele dintâiu.

Stilul romanului e uniform, deși personajele se deosebesc oarecum între ele ca ocupații și nici n'au același grad de cultură. Ne-am fi așteptat ca stilul să se fi resimțit și el de această deosebire.

Din punct de vedere al limbii într'adevăr că Moise Liberman și Eteli se resimt de felul de a vorbi românește al evreilor.

Tema. Dacă romanul n'are tendință, în schimb nu-i lipsește o temă foarte interesantă: dragostea în conflict cu convențiunile sociale, religioase și naționale. În viață, și'n literatură, uneori triumfă, alte ori nu. Aici n'a triumfat. Eroii n'au fost destul de pregătiți, ca să-și apere curatul și sincerul lor sentiment, și au căzut târînd în căderea lor și familia lui Moise Liberman. Nu știm cum s'ar fi prezentat tema, dacă și Casandra ar fi avut familie până la sfârșitul romanului, bătrânul Boboc, singurul membru din familia ei, stingându-se înainte de încheierea acțiunii.

Tema este veche, de când lumea. Au tratat-o scriitorii tuturor timpurilor și tuturor neamurilor, dar nu se'nvechește. În romanul de față ea se prezintă mai greu de rezolvat, fiindcă iubirea luptă nu numai cu convențiunile sociale, ca de obicei, ci și, în același timp, cu cele religioase și naționale. Cum oare trebuie rezolvată? A rezolvat-o bine scriitorul, se putea și altfel rezolva? Stăm pe gânduri, ne

frământăm și după lectura cărții. Operele care dau cititorului de gândit au valoare ¹⁾).

1) *Grigore Crețu-Crețescu* (1853—1933). Despre origina basarabeană a acestuia a scris în *Viața Basarabiei* (1941) Neculai V. Coban, comunicându-ne și câteva date biografice.

Crețescu s'a născut la Măcrești în județul Cahul. A'nvățat școala primară la Tomai sau Congaz, fiindcă în satul său nu era școală. De acolo a trecut la seminarul din Ismail în 1867. În 1873 s'a 'nscris la liceul Sf. Sava din București. A urmat apoi dreptul tot în București, fiind coleg cu Moise Pacu și Alex. Șonțu. Dela aceștia, N. V. Coban, a aflat că scriitorul trăia din lecții particulare, dar și din munca de hamal în gară: „Nu odată l-am văzut pe Crețescu — povestește Al. Șonțu — despărțindu-se de cursurile și de caietele lui, împachetându-și în hârtie de ziar îmbrăcămintea de hamal și plecând abătut pe drumul robotirii lui, la orele când soseau în gară trenurile de călători”. Și-a luat licența în drept (1879). A fost apoi magistrat rând pe rând la Târgoviște, Buzău, Hârșova, Tulcea. În 1886 a părăsit magistratura din cauza unui conflict cu prefectul de pe atunci al județului Tulcea și s'a stabilit avocat la Galați, unde a și murit.

Ca student în București lua parte la ședințele literare ale poetului Macedonski. A și colaborat la revista acestuia, *Literatorul*, după cum a colaborat și la o revistă a lui Al. Șonțu, *Tinerimea Română*.

La Galați s'a 'mprietenit cu Jean Bart. Se simțea însă mai bine într'un cerc „Prutul”, din care făcea parte și Moise Pacu și care păstra legăturile cu Basarabia și întreținea în ziare locale interesul pentru această provincie.

Coban citează titlurile următoarelor opere:

1. Pițigoi și Mălăieș, 1880.

2. O'ntâmplare din viața lui Moș Trohin Crețu, unchiul meu, 1881.

3. Butuc, roman, 1882.

4. Suzana din Șerbănești, 1883.

5. Pastoi.

6. Școlarii.

7. Direptatea divină.

8. Simion Cocian.

9. Dela 1848.

10. Dascălul Ionichie.

11. Cântececele mele.

Bucățile de sub n-rele 5—11 le califică „mici poeme în proză între 1883 și 1892”.

În bibliotecile din București se găsesc numai: 1) „*Cântececele mele*, mici poeme în proză, Galați, 1891”, (55 pag.).

Mici bucăți cu inspirații fugitive. Sub două din ele găsim data 1881, sub alta 1884.

Atmosferă de simpatie pentru copii săraci și țărani. 2) „*Dela 1848*, schiță, Galați, 1915”. O amintire din satul Șocariciu, județul Ialomița, pe vremea revoluției. Simpatie pentru revoluționari. Cât timp revoluționarii au fost stăpâni pe situație, subprefectul cel nou, Tache Porumbaru, vorbea frumos țăranilor despre drepturile lor. Îndată ce revoluționarii au fost înfrânți, suprefectul cel vechiu a dat ordin ca 80 de care să pornească din sat spre Ianca, (jud Brăila) la dispoziția armatelor rusești.

CAPITOLUL IX

ZAMFIR ARBURE 1868—1933

Nici despre Arbore nu s'a scris, afară de câteva notițe în revistele Cuvântul liber și Viața Basarabiei. Găsim, în schimb, numeroase date biografice în scrierile lui, unde caracterul memorialistic abundă. Cu acest material și cu informațiunile obținute dela talentata noastră pictoriță, d-na Nina Arbure, fiica scriitorului și fosta mea elevă în liceu, vom încerca să constituim o biografie.

Vieța. Spune el în prefața volumului În temniță, următoarele: „Familia mea e o veche familie, străbunii mei din ambele părți sunt boieri din Moldova: Grigore Arbure și Zamfirache Ralli. Cel dintâiu a murit în Moldova, iar cel din urmă a emigrat în suita lui Petriceicu Vodă la 1673, împreună cu Hasdeii, în Polonia, apoi, întorcându-se iarăși în țară, s'a stabilit în Basarabia, unde a și murit”. Despre părinți spune: „Părinții mei sunt români din Basarabia” și „Părintele meu, Constantin Arbure, a servit în husari sub împăratul Nicolae I”. Mai departe (pag. 79) ne spune că părinții sunt îngropați în curtea bisericii Râșcanu de lângă Chișinău. Despre o soră a lui spune că era măritată cu un general în Caucaz și despre alta că se găsea atunci (1868) la o mătușă a lui, Elena Stârcea, la Cernăuți. Familia Stârcea avea moșie

la Crasna în Bucovina (pag. 167). Din cartea Boierimea Moldovei (actele comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia, publicate de G. Bezviconi) aflăm că Zamfirache Ralli era deputat al nobilimii și proprietar al mai multor moșii în ținutul Orhei: Dolna cu 75 de curți de săteni, Tânjălești și Soltănești cu 70, jumătate din Vărzărești cu 70, părți din Găureni cu 20 și 188 de suflete de țigani. Din „Insemnările” adăugate de editorul volumului aflăm că fiul lui Zamfirache Ralli, anume Constantin, a fost adoptat de bunicul său D. Arbure. De atunci urmașii s’au numit Ralli-Arbure, ori numai Arbure.

Scriitorul s’a născut la Cernăuți, — ne spune în prefața volumului În temniță. La vârsta de 4 ani se găsea cu părinții la Chișinău. La vârsta de 9 ani i-au murit părinții și rudele l-au instalat la internatul liceului din localitate. Sfârșitul liceului l-a urmat ca elev particular la Nicolaev, apoi a trecut bacalaureatul la Moscova în 1867. Diploma se află în păstrarea d-nei Nina Arbure. Din ea rezultă notele următoare (notele mergeau dela 1 la 5, 1 fiind cea mai rea și 5 cea mai bună): Religia 5, Limba rusă 4, Istoria 5, Matematica 4, Algebra 4, Germana 5; Desemn, Caligrafie, Canto și Gimnastica. 4. Ii plăcea să umble pe la țară. Povestește aceasta prietenul său A. Frunză în Viața Basarabiei din 1936, citându-i chiar cuvintele: „Ne opream uneori și ne stabileam, ca țăgarii lui Pușchin, când pe malul unui pârâu sub o salcie, când într’o colibă părăsită și acolo petreceam zile ’ntregi, făcându-ne singuri mâncarea”.

Încă din școală simpatiza cu mișcarea revoluționară rusească. În genere, tot tineretul din școli manifesta asemenea simpatie, fiindcă, la acea epocă, mișcarea se afla numai în forma ei teoretică și reprezentată prin scriitori ruși de seamă, mai ales prin critici rămași celebri. Libertatea de cugetare și de acțiune cerută de aceștia atrăgea, în mod firesc, tineretul. Pe-de-altă parte, școlile nu știau

să se facă simpatice, — și nici profesorii. Metoda rece și aspră a acestora depărtau tineretul. Iată și un pasaj din Z. Arbure (cap. Moartea lui Neciaeff din cartea *In exil*): „În zadar, profesorii ruși ne învățau istoria, falsificând-o, pentru a ne ascunde groaznicul trecut, pentru a ne convinge că noi toți românii din Basarabia, caucazienii din Caucaz, polonii din Polonia, rutenii din Ucraina suntem ruși, suntem muscali, — degeaba se sileau ei ca noi să uităm limba noastră maternă și să 'nvățăm a vorbi și a cugeta muscălește, de geaba se sileau a ne ascunde adevărul, căci, cu cât adevărul ni se ascundea în școală, cu atât mai avizi, mai curagioși deveneam intrând în viață. Fructul oprit fiind mai gustos, noi tinerii, în contra voinței dascălilor noștri, mereu-mereu ne adăpam la izvorul cărților oprite, la propaganda ideilor contrarii regimului absolutist. Ca tineri eram plini de iubire pentru popor, pentru limba neamului din care făceam parte și fiecare din noi, intrând în viață, jura că, la rândul său, va deveni martir“, — *In Exil*, cap. Moartea lui Neciaeff.

La apropierea lui Z. A. de atmosfera revoluționară a contribuit și faptul că a rămas de mic orfan și a fost lipsit de căldura și blândețea căminului familiar. Dela 9 ani și-a trăit viața între zidurile triste ale internatelor. A avut rude, dar cu rudele, oricât de bune și blânde ar fi fost, se 'ntâlnea mai rar. Rudele însă desaprobau atitudinea lui de frondă, deși tinerească și, astfel, îl depărtau de ele.

Scriitorul se apropia în schimb de mișcarea intelectuală, care începuse încă de pe atunci să vină în conflict cu autoritățile școlare și administrative. Ajunse în anul al III de medicină la Petersburg. Tocmai atunci un nou regulament universitar a înăsprit dispozițiunile existente. S'a luat studenților dreptul: 1) de întrunire, 2) de a-și crea case de ajutor mutual, 3) de a organiza biblioteci. Studenții au început agitații și între ei se afla și Z. A. S'a și dus la Mos-

cova, să stabilească înțelegere cu colegii de acolo. S'a organizat un comitet în 1869, din care a făcut parte și el. Acest comitet s'a transformat în partid revoluționar, având ca program: 1) Libertatea cuvântului, 2) a tiparului, 3) a conștiinței, 4) a limbilor naționale. Comitetul a lucrat vreo 4—5 luni, după care timp, fiind descoperit, membrii săi au fost închiși. O mătușă a lui Z. A., Zoe Botezat, stabilită la Viena, aflând despre închiderea nepotului său, a scris în Basarabia lui C. Moruzi să se intereseze. Acesta având treburi la Petersburg și relațiuni în cercurile înalte rusești i-a obținut liberarea până la judecată. Tânărul a venit la Chișinău la rude. Intre timp s'a descoperit că un student care atentase la viața țarului Alexandru II locuise în aceeași casă cu el și, pentru acest motiv, a fost din nou închis (9 Aprilie 1866) și anume la Petropawlowsk lângă Petersburg. A stat 2 ani și 8 luni, după care a fost deportat în Siberia pe timp nelimitat. De acolo a fugit în Elveția, prin Rusia, Basarabia, Bucovina (Cernăuți) și Viena, după doi ani și șapte luni de închisori și deportare.

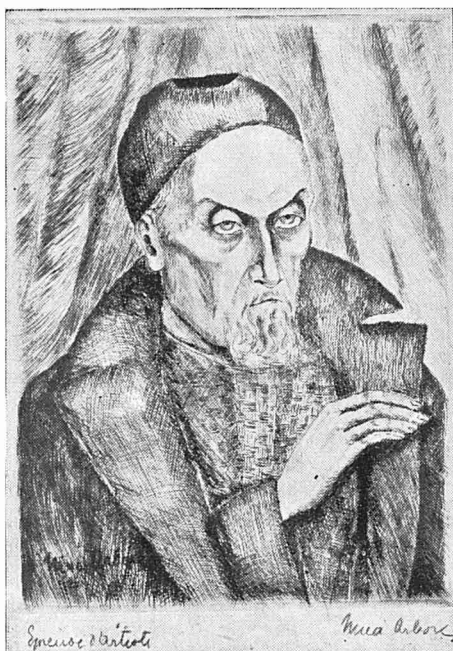
In Elveția. În închisoare și în exil a contractat un groaznic reumatism. Primele luni petrecute în Elveția le-a 'ntrebuintat să se caute. A intrat într'un spital. Acolo s'a 'mprietenit cu studenți în medicină, care l-au ajutat să se înscrie la Facultatea lor, unde a fost primit în anul IV. La Zürich a trăit tot între revoluționari ruși, luând parte activă la acțiunea lor, cumpărând, cu alții, o mică tipografie, scriind și tipărind ziare și broșuri de propagandă, pe care le expedia în Rusia prin România. De multe ori, ca să poată păstra secretul, culegea singur literele.

In România. Intre timp se căsătorise, avea copii și s'a hotărât să se stabilească în România. Era pe vremea războiului din 1877—78. Prin München, Viena, Lemberg, Cernăuți și Suceava a ajuns la Iași, și de acolo la București. Și-a stabilit familia la Ploiești. Nici aici însă n'a 'ncetaț

propaganda revoluționară și a continuat să desfacă broșuri prin librării, folosindu-se de faptul că se aflau atunci mulți ofițeri și soldați ruși în țară. Serviciul secret rusesc a descoperit origina propagandei și Z. A. a fost dat în urmărire. L-a scăpat prefectul român de poliție Radu Mihai, trimițându-l la Pitești, ca să i se piardă urma. De acolo prin Târgoviște a ajuns la Ploiești, instalându-se în vecinătate la moșia unui prieten și putând să-și viziteze familia. În 1881 a fost recunoscut cetățean român. Prin 1893—1897 a fost greu bolnav. Opera-i „În temniță” o 'ncepe astfel' „Sfârșitul vieții mi se apropie. Acest sfârșit îl văd deja ca prin ceață, văd uneori cimitirul dela Sf. Vineri, când trenul se apropie de gara de Nord. Sunt patru ani de când am intrat în faza unei existențe dureroase de om bolnav; oamenii din lumea sănătoasă m'au uitat încetul cu încetul”, și în altă parte „Sunt la marginea mormântului” (pag. 39). Tocmai în starea această sufletească a scris volumul *În temniță*.

A fost numit de Nicolae Filipescu șeful serviciului statistic al Primăriei, pe care l-a organizat în spirit modern, luând contact cu serviciile similare existente din străinătate. A fost sărbătorit ca părinte al statisticei românești. Și-a dat demisia în 1920, când a fost ales senator. A predat limba rusească la Școala de războiu. A predat limba rusească principelui moștenitor Ferdinand, viitorului rege al României. De asemenea maiorului Al. Averescu, viitorului mareșal.

Z. A. și Basarabia. N'a uitat că era din Basarabia nicio dată și Basarabenii știau aceasta. I se adresau ori-de-câte-ori interesele provinciei o cereau. În 1905, I. Pelivan, naționalist basarabean, îi scrie cerându-i sprijin pentru ridicarea culturală a românilor de dincolo de Prut. El îi răspunde călduros promițând să le stea la dispoziție în deosebi cu cărți românești gratis (*Viața Basarabiei*, 1936). Tot

ZAMFIR ARBURE

1868—1933

După un desen de Nina
Arbure, fiica scriitorului.

atunci a trimis 100 de revolve, dar au fost prinse la Prut și confiscate. I le-a înapoiat ministrul de atunci al finanțelor Tache Ionescu (idem). Partidul național din Basarabia l-a rugat tot atunci să scrie pentru țărani moldoveni o broșură, unde să-i lămurească despre războiul cu Japonia și despre revoluția iscată. El a scris-o cu titlul „Către țărani moldoveni din Basarabia” (1906). A spus acolo că autoritățile cu marii fabricanți și cu marii negustori au pornit războiul cu Japonia ca să cucerească Manciuria, dar l-au pierdut. De aceea norodul rusesc s'a răsculat și a omorât pe doi miniștri Plehve și Siniaghin. A cerut țărului reforme, dar acesta a pus armata să tragă cu tunul.

În 1914—1916, în vremea războiului mondial, a scris numeroase broșuri, ca să arate dreptul basarabenilor de a fi liberi și de a se uni cu ceilalți români.

Firea. În lume se înfățișa tăcut, retras, misantrop. În scrieri, pesimist. În familie, însă, și între prietenii cei buni era deschis și vesel. Pesimismul lui era literar, nu firesc. Suflet larg. Citează odată, în volumul său *În temniță* (pag. 40—41) din Heine o apologie a iubirii și adaugă: „Da, iubirea neamului tău, iubirea omenirii nenorocite, iubirea lumii viețuitoare, zic eu”.

Firea lui sentimentală și idealistă ne-o descrie în capitolul *Tipografia* din opera *În Exil*, când vorbește despre nepotrivirea dintre el și alt revoluționar Săgin:

„Om practic, foarte activ, dânsul privea cauza cea mare, pentru care cu toții lucram, ca o operație comercială și, în orice pas, în orice acțiune a noastră, nu vedea decât partea pur materială a afacerii. Sufletul afacerii, partea esențială, pentru dânsul trecea nepricepută. Această insuficiență morală, acest spirit speculator, acest sânge rece de a calcula, atunci când fiecare cifră era ființă vie, oameni care sufăr, care se jertfesc, mă revolta pe mine, om sentimental. Eu nu puteam lua parte la acest fel de arit-

metică, nu puteam rămânea nepăsător văzând cum se fac socotelile de izbândă într'o afacere plină de 'drame sociale'.

Scrieri.

A început prin a scrie în limba rusească, după cum făcuse și B. P. Hasdeu, dar, în deosebire de acela, le-a și publicat. A scris broșuri de propagandă în favoarea ideilor revoluționare. Una „Către revoluționarii ruși“, alta „Istoria comunei din Paris“, prin 1873—1874, iar pe vremea războiului nostru din 1877—78 a scris „Bașbuzucii din Petersburg“, nume sub care înțelegea autoritățile rusești.

În românește are de asemenea numeroase broșuri de propagandă. Una pentru țăranii români din Basarabia, am citat-o. Altele „Despre calomnie...“ (1892), „Darwin și darwinism“ (1893), „Nihiliștii“ (1895), „Boris Sarafof și Macedonia“ (1901), „Transilvania și Bucovina“ (1914), „Autonomia sau Anexarea“ (1914), „Liberarea Basarabiei“ (1915), „Ukraina și România“ (1916).

Cartea care l-a făcut cunoscut și l-a împus este „Basarabia în secolul al XIX“ de 790 pag., cea mai completă prezentare a provinciei de peste Prut până în 1898, când s'a publicat. Este un studiu geografic și etnografic, dar și cu unele părți pur literare ca cele din capitolul Moravurile popoarelor din Basarabia. Merită atențiune caracterizarea românului basarabean ca fizic și ca fire. Apoi descrierea locuinței țărănești și a felului de construcție, a îmbrăcăminteii, a obiceiurilor dela naștere și dela căsătorie (aici introduce orații de nuntă din Petricani și din Nisporeni). Descrie și obiceiuri dela înmormântare, publică de asemenea numeroase poezii populare. Nu se mai publicaseră poezii populare basarabene dela V. Alecsandri (1866).

Scrierile lui pur literare sunt „In Exil“, și „Temniță și exil“, apărute în același an, cea dintâi la Craiova, cea de-a doua la R.-Sărat, și cuprinzând amintiri din viața lui în Rusia și Elveția. Cea de a doua a apărut în ediția II, la Craiova, cu titlul „In temniță“, în Biblioteca de popularizare (un fragment din cea dintâi a apărut după moartea lui sub titlul „In pușcăria Petropawlowsk“ în colecția Pagini alese).

In exil. Cuprinsul. In loc de prefață. I. *Nihilismul.* Numirea de nihilism s'a dat întâi filosofiei lui Davide Hume (sec. XVIII) care recunoștea existența fenomenului, dar nega existența ființei. Denumirea de nihilisti a dat-o apoi scriitorul rus Turgheneff revoluționarilor ruși dintre 1863 și 1873, dar fără dreptate, fiindcă aceia n'au fost nihilisti în înțelesul lui Hume. De altfel Turgheneff și-a recunoscut mai târziu greșala. Mai bine a înțeles pe revoluționarii dintre 1863 și 1873 alt scriitor rus Al. Herzen. „Acest nihilism nu e niciun fel de organizație, niciun fel de complot, ci o convicțiune, un mod de a privi lucrurile. Convingerea liberă nu provine decât din știință... In știință și cărți am găsit noi o patrie“. II. Se caracterizează secolul XIX ca Secolul cercetărilor științifice de toate felurile. In filosofie, el a creat pozitivismul. Dar nici știința, nici filosofia secolului XIX nu mai mulțumesc pe om. El își caută acum mulțumirea în unirea internațională. Secolul XX devine secolul cercetărilor universale și al compătimirii generale; iar omul se leagă de restul omenirii nu atât prin cunoștințe, cât prin activitate.

Urmează cuprinsul însuși: I. *Procesul conspirațiunii Neciaeff.* După doi ani și șapte luni de închisoare în Rusia (în cetățuia Petro-Pavloskaia, de lângă Petrograd) scriitorul s'a stabilit la Zürich în Elveția. Suferea de reumatism la un picior și de nervi. S'a arătat d-rului Birmer, care l-a trimis la spital. După ce s'a făcut sănătos, s'a

'nscris în anul IV la Academia de medicină de acolo, unde a făcut cunoștință cu alți trei studenți, refugiați și ei din Rusia. Se povestește cum au putut fugi aceștia. Ca să se vindece și mai bine de reumatism, autorul s'a stabilit la Arona în Italia. Acolo a citit în ziare desbaterile din Rusia ale procesului, în care și el era implicat. Câțiva studenți, între care și autorul, formaseră un comitet revoluționar. Între ei se afla și un director de școală primară particulară, Neciaeff. Comitetul a fost descoperit, studenții, câți se aflau în Rusia, au fost închiși. Neciaeff a scăpat. Acesta era un ambițios. Se da drept președinte al comitetului și falsifica acte, pentru a dovedi că este împuternicit de revoluționarii ruși din străinătate. Fiind surprins de un tovarăș Ivanoff, a organizat o cabală contra acestuia, învinuindu-l de spionaj, și l-a ucis. După aceasta a fugit definitiv din Rusia. Faptele s'au descoperit, s'a deschis proces tuturor care avuseseră legături cu studenții revoluționari și mare parte au fost condamnați la exil în Siberia. II. *Mihail Bacunin*. Se expun ideile vestitului revoluționar rus și se povestesc câteva fapte din viața lui. Autorul l-a cunoscut în Elveția. III. *Extrădarea lui Neciaeff*. Guvernul rus a cerut celui elvețian extrădarea lui Neciaeff, ca ucigaș de drept comun. I s'a aprobat. IV. *La granița Basarabiei*. Din Elveția, prin Bavaria, Austria, autorul a ajuns la Cernăuți și de acolo la Iași, unde avea un prieten, Eugeniu Lupu. Acolo a sosit și Gheorghe F. Sdanovici, delegatul socialiștilor din Moscova, și împreună au trecut în Rusia prin Sculeni broșuri revoluționare sosite din Elveția. V. *Moartea lui Neciaef*. Dela Iași, autorul s'a 'ntors la Zürich și a aflat că în momentul predării lui Neciaeff jandarmilor ruși de către poliția elvețiană, câțiva studenți s'au rezezit asupra jandarmilor, ca să-l scape, dar n'au izbutit. În Rusia, Neciaeff a fost închis la Petro-Pavloskaia, unde, în 1881, după patru ani, s'a spân-

zurat. VI. *Reorganizarea partidului nihilist*. După desrobirea țăranilor de către împăratul Alexandru II se formă o pătură intelectuală, din care ieșiră mulți scriitori de valoare (Tolstoi, Dostoiewsky, etc.). Studenții organizează școale de adulți. Guvernul opri mișcarea studenților, desființă școalele de adulți și atunci mișcarea se transformă în mișcare secretă. Parte din adepți se organizează însă în grupare social-democrată, după modelul Germaniei, și lucrară tot pe față, atât cât îngăduia guvernul. Puneau preț pe cuvântul tipărit și chemau la studiu pe toți tinerii, spunându-le ca, întâi, să cerceteze starea și nevoile Rusiei și apoi să lucreze. Ceilalți lucrară în secret și porniră în popor, ascunzându-se sub înfățișarea de lucrători, meseriași și muncitori. Publicau și două ziare: *Obșcina* (comuna) și *Rabotnic* (lucrătorul). Mulți tineri au plecat la studii în străinătate, de frica autorităților, și mai ales multe fete, căroră nu li se permitea să nvețe la universități. La Zürich să găseau, în 1873, un număr de 164 de studente din Rusia. Cu ele veneau adesea și familiile lor. La întoarcere duceau în Rusia ideile revoluționare. VII. *In popor!* Tinerețul din Rusia, fete și băieți, au plecat în popor, ca medici, moașe, profesori, profesoare, tâmplari, fierari, cismari, lucrători de fabrică și de uzină, firește după ce s'au pregătit fiecare în specialitatea respectivă. VIII. *Tipografia secretă*. Aflăm aci despre întemeierea unei tipografii secrete la Zürich, pentru tipărirea de cărți revoluționare. Cu acest prilej, autorul s'a despărțit de Bacuniști și s'a stabilit la Geneva, întemeiând cu alți doi prieteni, altă tipografie. IX. *N. Jucowsky*. Acolo a cunoscut pe revoluționarul rus N. Jukowsky, fugit din Rusia încă dela 1862. Era un învățat. Ni se expun ideile lui politice. X. *Atentatul contra spionului și arestarea mea*. Intr'o zi, pe când se afla la Berna într'un restaurant, a fost găsit de doi jandarmi elvețieni și dus la închisoare. Era acuzat că se dusesese în Berna, ca să omoare

pe un supus rus Stempkowsky, aflat acolo, și pe ambasadorul Rusiei, Gorceacoff. S'a dovedit, într'o săptămână, nevinovăția lui și a fost liberat. XI. *Iarăși la hotarele Basarabiei*. Chemat la Iași de Sdanovici, ca să aducă și cărți, a plecat. Și-a 'ndeplinit rolul și s'a 'ntors la Geneva. XII. *Doctorul Zubcu-Codreanu. Românii din Basarabia*. Aflăm biografia și activitatea de revoluționar a doctorandului în medicină la universitatea din Petersburg, N. Zubcu-Codreanu, de fel din satul Nisporeni, județul Chișinău. „Seri întregi, dânsul îmi povestea mereu-mereu despre satul său natal Nisporeni, despre poporul nostru român din Basarabia, despre viața plugarului nevoiaș, despre starea economică de altă dată a răzășilor, precum și despre ruina lor și mizeria din timpurile de acum” (1870—1880). Se lupta pentru luminarea românilor din Basarabia și i se părea că revoluționarii din Rusia, români de origine, nu se ocupă de ei. Iată ce scria autorului: „In Basarabia noastră avem peste un milion de români și noi cu tine nimic n'am făcut încă pentru poporul nostru. Un român ca tine a scris o mulțime de broșuri pentru poporul rus, editezi un ziar rus pentru poporul rus, ai scris cărți groase în limba rusă, dar nimic, absolut nimic pentru românii din Basarabia. Nu crezi oare că suntem culpabili de a fi uitat poporul nostru?! Nu crezi oare că, împinși de a dărâma imperiul rus, am pierdut din vedere și nu ne ocupăm de loc pentru a pregăti pe românii din Basarabia, de a se folosi de izbânda noastră?”. XIII. *Arestarea revoluționarului din Moscova*. Descoperindu-se un depozit de arme al revoluționarilor, un grup dintre ei au fost condamnați la muncă silnică, ori la deportarea în Siberia. XIV. *Femeia nihilistă*. Ni se vorbește despre câteva fete și femei revoluționare, a căror activitate autorul a cunoscut-o. XV. *Lucrătorul Alexeeff*. Ca să ne arate rolul lucrătorilor în mișcarea revoluționară, autorul povestește activitatea unuia dintre ei, care, în fața judecătorilor, a

descriș fără frică, vieața nenorocită a muncitorilor din fabrici. XVI. *Vera Zasulici*. I se consacră un capitol special, fiindcă s'a distins printre revoluționare. A avut curajul să'mpuște pe prefectul de poliție din Petersburg, generalul Trepoff, care schingiua pe arestații politici. XVII. *Procesul celor 193*. Au fost dați în judecată 193 de socialiști, din vreo 700, câți fuseseră închiși. Au fost condamnați 20 la muncă silnică în Siberia, iar 173 achitați, totuși aceștia n'au fost liberați de administrație, ci expediați în exil. XVIII. *Lasciate ogni speranza*. Guvernul a renunțat apoi de a mai trimite în Siberia pe condamnații politici, ci le-a făcut niște groasnice închisori speciale, unde mulți înebuneau ori mureau de oftică. XIX. *Teroriștii*. Văzându-se împiedicați de a-și propovădui ideile în popor, revoluționarii au părăsit acțiunea și au recurs la teroare. Astfel în 1881 a fost ucis țarul Alexandru II. Cap. XX. *Plecarea mea din Geneva*. Autorul aflat la Geneva, ne mai având acum niciun rol, fiindcă broșurile scrise și tipărite de el nu mai erau necesare, s'a decis să se stabilească în România și să pregătească un viitor copiilor, fiind căsătorit. Il atrăgea și războiul din 1877—78, când armatele rusești se aflau în România și putea, deci, să facă propagandă printre soldați, — ruși și basarabeni. La București se'ntâlni cu Zubcu-Codreanu și se 'mprietenii cu internul de spital, mai târziu doctorul C. Stănceanu. A vândut multe cărți și broșuri prin librăriile din București. Le cumpărau pe capete ofițerii și soldații ruși. Fiind descoperit, era să fie prins de poliția militară rusească, dar autoritățile românești l-au făcut scăpat, îndemnându-l să plece din București. XXI. *Moartea d-rului Zubcu Codreanu*. Acesta a murit la Curtea-de-Argeș, la 31 Decembrie 1879. Autorul s'a stabilit la Ploiești, unde-i era familia. XXII. *Iarăși la hotarele Basarabiei*. De acolo s'a dus la Galați și a expediat cărți în Basarabia, ba și o mașină tipografică, desfăcând-o în bucăți și dând-o ca mașină agri-

colă, împreună cu alte mașini agricole. XXIII. *Concluziune.* Compătimiți pe cei ce suferă, după cuvintele Mântuitorului: „Aceasta este porunca mea, ca să vă iubiți unul pe altul, precum eu v'am iubit pre toți. Mai mare dragoste decât aceasta, nimeni nu are, ca să-și pună cineva viața sa pentru semenii săi”.

Caracterul scrierii. Ne găsim în fața unor memorii istorice, care povestesc opt ani din mișcarea revoluționară rusească, atât pe pământul Rusiei, cât și pe al Elveției. Memorii, însă, nu ale unui spectator, ci ale unui părtaș la faptele povestite. Prin aceasta valoarea istorică a lor scade, dar crește în schimb cea literară. E vorba de două forțe în luptă, cea oficială și cea revoluționară. Autorul luând vădit și fățiș partea acesteia din urmă, firește că nu povestește faptele cum au fost, ci cum le-a văzut, înțeles și simțit el. Iată ce rău vorbește despre Rusia și oamenii ei politici:

„Rusia, precum știu bine Românii, niciodată n'a ținut la cuvântul său de onoare. Oamenii politici ai Rusiei, diplomații săi, tiranii săi, puțin se sinchisesc de cuvântul lor de onoare, râzând cu cinismul caracteristic omului semi-sălbatic, în vinele căruia curge sânge mongol, de omul civilizat care crede și ține serios la cuvântul său de onoare. Românii nu pot uita odioasa călcare a cuvântului de onoare de către împăratul Alexandru II, care, ca aliat al regelui ¹⁾ Carol, în războiul dela 1877—78, s'a obligat de a apăra integritatea solului României și apoi, după biruința dela Plevna, ne-a răpit Basarabia de Sud”. — cap. Moartea lui Neciaeff.

Acest subiectivism dă operei caracterul literar. Firește că, și din punct de vedere istoric, materialul prezentat folosește pentru unul din punctele de vedere al evenimentelor. Din confruntarea lui cu materialul care înfățișează celălalt

¹⁾ Pe atunci numai domnitor.

punct de vedere și cu materialul oferit de cei desinteresăți, va reieși adevărul istoric.

Aflăm informațiuni despre starea lucrurilor din două țări, și în parte dintr'a treia: Rusia, Elveția, România. Este impresionantă antiteza dintre o țară atât de mică, cu libertăți atât de mari, și una atât de mare și înfățișată ca o imensă pușcărie pentru intelectuali și, în deosebi, pentru cei tineri.

Informațiunile cresc în bogăție când se referă la însăși mișcarea revoluționară. Cititorul învață în-de-ajuns despre aceste evenimente care au sguduit un stat atât de puternic, ca Rusia, și care au dus la uciderea țarului Alexandru al II-lea. Va fi adânc emoționat despre soarta acestui monarch, care în tinerețe s'a interesat de aproape de nemulțumirile din împărăție și a citit cărțile revoluționare, care a desrobît țărănimea în 1861 și care apoi a înăbușit în sânge revoluțiunea polonă din 1863 și a tolerat cruzimile ne mai pomenite, povestite de autor în cartea de față.

Elementul literar. Realismul crud, sub care izbutește autorul să înfățișeze faptele și întâmplările, ridică valoarea literară a cărții. Sufletele pline de misticism ale revoluționarilor le-a cunoscut atât de aproape, elementele lor esențiale au trăit și în sufletul lui. Autorul a dispus de material îndestulător, ca să le prezinte interesant. Și-l prezintă cu o profundă sinceritate și căldură puternică. Ne emoționează, în capitolul „În popor”, însușirile superioare, cerute de el cui vrea să se ducă la țară, ca să lumineze mulțimea. El vorbește de socialiști și de propaganda lor revoluționară, dar însușirile acelea trebuie oricărui propagandist, în orice țară și mediu, iar căldura și sinceritatea, care le'nvăluie, le fac simpatice oricui. Tot acolo, următorul îndemn patetic tânărului intelectual:

„Du-te în popor! Du-te la fabrică, la uzină, du-te la sate

și prin tine însuși convinge-te că acolo, ca pe frontispiciul iadului lui Dante, stă scris: lasciate ogni speranza voi ch'entrate! Du-te acolo ca să te convingi cu ochii tăi proprii cine produce și cum se creiază toate bunurile vieții privilegiate și cum, apoi, acela care produce tot și toate moare de foame și de mizerie, fiindcă partea sa e răpită în folosul celor care nu fac decât să consume, mereu să consume! Du-te acolo ca să auzi cu propriile tale urechi povestea monotonă și lugubră, ca cântecele de înmormântare, a vieții poporului muncitor! Du-te în lupanare ca să vezi fiicele poporului prostituându-se pentru o bucată de pâine, du-te în cârciumele de prin mahalale și de prin sate, ca să vezi cum se îmbată lucrătorul și țărănul, pentru a se ameți, pentru a uita mizeria, pentru a-și excita forțele sleite de foame, încordându-le pentru o nouă muncă, — cu ajutorul alcoolului! Du-te să vezi cum se pierde și degenerază neamul tău, plătind biruri grele, dând recruți din floarea satelor, murind de epidemii, de ignoranță și de mizerie!" Uneori se ridică până la un dramatism sguduitor, ca în capitolul consacrat Verei Zasulici, omoritoarei lui Trepoff!

Elementul literar crește și prin numeroasele portrete înfățișate: Bacunin, Jukowsky, Alexeeff, d-rul Zubcu Codreanu, Eugenia Lupu, etc.

De asemenea prin unele imagini minunate prinse: „Îmbrăcați în suman țărănesc, cu toiagul în mână, cu desagii plini de cărți pentru popor pe umeri, tineri și tinere, proseliți ai socialismului apusean, au mers în popor, pentru a-l lumina și a-l chema să se ridice în contra împilatorilor săi", — cap. Teroriștii.

Elementul național. Cu subiectul ei, la prima vedere strein de noi, cu cele trei portrete, toate de oameni streini: Bacunin, Jukowski, Felicia Scheftel, cartea pare de pe alte țărâmurii, nu de pe cel românesc. Totuși ați văzut și

pagini despre Basarabia și România și despre români: vine vorba despre D. Brătianu odată (Moartea d-rului Codreanu), despre prefectul de poliție din București Radu Mihai (tot acolo) și despre alte figuri, amintite la Cuprinsul cărții, dar elementul național cel mai important, deși, poate, ascuns la întâia vedere, este că un român a participat la întâmplări atât de importante, cu caracter european, și că le-a descris. Opera lui depășește hotarele țării și duce peste granițe numele ei. Oricând poate, autorul leagă țara lui de evenimentele povestite. Când vorbește despre Alexandru Herzen, Kossuth, Mazzini și Louis Blanc, ca membri ai apelului dela Londra din 1846 către toate popoarele oprite, chemându-le să sfărâme jugul rușinos al robiei, nu uită să prenumere printre membrii semnatori și pe frații Brătianu (Introducere). Firește că între el, între prietenii lui revoluționari și între studenții din România nu putea fi potrivire: alt mediu, alte idealuri. Rusia constituia o primejdie pentru existența noastră, ca și pentru întronarea libertății la ea acasă. Pe tinerii din România îi privea întâia primejdie, pe Arbore — cât timp era cetățean rus — îl privea a doua. El ar fi vrut să vadă și pe studenții din România în lagărul revoluționarilor ruși ceea ce n'avea sens.

Temniță și exil sau În temniță. Cuprinsul Prefața: date autobiografice și laude regelui Carol I al României. Textul: Părându-i-se că se apropie de sfârșitul vieții, fiind bolnav, se decide a-și scrie amintirile, dar nu pe cele din anii 1885—1897, de când se afla în România, ci pe cele dinainte, cât s'a aflat în Basarabia și în Rusia. La 16 ani a sfârșit liceul și s'a 'nscris la medicină în Moscova. Tocmai pe atunci s'a 'ntâmplat atentatul studentului Caracozoff contra vieții țarului Alexandru II (4/16 Aprilie 1866). Studentul a fost închis și torturat, ca să mărturisească Societatea secretă din care se credea că făcea parte. Locuind

în aceeași curte cu Caracozoff, a fost închis și autorul. După patru zile a fost eliberat. Autoritățile au organizat manifestațiuni de bucurie că țarul a scăpat cu viață. Ni se descriu: condamnarea și executarea lui Caracozoff. Autorul a părăsit Moscova, pentru a scăpa de urmărirea poliției, și s'a dus la Petersburg. Acolo avea și rude. Ni se descriu studenții din Petersburg și felul lor de traiu. Alt atentat contra țarului, de astădată la Paris. Autoritățile au restrâns libertățile studenților. Aceștia s'au organizat să protesteze. Între fruntașii organizatori era și autorul. Lucrul s'a aflat și autorul a fost din nou arestat și trimis la Chișinău, de unde era. Peste 4—5 zile a venit ordin să fie trimis înapoi la Petersburg. Ni se descriu: drumul și întâmplările. Din temniță în temniță a ajuns la Petro-Pavlovskiaia, închisoarea deținuților politici. Ni se descriu numeroase tipuri de arestanți. Ni se povestește istoricul fortareței—închisoarea Petro-Pavlovskiaia. După doi ani și jumătate a fost scos din închisoare de Constantin Moruzi, mareșalul nobilimii basarabene și tatăl scriitorului D. C. Moruzi, și trimis în exil în Siberia în mod provizoriu, până la judecarea procesului. A fost exilat la Tula. El n'a așteptat procesul, ci a fugit în Elveția.

Să cităm câteva pasaje:

Unul privitor la tineretul cult. „A pretinde ca tinerimea universitară să nu se ocupe cu politica, ci să 'nvețe — este logic numai atunci când societatea, adică mediul în care trăiește această tinerime, duce o viață normală; dar când împrejurările sunt diametralmente opuse, când viața societății e viciată, când relațiunile între diferite straturi ale poporului sunt întemeiate pe nedreptate, când dintr'o parte trândăvia se răsfășă pe catifea, iar munca zace în mizerie și pierde de inaniție, — atunci pretutindenți, și totdeauna în istoria omenirii vedem tinerimea în capul mișcărilor de rezurecțiune contra societății gangrenate" (pag. 45).

Altul care ne arată fanatismul lui. „Temnița, suferințele și pierderea a orice nădejde de a mai putea trăi numai pentru sine, numai pentru fericirea persoanei mele propriie — m’au făcut fanatic. Temnița țărilor atare m’a croit. Înainte de a intra în acea celulă umedă din Petro-Pavlovskaja fost-am eu fanatic? Nu, eram entuziast prin temperament, eram simțitor la vederea suferințelor și nevoilor altora — dar atât! Inchisoarea m’a transformat, închisoarea m’a fanatizat, m’a oțelit pentru luptă, m’a aruncat în lagărul acelor din care se recrutează martirii cauzelor mari sociale și politice” (pag. 151—152).

Iată acum un exemplu de descriere. Noaptea la Petro-Pavlovskaja: „Mai cu seamă nopțile sunt groaznice atunci! O tăcere mormântală învăluie închisoarea; abia din când în când auzi prin coridor trecând sentinela, care sună cu pintenii, apoi la fiecare oră, orologiul fortăreței, după ce a sunat ceasul, începe a cânta monotonul său cântec religios „Cât de mare e D-zeu în ceruri!” și, după ultima notă, iarăși intră totul în tăcere, o tăcere care acum îți pare și mai groaznică și mai lugubră” (p. 141). O stare sufletească:

Disprețul vieții devine desnădăjduire, începi a avea frică de tine însuși, căci gândul de sinucidere trece din când în când prin creieri ca fulgerul. Dar cum s’o faci? Niciun cuiu, niciun vârf de cuțit, nimic. Și apoi vrei să trăiești, căci n’ai trăit încă, ești tânăr, ești plin de vлага vieții!” (Idem)

II

EPOCA 1905 – 1918

CAP. X.

ATMOSFERA EPOCEI 1905—1918

Nu e de mirare că 13 ani pot constitui o epocă literară deosebită. La începutul și la sfârșitul epocii au izbucnit două revoluții rusești cu urmări pentru mersul literaturii românești din Basarabia. În *Vieța Românească* din 1922, N. Popovschi spune că după ce Rusia a fost învinsă în 1905 de Japonia, s'a pornit înăuntrul său o mișcare liberatoare (osvoboditelnoe dvijenie). Revoluția a izbucnit în marina imperială din marea Baltică și marea Neagră în Iulie 1905 (*Viața Basarabiei* 1936, pag. 346). Și'n Basarabia, țărani s'au răsculat, întâi în contra evreilor, apoi contra boierilor, devastându-le moșiile (idem, 1934, pag. 648). Revoluția este înăbușită, dar se introduc reforme liberale, cu început de viață parlamentară. Se întemeiază Duma (Parlamentul) după 17 Octomvrie.

Care era starea de lucruri pe atunci în Basarabia din punct de vedere cultural?

Școlile. Autoritățile luptau mereu să mențină învățători ruși și limba rusească în școli, dar la țară fără succes, la orașe da. La țară, cum se 'ntâmplă totdeauna în asemenea cazuri, în toate țările și în toate timpurile, mai curând deprindea învățătorul limba satului și a copiilor. Povestește un caz interesant scriitorul rus Durnovo în *Viața Românească* din 1914 (pag. 262—263). Învățătorul rus preda în românește basme și poezii populare românești și un școlar

mai îndrăzneț, încurajat și de Durnovo, îl corecta! La 18 Februarie 1905 s'a dat un ucaz de introducerea limbii materne în școlile primare, afară de Basarabia (revista *Arhivele Basarabiei* din 1932, pag. 111). Învățătorul I. Buzdugan și alții au fost pedepsiți pentru că predau românește (revista *Viața Basarabiei* 1936, pag. 346). În ziarul rusesc *Viața Basarabiei* din Chișinău, I. Pelivan scrie la 5 Octomvrie 1905 articolul „Chestiunea limbii în școlile primare din Basarabia”, unde spune între altele: „Politica de rusificare forțată, aplicarea căreia a provocat la toate naționalitățile din imperiu cea mai sinceră rezistență, totdeauna a fost principala piedică pentru desvoltarea popoarelor supuse rusificației și între ele și a Moldovenilor” (reproducere în revista *Arhivele Basarabiei* din 1932, pag. 110.)

Sinodul rusesc a interzis intrarea seminariștilor în universități, cum era până în 1905, ca să nu se molipsească de idei revoluționare. Seminariștii au răspuns cu greve. Între ei și cei dela seminarul din Chișinău. Au întocmit un memoriu (între redactori era și viitorul poet preot Al. Mateevici) și au cerut: 1) limbă românească, obiect de studiu obligator în cursul superior al seminarului; 2) istoria românilor; 3) cântarea bisericească în românește. Cererile s'au aprobat (rev. *Viața Basarabiei*, 1934, pag. 600). Când s'a serbat centenarul seminarului în 1913, o mulțime de preoți, diaconi, cântăreți și laici — zice N. Popovschi în *Viața Românească* din 1922, pag. 358 — s'au adunat în toată Basarabia mărturisind prin prezența lor strânsa legătură dintre școală și satul românesc de dincolo de Prut, fără nicio urmă de rusificare. Erau atâtea elemente care sprijineau cultura românească, abonându-se și citind puținele ziare și reviste românești de atunci, — cum vom vedea îndată.

Bisericile. Incercările de a se introduce limba rusească în bisericile din Basarabia n'au izbutit din aceleași cauze,

ca și în școli. S'a dat ordin să se introducă, dar ordinul n'a putut fi pus în practică. Ne spune N. Popovschi (v. volumul Studii Literare de autorul cărții de față, pag. 11) că 'n satul său, Visterniceni, lângă Chișinău, deci lângă reședința arhiepiscopului, slujba se făcea în românește și toate cărțile bisericești erau românești, tipărite la Mănăstirea Neamțului: „aproape nu era nicio carte rusească, afară de evanghelie; și pe aceea o scoteau din vestmintărie numai la Paști, când evanghelia se citea în două limbi“. De asemenea predicile — adaugă N. P. — se rosteau tot în românește.

În 1905 s'au adunat și preoții din Basarabia să hotărască ce vor face față de nouile evenimente. S'au adunat în congres eparhial și au cerut redeschiderea tipografiei eparhiale, închisă în 1883. Arhiepiscopul Vladimir a intervenit și a obținut aprobarea la 25 Aprilie 1905, iar tipografia s'a redeschis la 26 Octomvrie 1906 (St. Ciobanu, Cultura rom. în Bas., pag. 72). Tipografia a publicat în limba românească:

1906, Cărticele de rugăciuni.

1907, Ceaslov (388 pag.) și Psaltire (620 pag.).

1908, Trebnic (1.334 pag.) Evanghelie și Filișoare sau broșuri de propagandă ale Societății Frățimea nașterii lui Hristos.

1909—1916, Viețile Sfinților după traducerea dela mănăstirea Neamțu din 1812 și din Iași dela 1835, confruntate cu originalul rusesc de protoiereul Iustin Ignatovici și corectate de arhimandritul Gurie și de Gr. Constantinescu, profesor de limbă română la gimnaziul (liceul) din Chișinău (idem, pag. 72—76).

Societăți culturale. În numărul comemorativ consacrat lui C. Stere, după moartea lui, de Viața Românească (1937), Pan Halippa a vorbit și despre societățile culturale din Basarabia în 1905—1906.

„La începutul acestui an (1906), iarna, C. Stere vine la Chişinău, ca să dea o mână de ajutor mişcării naţionale moldoveneşti, care aştepta să se 'nfiripeze odată cu prima revoluţie rusească din 1905. În Chişinău a găsit trei, patru grupuri: unul al tinerilor studenţi moldoveni dela Dorpat, care, folosind prilejul grevei generale studenteşti, deslănţuite în toate centrele universitare, venise în Basarabia, la Chişinău, spre a pune un început de mişcare de redeştere a moldovenilor; acest grup intenţiona să scoată o gazetă moldovenească şi tânărul absolvent al universităţii dela Dorpat, Nicolae Bivol, fusese împuternicit de noi — colegii lui — să ceară o autorizaţie dela guvernatorul provinciei basarabene pentru editarea ziarului „Lumina” — căci aşa trebuia să se numească organul nostru de publicitate; alt grup al moldovenilor ceva mai maturi, în frunte cu d. Ion Pelivan; mai era un grup de moldoveni, în frunte cu mult regretatul Emanuil Gavrilă, avocat; în sfârşit venea grupul boierilor moldoveni, care făceau parte din conducerea Zemstvei basarabene, cu Paul Gore, P. Dicescu, M. Glavcea, A. Botezatu, fraţii Anghel, Teodosiu şi alţii. Unii fruntaşi din grupurile acestea de asemeni doreau să scoată un ziar moldovean”. A existat dela 1812 încoace o grupare a boierilor moldoveni din Basarabia pentru apărarea intereselor lor şi ale culturii româneşti, grupare organizată mai târziu sub numele de partidul naţional moldovenesc, care se manifesta mai ales la alegerile de mareşal al nobilimii. Dintre membrii acestui partid s'a înglobat Societatea culturală moldovenească (preşedinte în 1905 Pavel Dicescu). Dintr'un dosar dela Arhivele Statului din Chişinău, secţia nobilimii (citată de I. T. Boga în broşura Lupta pentru limba românească), rezultă că această societate a cerut guvernului rusesc la 3 Dec. 1905 introducerea limbii româneşti în şcolile primare din satele cu populaţiune exclusiv românească ori în majoritate. În

ordine cronologică trebuie să menționăm mișcarea studenților români dela universitatea din Iuriev-Dorpat, organizată de Ion Pelivan în 1899. Se numea „Pamântenia basarabeană” și era străbătută de două curente: național-revoluționar și social-revoluționar. Avea bibliotecă cu reviste, ziare și cărți. Reviste: Albina. Ziare: Adevărul, Apărarea Națională, Universul. Cărți de istoria românilor: Gr. Tocilescu, N. Iorga, A. D. Xenopol. Cărți literare: operele lui Alecsandri, Eminescu, Creangă, Vlahuță. Societatea organiza conferințe și șezători literare. Avea la București pe Gh. Madan ca ajutor. Prin președintele ei I. Pelivan, cerea lui Madan bucăți de muzică românească, între altele „Imnul Moldovei” (de sigur imnul regal). Iată un fragment dintr'o scrisoare a lui Pelivan către Madan: „Eu singur, și îndeobște toți pământenenii noștri basarabeni, foarte se interesează de starea și construcția juridică și materială și în genere culturală a României. Dumitale ți-am fi foarte mulțumiți și obligați dacă ne-ați putea găsi dreptul statului român (de sigur constituția) și vreo câteva cărți literare și istorice, să desvolte la băieții noștri conștiința națională și totodată gustul, ba chiar și interesul de citit cărți românești”. (Rev. Viața Basarabiei, 1936, pag. 328). În 1902, șefii Pământeniei au fost închiși, iar trei deportați la Arhangelsk (idem). Mișcarea s'a 'nfrapat din nou în 1905, împrejurul lui Pan. Halipa, student la Dorpat. Universitatea se 'nchide din cauza agitațiilor, Pan. Halippa vine la Chișinău și organizează aici mișcarea cu colegi ca P. Grossu, N. Bivol, F. Platonov. Mișcarea avea caracter social. Aici a găsit gruparea lui I. Pelivan, E. Gavrilă, N. Andronovici, V. Hartia, N. Popovschi, N. Florov. Al. Oatul, cu formula „pământ și voie” (libertate), întâlnindu-se de obicei în casa lui N. Popovschi (idem). La Chiev s'a 'ntemeiat în 1908 societatea Deșteptarea (ne spune D. Bogos în cartea sa La răspântie, pag. 28), între-

meiată de St. Ciobanu, S. Murafa, D. Ciugureanu, A. Mateevici, iar din vechiul regat St. Berechet. În cartea sa, *Cult. rom. în Basarabia*, St. Ciobanu completează numele de mai sus: „Din această societate făceau parte: D. Ciugureanu, S. Murafa, Șt. Berechet, Șt. Ciobanu, A. Mateevici, Mariașev, etc., iar mai pe urmă Cazacliu, Bogos, Dumitrașcu, Dumbravă, Bocancea și alții din generația mai tânără” (pag. 180). Această societate a protestat telegrafic la dumă, prin deputatul georgian Ciheidze, apărătorul limbilor minoritare în școli, au protestat când deputații români basarabeni din dumă au declarat că nu se simte nevoie de introducerea limbii românești în școlile din Basarabia, — erau desigur deputați guvernamentali (idem).

Ziare. 1) *Basarabia*. Apariția unui ziar românesc era în 1905 pe buzele tuturor. Ați văzut din pasajul citat din Pan. Halippa despre societățile culturale că era vorba despre un ziar *Lumina*. A mai fost vorba despre altul *Vieța Nouă* (rev. *Arhivele Basarabiei*, 1932, pag. 117). Hotărîrea s'a luat după venirea lui C. Stere dela Iași și cu sprijinul său bănesc. Ne spune N. Popovschi: „În Chișinău, cu sprijinul și povața lui C. Stere, a'nceput să iasă de sub tipar „*Basarabia*” — întâiul ziar românesc în provincia noastră”, — *Viața Românească*, 1922, pag. 352; iar în rev. *Viața Basarabiei* pe 1932 (pag. 59) citim: „Prof. C. Stere care și-a legat numele cu primul ziar românesc din provincia noastră — „*Basarabia*”, procurându-i mijloacele bănești necesare pentru apariție”. Dela N. Popovschi aflăm și membrii comitetului: „Comitetul era compus din cinci membri — Em. Gavriliță, avocat; Vas. Hartia, profesor; Ion Pelivan, actual deputat¹⁾; Nicolae Florov, profesor și subsemnatul”. Colaboratori: „La ziar au luat parte la 'nceput și mai târziu, Pan. Halippa, Alex. Mateevici (A. Mateescu),

¹⁾ 1922.

Mihail Vântu, N. Stârcea, frații Inculeț, I. Usinevici și alții, toți intelectuali, toți tineri, afară de Gavriliță, care era mai în vârstă", — *Viața Românească*, 1922, pag. 353.

Alte informațiuni despre ziar le luăm dela Șt. Ciobanu, *Cultura Românească în Basarabia*. Ziarul a apărut la 25 Mai st. v. 1906. Titlul de Basarabia era scris cu litere latinești, restul cu slove vechi. Purta ca subtitlu: *Gazetă național-democratică*. Cerea pentru românii din Basarabia drepturi sociale și culturale. Articolul prim din N-rul 3 are ca motto un vers din marșul *Deșteaptă-te, române* și vorbește despre românii din celelalte țări. Despre cei din regatul liber spune că au ajuns independenți și au frumos viitor. Despre românii din Transilvania și Bucovina spune că, deși țin de alte state, totuși au școli ale lor și — adaugă — numai românii din Basarabia n'au. În N-rul 76 din 1907, ziarul a publicat poezia lui Mateevici „Eu cânt”. La 4 Martie 1907 a fost oprit de a mai apărea și, ca protest, a publicat în întregime poezia *Deșteaptă-te, române*. (P. Halippa în rev. *Viața Basarabiei*, 1936, pag. 343). 2) *Moldovanul*, ziar săptămânal, a apărut dela 14 Ianuarie 1907 până la 15 Octomvrie 1908, sub direcția și cu cheltuiala lui Gh. Madan. Făgăduia articole de politică și economie, religie, școală, istorie națională, literatură națională și rusească, literatură populară (cântece și povești), gospodărie, medicină. Publica extrase din scriitorii români. Au colaborat Pavel Dicescu, poetul Tudose Roman, ieromonahul Gurie (viitor arhiepiscop), Gh. Madan, etc. 3) *Basarabia reînviată* trebuia să apară săptămânal. Primul număr poartă data 6 Martie 1907 și s'a tipărit la Iași. Numele următoare trebuiau să apară la Chișinău. Il scoteau Leonida Stamati din Basarabia și basarabeanul Vasile Brăescu, stabilit la Iași. N-rele 2 și 3 au fost oprite la poșta din Chișinău de autorități și după aceea ziarul a'ncetat (Amănunte despre *Moldovanul* și *Basarabia* la Șt. Ciobanu,

opera citată). 4) Alt ziar, Cuvântul Moldovenesc, a apărut la 5 Ianuarie 1914. Programul: luminarea sătenilor, combaterea alcoolismului, popularizarea măsurilor igienice și medicale, economie rurală (agricultură, vierit, livezi, meșteșuguri, comerț), informații din țară și din lume. Se resimte influența lui Tolstoi, prin redactorul N. Alexandri, discipol fervent al marelui cugetător: luminarea țăranului prin școală, abținerea de la băuturi alcoolice, religie creștină simplă (numai învățăturile Mântuitorului). După arătarea programului, N-rul 1 mai cuprinde poezia Cu anul nou de Nică Românaș (I. Buzdugan), articolul Lăsați-vă de băutură, articolul Gunoii și folosul lui, etc. Apoi cere pentru românii din Basarabia dreptul de a avea școlile lor: „Până 'n zilele noastre ei au fost lipsiți de dreptul de a se lumina în școala lor moldovenească, singura care, cu adevărat, poate să-i scoată din întunerec la lumină și de aceea gazeta Cuvânt Moldovenesc va scoate acest drept firesc al moldovenilor la vederea tuturor și-l va apăra din răspuțeri...” (v. volumul Studii Literare de autorul cărții de față, pag. 18—19). 5) *Glasul Basarabiei*, sub direcția lui Gr. Constantinescu, profesor de limbă română la școala eparhială (liceu) de fete din Chișinău, a apărut la 7 Aprilie 1913 și a 'ncetat după un an de zile. Publica și el fragmente din scriitorii români. Colaboratori: Mihail Minciună, Sava Dănilă, V. Cazaciu, etc.

Reviste. 1) *Luminătorul*. Congresul eparhial a hotărât în 1907, scoaterea unei reviste religioase Luminătorul și a ales următorul comitet, după cum ne arată St. Ciobanu, în cartea sa citată (pag. 74): „Arhimandritul Gurie și protoiereul C. Popovici, redactori, preotul Spiridon Muranevici, censor, iar membri: protoiereul M. Ciachir, protoiereul Justin Ignatovici, preotul C. Parfeniev și profesorul Gr. Constantinescu”. Revista urmărea combaterea ignoranței din masele populare, în materie reli-

gioasă și combaterea sectelor. Avea să publice: 1) Voroave, învățături, cuvinte și cuvântări în limba moldovenească de ale preoților parohi; tălmăciri din învățăturile atingătoare de viața și luminarea norodului eparhiei Chișinăului, precum și traduceri făcute de preoții parohi din voroave și învățături scrise în limba rusească. 2) Scrieri de D-zeu cuvântătoare la întrebări din dogmele creștine pravoslavnice, din învățătura creștină despre morală (săvârșirea faptelor bune), despre slujbele dumnezești și obiceiurile bisericii pravoslavnice. 3) Scrieri și cercetări atingătoare de lucrurile deosebite, de obiceiurile și credințele deșarte. 4) Răspândirea în norodul moldovean a documentelor (hri-soavelor) atingătoare de istoria vieții obștești din eparhia Chișinăului. 5) Poezii (stihuri) de cuprins moral bisericesc (v. volumul Studii Literare, citat, pag. 16—17). 2) Altă revistă, *Cuvânt moldovenesc*, ca adaus la ziarul cu același nume. Apărea de două ori pe săptămână. Tipărea, pe lângă articole proprii, și extrase din scriitorii români de dincoace de Prut: din literatura populară (Miorița), din Donici, Gr. Alexandrescu, Anton Pann, V. Alecsandri (Ginta latină, Semănătorii, O noapte la țară, Toamna țesătoare, Așteptarea, Iarna, Stelele, Lăcrămioare, Păsărica, Româncea dela Grivița, Peneș Curcanul), Gh. Crețeanu, Al. Russo (Cântarea României, întreagă și Amintirile), Eminescu (Revedere, Doina, Noapte bună, De ce nu-mi vii? Ce te legeni codrule? Codrule, măriă ta, Lasă-ți lumea ta, La steaua, O mamă), I. Creangă, N. Gane, Gh. Coșbuc, Al. Vlahuță, Delavrancea, O. Carp, Brătescu-Voinești, D. Anghel, M. Sadoveanu, Matilda Cugler, St. O. Iosif, Oct. Goga. 3) *Făclia țării* a fost tipărită la Chișinău, în 1912, toamna, în 8 pagini, format mare, ilustrată, dar au oprit-o autoritățile dela primul număr, fiindcă lăuda pe românii de dincoace de Prut, tocmai în anul când în Rusia se sărbătorea centenarul răpirii Basarabiei: „Moldovenii de peste

Prut (Moldovenii cu înțeles de Români), care sunt învățați, deșteptați, au trimăs Rosiei protest-nemulțămire pentru că școala și limba moldovenească îi strâmtorată. Românii de peste Prut (în România) s'au strâns și au slujit panahidă pentru basarabenii care au chicat în Manjuria la băătălia cu Japonia — pentru acei 14 mii de moldoveni. Au pus la case steaguri traure (negre, semnul plângerii)". 4) *Școala Moldovenească*, 1917, din care au apărut numai patru numere. Revistă cu caracter didactic.

Cititorii. Se'nmulțiseră cititorii de ziare și reviste românești. În ziarul Cuvânt Moldovenesc din Mai 1914 găsim: „Anul trecut ne-a dat dovezi că în munca noastră nu suntem singuri. Cu noi au mers și merg câteva sute de cititori platnici ai revistei și câteva zeci de așezăminte obștești, precum sunt tovărășiile sătești de credit mărunț și altele, care ne-au sprijinit cu banul lor". Se citeau și revistele de dincoace de Prut, în deosebi Albina, la care erau abonați părinții lui N. Popovichi (v. cartea acestuia Din negura vremii) și ai poetului Mateevici (v. mai departe biografia acestuia). Creșterea numărului de cititori ne este confirmată și de N. Popovschi în articolul citat din Viața Românească, 1922, pag. 354: „Mai ales după 1906, cu cât mai multe cărți românești se răspândeau în Basarabia, numărul cititorilor acestor cărți sporea, creșteau și cunoștințele de literatură românească".

Legături culturale cu Vechiul Regat. Legăturile dintre românii de dincoace și de dincolo de Prut n'au încetat niciodată: legături de rudenie, de interese etc. D. Bogos ne spune în cartea sa La răspântie că preoții basarabeni din satele aproape de Prut obișnuiau să se ducă pe la Iași pe la mitropolie. Astfel unul Niculae Verdeși din Sbieroaia. Dela acesta a luat obiceiul și preotul D. Bogos (tatăl autorului) din Grozești, aproape de Sbieroaia. Când l-a întrebat I. P. S. sa, ce-l aduce pe la mitropolie, el a răspuns: „Catolicii

se duc la Roma și trec pe la papă, Moldovenii din Basarabia, când vin la Iași, trebuie să treacă pe la I. P. S. ta". Printre interese s'au strecurat și legăturile culturale. Interesant, în această privință, un fragment din scrisoarea lui I. Pelivan din 1905 dela Cazani din Rusia, unde se afla ca ajutor de grefier, către un prieten din București, basarabean de fel. „La August trag nădejde — poate — să văd Bucureștii. La cine să mă adresez? Un om de treabă și conspirativ foarte mi-ar fi de ajutor. Aș dori să vorbesc despre cărți românești, despre fondarea vreunei biblioteci românești la Chișinău..." (rev. Vieța Basarabiei, 1939, pag. 336). Cât privește dorința de cărți românești, poetul Al. Mateevici o numește adevărată „foamete". Spunea el într'o scrisoare din 14 Aprilie 1913 din Chiev: „Foametea de cărți în limba mumă la noi e de nedescris" (v. rev. Preocupări Literare, 1941, pag. 134). În Iunie 1907, I. Pelivan este numit locțiitor de judecător la Bălți în Basarabia. Strânge împrejurii un mănuchi de naționaliști, ca învățătorul I. Buzdugan și alții („finii" lui Pelivan) și întemeiază la biblioteca ruso-evreiască de acolo și o secție românească, unde veneau din regatul liber revistele Convorbiri, Viața Românească etc. (P. Halippa în rev. Vieța Basarabiei, 1936, pag. 343—344). Basarabenii stabiliți dincoace de Prut stau în corespondență cu cei de dincolo în chestii culturale. Astfel A. Frunză, profesor la Iași, întreabă printr'o scrisoare la 23 Ianuarie 1906 pe I. Pelivan „ce se mai face cu chestia proiectatului învățământ românesc din Basarabia?" (rev. Arhivele Basarabiei, 1932, pag. 113). În 1908, trupa românească de operete Grigoriu din București dă reprezentații la Chișinău și e foarte bine primită (rev. Vieța Basarabiei, 1934, pag. 712). Copiii din școli primiseră curaj și apărau legăturile culturale dintre românii basarabeni și cei de dincoace de Prut. Ne spune D. Bogos în cartea sa citată La răspântie că în 1907, la seminarul din Chiși-

nău, când profesorul Kurdinovski a spus în clasă că moldovenii din Basarabia nu sunt tot un neam cu românii din regatul liber, el s'a sculat și a protestat (pag. 20). Altă scenă s'a petrecut la o serbare dela Școala Eparhială de fete din Chișinău, la care participau și seminariștii. Era de față și arhiepiscopul Serafim Ciciagov. Când s'a cântat o sârbă, arhiepiscopul a cerut să se schimbe, fiindcă e muzică românească, nu moldovenească. Seminaristul D. Bogos nu s'a putut stăpâni și a întâmpinat că „ori moldovenească, ori românească e același lucru”; iar arhiepiscopul, luându-l de guler și apropiindu-l de el, i-a explicat. „Te'nșeli! Este o foarte mare deosebire. Între două popoare despărțite printr'un râu mare nimic comun nu poate exista!” (pag. 21).

În epoca 1905—1918 s'au afirmat poetul Al. Mateevici și prozatorul D. C. Moruzi.

CAPITOLUL XI

AL. MATEEVICI 1888 — 1917

Vieța poetului

Familia. Când Mateevici s'a dus odată la mărșirea Noul Neamț de lângă Tighina, a constatat cu multă bucurie că bătrânul stareț știa și pe tată-său și pe bunicu-său. După tată, Mateevici era polonez într'a patra generațiune. Tată-său se numea Mihail Matveevici sau Mateevici. În rev. Viața Basarabiei din 1934 (pag. 532), V. Țepordei contestă origina poloneză a tatălui lui Mateevici, dar autorul cărții de față a înregistrat-o astfel după informații din familia poetului (v. Studii Literare, pag. 37). După mamă ținea de o familie moldovenească veche, anume Neaga, despre care se știe că ființa și în anul primei despărțiri silnice a Basarabiei de restul Moldovei (1812). Doi membri din familia Neaga s'au distins: bunicul poetului și un frate al bunicului. Bunicul a fost protopop în târgul Căușenii noi din ținutul Tighinei și traducător de cărți bisericești din rusește. În Căușeni s'a născut mama poetului, pe care a cântat-o atât de duios în poezia Mama:

Sub inima tremurătoare
Păzit-am micul copilăș
Și dragostea mea arzătoare
Ți-a fost de strajă și sălaș.

Căușenii vin la sud-vest de Tighina, pe râulețul Botna, și au fost reședința hanului tătăresc înainte de a trece sub stăpânirea Moldovei. Amintirea stăpânirii voievozilor moldoveni se păstrează până astăzi prin biserica ridicată acolo de Scarlat Ghica (1757—1758) și de Gr. Calimah (1761—1764), ale căror chipuri stau zugrăvite pe pereții dinăuntru. Poetul a cunoscut legătura dintre familia lui și Căușeni. A păstrat-o și el, după cum ne informează C. Sturza în teza sa de licență despre poet, teză pe care autorul cărții de față a cunoscut-o în manuscris: „În ograda acelei biserici, pe iarba moale stetea zile'ntregi seminaristul și mai târziu studentul Al. Mateevici, scriind ori citind. Intra înăuntru lăcașului, cerceta icoanele șterse de vreme. Cerceta ograda bisericii cu pietre de mormânt roase de vreme și pe jumătate înghițite de pământ”. (autorul tezei ne spune în prefață că este din Căușeni). Se resimte emoțiunea cu care a cântat mormintele strămoșești în poezia *Pietre vechi*:

În Bugeac, la Căușeni
Dorm strămoșii moldoveni

Și în frunza nucului:

Frunza nucului tresare,
Oglindindu-se în lac;
Vântul un miros de floare
Imi aduce din Bugeac.

Doarme tata somnul morții
Și bunicii-s în mormânt;
Iar cei vii, prin voia sorții
Duși din cele locuri sunt.

Un frate al protopopului Neaga vorbea 12 limbi, învățate parte în școli, parte singur. Își făcuse studiile la seminarul din Chișinău și la academia teologică din Petersburg.

Ca student aici dedese lecții lui Lew Tolstoi și unui frate al său. A fost și vice-consul rus în Iași (tradiție în familie). A fost consul rus la Salonic, distingându-se prin sprijinul ce da elementului românesc (comunicarea lui Al. Papacostea, care o știa dela mamă-sa).

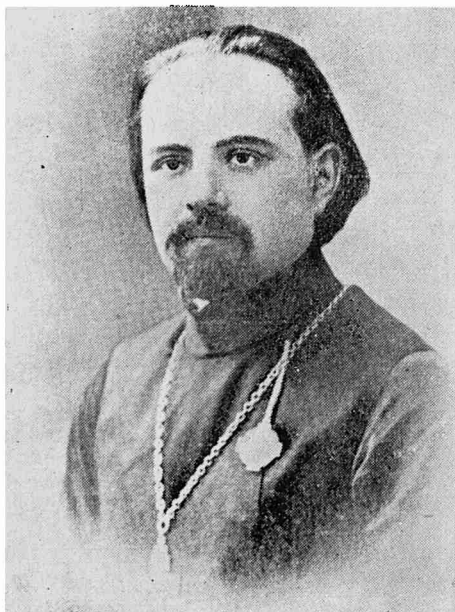
**Copilăria
și studiile.**

În 1888, Mihail Mateevici, tatăl scriitorului, era preot în Cainar, sat moldovenesc pe râulețul Botna, mai la apus de Căușeni. Acolo, la 16 Martie 1888, s'a născut poetul. A trăit la Cainar numai până la vârsta de 5 ani (1893), când familia s'a mutat la Zaim, tot sat moldovenesc și tot în ținutul Tighinei. În 1906, murind Mihail Mateevici, familia s'a mutat la Chișinău.

Cu ce-a'nvățat în casă și cu doi ani la școala din Zaim a sfârșit cursul primar la vârsta de 9—10 ani. A intrat apoi la seminarul inferior (școala duhovnicească) din Chișinău, pe care l-a terminat după patru ani (1902). Aici s'a distins la toate învățăturile, afară de matematici. Traiul din școală nu i-a plăcut. Deși era intern, dormea mai mult acasă. De aici a trecut la seminarul superior, tot din Chișinău. Din vremea aceasta știm mai multe despre el. Când m'am adresat în Iulie 1918 lui I. Macovei, pe atunci profesor secundar în Chișinău, să-mi traducă „niște scrisori rusești", el cum le-a luat în mână, m'a întrebat: „Ale cui sunt scrisorile, nu ale lui Mateevici?" Apoi mi-a povestit: „Eu sunt cunoscut bine cu Mateevici. Am fost colegi de clasă la seminar. El a ieșit întâiul la absolvirea școlii, eu al II-lea". Intr'adevăr la seminar i-a plăcut, nu ca la școala duhovnicească. Se simțea bine între colegi și era iubit de profesori, mai ales de cel de filosofie. Cu matematicile, însă, nici aici nu se'mpăca, ne-o spune I. Buzdugan într'un articol din revista *Cugetul Românesc*, 1922: „În clasă, mai ales la orele matematicii, cu care nu se putea împăca, cum nu se'mpacă apu

cu focul, de multe ori era surprins de către profesor în flagrant delict cu cartea vreunui scriitor sub bancă... Și ce desamăgire amară îl cuprindea, când cruda realitate — în ființa profesorului de matematici cu ochi sticloși și glas de piatră — îl cobora din sferele poeziei înalte pe pământ, chemându-l la tablă pentru rezolvirea cutărei sau cutărei probleme puse clasei, de care Mateevici habar n'avea. Dar aici îi venea în ajutor dragostea colegilor săi, care prin așa zisele „șpargalce” sau fițuici, renumite în seminarii, îl scoteau din încurcătură, trimițându-i problema rezolvită, pe care el trebuia s'o scrie pe tablă de-a-gata”. Iși răsplătea, în schimb, în-de-ajuns colegii cu ajutorul ce li-l da el singur la toți în orele de literatură și în cele de compoziție (idem). Dela I. Macovei am aflat același lucru: „Era un distins școlar, mai ales la compoziții și la predici. Era obiceiul că în clasa din urmă, elevii să țină predici rusești și moldovenești la bisericile din Chișinău. La acestea, Mateevici se distingea”. Vieața reală a seminarului, aceea care se petrecea între școlari, în absența profesorilor, era românească. Majoritatea elevilor erau fii de preoți moldoveni. Și din punct de vedere al cunoașterii graiului moldovenesc și al sentimentului național, Mateevici era cel dintâiu. Acasă a citit cărți bisericești în limba română. A citit de asemenea în seminar, în vederea predicilor pe la biserici. După 1905, citea și alte cărți românești, „pe care știa să și le procure din Iași”, mi-a spus familia sa, și le procura dela prieteni și dela atâți români basarabeni din Chișinău.

În 1906, când a apărut ziarul Basarabia, a scris lui I. Pelivan, ca să-l primească colaborator, deși era numai în clasa VI de seminar. Scrisoarea s'a publicat în rev. Arhivele Basarabiei din 1932 (pag. 114) și ne oferă informațiuni prețioase. La acea dată, 6 Octomvrie 1906, Mateevici se afla la Zaim și anunța că va veni la Chișinău (de sigur, la școală) la 20 Octomvrie. Se bucura dinainte la gândul că oferta

AL. MATEEVICI
1888 1917

După o fotografie a familiei.

nu-i va fi respinsă: „Foarte mă bucur că propunerea mea de a fi colaborator la Basarabia poate fi primită”. Mai rezultă din scrisoare că avea cunoștință de versurile lui D. Bolintineanu „viitor de aur țara noastră are...”. Trimisese o traducere „Primejdia” și un articol „Preoțimea și poporul”. Mai promitea și următoarele: „Aici pot chiar să-ți spui ce fel de scrieri am de gând să public în foișoara (foiletonul) Basarabiei. Ele vor avea un titlu comun: Scriori către frații moldoveni sau cumva în acest fel și prin forma sa vor fi niște articolașe cu caracter amestecat, pe jumătate nuvele, pe jumătate scrieri cu caracter publicistic” (se va vedea din prezentarea scrierilor sale că gândul nu și l-a realizat). Mai rezultă că-l interesa și folosul material pe care l-ar fi avut pe urma colaborării (era de 16 ani, când dau copiii de gustul banului), fiindcă, neprimind repede răspuns la oferta de colaborare, se’ntreabă, cu privire la redacția ziarului: „Ori poate nu i-ar fi plăcut condițiile bănești” și revine: „Mă rog să-mi scrieți despre condițiile bănești ale colaborării”. Cere și cărți românești: „Mă rog să-mi trimeteți niscaiva cărți românești, căci acum sunt lipsit de plăcerea citirii în românește. Toate care le am sunt citite de vreo câteva ori”. Nu era mulțumit de starea românilor din Basarabia: „Insă la noi în Basarabia... parcă te iau fiorii când începi povestea suferințelor poporului nostru moldovean și a acelor înjosiri ce i-a fost scris să îndure. Insă poporul deja se deșteaptă; soarele renașterii a’nceput să arunce și asupra românimii basarabene razele sale strălucitoare și înviorătoare”. Remediu? Munca! „Dar să ne fie lozinca noastră: să lucrăm, să lucrăm, să lucrăm!”. Aflăm și ce credea tânărul acesta, mai bine zis băietan, despre inspirația scriitorilor: „Eu cred că autorul trebuie să fie liber în alesul subiectelor pentru scrierile sale. Numai cu această condiție, ele pot prezenta ceva însemnat”. Ținea atâta la neamul său, încât, considerând sufixul

-escu nu numai românesc, dar și de oarecare cinste, a semnat „tot timpul cât a fost în seminar” (comunicare N. Popovschi) primele sale scrieri cu numele „A. Mateescu”. Chiar și în 1914 semnează tot așa în revista Cuvânt Moldovenesc poezia sa „Eu cânt”. Gândul de a-și schimba numele l-a stăpânit mereu: „terminația numelui său îi făcea rău și-mi spunea cu o bucurie naivă — scrie Nichifor Crainic în Icoanele vremii — hotărîrea lui de a și-l schimba în acela de Mateescu”. Pentru acest motiv și pentru că vorbea mereu despre România și despre scriitorii ei, colegii din seminar îl denumeau „separatist”, adică partizan al desfacerii Basarabiei de Rusia. La oficialitatea școlii n’ajungeau însă undele vieții reale școlarești și de aceea Mateevici n’a avut să sufere pe urma naționalismului său tineresc. A fost mereu iubit pentru purtarea și învățătura lui. Se ocupa și singur. Astfel a ajuns să poată citi în limbile franceză, germană și engleză. Ieșind întâiul la examenul de absolvire al seminarului (1910), a fost trimis ca bursier la Academia Teologică din Chiev. Acolo și-a’ntărit conștiința de român și și-a adâncit cultura generală. La Chiev învățau și români din alte ținuturi. Mateevici a învățat cu G. M. Ionescu (Ivanov), care era de dincoace de Prut. Firește că a avut mulți colegi basarabeni, între ei pe Sim. Murafa. Acolo s’a’mprietenit cu basarabeni, care nu învățau la academie, ci la universitate: Al. Ciugureanu (vezi I. Buzdugan, articolul citat din Cugetul Românesc), Șt. Berechet, St. Ciobanu (comunicare N. Popovschi). Cât privește adâncirea culturii sale generale, iată ce aflăm din articolul lui I. Buzdugan: „Acolo Mateevici, având deplină libertate și o bibliotecă mai vastă decât cea din Chișinău, „s’a pus pe citit ca bețivul pe băut”, îmi spuse odată G. M. Ivanov. În timpul acela, Mateevici trăia ca într’o perioadă de beție a cititului, citind atât de mult zi și noapte laolaltă, încât de multe ori rămânea nemâncat zile întregi; și adeseori, dacă colegii nu

l-ar fi luat cu ei la masă, Mateevici nu se putea deslega de cartea odată începută până n'o termina de citit". Și aici s'a distins printre cei mai buni studenți ai Academiei.

Pentru anul 1913 din vieța lui găsim date în două scrisori pe care le-a trimis din Chiev în țară (v. revista *Preocupări Literare* din 1941, pag. 134). În acel an își pregătea licența și-și alesese ca subiect Elementele religioase ale folklorului moldovenesc și cerea cărți dincoace de Prut. Ne spune că dela 1910 învăța la Academia teologică și că era în anul III. Cărțile cerute erau: publicațiile Academiei Române privitoare la folklor, operele lui S. Fl. Marian, Șăineanu, Gaster, Ar. și Ov. Densușianu, operele istorice ale lui A. D. Xenopol și B. P. Hasdeu și *Magnum Etymologicum* al acestuia. Cărțile, odată primite și utilizate, ar fi rămas în biblioteca Academiei Teologice din Chiev. Primind dela Artur Gorovei colecția revistei de folklor „Șezătoarea” i-a răspuns mulțumindu-i: „M'am bucurat neșpus văzând că și noi, moldovenii basarabeni, nu suntem cu totul uitați de frații noștri cei mari și orișicând putem să ne gândim la încurajarea și sprijinul lor moral”. L-a mai rugat să-i trimită și studii de folklor comparat în limbile engleză, franceză, germană ori românească. Probabil că Gorovei s'a interesat, la rândul său, despre folklorul basarabean, fiindcă Mateevici îi scrie: „Trebue să fac o observație că, pe cât am făcut până acum cunoștință cu lucrările părintelui Marian, folklorul nostru este aproape identic cu folklorul moldovenesc și a Bucovinei, ceea ce nu-i de mirat”.

Preot, profesor. În 1914, terminând academia, s'a
Contactul direct preoțit și a fost numit profesor supra-
cu vechiul regat. numerar de limba grecească și de o
materie teologică la seminarul din

Chişinău. Se găseşte acum aproape de mediul cultural românesc dimprejurul „Cuvântului Moldovenesc”.

Pe front s'a îmbolnăvit. A contractat tifos abdominal. Pe front a plecat chiar dela 'nceputul războiului mondial, din 1914, ca preot al batalionului 40 şi în urmă al batalionului 41, amândouă de infanterie, care au luptat pe frontul din Galiţia... Când, în 1916, a intrat în războiu şi România, a cerut să fie trimis pe frontul românesc. A fost mutat la brigada 71 rusească de artilerie, pe frontul Tecuci-Mărăşeşti. Ceruse aici, ca să fie mai aproape de familie şi ca să cunoască România mai bine.

Unele poezii ale lui scrise atunci şi rămase în manuscris, până în 1921, când s'au publicat, poartă indicaţia „Mărăşeşti”. S'au găsit toate într'un carnet. În clipele de desnădejde, gândindu-se la înfrângere şi la împărăţia rusească scria:

Văd prăbuşirea unei stele,
Al nopţii mândrului luceafăr

cu data „Mărăşeşti 5—6 Iulie”. Totuşi nu voia să părăsească frontul. Plecase cu bucurie. În poezia „Mama” scrie:

Şi 'n bătălia cea aprinsă
Sărit-ai plin de vitejie;
La moarte, ca la stea nestinsă,
Ai năzuit cu bucurie.

Ținea să rămână pe front până la urmă, cu toată dragostea lui cea puternică de familie şi cu tot dorul de a se întoarce în sfârşit între ai săi: „La războiu am plecat din Chişinău, unde puteam să rămân... Tare aş vrea să mă liniştesc şi să fiu cu voi! Dar cât timp se lungeşte războiul, prefer să fiu în Chişinău ca oaspe”, — scrie el soţiei la 24 Iulie 1917. Pe front slujea serviciul religios şi în biserici,

dar, când nu se putea, îl slujea în altare improvizate în pădure.

Războiul i-a dezvoltat și mai mult sentimentul național, fiindcă divizia XIV, de care țineau batalioanele lui, era formată mare parte din basarabeni și fiindcă, pe frontul românesc, a cunoscut direct vechiul regat. A aflat că aici oamenii sunt primitivi și în deosebi pentru frații din alte ținuturi: „În România mă simt bine și sănătos, românii se miră mult că cunosc așa de bine limba. De aceea prin oraș mă primesc foarte bine. Până ieri am fost oaspele unui mare proprietar român dintr'un oraș și am fost bine primit", — scrie el la 25 Decembrie 1916.

În acest timp a cunoscut mai bine literatura românească, de care am văzut că se interesa prin librăriile din Iași, și pe unii din oamenii noștri de seamă (scrisoare din 4 Iunie 1917). Strângea cărți și-și anunța prietenii că le va aduce și lor: „Spune-i (lui Halippa) că-i voi aduce cărțile românești nouă", — scria el soției la 20 Aprilie 1917. Ii mai scrie să poarte grijă ca fetița lor să aibă cu cine vorbească românește, să-i ia o servitoare româncă.

Cât putea scăpa de pe front, a luat parte și la mișcarea intelectualilor basarabeni pentru românizarea Basarabiei și pentru pregătirea unirii cu România. Aflăm din volumul citat al lui D. Bogos, La răspântie, că a participat la congresul studenților basarabeni, ținut la Chișinău la 20 Mai 1917, îndemnând pe studenți să se alipească basarabenilor mai în vârstă care luptă pentru ideea națională (pag. 37), La 25—28 Mai a participat la congresul învățătorilor și a luat apărarea numelui de „român" față de „moldovean". „Da — a spus el — „suntem moldoveni, fii ai vechei Moldove, însă facem parte din marele popor roman; așezat prin România, Bucovina și Transilvania. Frații noștri, din Bucovina, Transilvania și Muntenia își zic români. Așa trebuie să facem și noi!" (pag. 45).

A primit să ție cursuri de istoria literaturii românești învățătorilor. Ar fi ținut o singură lecție în Mai — Iunie 1917, — ne spune V. Țepordei în teza sa de licență, tipărită în 1937, despre Mateevici (v. și revista *Luminătorul* din Octomvrie 1917). Desigur că în vederea acelui curs aduna el cărți dela Iași, cum și-l reamintește Nichifor Crainic în *Icoanele vremii*: „răscolind prin anticării”. Autorul cărții de față a reluat cursul la Universitatea Populară înființată la Chișinău în toamna aceluiași an și l-a terminat în Iunie anul următor cu o lecție consacrată lui Mateevici.

Suferea de inimă. De aceea n'a putut rezista tifosului căpătat pe front.

A venit bolnav acasă și a murit la 13 August 1917.

Înfățișarea și firea.

I. Buzdugan, în articolul citat din *Cugetul Românesc*, ni-l înfățișează „înalt („mijlociu”, îmi comunică N. Popovschi) și sprinten, ca un paltin, pe umerii rotunzi avea un cap de Christ blajin, încadrat în plete lungi („rotunzite”, îmi comunică N. Popovschi), castanii și o barbă blondă, despicată în două. Pe fața-i blândă, cu pistrui mici sub bolta unei frunți înalte și luminoase, sclipeau doi ochi căprui, puțin înmuiați în lacrimi și de o melancolie nespusă”. Însemnările autorului cărții de față, însemnări luate în 1918 dela familie, indică fața ovală, ochii mari, rotunzi; fruntea lată, figură frumoasă. În 1917, Nichifor Crainic ni-l descrie astfel în *Icoanele vremii*: „Pe părintele Alexe Mateevici l-am cunoscut în Iași, în vara lui 1917. Parcă-l- văd și acum: voinic bărbat, spătos și rumen, în antereu cenușiu rusesc, fără plete încălcite ca la Sântagora, cu barba apostolică redusă la un cioc blond, vorbea răspicat o moldovenească peste care apăsa fără voia lui asprimea unui accent muncălesc, dar avea în cuvinte și în zâmbete, o blândețe comunicativă, care te mprietenea fără zăbavă”.

Foarte desordonat. Când scria, umplea mese cu ziare și cărți și le lăsa așa. A plecat în războiu cu multe cărți și s'a întors fără ele.

Foarte iubitor. Când mamă-sa a rămas văduvă, nu știa cum s'o mai îmbuneze. Când i-a dat Dumnezeu fetița, numai de ea vorbea în scrisori. O chema Nina și el nu știe cum s'o mai mângâie: Nusioc, Nusica, Ninocica. La 1 Martie 1917, plângându-se că cei de-acasă nu-i scriu, zice: „Nusioc ar scrie, dar nu poate. Sunt convins că dintre toți dv., mai tare vrea să scrie Nusica. Apoi faceți-vă milă și învățați-o mai în grabă să scrie și ea zilnic a scrie tatălui său celui viteaz”. La 20 Aprilie: „Cât mai de-a-mănuntul descrie-mi pe Nusica, de care mi-aduc aminte și o înăbuș în brațe cu gândul zi și noapte”. Bubuiturile războiului le descrie cu frânturi de cuvinte ale fetei:

„Din când în când se aude ba-ba-bac, după cum spune Ninocica, și gata” (în Aprilie). În aceeași scrisoare: „În spre ziuă am visat pe Ninocica. Se vede că din pricină că ea niciodată nu-mi iese din gând. Visul nu-l ții minte bine. Îmi aduc aminte numai că nu știu unde mă jucam cu dânsa, asvârlind-o în sus ca o minge. După aceea o duceam în spate ca pe un săcușor. Înfățișarea ei la 'nceput era cum a fost ea înainte, după cum o știm, pe urmă în ochii mei a început să se schimbe. Se vede că într'adevăr s'a schimbat. Tare aș vrea să văd pe Nusica mergând. Ninocica nu vrea să vadă pe tată-său? Știu eu că pentru dânsa, cea mai dorită este mama. Pe tată îl înlocuiește cu succes fotografia. Cum ar vrea tata să sărute pe mica sa năzbătioasă! Când a veni tata acasă, a avea ce să privească. Atunci Nusica îi va face tatei multe, multe jucării, dar până atunci să povestească mama tatei prin scrisori despre jucăriile cele nouă ale Ninocichei. Și tata va citi și va râde, iar seara se va ruga lui Dumnezeu să dea Ninocichei sănătate. Să se roage și Ninocica pentru tată”.

Foarte impresionabil. Când era mic, îi era frică să se sue în tren. Când era mare, îi era frică de apă, de întuneric și de fulger. Și colegii lui cunoșteau această impresionabilitate. „Mai avea o slăbiciune — se temea de apă și de 'ntuneric atât de mult, încât de multe ori, înoptând la vreun camarad în oraș, Mateevici nu se mai întorcea în seara aceea la academie (la Chiev), trebuind să coboare treptele scărilor spre Podol, unde-și închipuia că stau ascunși bandiți”, (I. Buzdugan, articolul din *Cugetul românesc*).

Foarte discret. Colegul său de seminar, I. Macovei, mi l-a arătat ca „suflet închis, nici celui mai bun prieten nu se destăinuia”. I. Buzdugan mi-a spus: „nu vorbea cu cine n'avea încredere, când se aduna însă cu prietenii, vorbea mult”. Dela familie am aflat: „Nu-i plăcea să spue nimă-nui în scris din viața lui. Mai curând din gură, în scris niciodată”. Tot așa vorbește și el însuși despre sine într'o scrisoare către soție: „Tu știi că scrisorile le scot greu din sufletu-mi, de aceea nu mi-a plăcut să le scriu” (20 Aprilie 1917). În felul acesta „era cel mai bun păstrător al chestiunilor de taină”, (comunicare I. Buzdugan).

Iubitor de natură. În războiu i s'a 'ntâmplat odată să-l apuce noaptea și să rătăcească prin pădure, dus de mirosul florilor și de cântecul privighetorilor (scris. din 25 Aprilie 1917).

Scrierile lui Al. Mateevici

1) *Poezii*, în editura Casei Școalelor, 1932. S'au strâns de Victor Mateevici, fratele poetului, aflat pe atunci profesor la Seminarul din Chișinău, și acum profesor la seminarul dela Cernica, cu o prefață de autorul prezentei cărți. În 1936, Cartea Românească a publicat o nouă edițiune.

2) *Poezii (traduceri)*, cu o prefață de L. T. Boga, Chișinău, 1937, cu cheltuiala Asociației presei românești din Basarabia. Prefața dă amănunte și caracterizări despre traducерile poetului, reproduce în facsimile textul poeziei „Limba noastră”, și publică date biografice despre cei 13 poeți ruși, din care Mateevici a tradus.

Mateevici a tradus din următorii poeți ruși:

- 1) Mihail Iurievici Lermontov (1814—1841).
- 2) Gavriil Romanovici Derjavin (1743—1816).
- 3) Constantin Nicolaevici Batiușcov (1787—1855).
- 4) Feodor Ivanovici Tiutcev (1803—1873).
- 5) Alexei Vasielevici Colțov (1808—1872).
- 6) Nicolae Mihailovici Iazâcov (1803—1846).
- 7) Alexei Stepanovici Homeacov (1804—1860).
- 8) Simeon Iacovlevici Nadson (1862—1887).
- 9) Apolon Nicolaevici Maicov (1821—?)
- 10) Atanase Atanasievici Fetșenșin (1820—1892).
- 11) Alexei Constantinovici Tolstoi (1817—1875).
- 12) Ivan Savici Nichitin (1824—1861).
- 13) Alexandru Sergheevici Pușchin (1799—1837).

La 'nceput a tradus numai poezii religioase, pe-de-o-parte fiindcă era teolog, pe-de-alta fiindcă la Luminătorul, unde colabora, se primeau numai poezii religioase, revista fiind și ea teologică, — cu excepția bucății Trădătorul după A. Cehov, apărută în ziarul Basarabia din 1906 (Nr. 342) și nepublicată în volum. Activitatea lui de traducător a continuat cu Rugăciunea lui Lermontov, în Luminătorul din 1910, și cu Ioan Damaschin și Păcătoasa ale lui Al. C. Tolstoi, în Cuvânt Moldovenesc din 1913 și 1914. Prima e o poezie scurtă de trei strofe; celelalte, poeme mai lungi. Ioan Damaschin e formată din 12 părți de câte 80—100 de versuri fiecare. Păcătoasa, din 6 părți de câte 20—30 de versuri. Ioan Damaschin, eroul poemei cu același nume, este

cel mai de încredere om al califului și nespus de bogat. Intr'o bună zi cere voie califului să plece, simțindu-se destoinic să lumineze poporul. Califul îi făgăduiește jumătate din împărăție, numai să nu plece, dar Ioan tot pleacă și intră într'o mănăstire. La o'ngropăciune cântă troparul, — deși starețul mănăstirii nu 'ngăduie cântece la morți. Starețul îl condamnă la izgonire, călugării intervin și pedeapsa se schimbă: Damaschin va sta mut și va curăți gunoiul din curtea mănăstirii. Sf. Fecioară se arată în vis starețului, și-l mustră. Starețul revine asupra pedepsei. În Păcătoasa e vorba de o femeie care înfruntă pe Mănuitorul în lipsa lui și-i cade pocăită în genunchi, de îndată ce-l vede.

Traducerile din 1917 nu mai sunt religioase: Ziua de Maxim Gorki: Zadarnic, artiste de Al. C. Tolstoi și Poetului de Pușchin.

Traducerile de până la 1914 au o limbă nu tocmai sigură. Versificația, pe alocuri stângace. Unele pasaje totuși izbutite:

În străluciri nepământești
Și în lumini tremurătoare,
Cu haine de 'nstelări cerești,
Ființa blândă a Fecioarei
Coboară-se cu Sfântul Prunc.

Uneori recurge la rime populare:

Pacea necăjiților,
Raza asupriților
Și-a obijduiților
Voi, pătimitorilor
Voi, suferitorilor
Voi, greu răbdătorilor!

(Toate din Ion Damaschin).

Rugăciunea lui Lermontov este mai reușită decât toate din epoca aceasta. În traduceri de după 1914 și mai ales

în cele din 1917, sub influența vechiului regat, Mateevici e mai stăpân și pe limba literară și pe versificație. „Zadarnic, artiste” de Al. C. Tolstoi se distinge prin frumosul său amfibrachiu:

Zadarnic, artiste, te crezi plăsmuirilor tale
alternând cu exametrul;

Buna privire domnească din fulgerul genelor aspre.

Sonetul lui Pușchin, „Poetului”, se distinge prin deplina stăpânire a versificației și a limbii:

Ești craiu: trăiește singur. Pe slobodul tău drum,
Te du unde te chiamă al minții tale sbor,
Desăvârșește-ți roada gândurilor de dor
Și n'aștepta răsplată a trudei nicidecum.

În proză, Mateevici a publicat traduceri (sau imitațiuni?) din rusește în Luminătorul, în deosebi predici religioase. Astfel:

1. Biserica lui Dumnezeu după P. Nicolschi.
2. Postul.
3. Cuvânt împotriva beției.
4. Când poate să fie auzită rugăciunea.
5. Creștinul.
6. Semănături duhovnicești.
7. Soarta celor drepti (prelucrare).
8. Șapte păcate de moarte (traducere)
9. Menirea și rostul vieții (după episcopul Ioan al Smolenscului).
10. Noaptea învierii (traducere), — acestea toate după revista Hristianin.

Mai întâlnim și următoarele, cu privire la care nu ni se dă nicio indicație de autor: să fie traduceri, imitațiuni, originale?

1. Predică la Bobotează.
2. Oglinda vieții adevăratului creștin.
3. Cuvânt la duminica XXVIII.
4. Anul nou, 1911.
5. Unde-i fericirea?
6. Despre jertfă în folosul obștei.
7. Viermii.
8. Milostenia, povață morală.
9. Fiii împotrivirii.
10. Despre unirea creștinilor.
11. Vânzătorul.
12. Sf. Ignatie.
13. Hristos în viața noastră.
14. Sf. Evanghelie.

De asemenea V. Țepordei în studiul său despre Al. Mateevici (Chișinău, 1937) citează următoarele articole în rusește din Buletinul eparhiei Chișinăului:

1. Bocetele.
2. Motivele religioase în credințe.
3. Obiceiuri de anul nou.
4. Obiceiuri de rusalii.

și unul în ziarul românesc Basarabia, 1906—1907, Obiceiurile nunții.

Nu ne putem pronunța asupra originalității lor. Sunt, de sigur, fragmente din teza de licență a lui Mateevici.

În schimb, alte două articole din Semănătorul, unul despre mitropolitul basarabean Gavriil Bănulescu, altul despre Tipăriturile bisericești, sunt rezumate: cel dintâiu după biografia scrisă rusește de Stadnițchi, cel de al doilea după Istoria literaturii religioase a lui N. Iorga.

Poezii transpuse. Poeții basarabeni obișnuiau să copieze pentru ei poezii din scriitori de dincoace de Prut, fiindcă rar le cădea în mână câte un

volum românesc și atunci nu-l puteau ține mult timp, volumul circulând dela unul la altul. S'au găsit și la Mateevici asemenea copii.

S'au găsit însă copii cu modificări. Nu le putem socoti scăpări din vedere, fiindcă sunt prea multe. Le socotim făcute anume, ca poezia să fie în gustul poetului: așa ar fi prezentat poezia, dacă ar fi scris-o el. Dăm ca exemplu poezia lui Octavian Goga „În munți” transpusă de Mateevici sub numele de „Cântarea Slavei”. Subliniem la acesta din urmă cuvintele luate dela cel dintâiu:

GOGA

Voi munților, mândri moșnegi,
cununați
Cu stelele bolții albastre,
In leagănul nostru de codri și [stânci
Dorm toate poveștile noastre

Alături de șoimii cu ochii
[aprinși
Din tainica voastră dumbravă
Se'nalța îndrăznețe'n lumina
[din cer
Și visele voastre de slavă.

In voi își deșteaptă plânsorile ei
Frumoasa mea țară săracă
Cu brațe lipsite de-al luptei [fior
Și buze ursite să tacă.

La voi vine jalea-i, când vifor
[păgân
Purcede strigarea să-i frângă
In cântec o schimbă pădurea
[de brazi
Și'n lume-o trimite să plângă.

La voi mă'ndrumă'n cărările ei
 Și biata mea soartă pribeagă.
 Pădurea cea veșnic lipsită de
 [somm
 Mi-e sfântă și-atâta de dragă.

MATEEVICI

Voi munți, singurateci moșnegi,
[cununafi
Cu stele în ceruri albastre,
In leagănul vostru de codri păș-
[trați
In taină cântările voastre

Caci pasări sălbatice cu *ochii*
[arzând
Din tainica voastră dumbravă
Se'nalță cu fală în sus proslă-
[vind
Nespusa a Domnului *slavă*.

In voi își deșteaptă plânsorile
Pădurile'n toamna târzie
De când le apucă a luptei fior
Și-a vântului groază, mânie.

Și mare vi-i jalea când vîn-
[turi străbat
Prin tainica voastră dumbravă
Dar vijor, furtuni și chiar
[frunze ce cad
Vă cântă a Domnului slavă.

La voi m'a adus în cărările ei
A zilelor soartă săracă
Pădurea cea mândră din ani mi-
[titei
Mi-a fost și iubită și dragă.

Cântarea măiastră din codri
[cărunți
Dă strunelor mele povață
Și-o mândră poveste lipsită de
[vremi
Truditul meu suflet învață.

Din culmea pleșuvă cu crește-
[tul alb
Privirea mea sboară departe
Și'n mintea supusă răsare a-
[prins
Fiorul măririlor moarte
Un vaier amarnic se sbate'n
[amurg
Și moare în svonuri de ape
Al munților vaier mă sbuciu-
[mă'n piept
Și-mi tremură plânsu'n pleoape.

O vitregă soartă cu patima ei
Pe'ntinsele culmi și poiene
În vremuri pătice, iubirii de
[frați
Ziditu-i-a graniți viclene.

A pus miezuine și stavilă'a
[pus
Rupându-vă creștetu 'n două,
Când Domnul, stăpân pe pă-
[mânt și pe cei
Pe voi v'a dat, munților, nouă

Cântarea frumoasă din codri
[bătrân
Dă strunelor mele vieață
Și mândre povești din strămoșii
[creștini
Truditul meu suflet învața.

Povești de pe când oameni
sfinți lăcuia
Prin tainica voastră dumbravă,
Povești de pe când ne'ncetat
[proslăvea
Nespusa a Domnului Slavă.

Din zilele noastre în largul cu-
[prins
Privirea mea sboară departe
Și'n mintea mirată răsare aprins
Fiorul maririlor moarte.

Un cântec de jale parcă aud
Ce moare în svonuri de ape
El plânge frumoasele vremi
[ce-au trecut
A sfintei iubiri de aproape.

Vremi de pe când lume multa
[venea
Prin tainica voastră dumbravă
Și scârbele lumii, cei sfinți
[mângâia
Spre mare a Domnului slava.

Nu mai vezi pustnici prin dese
[păduri
Prin tainici dumbrăvi și poiene
Vremi grele de patimi și nori
Venit-au amarnic viclene

Dar știu eu, schimba-se-vor iar,
Căci toate în lume se schimbă.
Așa-și povestește bătrânul ste-
[jar
Cu-a frunzelor tainică limbă.

Iar slava Preasfântului este în
[veac,
Lucește în toată schimbarea.
Și răul, și binele într'un șireag
Ne-nrmează în veci îndruma-
[rea.

Amarele vremi de păcate și uri,
Cum au venit, se vor duce,
Și iarăși în pacea umbroasei
[păduri
i uci-va a Sfântului Cruze.

Pătrunde-vor cântece sfinte cu
[foș
Prin tainica voastră dumbravă
Copacul și firea cea rea la un
[loc
Cânta-vor a Domnului slavă.

Vă arde rușinea din creștet
[ades
Voi aspră porniți vijelie
Și sufletu-mi lacom vă soarbe
[atunci
Năpraznica voastră mânia!

Adeseori vara, când soarele'm
[dungi
Verdeața bogată vă'nvie,
Porniți, credincioși Prea-înaltei
[porunci,
Năpraznica voastră mânia.

Din urletul vostru sub cerul
[aprins
Din ploaie cu trăsnete grele
Se naște odată, plutind peste
[vremi
Cântarea cântărilor mele!

Din urletul vostru sub cerul ne-
[stins
Din ploaie cu trăsnete grele
Se naște atunci cu fulger aprins.
Cântarea cântărilor mele.

Când vâjâie vântul urlând mă-
[nios
Prin tainica voastră dumbravă
Atunci prin *strune*-mi răsună
[frumos
Nespună a Domnului slavă.

Voi, munți, singuratici moșnegi,
[cununăți
Cu stele în ceruri albastre,
In leagănul vostru de codri păs-
[trați
In taină cântările Voastre.

Căci pasări sălbatece, cu *ochii*
[arzând,
Din tainica voastră dumbravă
Se'nalță cu fală în sus, proslă-
[vind
Nespună a Domnului slavă.

Despre acest fel de poezii ale lui Mateevici s'a ocupat Gh. Neagu (în rev. Preocupări Literare din 1938) stabilind pe următoarele: Hristos în biserica Ierusalimului, transpunere după Iisus în templu a lui Al. Deparașeanu, „Dorul” după „Dor de călătorie” a lui V. Alecsandri, „Hristos după cina cea de taină” după „Christ după cină” de N. T. Orășanu, Muncitorul după Muncitorul de P. Dulfu. Aceasta a și scos-o din ediția II-a a poeziilor lui Mateevici fratele său Victor Mateevici, care i-a adunat poeziile. Trebuia păstrată, dar cu indicația de transpunere. Asemenea transpuneri, caracteristice poezilor basarabeni, nu trebuie socotite plagieri, cum a crezut Gh. Cardaș, cu privire la unele din ele, în Antologia poezilor basarabeni.

Poezii originale. Deosebirea dintre cum scria Mateevici până la 1914 și cum a scris în 1917 (între 1914 și 1917 necunoscându-se nimic dela el) se vede mai bine în poeziile originale, decât în cele traduse ori transpuse. „Pocăința lutului” din 1910 face trecerea dela predici la poezie, fiindcă urmărește scopul celor dintâi de a lămuri o dogmă sau o practică religioasă, E vorba de unul din tâlharii răstigniți pe cruce odată cu Mântuitorul. Când să-și dea duhul, el se roagă fierbinte să-l ia Mântuitorul în cer și rugăciunea-i este ascultată. Poezia se încheie cu un îndemn ca orice predică:

Gândește, când Hristos îl iartă
Pe-un hoț și-i dă o sfântă soartă,
Ți-a da el ție iertăciune
Când tu cu zisa rugăciune
Pe buze — vrajbă ții în gând,
Porunca Domnului călcând?

Totuși nici în bucata aceasta nu lipsesc elementele poetice. Altfel este cadrul în care se desfășoară povestirea:

Când Hristos cu spini pe frunte
Pe cruce răstignit murea,
Intunecimea Înaltul munte
— Golgota toată-acoperea.

Elementele străine frumosului dispar în bucata Cântecul clopotului, 1910. Aici întâlnim numai poezia ce se desface din chemarea credincioșilor la rugăciune:

O, clopote, frumos mai suni,
Când credincioșii ți aduni
La locul sfânt de rugăciune
În ceriu cântarea să le sune!
O, sună, dar, prin munți și văi,
Să vie'nchinătorii tăi.

Alte poezii religioase: *Un vis dorit*: sufletul i-a adormit și îngerul însuși plânge de mila lui; *Fie voia ta*: moartea a refuzat să ia sufletul mamei cu copii mici; *Intrarea Domnului în Ierusalim*; *Ingerul și mironosițele*; *In dimineața Duminicii*, se cântă învierea; *Înălțarea la ceruri*; *In Betleem*, se cântă nașterea Mântuitorului; *Hristos Pruncul*; *Hristos*, se cântă învățătura lui; *Hristos a'nviat*, din care cităm două strofe:

Au stat tăcuți de pază cei doi
[ostași străjeri
Ne-atinși de măreția adâncuri-
[lor firii,
Nepresimțind venirea minunii
[celei mari
Ce-avea să schimbe fața și
[rostul omenirii.

Cu moartea Sa, pe cruce mu-
[rind nevinovat,
Ne-a dat El nouă pildă a marei
[jertfi de Sine
Cu moartea Sa pe moarte căl-
[când a înviat
Spre învierea vieții în faptele
[de bine.

Actele sunt religioase-morale: *Un sfat*, să fugi de faptele rele; *Roagă-te*, în orice 'mprejurare să faci rugăciuni.

Nota religioasă se 'mbină cu cea filosofică în *Mântuirea, Frutelui creștin și Cântarea lui Dumnezeu*. Aici spune că n'a găsit pe Dumnezeu nici în potop și cutremure, nici în aprinderea cerului, ci în liniște și pace.

Religiozitatea îi hrănește fondul lui optimist. Dumnezeu răsplătește pe cei ce suferă pe pământ (Pocăința hoțului). Dacă suferi, să ai încredere în Dumnezeu (Mângâiere). La capătul suferințelor este izbânda, ia drept pildă voința Mântuitorului (Noaptea nașterii). Fondul lui însuși este optimist. Are 'ncredere în viitorul limbii populare (Limba noastră). De asemenea într'un viitor mai bun al omenirii (Eu cânt). Aici ne spune:

Și glasul vieții ascultând
Venirea zorilor eu cânt.

Deși țărani o duc în necaz și chiar și trăiesc din greu, au rămas totuși voinici, puternici, înalți, vânjoși, tari ca fierul. Manifestă mereu încrederea în viitor:

Eu cânt căci văd că ele vin
Acele zile de senin.

Are numeroase poezii închinat plugarilor și vieții lor necăjite. O tainică simpatie îl leagă de ei. Poeziile Limba noastră, Eu cânt, Cântul zorilor. Țăranii ilustrează simpatia. De dragul țăranilor merge până la nota revoluționară:

Hai să căutăm dreptate
Voie și pământ.

(Cântecul zorilor)

Cea mai frumoasă poezie a lui este Limba noastră. Ea l-a impus dela 'nceput cercurilor cunoscătoare. Pe când

autorul cărții de față aflate la Chișinău despre un poet basarabean necunoscut dincoace de Prut și căuta informațiuni despre el și ce anume a scris, la Iași Ovid Densușianu scria următoarele:

„O poezie care de acum înainte nu va trebui să lipsească din antologii ne-a adus-o revista Școala Moldovenească din Chișinău (N-rele 2—4); ea a fost compusă de preotul A. Mateevici, cu prilejul deschiderii cursurilor de învățători și e cea mai frumoasă poezie ce a fost închinată limbii noastre. (După ce se citează întreaga poezie, se continuă): Încă un nume deci, și din Basarabia, de adăugat la șirul poezilor noștri. Pe acest preot-poet l-am pierdut acum câteva luni, răpus de tifos. Poeziile rămase dela dânsul așteptăm să fie tipărite într'un volum, pentru că ne închipuim că va fi scris mai multe decât cele vreo două-trei care s'au publicat" (Viața Nouă, XIII, N-rele 1—10. Martie-Decembrie 1917, pag. 109).

Într'adevar prin această poezie, Mateevici s'a ridicat deasupra unor poeți consacrați, ca Gh. Sion, Gh. Coșbuc și Victor Eftimiu, care cântaseră același subiect. Poezia celui dintâiu „Limba românească", apărută în 1853. constituie un îndemn să cultivăm graiul nostru, nu pe cel francez, o afirmare a calităților limbii noastre față de ale limbii franceze. Să ne iubim limba, fiindcă suntem români. Peste vreo 60 de ani apare „Graiul neamului" de Gh. Coșbuc. Din apararea limbii strămoșești se face aici un mijloc de apărare contra dușmanilor, care doresc să ne piardă prin răpirea graiului. Înțelegem îndată că e mai ales vorba de ținuturile unde poporul românesc se află încă sub stăpâniri streine. Poezia o putem socoti un cântec eroic în momentul începerii unei lupte. Victor Eftimiu în „Oda limbii românești" se gândește la origina ei și la elementele care au îmbogățit-o. Nu uită limbile latină, dacă, slavă, elinească, rusească, turcească, franceză. Laudă limba

pentru frumusețile ei și-i întrezărește un viitor de perfecțiune. Sion și Coșbuc au cântat primejdiile care amenințau limba, Eftimiu a admirat asimilarea atâtor elemente streine, Mateevici cântă bucuria ce simte numai la auzul graiului. Simte aceeași bucurie ca în fața unei comori desgropate din adâncuri și ca în fața unei salbe de odoare scumpe. Simte aceeași căldură ca în fața unui foc, aceeași plăcere ca la auzul doinei, aceeași mirare ca la vederea fulgerului:

Limba noastră-i o comoară
În adâncuri înfundată
Salbă scumpă cu odoare
Pe moșie revărsată.

Limba noastră-i foc ce arde
Într'un neam ce, fără veste,
S'a trezit din somn de moarte,
Ca viteazul din poveste.

Limba noastră-i numai cântec,
Doina dorurilor noastre,
Roiu de fulgere ce spintec
Nouri negri, zări albastre.

Când își aude graiul, aude grâul mișcat de vânt și pe bătrânii care, prin muncă, au sfințit pământul țării. Graiul i-aduce aminte de frunza verde, de sbuciumul codrilor, de valurile Nistrului; și-i pare ales anume, ca să spună adevăruri veșnice:

Limba noastră-i graiul pâinii,
Când de vânt, se mișcă vara.
În rostirea ei, bătrânii
Cu sudori sfințit-au țara.

Limba noastră-i frunza verde,
Sbuciumul din codri vesnici,
Nistrul lin ce'n valuri pierde
Ai luceferilor sfeșnici.

Limba noastră îi aleasă
Să ridice slavă 'n ceruri,
Să ne spue 'n basm și-acasă
Veșnicele adevăruri.

Influențe.

Nu e de mirare că se vorbește de influențe rusești în opera lui Mateevici, care și-a făcut cultura în Seminarul din Chișinău și în Academia teologică din Chiev. După I. Buzdugan, scriitorii pe care-i citea mai des Mateevici erau poeții Pușchin, Lermontov, Necrasov, Alexei Tolstoi („cel mai iubit poet”), prozatorii Gogol, Turghenev, Lew Tolstoi, Dostoiewski, criticii literari cu tendințe poporaniste Mihailowski, Cernășewski, Dobroliubov și Bielinski (v. rev. Cugetul Românesc din 1922). În studiul citat despre Al. Mateevici, V. Țepordei crede că influența lui Dostoiewski ar fi „primordială”, iar în poezia Hristos a „nviat s'ar resimți urme din poeții A. A. Tett și V. Brusov. În schimb ne surprinde plăcut când găsim influențe dela scriitorii români de dincoace de Prut, fiindcă ne-am fi așteptat ca poetul de dincolo de Prut să-i fi cunoscut mai puțin. N'a fost așa. Autorul cărții de față a relevat încă din 1925 cum Mihail Eminescu a atras pe poetul basarabean prin cultul tradiției și al limbii vechi și 'nțelepte și cum, în poezia Frunza nukului, măsura și ritmul amintesc Lacul lui Eminescu:

La Mateevici:

Frunza nukului tresare
Oglindindu-se în lac;
Vântul un miros de floare
Imi aduce din Bugeac.

La Eminescu:

Lacul codrilor albastru
Nuferi galbeni îl încarcă,
Tresărind în cercuri albe
El cutremură o barcă.

În Cântec de leagăn influența versurilor lui Eminescu din Revedere și din „Ce te legeni, codrule” e și mai vizibilă:

Și să-i bați cărările
Să ne sorbi durerile

Să ne cânte zânele,
Răsunând fântânile,
Să ne rădă zorile,
Să ne'mbete florile.

Lui Eminescu, și, în parte, lui Gr. Alexandrescu datorște Mateevici singura lui satiră Unora. Pe cel din urmă îl amintește prin punerea în versuri a discuțiunilor științifice (la Mateevici chestiunea limbii), pe cel dintâiu prin tonul oratoric. Când a vrut să prindă o scenă din războiul 1916—1918, ogoarele rămase pustii după plecarea flăcăilor, a luat ca model pe Gh. Coșbuc din Cântecele de victorie. Parcă de acolo am citi versurile:

Pustii stau negrele ogoruri
Și satu-mi e pustiu din vale,
Sunt moarte cântece și doruri
Și sufletu-mi e plin de jale.

Introduce apoi, ca și Coșbuc, ca elemente poetice „feciori” și „doine”. (v. vol. Studii Literare de autorul cărții de față). Cercetătorii următori (Țepordei, Sturza) au afirmat apropiere între.

Mateevici:

Hristos a 'nviat
Un vis dorit
Cântecul clopotului (încheiere)
Țara
Cântecul zorilor
Țăranii
Betleem

Scriitori de dincolo de Prut:

Hristos a 'nviat (Vlahuță)
Uciagașul fără voie (Gr. Alex.).
La Paști (Vlahuță)
La noi (O. Goga)
Oltul (O. Goga)
Plugarii (O. Goga)
Magii (Nichifor Crainic)

Pătrunderea lui în spiritul public. Prin Limba noastră, Al. Mateevici a pătruns dela 'nceput (mai ales de prin 1925) adânc în masa cititorilor, în deosebi a celor tineri. Apoi încetul cu încetul a pătruns și prin alte poezii. Firește, însă, că basarabenii și-l revendică cu tărie, — și cu multă dreptate. Când s'au sărbătorit la Chișinău 25 de ani dela apariția ziarului Basarabia (22 Noemvrie 1931), câțiva foști colaboratori au depus o coroană și la micul monument din grădina catedralei, care amintește pe Mateevici, — întru cât și el colaborase la ziar. Când revista Vieața Basarabiei începe un nou an de activitate (1932), articolul prim, scris de Pan. Halippa, citează versuri din poezia lui Mateevici Eu cânt. În același an al revistei, articolul Poeți-profeți de Petru Alexandrov enumără pe Mateevici alături de Bolintineanu, Alecsandri, Russo și Coșbuc, iar preotul Petre Gheorghian, fost coleg de școală cu poetul, trimite o poezie care 'ncepe așa:

Când, adâncit în manuale,
A. Mateevici mai uita
De muza lui, luându-și lira,
El lângă mine s'așeza.

În 1933, I. Inculeț, scriindu-și articolul Cum a fost votată Unirea (în aceeași revistă), cu prilejul împlinirii a 15 ani dela unirea din 1918 a Basarabiei cu România, citează două strofe din poezia lui Mateevici Limba noastră.

CAPITOLUL XII

DOI ȚĂRANI POEȚI

— Tudose Roman și Ion Bour-Cazân —

1) În posesiunea lui Șt. C. se află o autobiografie din 1917 a țărânului-poet *Tudose Roman* (1887—1921), rămas orb dela 1915 înainte, dintr'o boală. S'a născut în Chipercenii-de-Sus, județul Orhei. A'nvățat două clase primare rusești. Cum a auzit de apariția ziarului *Basarabia*, în 1907, a venit la Chișinău să publice acolo poeziile și a trăit în preajma ziarului, apoi în preajma ziarului și a revistei *Cuvântului Moldovenesc*, unde l-a cunoscut și autorul cărții de față în 1917—1918. Poeziile lui, apărute întâi în cele două ziare amintite, ca și în revista *Cuvânt Moldovenesc*, s'au publicat și într'o mică broșură în anul 1919, sub titlul de „Cântecul Plugarului” de „Societatea de gospodărie modernă și cultură națională Propășirea”. Ele cântă pe țăran și vieța lui:

Sub a țarului domnie
Am trăit ca vai de noi,
În nespusă sărăcie,
Asupriți, flămânzi și goi.

2) *Ion Bour-Cazân*, ale cărui versuri se găsesc în păstra-
rea lui Pantelimon Halippa, a scris în ton popular:

Foaie verde de sulfină,
Când eram de-un an de zile
Luam caii din grădină
Și căruța cea mai bună, etc.

CAPITOLUL XIII

D. C. MORUZI 1850—1914

Familia. Din studiul „Principele Constantin Moruzi”, al lui G. Bezisconi din Revista Istorică 1940, extragem câteva date despre familia scriitorului nostru și în deosebi despre părinții săi. Familia este grecească din Trapezunt. Se constată acolo prin veacul al XVII. Membri de ai săi s'au așezat în Constantinopole și apoi în Principatele române. La sfârșitul veacului al XVIII-lea, unul dintre Moruzești a ajuns domn când în Muntenia, când în Moldova, sub numele de Alexandru Vodă. Urmași de ai săi s'au stabilit unii la noi, alții în Rusia. Un Dimitrie Moruzi s'a stabilit la moșia sa Pechia de lângă Galați. El este bunicul după tată al scriitorului nostru.

Constantin, fiul lui Dimitrie Moruzi, era de o frumusețe rară. A studiat la München, dar vorbea bine și limba franceză. S'a însurat de două ori: întâi cu Pulcheria Cantacuzino, dela care a avut un băiat Alexandru. După moartea ei s'a însurat cu Ecaterina Sturdza, nepoata după tată a lui Ioan Sandu Sturdza, fostul domn al Moldovei. Aceasta e mama lui D. C. Moruzi. Ea învățase la Lvov (Lemberg). Constantin Moruzi a luat parte la revoluția din 1848 în Moldova. În timpul războiului Crimeii, Turcii l-au expulsat în Rusia, acuzându-l de spionaj în favoarea acestora. Apărarea lui plină de demnitate o găsiți în două acte publicate în studiul amintit mai sus. După războiul Crimeii

s'a 'ntors câțva timp la Iași și a lucrat pentru unirea Principatelor. Era foarte bun prieten cu Alexandru Cuza, care, într'o scrisoare, reprodusă în studiul de mai sus, îi scrie cu multă căldură și termină așa: „Te rog mult ca, în relațiile noastre private, să întrebuințezi un ton familiar, să fi sincer și să-mi spui tu. Pentru mine, acest *tu*, este o expresie sinceră a prieteniei. Și așa aud destul: prinț, alteță și alte titlaturi. Între noi nu trebuie să fim prinți: rămânem numai doi prieteni, nu-i așa Costachi? Nu-ți fie teamă că nu vom ști să amintim că suntem prinți, în cazul când cineva ar uita acest lucru. Pe prinț îl vor vedea totdeauna și-l vor recunoaște după dreptatea lui și considerația pentru legi și societate. N'aș termina niciodată să-ți vorbesc, dacă aș asculta dorința mea. Cu toată inima, al tău Al. C. Cuza. P. S. Deschid scrisoarea, ca să-ți spun c'am fost ales în unanimitate domn al Munteniei, lucru mare, serios și maiestos". Cuza l-a chemat în Moldova și, după refuzul său, i-a cerut pe fiul Alexandru ca adjutant domnesc, dar Moruzi n'a vrut nici așa, ca să nu îngreuiereze cumva situația noului domn. După detronarea lui Cuza s'a manifestat contra ideii de a se aduce domn strein și a participat la o mișcare de a pune pe tronul Moldovei pe cumnatul său N. Roznovanu. În Basarabia — zice autorul studiului de mai sus — „Moruzi face parte din blocul moldovenesc, vorbește românește la adunări, ceea ce nu-i place guvernatorului Iancovschi". A dus polemică prin ziarele rusești din Odesa cu partizanii rusificării. Aceștia îi aduceau învinuiri peste învinuiri până și pe aceea că a scăpat din închisoare pe revoluționarul Zamfir Ralli-Arbure, care, după aceea, a fugit în streinătate. A doua soție a lui C. Moruzi era mătușa Nataliei Cheșcu, devenită apoi regină a Serbiei, soție a lui Milan Obrenovici. Mătușa și bărbatul ei au pus la cale căsătoria. Au fost față la cununia religioasă în catedrala dela Belgrad. Constantin Moruzi a mu-

rit la 26 Februarie 1886. Despre ultimii ani ai Ecaterinei Moruzi, studiul amintit spune: „Ea a murit cinci ani mai târziu la Sulina, ruinată și refuzând fiului Dimitrie moștenirea. Era îngrijită de o slujnică credincioasă, căreia i-a cerut să arunce în Dunăre cheia dela camera în care a murit!“.

În romanul său *Pribegi în țară răpită*, D. C. Moruzi își povestește, în chip mai puțin ori mai mult acoperit, viața. Spune și el acolo că era de neam domnesc, din neamul Moruzi. Doi Moruzi ajunseseră pe tronul Moldovei. Pe părinții săi îi numește în roman Mavrocosta, beizadea Alecu Mavrocosta și domnița Ruxandra Mavrocosta. Ambii părinți trăiseră în Moldova la Iași. Pe la începutul războiului Crimeii, 1854, un conflict familial a izbucnit între părinții săi și domnitorul Moldovei Gr. Ghica, bun prieten până atunci al lui Costache Moruzi. Domnitorul a obținut dela comandantul suprem al armatelor turcești din Moldova, izgonirea lui Moruzi și confiscarea averii. Moruzi mai fusese odată căsătorit și avea de atunci un băiat Alexandru (în roman Andrei), aflat în vremea aceasta la studii la Paris.

**Nașterea
scriitorului.**

Din a doua căsătorie avusese alt băiat, Titi, chiar scriitorul nostru. Era de 4 ani, când părinții părăsiră Moldova și se instalară în județul Soroca, la moșiile Cîrîpcău și Cosăuți, ale domniței Ruxandra. Familia acesteia avusese două moșii lângă Cahul, dar le pierduse odată cu răpirea Basarabiei la 1812. Bărbatul deschise proces și le câștigă. Și el era bogat în Moldova, dar nu-î mai rămăsese nimic, după ce fusese izgonit.

Scriitorul nostru, prin urmare, nu era basarabean nici prin familie, nici prin naștere, fiindcă se născuse în Moldova de dincoace de Prut.

Cu această provincie n'a rupt legătura nici după aşezarea familiei în Basarabia, fiindcă se ducea des la Iaşi, la rude. Ea odată a stat mai mult, ca să înveţe cu un profesor francez.

Studiile. In capitolul „Coconaşul Titi şi Le-
nuţa” din romanul amintit, scriitorul

însuşi ne informează că primul învăţător i-a fost mamă-sa în Basarabia. Ea l-a învăţat gramatică franceză, vorbire franceză, două din cele patru operaţiuni bine, adunarea şi scăderea, iar înmulţirea numai până la 7×7 , — aceasta până la vârsta de 9 ani. Fireşte că după aceea s'a perfecţionat. Mamă-sa îi citea din Molière, din Corneille şi din Racine. Când plecau în vizite la moşierii vecini, mamă-sa lua mai ales pe Molière în drum şi-i citea. Atâta plăcere simţea copilul, încât îşi grăbea mama să plece dela vizită, ca să-i continue citirea la întoarcere. Citea şi el singur sau cu guvernanta, care era franceză, cărţile pentru copii ale d-nei Tastut, ale contesei Dasch sau pe Robinson Crusoe. Pe la 12 ani a învăţat la Chişinău în casele părinteşti piano cu o profesoară poloneză şi ruseşte cu un ofiţer polonez refugiat. (Capitolul In casă nouă).

Dar studiile le-a continuat şi la Iaşi doi ani de zile cu un profesor francez, pe vremea domniei lui Alexandru Cuza. Părinţii aduseseră la 'nceput pe acel profesor la Dănuţeni, dar el nu s'a împăcat cu vieţa de ţară şi a cerut să fie trimis cu băiatul la oraş. Părinţii trebuiră să cedeze. Aflăm aceasta din capitolul „Iaşi sub Cuza Vodă”, unde ni se mai spune că băiatul mai asculta şi basme dela servitorul pe care li-l daseră părinţii, lui şi profesorului, ca să-i îngrijească. Servitorul îl mai învăţase că Nistrul este hotar de neam. Băiatul a citit apoi singur Doinele şi Lăcrămioarele şi parte din textul lui Alecsandri. Chiar şi în anii aceia, vacanţele le petrecea la Dănuţeni. Scriitorul insistă, în acelaşi

capitol, asupra vacanței mari din anul 1863, ultima în Basarabia înainte de a pleca la Paris, fiindcă în Septembrie într'adevăr a plecat.

A plecat tot cu profesorul lui francez. Metoda acestuia era bătaia. Copilul răbda și nu spunea nimănui, din două pricini: 1) De rușine, fiindcă era mare și nu vrea să afle lumea că mănâncă bătaie ca cei mici; 2) Li povestise adesea tată-său ce pătimise și el, cât învățase la Iași, la școala grecească, și credea că învățătură fără bătaie nu se poate (de altfel verbul „pedevo“, care în limba grecească veche însemna „a crește copiii, a educa“, a ajuns în limba noastră „a pedepsi“).

Profesorul a continuat metoda și la Paris. Intr'o zi se vede că și-a ieșit din fire și a bătut copilul atât de rău, încât acesta a strigat în gura mare ajutor și a sărit hotelierul, unde locuiau, invitând pe profesor să părăsească hotelul. A anunțat însă și poliția, care a scris părinților. Domnița Catinca a și plecat la Paris, a luat copilul dela profesor și l-a instalat la liceul St. Louis. În 1869, elevul a terminat liceul, și-a trecut și bacalaureatul la Sorbona și s'a 'ntors în Basarabia.

**Locuința și
atmosfera ei.
Ocupațiile scrii-
torului.**

La vârsta de 21 de ani (1871), D. C. Moruzi se afla în Basarabia, la moșia Dănuțeni, a părinților, moșie pe malul Prutului aproape de Ungheeni. Ducea viața obișnuită a proprietarilor rurali: primăvara, vara și parte din toamnă la țară, iarna la oraș. Orașele unde petrecea iernile familia lui erau Chișinăul și Iași. El, uneori, se ducea la Odesa, poftit de o mătușă a sa, care obișnuia să-și petreacă iarna acolo. Aflăm aceasta tot din capitolul „Între surori și cumnați“ din romanul său *Pribegi în țară răpită*. Acolo citim și descrierea casei părintești din Dănuțeni:

„Ridicată pe un mal înalt, la marginea satului și la vreo trei sute de metri de apa Prutului, casa dela Dănuțeni era o clădire înaltă, în mărime de vreo douăzeci de stâneni lungime pe alți douăzeci lărgime. Acoperământul era de șindrilă și întrecea din toate părțile zidurile casei cu trei metri cel puțin. Dar ghiciți, vă rog, din ce erau zidurile, groase de peste 1 $\frac{1}{2}$ metri? Temelia până la un metru în sus era de piatră, iar încolo.... de vălătuci! N'avea Moruzi mijloace s'o facă numai de cărămidă? Pricina era că din ceasul ce se hotărîse a-și clădi o casă, ar fi vrut s'o și locuiască. „Ce să-mi pierd vremea să car piatră ori să ard cărămizi? Când voi avea timp să mă gândesc la așa lucruri, dau șandramaua asta jos și-mi fac un palat!” Așa zicea el. Fapt este însă că șandramaua, clădită la 1862, netencuită de cât o singură dată, la clădirea ei, dar văruiată regulat de Paști și Sf. Dumitru, este și astăzi în picioare și va mai putea dăinui încă 50 de ani. De jur împrejur era o mare galerie susținând streșinul prin stâlpi de brad și acoperită cu ederă, stânjinită și viță sălbatecă, apărând zidurile de ploi și de ninsoare; însă adevăratul ei scop era ca să se poată preumbla beizadea pe orice vreme, fără a se tot învârti în loc. Vara trăia toată ziua pe galerie, intrând în casă doar numai ca să se culce“. Odaia tânărului Moruzi nu se găsea în casa aceasta, ci într'alta, de formă lungă, nu patrată ca a părinților, dar lipită de ea și tot cu galerie de jur împrejur, bună vara să-ți petreci acolo vremea. Frate-său mai mare fiind în străinătate, el locuia singur. Lângă el veneau odăile de musafiri, cancelaria, camera secretarului, bufetul, cămara și odăi pentru parte din slugi. În casa părinților se afla o mare bibliotecă de ștejar, tixită cu cărți, purtând în fruntea ei stema familiei Moruzi, săpată în ștejar. În aceeași cameră se păstrau două portrete: al bunicului său după tată și al fostului domn al Moldovei, Al. Moruzi:

„De amândouă capetele divanului, portretele în ulei ale

lui beizadea Dumitrache, tatăl lui beizadea Costache, și al lui Alexandru Vodă Moruzi, bunicul său. Cel dintâiu, îmbrăcat nemțește, șade pe o terasă cu flori, fumându-și ciubucul de lemn de cireș, purtând un fes de catifea liliachie, al cărui canaf de aur îi atârnă pe urechia stângă. Celălalt e îmbrăcat în haine domnești: antereu de moar-antică albă, șal turcesc încingându-i mijlocul, mantia și cuca de samur, cu egreta de brilliant deasupra; iar pe o masă de lângă tron, sabia și topuzul". Atmosferă de cultură, de tradiție, dar înainte de toate, bine înțeles atmosferă de proprietar de moșie.

D. C. Moruzi trebuia să ajute pe tată-său la lucrul câmpului, și-l ajuta din toată inima, mai ales ținându-i socotelile. Ii plăceau țăranii, ca și tatălui său, ba încă și iubea pe fata, rămasă orfană, a unor răzeși, pe care a și luat-o în căsătorie. Iși mai petrecea vremea cu vizite la rude ori la vecini, tot proprietari de moșii. Atunci tineretul juca crochet, ori se plimba călare sau cu trăsurile la câmp. La zile onomastice se organizau reprezentații teatrale în pădure, făcându-se scena din frunzari, snopi de grâu și ghirlande de flori, după cum aflăm din capitolul „Prefaceri”.

Au asistat odată cu toții și la primirea țarului Alexandru al II-lea la Tighina, împreună cu mii de țărani moldoveni. Ideea fusese a tatălui, ca și organizarea. Prinsese rădăcini atunci în Rusia panslavismul. Rusia trebuia să devină țară cu popor unitar, cu o singură limbă. Toate naționalitățile trebuiau contopite în cea rusească. Boierii moldoveni nu împărtășeau firește, această părere. Costache Moruzi cu atât mai puțin. De aceea se hotărî să scoată răzeșimea basarabeană la Tighina, ca să arate țarului că și alte naționalități îi sunt devotate. Și poate ar fi obținut dela țar avantaje. Nu se gândea nici mai mult, nici mai puțin decât la o universitate și școli moldovenești, ba și la regimente moldovenești, ca să nu mai facă flăcăii armata

departe de satul lor. Il sfătuiau unii și alții să se astâmpere, să nu iasă mai rău. El nu s'a lăsat. Dar nu i-a ieșit bine, fiindcă țarul, impresionat de atâta lume, îmbrăcată ca de sărbătoare, și de atâția tineri, a vrut să vorbească cu câțiva din ei și n'a putut. De ce? Niciunul nu știa rusește. Întrebând supărat cum de nu se găsește nimeni, un flăcău din mahalalele Chișinăului a ieșit din rânduri și țarul i-a dat ordin să comunice moldovenilor următoarele:

— Să le spui oamenilor că vreau să învețe toți negreșit rusește. Am să vă trimit dascăli. Limba rusească este limba mea. Cine n'o știe, nu mă poate nici cunoaște, nici iubi și nici eu pe dânsul.

**Reforme
importante
în Basarabia.**

Ca să înțelegem mai departe viața și actele lui D. C. Moruzi, trebuie să vorbim puțin despre câteva reforme importante, introduse atunci în Rusia

și în Basarabia.

Una era liberarea și împrăștierea țăranilor. Deși ordonată încă din 1861 de țarul Alexandru al II-lea, de abia pe la 1870—71, trebuia să se aplice și în Basarabia. Ne povestește D. C. Moruzi, în capitolul „Prefaceri” din romanul său *Pribegii în țară răpită*, că boierimii nu-i convenea reforma și că a trimis delegați la Petersburg, între care și pe tată-său, ca să arate că starea țăranimii din Basarabia nu poate fi asemănătoare cu a celei din restul Rusiei, că aici țăranii trăiesc bine cu proprietarii, pământ mănos și destul, nimeni nu se plânge, etc. N'au obținut decât ca, în loc de 9 desestine, să se împartă țăranilor numai câte opt, tocmai pentru că pământul era mai mănos.

Altă reformă, cea administrativă, cu crearea așa numitelor zemstve. Ne putem face idee despre ele, dacă ne gândim la fostele noastre consilii județene, dar cu mai multă autonomie. Membrii lor se alegeau de către dvorianinii sau

boieri, de către târgoveți și de către țărani. Ei stabileau veniturile și cheltuielile județelor. Mai era și o zemstvă provincială pentru întreaga Basarabie, compusă din delegați ai zemstvelor județene. Aceasta stabilea veniturile și cheltuielile Basarabiei. Primea dela Petersburg indicarea sumei cu care această provincie trebuia să contribue la cheltuielile împărăției și o repartiza pe zemstve județene. La această sumă adăuga pe cele necesare pentru bunul mers al treburilor provinciei: pentru administrație, justiție, șosele, spitale, școli, biserici etc.

În zemstve se discuta rusește, ceea ce a determinat retragerea membrilor țărani, fiindcă nu înțelegeau. Lipsind, firește, că greutățile căzură mai mult asupra lor. Pentru acest motiv, scriitorului nostru nu i-a plăcut noua reformă.

Reforma judiciară a introdus și ea două grade de instanțe: judecătorii de ocol și siezdul, sau adunarea judecătorilor de ocol. În fiecare ocol sau plasă se întemeia, prin noua organizare, câte o judecătorie, cu un judecător. Judecătorii se alegeau cu majoritate de voturi de către zemstvele județene, dintre pravovezi, adică dintre tineri cu studii de drept. În lipsa lor se puteau alege și tineri fără asemenea studii, dar, în cazul acesta, cu unanimitate de voturi. Siezdul sau adunarea judecătorilor de ocol lucra în capitala județului și judeca apelurile făcute de împetricinați contra sentinței date la judecătorie.

La amândouă instanțele, judecata se făcea în rusește. Când împetricinații nu știau, se recurgea la tălmaci. Din această cauză nici reforma judiciară n'a plăcut lui Moruzi.

A patra reformă l-a nemulțumit și mai mult, fiindcă ea tindea la înlăturarea limbii moldovenești din slujba bisericii. La acea epocă, a venit pe scaunul bisericesc al Basarabiei arhiepiscopul panslavist Pavel și a poruncit înlăturarea cărților românești din biserici și înlocuirea lor cu cărți rusești; de asemenea introducerea nu numai a tipicului ru-

sesc, dar și a limbii rusești. (faptul acesta este contestat de unii istorici basarabeni, după cum am arătat în capitolul „Atmosfera epocii 1850—1905”). Firește că reforma n'a prins, fiindcă nu se găseau atâția preoți ruși, sau care să știe rusește, pe-de-o-parte, iar preoții existenți nu puteau fi înlăturați.

Iată ce scrie Moruzi despre starea lui sufletească în fața unor asemenea reforme:

„Titii le vedea toate acestea, le judeca, le pricepea în tot adevărul lor neîndurat și suferea mult. Și firea, și simțirile, și judecata, și mai ales inima, îl chemau peste Prut; dar tot atâta își iubea și părinții și Basarabia: pe cei dintâi din dragostea firească, pe cealaltă pentru frumusețea și nenorocirea ei! De suferea mult că nu-i era dat să trăiască în țara unde se născuse, în limba și obiceiurile celor cu el de-o fire și de un sânge, simțirile lui de fiu, precum și dragostea pentru Românii lui de dincoace de râu, loviți în limba și moravurile strămoșești și meniți a se pierde în neam străin, îl țineau legat de vatră. Nu că-și făcea închipiri deșarte că ar putea face ceva, ca să-și scape țărani, dar tot i se prilejuia să șteargă câte o lacrimă, să dosească vreun recrut sau vreun osândit fără vină. De nu putea nimic alta pentru dânșii, cel puțin știa că nu uneltește cu alții împotriva lor” — în capitolul „Suferințele lui Titii”.

**Neînțelegeri
cu părinții.**

Totuși conflictul între el și părinți a izbucnit. El a fost prilejuit de reforma judiciară.

Iată cauza. Pentru noile judecătorii trebuiau localuri și judecători. Oamenii cu dare de mână ofereau cu chirie casele lor, strângându-se, ori construiau, mai ales dacă aveau băieți care ar fi putut ajunge ei judecători, ori fete care să se fi măritat cu judecători. Faptul că judecătorii se alegeau, da puțință acestor părinți să-și ajungă mai ușor

scopul, prin relațiunile lor sociale: intrau ei sau copiii lor în zemstve și astfel influențau numirea judecătorilor.

Tată-său ar fi vrut să-l vadă membru al zemstvei din Bălți și devenit judecător. El însă nu primi, fiindcă ar fi însemnat să lucreze pentru rusificarea țăranilor moldoveni. Tată-său îi argumenta: 1) era doar vatazul și contabilul moșiei, lucru nedemn de el; 2) știa rusește, cunoștea literatură rusească; 3) e drept că nu știa să scrie corect rusește, dar s'ar fi învățat; 4) nu știa legile rusești, dar le-ar fi putut învăța; 5) îi promitea să-i clădească anume în sat o casă și pentru el și pentru judecătorie — același capitol.

Tată-său îi atrăgea atenția că, deși moldovean prin naștere, este rus, prin jurământul de credință pe care el, Moruzi, îl făcuse țarului pentru el și urmașii lui. Tânărul a răspuns:

„Nu este jurământ, nici legătură, care poate sili pe un om să lucreze împotriva neamului său. De mă îngădui să rămân ca mai înainte lângă d-ta și mama, îți jur pe onoare că nu voi lucra niciodată împotriva Rusiei și a împăratului, dar nici pentru îndeplinirea scopurilor lor. Atât și nimic mai mult! De nu se poate, goniți-mă din fața voastră! Voiu pleca în lume oropsit de dv. și lipsit de tot ce am iubit în viață. Voiu suferi, dar din mine rus nu vei face niciodată, tată, ți-o jur! Nu că de dragul d-tale n'aș dori-o, poate, dar nu pot! Nu este în firea mea! Simt că i-aș trăda la primul prilej. Ai vrea oare așa rușine?!“ —, același capitol.

Cearta cu părinții ar fi provenit din altă cauză, susține G. Bezviconi, în studiul citat despre Constantin Moruzi. Scriitorul nostru s'ar fi însurat, în contra voinței părinților, cu o contesă, Tereza Gizycka, guvernantă sau soră de caritate, — așa reiese din cartea lui E. Rizo-Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote*, apărută la Atena, în 1892, precum și din amintirile d-nei N. Gusti-Vișniacov, „vecină

de moșie, care s'ar putea spune că a fost crescută în familia Moruzi". Autorul studiului citat ne mai spune că D. C. Moruzi a trăit rău cu această soție și că a obținut consimțământul ei la divorț printr'o despăgubire bănească. Banii i-ar fi dat chiar vară-sa Natalia, fosta regină a Serbiei. Despre această căsătorie nu găsim urme în amintirile-roman ale scriitorului. Fie din cauza căsătoriei, fie din cauza refuzului său de a intra în magistratura rusească, părinții începură să-i poarte pică. Il urmăreau și-l batjocoreau: 1) că nu se pricepe nimic, nici în literatură, nici în muzica, nici în politică; 2) că nici de contabil nu e bun (fiindcă tata-sau dedia țăranilor bani pe câmp, fără să-i spue, iar țăranii, la socoteală, nu voiau să primească ce le da contabilul — Titi —, mărturisind că au drept la mai puțin); 3) persecutau toate persoanele pe care le simpatiza Titi; mulți țărani mâncau ocări și bătăi din pricina aceasta, iar Titi ajunsese sa nu-și mai exprime sentimente frumoase față de nimeni; 4) ca să-l jicnească și mai tare, batjocoreau ceea ce-i plăcea lui: România și pe regele Carol. În România erau, după ei, numai murdarie, ticăloșie și imoralitate, atât în justiție și în armată, cât și în societate. Pe principele Carol — viitorul rege — îl căinau uneori că a ajuns domn în așa țară, iar alteori îl numeau unelta nemților —, același capitol.

**Neînțelegeri
cu frate-său.**

Nici cu frate-său Alexandru, relațiile nu erau mai bune. Acesta se'n-surase cu fata unui bancher, care lucra împreună cu alți frați și care, nemulțumiți de căsătoria făcută, au rupt și relațiunile comerciale cu fratele lor. Acesta a rămas să lucreze mai departe singur, dar i-a mers rău. De unde Alexandru nădăjduia într'o viață luxoasă și inactivă, a trebuit să-și întoarcă privirile spre părinți. Aceștia vânduseră moșiile din jud. Soroca și cumpăraseră

Dănuțenii. Moșiile dela Cahul trecuseră iar la România prin tratatul dela Paris din 1856 și trebuiau judecați lungi până la obținerea lor. Alexandru se silea să-și asigure pentru el Dănuțenii după moartea părinților. N'avea însă drept și tată-său i-a spus-o, în timpul când nu erau supărați pe Dumitru. Alexandru ceruse părinților să înființeze un majorat în privința moștenirii. Aceasta însemna ca fiul cel mai mare să rămână singur moștenitor, cu despăgubirea celui mic. Iată ce răspuns a primit. Ni-l consemnează scriitorul în capitolul „Intre surori și cumnați”:

„Ideia ta nu e rea”. Se poate să 'nființez un majorat... în folosul lui Titi, bine înțeles, căci dacă vrei să știi, atât moșia asta, cât și celelalte două sunt ale Ruxandrei ¹⁾. Tu, dragul meu, n'ai altă avere decât 12.000 de galbeni, zestrea răposatei tale mame. Cât despre mine, n'am decât uzufructul averii soției mele. Moșiile mele din Moldova știi cum le-am pierdut”.

Alexandru continuă să fie nemulțumit și să-și vadă rău fratele, amărîndu-i și mai mult vieța.

**Nepotrivire între
el și cei de
seama lui.**

În capitolul „Prefaceri” aflăm marea schimbare ce se făcuse în portul și sufletul tineretului român din Basarabia, care învățase în Rusia. Sub înrâurirea curentului panslavist, naționalismul rusesc se accentua din ce în ce și se diforma. Tineretul începuse să poarte la oraș un costum parte occidental, parte rusesc: pantaloni lungi, dar peste cisme, guler și manșete scrobite, dar la cămăși colorate; redingotă și frac la solemnități, dar plete și barbă. La țară, tineretul se purta numai rusește: cisme, cămașă de mătăasă colorată peste pantaloni, la mijloc încinși cu brâu caucazian poleit cu aur, pe umăr caftan

¹⁾ Numele din roman al mamei scriitorului.

albastru, pe cap căciuliță de biber cu pene de păun. Umblau în lineică sau bejuncă, scândură pe patru roate, pe care o vedeți și la noi, când stăpânii vor să-și plimbe caii cei buni. Părinții râdeau de ei, spundu-le că se 'mbrăcau ca vizitii. Iși ziceau „ruși de obârșie moldovenească”, vorbeau rusește, iar, când vorbeau moldovenește, traduceau expresii rusești. Erau în curent și cu literatura universală, dar mai ales cu cea rusească, a cărei valoare o exagerau, afirmând de pildă că Lermontov întrecea pe Shakespeare și că romanul lui Tolstoi, Războiu și pace, n'avea seamăn în lumea 'ntreagă. Știau și istorie universală, dar mai mult rusească, înfățișată de asemenea cu exagerări de așa natură, că, după ea, în toată războaiele, Rușii au ieșit mereu victorioși. Nu se sfiau să repete, ceea ce auziseră în universități că „E vreme ca străvechiul orient și occidentul îmbătrânit să ia lumină dela tânăra și proaspăta noastră aureolă boreală”. Numai cunoștințele juridice rămâneau serioase și obiective.

Fetele se 'ntorceau din pensionate cu aceleași convingeri, numai că ele găseau superiori pe ruși și în muzică.

Tânărul Moruzi nu învățase în școli rusești. De aici o primă nepotrivire. Învățase în școli franceze, unde nu stăpâna niciun fel de naționalism exagerat, unde școlarul de altă naționalitate n'ajungea să și-o renege. De aici a doua nepotrivire.

Mama lui Moruzi ținuse să-și facă cultură franceză. Pe cea românească, n'o cunoștea și n'o prețuia. Românește citise doar cărți de rugăciuni. Literatura rusească n'o prețuia nici pe ea, socotind-o ca făcută într'o limbă sălbatică și inferioară. Altfel sta lucrul cu limba franceză. Luase pentru copii guvernanta franceză, își procura mereu cărți franceze și la țară se ocupa serios să se perfecționeze, atât ea, cât și băiatul cel mic, în această limbă. De altfel

tot la Paris trăia și învăța încă dela vârsta de 4 ani și băiatul cel mare, pe care soțul său îl avea din prima căsătorie. Iată ce plănuia mama pentru copilul cel mic, pentru scriitorul nostru:

„Zică Alecu ce-o zice (Alecule era soțul în roman), dar după ce copilul o învăța dela mine a citi și a scrie fără greșeli de ortografie, am să-i aduc un profesor din Paris, ca să-l pregătească pentru bacalaureat. Apoi voi merge cu dânsul să-și treacă examenul la Sorbona, voi sta acolo până își va da examenele de drept, apoi ne vom duce la Petersburg, el va intra de-a dreptul în diplomatie și noi îi vom căuta la curtea împăratului vreo contesă sau kneaghină tânără, frumoasă, bogată și dintr-o familie cu vază la curte“, — capitolul „La țară“.

A vrut să se ție de vorbă. Băiatul a studiat la Paris, de unde s'a 'ntors după bacalaureat. Formându-se într-o țară liberă nu putea însă trăi sub regim absolutist.

Mătușă-sa, Profirița Cheșcu, mama viitoareii regine a Serbiei, Natalia, văzând neînțelegerea dintre Titi și părinți și răul traiu ce-l duceau, din pricina aceasta, s'a gândit să-l cheme într-o iarnă la Odesa. În invitație i-a mărturisit clar intenția: să cunoască și el rușii mai buni, decât cei din Basarabia, unde ajungea numai cine nu mai găsea loc dincolo de Nistru; să cunoască mișcarea artistică rusească.

Moruzi s'a dus, dar nu s'a împăcat nici cu fetele, nici cu băieții de acolo. Tuturor le-a găsit defectul că prea laudau Rusia. Nu s'a 'mpăcat nici cu cei maturi, care vorbeau numai de joc de cărți și beau mereu ceai, mai mult rom decât ceai. Mai ales l-au indignat tinerii basarabeni deveniți infocați patrioți ruși. Doi dintre ei, dintr-o ramură a familiei Cantacuzino, ajunsă în Rusia, deveniseră unul profesor universitar, altul maior. Cu amândoi, Moruzi nu s'a 'nțeles pe chestiunea națională. Cel dintâiu, fiind după

mamă înrudit cu savantul rus Speranschi, obținuse dela țar favoarea să se numească și Cantacuzino și Speranschi. Când i-a adus lui Moruzi vestea, acesta i-a 'ntâmpinat că nu e nicio glorie să te mai cheme Speranschi, când te chiamă Cantacuzino!

Cu celălalt Cantacuzino, maiorul, nu s'a 'nțeles pe tema rusificării Basarabiei, pe care unul n'o admitea, iar celălalt o cerea imperios. Când Moruzi i-a atras atenția că Basarabienii pot nădăjdui în ajutorul fraților de peste Prut, Cantacuzino i-a răspuns că și aceia voi fi cuceriiți de Ruși.

Tot atunci, la Odesa, a cedat stăruințelor mătușei Profirița, la care ținea foarte mult, și a luat lecții de drept rusesc cu un student. Dar și de aici s'a născut conflict. În legile rusești, el găsea dispozițiuni care-l indignau, după cum învățase în Franța și după ce văzuse acolo. De pildă: 1) Asupra lucrului judecat se putea reveni; 2) Soțul avea mijlocul legal de a păgubi pe moștenitori și chiar pe creditori, trecând averea pe numele soției; 3) Tatăl își putea pedepsi fiul cu închisoarea într'o mănăstire, chiar dacă era însurat; 4) Cineva, învinuit de idei ori de acte politice contrarii guvernului, putea fi deportat în Siberia fără judecată, iar averea îi putea fi confiscată.

Plecarea din Basarabia. Nu ne mai mirăm acum de ce Moruzi din Italia, unde a fost trimis de părinți de teama unui conflict cu autoritățile, de ce nu s'a mai putut întoarce în Basarabia preferând să sufere și de mahnirea pricinuită părinților, la care ținea atâta, și să ducă dorul de locurile unde copilărise, preferind să renunțe și la ajutorul bănesc ce-i venea de acasă și să se arunce singur în lupta vieții, dar... dincoace de Prut.

Este D. C. Moruzi Făcând deci socoteala, el nici nu s'a
Scritor născut în Basarabia și nici n'a stat în
Basarabean? ea mai mult de 18 ani din toată viața.
Ar fi să conchidem că nu poate fi

socotit basarabean.

Totuși el astfel s'a considerat. În prefața cărții sale Rușii și Românii, din 1906, izbucnește parcă din adâncul sufletului: „Nu-mi va fi oare dat să-mi odihnesc oasele, alături de părintele meu, în biserica dela Dănuțeni, învăluit în neagra și mănoasa țărână a Basarabiei, redevenită și ea pământ românesc?!”.
Ori-de-câte ori socotea momentul favorabil unei deștepări a interesului Românilor de dincoace de Prut pentru Basarabia, intervenea cu scrisul său. Cât a trăit, a socotit favorabili anii 1905 și 1912. Atunci a scris.

În 1905, a izbucnit în Rusia revoluție, în timpul războiului cu Japonia. Popoarele imperiului s'au mișcat și tindeau unele spre autonomie, altele spre libertate. Moruzi aștepta și independența Basarabiei și alipirea, apoi, la România, cum s'a 'ntâmplat mai târziu în 1918. Cum nu-i sta în mână să facă mai mult, a publicat în Ianuarie 1905, în ziarul Cronica din București, o serie de articole, intitulate Basarabia și viitorul ei, iar în toamnă altă serie, Rușii, adunându-le apoi în volumul Rușii și Românii.

În 1912, se'mplineau 100 de ani dela răpirea Basarabiei. Mari serbări la Chișinău, în prezența țarului, ridicare de statui comemorative, etc. Statul român, neputincios să ia vreo atitudine ostilă, nevoit să trimită delegație, ca să salute pe țar. Moruzi publică atunci „Pribegi în țară răpită”, unde arată farmecul Basarabiei, viața ei românească, tot cu gândul și cu vorba la o unire cu România.

A tratat ca scriitor mai mult subiecte basarabene.

Dacă și-a trăit copilăria în Basarabia, dacă amintirile de atunci i-au umplut toată viața, dacă a scris despre Basa-

rabia, dacă a dorit să fie îngropat în pământul ei, — putem să nu-l socotim scriitor basarabean?

Cartea *Cuprinsul. Partea I. Rușii. Cap. I.*
„Rușii și Românii“. *Feste Prut.* În Rusia e confuziune,
mișcare politică, dar fără scop precizat. Românii sunt datori să cerceteze și să-și dea seama ce se 'ntâmplă acolo. *Cap. II. Poporul rus.* Numele acesta este numai al unuia din numeroasele neamuri de acolo. dar el se dă în genere la toate neamurile împreună. Intelectualii din aceste neamuri ale Rusiei știu rusește din școli, dar nu și-au uitat limba lor. Aceste neamuri încep a se mișca. *Cap. III. Inalta aristocrație și curtenii.* Aristocrația se compune din: 1) altețe imperiale, adică familii înrudite cu casa domnitoare; 2) altețe serenissime; 3) coboritori din Rurik; 4) familii adevărate muscălești; 5) emigrați francezi din 1789 și 1870; 6) familii italiene; 7) familii grecești; 8) familii germane încă din vremea lui Petre cel Mare; 9) nobleța baltică; 10) familii armene; 11) nobleța poloneză; 12) familii românești. Autorul amintește de încercarea Poloniei de a deveni independentă pe vremea lui Napoleon, de revoluția poloneză din 1830, de cea dela 1863 și încheie că dintre toate nobilimile din Rusia numai cea poloneză a rămas credincioasă idealului său național. *Cap. IV. Dvorianstva.* Este a doua treaptă de nobleță. *Cap. V. Grajdanstva și Mescianstva.* Omul banului. Este a treia treaptă socială: finanța, negustorii și meseriașii, indiferent de naționalitate. *Cap. VI. Ovreiul.* În Rusia, Ovreii ca număr sunt ca o picătură în mare. *Cap. VII. Alexandru Mihailovici.* Subt acest nume, autorul desemnează pe Ovreii rusificați. *Cap. VIII. Ochire istorică asupra poporului polonez.* În Rusia, popoare slave sunt polonii, veliko-rușii sau muscalii și malo-rușii sau rutenii. Discută apoi leagănul slavilor. Polonezii au primit catolicismul și alfabetul latin. Introduseră și feudalitatea.

Polonezii sunt patrioți, scriitori și artiști. Pe țăranii polonezi, Rușii i-au silit să treacă dela catolicism la ortodoxism, dar au reușit numai în aparență. Cap. IX. *Ochire asupra istoriei Velico-Rușilor*. Peste Dnipro, slavii s'au întâlnit cu Hazarii. În sec. IX, năvăliră din Urali Pecenegii, respinseră pe Hazari spre nord și-i despărțiră de slavi. Aceștia, nefiind oameni de luptă, chemară războinici din Suedia și Danemarca și anume pe prinții variagi: Sviatoslav, Rurick, etc. Urmașii acestora rămaseră clasa domnitoare. Subt Vladimir, slavii aceștia sau velico-rușii se creștinară în anul 988. Din cauza Pecenegilor fură totuși nevoiți să se retragă la nord de Dnipro, unde ridicară Moscova. Pe la 1237, ei fură cucerți de Tătarii-mongoli și rămaseră așa veacuri subt stăpânirea lor. Cap. X. *Nichita Ivanovici*. Subt acest nume, autorul înțelege pe țăranul rus. Este șiret, cu inima largă, evlavios. Cap. XI. *Rutenii*. Populația rămasă între Dnipro și Carpații Galiției după plecarea spre nord a tatarilor-mongoli, s'a numit malo-rusă sau ruteană. Neputând sa lupte cu Tătarii din Crimeia se puse sub scutul regilor Poloniei. În 1662, Bogdan Hmelnițchi liberă această populație și țara ei (numită Ucraina) de sub Polonezi. Apoi ceru protecția țărilor velico-ruși, care, în schimb, se'nțeleseră cu Polonia și împărțiră Ucraina. Cap. XII. *Gricico Galubenca*. Acesta este ucrainian sau malo-rus sau rutean. Ucrainenii au suflete de poet. Au scriitori mari ca Gogol și Korolenco și muzicanți ca Glinca. Sunt cumpătați și harnici. Cap. XIII. *Oștirea rusească*. Este compusă din prea multe și prea diferite neamuri. Nu e bine instruită, fiindcă . prea mare și nu sunt atâtea mijloace. Cap. XIV. *Stepan Ignetici, ruskiî soldat*. Se vorbește despre soldatul rus. Cap. XV. *Un ultim cuvânt. Partea II. Românii*. Cap. I. 1812—1877. *Țarismul sub Alexandru I, sub N. Pavlovici și sub țarul liberator*. Sub Alexandru I, Rusia a ajuns la apogeu. Sub el, locuitorul din orice treaptă socială putea ajunge la nobleță, dacă îl servea.

Sub N. Pavlovici, Rusia e învinsă la Sevastopol. Alexandru II împrădiatărește pe țărani, ca să învrăjbească clasele sociale. Se propovăduiește panslavismul, mai bine zis pan-rusismul sau panțarismul. Se alipesc Caucazul, Tașkentul și Turkestanul. Cap. II. 1877—1905. *Țarii Alexandru III și Nicolai II*. Țarul Alexandru II a fost ucis. Sub Alexandru III a început reacțiunea. Sub Nicolae II se face alianță cu Franța. Se face războiu cu Japonia. Rusia e învinsă și înăuntrul ei începe revoluția. Viitorul Rusiei este serios amenințat. Cap. III. *Basarabia dela 1812 până la 1905*. Nici românii de dincoace de Prut nu cunosc bine pe Basarabeni, ba aproape de loc, iar basarabenii îi cunosc greșit. Cap. IV. *Țăranul basarabean*. A rezistat încercărilor de rusificare. Nici în armată nu se rusifică. Ni se descriu clasele boierești și țărănești. Obiceiurile țăranilor basarabeni seamănă cu ale celor de dincoace de Prut, răzeși și mazili sunt și acolo. Încercările de rusificare prin biserică și prin școală n'au dat rezultate. La orașe la fel; acolo doar centrul e strein, dar mahalalele au rămas moldovenești. Chiar la Chișinău, vechiul oraș moldovenesc există, dar în mahalale. Cap. V. *Târgovățul*. S'a rusificat pentru lume, dar în familie a rămas cu limba și obiceiurile moldovenești. Cap. VI. *Boierimea*. Trebuia să-și dea copiii la școli rusești (fiindcă altele nu erau) și să-i facă funcționari, ori să-i bage în armată, fiindcă altfel copiii își pierdeau titlul de nobleță. Cap. VII. *Înceiere*. Rusia va înceta în curând de a mai fi imperiu. Țărilor i se va tăia capul. Atunci fiecare popor din Rusia va deveni independent în țara lui. Polonia se va reconstitui Tot așa Rutenia sau Ucraina. Apoi se lasă a se întrevedea că Basarabia se va uni cu România.

Tonul. Scrierea ne interesează mai puțin, fiind de natură politică. Tonul e prea subiectiv, ceea ce, dacă e firesc într'o operă literară, devine, din contră, nepotrivit într'o operă cu conținut politic. Scriitorul a publicat-o în momentul revo-

luției rusești din 1905—1906. Ca Român îl interesa desnodământul revoluției, fiind în joc soarta Basarabiei. Desnodământul așteptat și dorit de el era împărțirea Rusiei în mai multe state, câte popoare o locuiau, și deci întoarcerea Basarabiei la România. Pentru asemenea desnodământ fericit trebuiau pregătiți românii. El însă e pornit contra Rușilor, nu-și poate înfrâna sentimentul. S'a și temut să nu cadă în pamflet, ne spune în prefață. Dacă n'a căzut chiar în pamflet, dar nici departe de el n'a rămas. În capitolul Târgovățul face iar declarație de nepărtinire: „Scopul meu fiind înainte de toate, a arăta adevărul, oricât de neplăcut ar putea fi...”. Și nu l-a arătat. Partea I a studiului își pierde mult din valoare din această pricină. Pe cât laudă pe Ucrainieni și pe Polonezi, pe atât vorbește de rău pe Ruși. Despre polonezi: „poporul polonez, de o civilizație mai veche și mai înaintată, având o limbă și o literatură mai cultă și mai dezvoltată decât literaturile și limbile celorlalte popoare slave, cunoscut și însemnat în istorie prin vitejia, avântul și cunoștințele sale ostășești” (cap. Înalta aristocrație). Când vorbește despre Ruși, nu-și poate stăpâni condeiul. Chiar în primul capitol (Peste Prut), ne spune despre „lupta înverșunată ce o dă studențimea, cu idealurile sale mândre și neprihănite, împreună cu așa zisa *intelligenstva*, cu patimile și urile sale scârboase, în contra biurocrației murdare, samavolnice și hrăpitoare...”. Sub cuvinte identice acoperă și pe oamenii politici francezi care au făcut alianță cu Rusia: „E o dublă alianță ce se pregătește. E cel mai vast și nerușinat șantaj al veacului, plăzmuț de țarismul rusesc în dauna slăbiciunii politicienilor incapabili și lipsiți de demnitate patriotică, care conduc astăzi (1905) destinele republicii franceze” (capitolul Alexandru III).

Partea II prezintă mai multe garanții de obiectivitate. Din ea aflăm lucruri importante despre românii din Basa-

rabia, reluate, de altfel, sub aspect mai literar în scrierea lui Pribegi în țară răpită. Cu privire la viitorul acelor români, scriitorul se arată optimist, dar recurge la ton declamator: „Dela Chișinău la Prut, dela Chișinău la Nistru, te poți duce cu piciorul și cât de încet, adăpostindu-te în casă românească, hrănindu-te din ceaunul mămăligii străbune și fără să ai prilej de a rosti nicio vorbă de altă limbă decât graiul cel dulce românesc” (cap. Basarabia). Optimismul îl face se reducă greutatea primejdiiilor, pe care singur le constatare. În capitolul Târgovățul afirmă că rusificarea „a reușit mai bine cu boierii și cu târgoveții”, dar adaugă îndată că „rana nu e atât de adâncă, cum pare a fi, și în orice caz nu e mortală”. Mereu se resimte de această contradicție: rusificarea nu reușește, totuși el este alarmat. Un singur pasaj ne-ar arăta o abatere din calea optimismului exagerat și a tonului declamator (tot în cap. Basarabia): „Nu cu vicleimuri și mascarade se redeșteaptă în popor dragostea trecutului, a neamului și a moșiei străbune, ci făcându-l să-și cunoască toate lăstarele și să fie cunoscut și iubit de ele”.

„Instrăinații”. *Cuprinsul. Precuvântare.* Anunță cuprinsul cărții. *Partea I. Cap. I, Velaga Mihalache Stelea* (1853—1854). Acest personaj era de 33 de ani și agă (șef al poliției) la Iași. Avea o casă în Iași și o moșie de 4.500 de fălci în județul Botoșani, numită Stelenii. Învățase carte întâiu cu un călugăr, apoi cu un profesor grec. A trecut după aceea la Academia Mihăileană. *Cap. II. O carieră strălucită.* A intrat slujbaș, mulțumită Domnitorului Mihail Sturdza, care-l botezase. A făcut și o călătorie până în Austria și în Franța. Ajunse și spătar. Făcea serviciul de spion printre bonjuriști pentru Mihail Sturdza, dar pâra numai pe cei mici și se pune bine cu cei mari. Între aceștia era și viitorul domn Gr, Ghica.

Acesta, cum se urcă pe tron, îl făcu agă. Atunci Mihalache Stelea se hotărî să se însoare și trimise în peșit pe mătușa lui, Sultânica Pafta, la hatmanul Agapie Varlaam, care avea o fată de măritat, Profirița. Cap. III. *M-elle Pulchérie*. Fata era franțuzită și-și zicea Pulchérie. Nu prea bogată și în vârstă de 25 de ani. Cânta frumos. Învățase la un pension francez din Lemberg. Cap. IV. *O lume dispărută*. Ni se descriu frumoasele baluri de pe atunci și reprezentațiile teatrale. Cap. V. *Peșitul*. S'a dus slugereasa Sultânica Pafta la hatmanul Varlaam și l-a hotărît să încuviințeze căsătoria. Apoi hatmanul s'a dus și el la cucoana Didița Mavrocordat, buna prietenă a fiicei sale, s'o roage s'o determine pe aceasta a primi. Fata a primit. Cap. VI. *Chef mare*. Se descriu: logodna și nunta, cântecele bătrânești ale lăutarilor. Cap. VII. *M-me de Stelea se instalează*. Noua pereche s'a instalat în casele miresei din Sărărie. În curând însă doamnei nu i-a mai plăcut, că prea era în dos, și soțul i-a cumpărat alte case la Copou. Le-a prefăcut și le-a mobilat luxos. Cap. VIII. *Din Iași la Șoldani*. Mihalache Stelea se duse la Șoldani, la socru-său, și obținu învoirea să vândă cele două case (una a lui, alta a soției), să rămâe numai cu cea dela Copou și, în schimb, să cumpere o moșioară. Socru-său îl aprobă și-i spuse că tocmai e de vânzare moșia Speriații de lângă el. În curând Mihalache Stelea o cumpără pe numele soției sale. Cap. IX. *Oștirile chesaro-crăiești în țară*. Vodă Ghica a chemat pe agă și l-a 'nștiințat că armatele austriace vor intra în țară sub comanda conțelui Coronini și că poate și Turcii vor trimite un corp de oaste. Era pe vremea războiului Crimeii. Peste două zile, armatele austriace intrară în Iași. Coronini fu găzduit în casele boierului Rosnovanu. Ocupația streină era grea, fiindcă soldații erau pretențioși și zurbagii. Luă și aga în casă un ofițeraș, cu care ajunse la ceartă și care-l provocă la duel. Cap. X. *Conu Mihalache se leapădă de slujbă*. Ofi-

țerul a fost pedepsit cu trimiterea din țară, iar Stelea a trebuit să-și dea demisia. În acest timp, soția naște un băiat, Arthur, mângâiat Tutur. Hotărîră să se mute la țară, la Steleni, în județul Botoșani, moșia lui Mihalache Stelea. Cap. XI. *Botezul*. Ni se descrie botezul lui Tutur, precum și drumul la Steleni. Cap. XII. *O gospodărie*. O vizită pe moșia stăpânului, însoțită de administratorul său Tănase Gheorghiu. Văzură cum se ară, vizitară cei 150 de cai din herghelie, cele 1.500 de oi și prisaca, unde se pripășise un călugăr bătrân, care îngrijea de stupi. Cap. XIII. *Năutăți*. Coana Profirița sau M-me de Stelea se ocupa de florărie, de cotețe, de dulceturi. Iarna o petrecură tot la țară. Cunoscură obiceiurile țărănești de Crăciun și Anul Nou, apoi, primăvara și Paștele. În Mai veni al doilea copil, fetița Lili. Peste câțva timp altă fetiță, Elvira. Familia se obișnuise cu vieața de țară și nu se mai ducea la oraș. La al patrulea copil doctorul fu de părere ca Profirița să-l nască la Iași. Iată-i iar la casa lor dela Copou. La Iași erau frământări pentru alegere de domn, alegere care trebuia să aibă loc în Ianuarie 1859. Era candidat și Mihail Sturdza, nașul lui Mihalache Stelea. Acesta lupta dar pentru dânsul. Tocmai de alegeri îi născu soția al IV-lea copil. Niculae. Alegerile trecură și ele, cu ridicarea pe tronul Moldovei a lui Alexandru Cuza, fostul părcălab de Galați. Cap. XIV. *Unirea Principatelor*, Mihalache Stelea discută cu socrul său unirea făcută atunci: el neaprobând-o, iar socru-său aprobând-o din toată inima. Familia se așeză din nou la țară. Arthur împlini nouă ani și i se aduse profesor francez. Pentru fete și pentru micul Nini se aduse profesoară, tot franceză. *Partea II*. Cap. I. *Cum judecau țăranii*. Ni se descrie satul Steleni, ni se prezintă notarul Stegărescu, vorbind latinește-românește. De Paști se strânsese în fața cârciumii tot satul. Țăranii ascultau poveștile lui moș Sandu Volintiru, care ținea minte de revoluția din 1821. Moș Sandu, fiind

copil de 14 ani, îl luase tată-său cu el, când a dus calabălâc pentru eteriști dela Iași la Focșani și de acolo la Drăgășani, unde eteriștii au fost distruși de Turci. Tată-său a murit, iar el s'a 'ntors prin munți cu carul și cu boii până la Târgul Neamț și de acolo acasă. Pe când oamenii vorbeau despre necazuri, iată subprefectul le aduse vestea că domnitorul Cuza și ministrul său Kogălniceanu au desființat boierescul și au hotărît să dea oamenilor pământ. Cap. II. *Cuza trece prin Steleni*. Prefectul dăte ordin subprefectului să organizeze în plasa lui primirea Domnitorului, care avea să treacă pe acolo. Primirea fu foarte călduroasă. Domnitorul cu suita lui trase la Mihalache Stelea, cu care discută în bunătațirile de adus țării. Cap. III. *Cum judecau boierii*. În aceste discuțiuni, Mihalache Stelea se arăta neîncrezător în noul regim, iar socru-său, deși mai bătrân, dar încrezător. Domnitorul Cuza își arată și el planurile de ridicarea țării. Cap. IV. *Ceartă mare în familie*. După vreo doi ani veni vorba în familie despre numărul prea mare de despărțenii. Se făcea socoteala că pe vremuri n'ar fi fost atât de numeroase și că la catolici sunt mai puține decât la ortodocși, dar nu erau toți de aceeași părere. Au trecut apoi la improprietărirea țăranilor. Mihalache Stelea arăta socrului la ce s'a gândit ca să eludeze legea, iar socrul său se indigna. Vin apoi la chestiunea învățaturii copiilor. Mihalache Stelea voia să-i trimită la Paris, socru-său se opunea, până au ajuns la ceartă și chiar la ruptură. Cap. V. *La Paris*. Prin Botoșani, Mihăileni trecură în Austria. De acolo la Cernăuți și de acolo la Landszut, unde începea calea ferată spre Viena. Prin Viena, Dresda și Strassbourg ajunseră la Paris. S'au instalat aproape de grădina Luxembourg, unde copiii cei mici (Lili și Elvira) puteau să se joace. Arthur a fost admis extern în clasa V la liceul Louis le grand, iar Ninî în clasa IX preparatoare la liceul Saint Louis. De vacanța mare nu putură veni în țară, din cauza războiului

austro-german din 1866, așa că nu putură copiii să-și vadă nici pe tată, nici pe bunic. În vacanța următoare veni Mihalache Stelea la Paris și stete câteva luni. În vremea războiul franco-german dela 1870, familia plecă în țară. Cap. VI. *Unsprezece februar.* Mihalache Stelea ajunsese senator și așa-l găsi ziua de 11 Februarie 1866, data detronării lui Cuza. Peste trei ani fu deputat. Cap. VII. *Din timpul războiului franco-german.* Când se'ntoarseră dela Paris, copiii erau: Artur de 16 ani, Lili de 14, Elvira de 13 și Nini de 12. Veniseră prin Galați. Găsiră pe moș Sandu Volintiru mort, tot așa pe moș Gavril Huțanu și pe moș Niculae Strâmbu. În țară, oamenii de seamă se împărțiseră în două: foarte mulți cu Francezii, și mai puțini cu Germanii. Cearta era și în familie, între Artur și Nini, acesta din urmă învinuind pe frate-său mai mare că a venit în țară, în loc să se fi înrolat în armata franceză, ca Ghica Bragadiru, Bazil Moruzi și alții. Cap. VIII. *Instrăinarea copiilor.* Băieții plecară la Paris pentru terminarea studiilor, dar fetele rămaseră acasă. Nini se franțuzise de-a-binelea. Cap. IX. *Scumpă țară și frumoasă.* Ni se descrie drumul spre țară al copiilor și ni se arată schimbările pe care le-au găsit aici. Intre altele, tren, dar condus de nemți. Arthur se făcu sublocotenent și luă parte la războiul din 1877. Cap. X. *Glorioasă și liniștită moarte.* Arthur moare la asediul Plevnei. Cap. XI. *Cernite zile.* Familia se devotează oprelor de binefacere. Clădi la Steleni, lângă biserică, un mic spital, aduse un doctor din Botoșani. Mai târziu, amândouă fetele se măritară cu ofițeri. Li îngrijiseră, ca surori de caritate, la Turnu-Măgurele, în vremea războiului, într'o ambulanță organizată și întreținută chiar de Mihalache Stelea. Cap. XII. *Un leat răsare.* E vorba de ridicarea României la rangul de regat. O nouă epocă începe acum. La încoronare au asistat toți din familia Stelea. Moare după aceea hatmanul Varlaam. Cap. XIII. *Nini om politic.* Nini se

așeză la moșie, ca să lucreze cu tată-său. Nu se'nțelege cu acesta în modernizarea agriculturii. Intră în politică și se alege deputat. Se însură cu d-ra Olga Grațiani, care se pretindea urmașa voevodului Gaspar Grațiani, Cap. XIV. *Nini se lovește cu capul de prag.* Mor amândoi părinții lui Nini. El pleacă în străinătate cu soția, care dispunea și ea de o moșie în Teleorman. Intorcându-se în țară prin 1907, Nini pentru treburi, dă tocmai peste revoltele țărănești. Moșia din Teleorman îi e devastată, fiindcă acolo lăsase administrator un polonez, cea din Steleni rămase neatinsă. Divorță de soție. *Incheiere.* Nini deveni plugar bun la Steleni.

Titlul față de cuprins. Dintre toate personajele, doar pe două le-am putea socoti înstrăinate: pe Profirița și pe Nini. Recunoaște și autorul în prefață. Și acestea, însă, apar înstrăinate doar în tinerețe, sub influența locurilor unde au învățat: Profirița la pensionul francez din Lemberg, iar fiu-său Nini la Paris. Profirița vorbea uneori franțuzește (și a rămas cu stăpânirea limbii franceze toată viața) și amesteca în vorbirea ei cuvinte franceze, dar numai în tinerețe. Nini plecase în Franța mai de mic, chiar din clasa preparatoare de liceu, și acolo și-a terminat liceul și universitatea. Ținea mult la Franța și, bine înțeles, vorbea foarte frumos franțuzește. Timpul a redus la proporții juste sentimentul pentru țara studiilor sale și întrebuințarea limbii franceze.

Numai pentru atâta, operei nu i se potrivește titlul de Instreinații.

Roman, memorii ori studiu social? În titlu găsim caracterizarea de „studiu social în formă de roman”, dar noțiunile „studiu” și „roman” se exclud. Studiu înseamnă adunare de material, clasare, coordonare, comparație, concluzie. Roman înseamnă transfigurarea materialului existent sub influența imaginației și, tot sub influența imaginației,

completarea materialului. Nu poate fi vorba, în cazul de față, de un studiu.

Să vedem dacă ne aflăm în fața unui roman? Ni se desfășoară o acțiune unitară, la care participă un număr de personaje, închipuite de scriitor sau transfigurate. Unitatea acțiunii nu se datorește scriitorului, e adevărat, ci familiei în sânul căreia se desfășură acțiunea. Înăuntrul acțiunii se ivesc, dacă nu chiar conflict de lungă durată, care să susțină interesul, se ivesc totuși conflicte mai mici, conflicte de vârstă și de educație. Considerațiunile de mai sus justifică denumirea de roman.

Romanul are caracter social, prin înfățișarea nu numai a vieții de familie, dar și a problemei divorțurilor (în capitolul Ceartă mare) și a unor funcționari rurali, ca notarii, reprezentați prin Stegărescu (capitolul Cum judecau țărani).

Aspectele sociale se referă la trecut. Romanul social se împletește cu cel istoric. După cum am văzut din expunerea cuprinsului, ni se descriu Paștele la țară acum 100 de ani, botezurile de atunci, foarte interesante, reconstituiri de acestea în capitolul O lume dispărută, unde întâlnim baluri (în legătură cu ele, ghevghirul sau marea cameră „debară”), obiceiul peștitului, logodnele, nunțile și în deosebi numeroase amănunte despre teatru: sala, decorurile, iluminatul, trupele teatrale, repetițiile, obiceiul tineretului nobil de a cumpăra câte 20 de bilete fiecare, pentru a se mări veniturile, teatrului. Mobila de pe atunci a caselor se reconstitue de asemenea. Cum învățau carte pe atunci fiii de boieri aflăm, în legătură cu personajul Mihai Stelea: primul dascăl era un călugăr, dela acesta școlarul trecea la un dascăl grec. Se ducea apoi la Iași, unde învăța cu dascăli români și trecea în sfârșit la școala cea mai înaltă, Academia Mihăileană. Cum se înainta în slujbă. Mâncările care se găteau pe atunci, cât se cheltuia într-o

casă, din cine se compunea personalul ajutător al unei case boierești. Lucrul câmpului, administrarea moșiilor, cum creșteau moșiile prin cumpărarea răzeșiilor vecine.

Opera povestește însă și evenimente istorice, ba încă și cu date precise; astfel, se depărtează la roman. Chiar la începutul ei ni se precizează că Mihail Stelea era agă în 1853—5. În capitolul Cum judecau țărani citim aceste cuvinte: „Iată așa erau lucrurile și viața în Steleni în anul mântuirii 1864”. În cap. Scumpă țară ni se precizează până și ziua și luna, nu numai anul mișcării separatiste din Iași (3 Aprilie 1866). Despre un personaj ni se spune că a petrecut în capitală iarna anului 1868—1869 (cap. 11 Februarie). Alt personaj, Arthur, și-a luat licența în drept în 1875 (cap. Răul de-a 'nstreina). Ni se mai precizează și data altui eveniment „în vara anului 1879” (cap. Cernite zile). Opera ia prin urmare caracterul de istorie adevărată, iar izvorul informațiilor este autorul însuși, ca participant sau observator sau contemporan al evenimentelor povestite. Ne aflăm deci în fața unor memorii istorice. Pentru evenimentele petrecute în vremea copilăriei scriitorului informațiunile sunt luate dela alții; dar pe măsură ce timpul trece, scriitorul se bizue pe sine însuși. Putem socoti ca părți memorialistice, afară de cele datate precis, și altele ca următoarele: Moldova sub ocupație militară austriacă, frământările premergătoare alegerii lui Cuza, alegerea însăși, vizita lui Cuza și Kogălniceanu în județul Botoșani, raporturile politice dintre noi și Franța sub Cuza, detronarea lui Cuza, candidatura lui Filip de Flandra și alegerea lui Carol de Hohenzollern, primele trenuri la noi, care mergeau cu personal german, revoluția țărănească din 1907. Scriitorul ne declară singur într'un loc ((cap. Cum judecau țărani) că a fost însuși la față la ce povestește: „Altfel însă erau înfățișările pe locurile acelea în anul 1863, singura dată când le-am văzut”.

Partea memorialistică nu privește numai Moldova, ci, după cum reiese din cuprinsul mai sus arătat, și streinătatea și mai ales Franța. Astfel: cum se călătorea din Moldova în Franța, șoselele din Austria, cum se trăia la Paris prin 1866—70, curente politice din Franța după 1870, etc. Deși scriitorul povestește drumul și șederea la Paris în legătură cu alte personaje, dar impresiunile le are din propriu-i drum și din propria-i ședere în capitala Franței.

Odată, scriitorul uită să mai povestească despre personajele romanului și se introduce singur în acțiune (cap. Din Iași la Șoldani): „Incepu a se auzi din spre vârful dealului acel scârțâit prelung de cară greu încărcate și neunse, cam otova și plictisitor pentru mulți, dar care pentru mine face parte din armonia înfățișărilor dela noi. Precum mi s'ar părea mut și străin de inima mea satul în care aș intra într'un amurg și în care nu m'ar izbi mirosul de fum de lemn și de ciocalaie dela focul din bătătură, la care-și face țărancele mâncarea, de nu aș auzi lătrat de câni sau clăntănitul cocostârcului de pe vârful casei, — tot așa mi s'ar părea de mută și de străină tabăra ce aș întâlni-o pe drum, văduvă de acel ison care mi-a legănat visurile de copil și chiar de flăcău; isonul acelei melodii proaspete, acelei armonii depline ce și-o cântă tânărul și copilul numai lui și neauzit, poate, decât de Cel-de-sus!”.

Atmosfera, acțiunea, personajele. Atmosfera bătrânească, sfătoasă, patriarhală. Deși nu toate personajele sunt în vârstă, deși unele dintre cele în vârstă apar și în epoca tinereței, totuși atmosfera patriarhală predomină. Personajele tinere au mai puțină viață. Ni le prezintă mai mult scriitorul, decât ele înșele. Astfel, Arthur și Nini nu izbutesc să întinerească atmosfera.

Scriitorul intervine el însuși ca să facă apologia trecutului: „De întâlneai plug țărănesc, era el de lemn, ca în timpul patriarhilor, dar la el trăgeau patru și cinci părechi

de boi și toate ale românului! Pe atunci iepele nu ajunseseră încă să tragă la plug, ba nici la căruțe nu se înhămau; doar să nu fi avut cal și atunci te râdeau vecinii. O, mândră și îmbelșugată câmpie românească de pe acele vremuri! Poezie măreață, proaspătă și curată, ce nu se mai poate întâlni nici în vestitele câmpii americane! Cum să nu fi fost și firea, și sufletul, și cugetul românului mai largi, mai bune și mai cinstite decât în zilele noastre?" — Cap. Botezul.

Și considerarea prezentului ca utilitarist, față de idealismul de altă dată: „Sărmani stejari, frasini și jugastri, mândreța codrului bătrân, care ne-a apărat prin veacuri holdele împotriva crivățului și viețile împotriva dușmanilor, cine știe pe ce tender de locomotivă nu vă veți fi mistuit, trimețând fumul vostru către cer, ca o protestare a poeticului trecut împotriva utilitarismului modern!" (Cap. „Cum judecau țărani").

Se resimte influența curentului tradiționalist dela 1840 și 1870. Atunci însă asemenea idei și sentimente se potriveau de minune împrejurărilor. Atunci erau slujite de stilul unui Russo și Bălcescu (la 1840), ori al unui Odobescu și Hasdeu (la 1870). La 1912 se demonetizaseră, fiindcă își împliniseră rolul, iar D. C. Moruzi nu stăpânește nici stilul, nici avântul acelora.

Atunci era firesc să se exagereze însușirile românului, fiindcă nu erau recunoscute, dar la 1912 exagerările sună fals. Surădem când citim că românul e mai bun cavalierist decât francezul (în capitolul Din timpul războiului franco-german): „De! În țara d-sale (Franța) nu'ncalecă copiii de câte patru ani pe deșălate și cu un curmeiș de teiu trecut în gura calului! Le trebuie doi ani ofițerilor din cavaleria franceză, ca să preschimbe un recrutar în călăreț".

Acțiunea e slabă. Nu prin fapte își manifestă sufletul

personajele, ci prin convorbiri și discuțiuni. Chiar se abuzează de asemenea procedeu (a se vedea în deosebi capitolele Unirea, Cuza prin Steleni și Cum judecau țăranii).

Cu privire la personajele principale: Profirița, Hatmanul Varlaam și Mihalache Stelea, constatăm că se prezintă în partea doua a scrierii deosebit decât în prima parte, dar cum se exercită transformarea nu ni se arată. Profirița e franțuzită. Nu cunoaște trecutul neamului său. Iși disprețuește neamul. Nu găsea nepotrivit să citească rugăciunile pe o carte catolică, în limba franceză. După ce se mărită, devine bună Moldoveancă, creștină ortodoxă. Transformarea atât de însemnată în sufletul personajului n'o vedem executându-se. Hatmanul Varlaam juca la cărți cu atâta pasiune, încât și-a pierdut mai multe moșii, iar în restul romanului devine de-o înțelepciune model.

Forma. Stilul și limba nu ajută atmosfera de vechime a scrierii. Lipsesc arhaismele, cărora le-ar fi stat aici atât de bine! În schimb, unele expresiuni aduc o notă de vulgaritate. Numai în primul capitol întâlnim „cică”, „bazonii”, „ieftin ca braga”, „se feștește boieria”.

„Pribegi în țară răpită”. *Partea I, Cap. I. Sosirea Pribegilor în Chișinău.* Alexandru Mavrocosta

sau Beizadea Alecu și soția sa, Domnița Ruxandra, și cu un copil de 4 ani, Titi, se așează în

Chișinău, fiind exilați din Iași de stăpânirea turcească, în vremea războiului Crimeii. Și-au găsit casă prin boierul Dumitrache Rusu. Cap. II. *În casă de boier basarabean.* Descrierea casei boierului Rusu. Cap. III. *Miresme naționale rusești.* Noii sosiți se duc în casa lor și pe drum încep să cunoască orașelul. Cap. IV. *Mentalitatea acelor vremuri.* Pătura mai înstărită din Chișinău semăna cu cea din Iași și București, unde pe atunci stăpâniseră rușii. Ni se descrie

plimbarea publicului pe ulița principală a Chișinăului. Cap. V. *Po doroghi stolbovoi* (pe drumul poștei). Venind primăvara, familia boierului se așează la moșie. Se duce întâiu boierul, să îngrijească de pregătirea locuinței și o ia pe drumul poștei, trecând prin Orhei, Bălți, Soroca și ajunge la moșia sa Cosăuți. Cap. VI. *La țară*. Iși aduce apoi și familia și se instalează toți. Ni se descriu locurile, locuința, slujba la biserică Duminica (biserica fusese clădită de Ion Sandu Sturdza, din a cărui familie se trăgea soția boierului), întâlnirea dintre noii veniți și țărani. Cap. VII. *Prin stepe și păduri*. Familia Domniței Ruxandra avusese în Basarabia 4 moșii, dar le pierduse, odată cu pierderea Basarabiei în 1812. Intorcându-se acum, ceruse și dobândise dela țar aprobarea ca prin judecată să-și adeverească drepturile. Izbutise: două moșii erau în județul Soroca (Cosăuți și Cîrîpcău), alte două în județul Cahul. Soțul său trebuia să se înfățișeze țarului să-i mulțumească. Intre timp, după războiul Unirii, două din moșii trecuseră iar la Moldova, odată cu județele Cahul, Bolgrad și Ismail. Fostul țar, Nicolae I, murise și acum se urca pe tron și se încorona la Moscova urmașul său Alexandru al II-lea. Mavrocosta se hotărî să se ducă și la Moscova și la Petersburg. Ni se descrie amănunțit drumul, apoi trecerea alaiului împăralesc la încoronare în Moscova: trei batalioane de milițieni, o divizie de grenadieri, regimentele Pavlosc, Preobrajenskii, Izmailovskii și Semeinovskii, carete cu coroanele și mantiile împărătești, cu sceptrul și globul, trăsuri aurite ducând pe domnișoarele de onoare, pe marele ducese și pe principesele streine. Apoi împărăteasa mamă, după ea împărăteasa tânără, neincoronată încă. La vreo 30 de metri, noul împărat. La 20 de metri, marii duci și principii streini, generali aghiotanți, suita. La urmă, trei divizii de cavalerie, formate din: cazaci roșii, cazaci albaștri, husarii împăratului, husarii cu spențurul verde, ulani roșii, ulani albi, dragoni,

grenadierii călări. Ni se descrie și slujba din Catedrală. Mavrocosta obține audiență la țar și la cele două țarine. Obține și un grad funcționăresc fără funcție. Acest grad îl obligă să-și facă uniformă și să ceară din nou audiență țarului și țarinelor, ba și marilor duci. După trei luni se'ntoarse acasă. Cap. VIII. *Străini în țara lor*. După plecarea lui Gr. Ghica dela tronul Moldovei, veni caimacam Balș. Sub el, advocații lui Mavrocosta îi scriseră că acum e momentul să se'ntoarcă, fiindcă foștii proprietari ai celor două moșii dela Cahul au pornit proces de redobândire. În acest scop și ca să-și mai vadă neamurile, s'au stabilit pe iarnă la Iași, închiriând o casă mobilată. Foarte des îi veneau prietenii, mai toți unioniști (ne aflăm pe vremea divanurilor ad-hoc). *Partea II*. Cap. IX. *O gospodărie potrivită*. Mavrocosta își face case noi la Cîrîpcău. Iarna o va petrece la Chișinău. Numai Titi, băiatul lor, nu vrea, fiindcă își făcuse și el în fundul curții o gospodărie mică, unde se găseau Lenuța, Săftica, Pavlică și alți copii. La urmă n'au ce face. Cap. X. *O iarnă la Chișinău*. Ni se descriu: drumul dela Cîrîpcău la Chișinău, vizita la pravilistul Andronache Donici, aspectul Chișinăului toamna (cu sămânță de floarea soarelui și cu felii de pepeni verzi aruncate pe jos), ni se descrie noua locuință a familiei. Apoi petrecerile din oraș, familiile mai de seamă. Aceasta în 1858—1859. Cap. XI. *Coconașul Titi și Lenuța*. Primăvara, familia a plecat iar la țară și curând după ea și Mavrocosta. Găsi holeră în sat la Cîrîpcău. Din familia lui moș Sandu, omul lor de nădejde, muriseră toți copiii, afară de Lenuța. Moș Sandu, bolnav și el pe moarte, rugă pe Mavrocosta să ia în grija lui fetița. Mavrocosta a făgăduit din toată inima și a jurat. Apoi el își trimise nevasta, cu Titi și cu Lenuța la Cosăuți, iar el porni la Soroca după doctorii și medicamente. Se întoarse cu ispravnicul, doi medici, patru felceri și câțiva cazaci și în două săptămâni scăpă satul de holeră. Primind dela fiu-

său Andrei din Paris o scrisoare prin care-i cerea autorizație să se înscrie la școala de marină de acolo și să se facă francez, primind și dela Petersburg invitație la niște mari serbări dela curte, se decide să plece la Paris prin Galați și dela Paris la Petersburg pe mare, luând dela Paris și pe fiu-său Andrei. Domnița se ocupa de creșterea celor doi copii: Titi și Lenuța. Aceasta iubea pe Titi și pe părinții lui, ca pe fratele său și ca pe părinții ei. Odată s'a aruncat asupra unui dulău, care se repezise să muște pe Titi și a ieșit însângerată din ghiarele câinelui. Și stăpânii o iubeau, dar slugile o urau și o băteau. Cap. XII. *Dela Ciripcău la Petersburg prin Viena și Paris.* Ni se descrie călătoria lui Mavrocosta cu vaporul și cu trenul până la Paris. Acolo stă puțin, își ia băiatul și pleacă la Havre, de unde se sue în vapor. Pe mare le-a fost rău la toți trei (mai era cu ei și Ianacache, servitorul luat de Mavrocosta de acasă). La Petersburg, Mavrocosta fiind ocupat cu vizitele oficiale, își lăsa fiul să viziteze în amănunțime orașul. Ni se descriu aceste vizite. Ni se descrie și audiența lui Mavrocosta la țar. Aflăm și preocupările oficiale, între care predomina desrobirea țăranilor. Cap. XIII. *Stări de suflet.* Intorși acasă, Andrei nu vedea cu ochi buni nici pe mama lui vitregă, nici pe Titi. Ii intrase în gând că mai mare i-ar fi moștenirea fără ei. Sosi dela domnul Moldovei Alexandru Cuza o invitație pentru Mavrocosta să se întoarcă în țara lui cu toată familia, dar Mavrocosta nu putu. Cap. XIV. *In casă nouă.* Mavrocosta își cumpără casă la Chișinău. Ni se dă descrierea ei. Se introduce povestea familiei Cheșcu, din care făcea parte și fosta regină Natalia a Serbiei. Se introduce de asemenea și descrierea moșiei Bujor a familiei Cheșcu. Familia fiind rudă cu domnița Ruxandra a fost poftită să petreacă iarna în Chișinău la familia Mavrocosta. Ni se arată concertele și reprezentațiile teatrale. Unele date chiar de tineri și tinere din înalta societate în

limba franceză. Cap. XV. *La hotarul patriei*. Pe la 1860—1861, Mavrocosta cumpără moșia Buzdugana lângă Prut, aproape de Ungheni. De ea trebuie să se ocupe mai mult Andrei, dar el doar cheltuia banii la Iași. Mavrocosta vându moșiile Cosăuți și Cirișcău. Iarna următoare trebuiau s'o petreacă la Iași, în vestitele case Rosnovanu. Stăpâna caselor era mama domniței Ruxandra. Ni se face descrierea caselor. Cap. XVI. *Iașul sub Cuza Vodă*. Dela Buzdugana la Iași trecură pe la castelul Stânca, tot al Rosnovanilor. Ni se descrie amănunțit și acest castel. Intrând în Iași, întâlnim multă lume plimbându-se. Întâlniră și pe Vodă Cuza, care fu fericit că a 'ntâlnit pe Mavrocosta și-l pofti la el. A doua zi, Vodă Cuza plecă la București, unde-și stabilise reședința. Titi se simțea bine la Iași, trăind în cercuri ofițerești, deoarece unchiul său, Rosnovanu, era colonel. Doi ani a învățat cu un profesor francez, apoi s'a dus la Paris la liceul St. Louis. *Partea III*. Cap. XVII. *Intre surori și cumnați*. O iarnă, familia Mavrocosta au petrecut la țară la ei cu rudele. În acest timp, Andrei s'a căsătorit cu Olga, fata unui bogătaș grec. Cap. XVIII. *Prințul Andrei se gospodărește*. Vreo trei ani, tânăra pereche a trăit la Buzdugana, Iași și Odesa. Avură și un copil. Titi își luă bacalauratul în Noemvrie 1869 la Sorbona. Mavrocosta dete lui Andrei 40.000 de ruble și-i arendă cu jumătate preț una din moșii, ca să se apuce de treabă. Cap. XIX. *Prefaceri*. Tineretul românesc bogat din Basarabia învăța la școli înalte rusești și începuse a se rusifica în limbă și îmbrăcăminte. Veni legea improprietăririi. Proprietarii din Basarabia trimiseră delegați la Petersburg și oferiră fiecare jumătate din moșii, numai să nu se aplice legea și în Basarabia. Andrei cu soția lui ședea la moșia Manta și aveau trei copii. Cu agricultura îi mergea rău. Iși cheltuise capitalul și nu plătise nimic din arendă. Socru-său se desfăcuse de frații săi, cu care făcea comerț întins, și acum și lui îi

mergea rău. Dete faliment. După plătirea creditorilor le mai rămăsese câțiva bani, cu care cumpărară o casă la Constantinopol și se așezară acolo. Prin frumusețea ei, Olga reuși să numească pe tată-său director de bancă, iar pe soț atașat la ambasada rusească din Constantinopol și după aceea membru într'o comisiune internațională din Africa. Cap. XX. *Suferințele lui Titi*. Capitoulul începe cu arătarea unor reforme administrative și judiciare introduse în Basarabia. Lui Titi nu-i plăcea acolo, inima îl trăgea dincoace de Prut.

Din cauza aceasta, ajuns la grav conflict cu părinții, care voiau să-l vadă intrând în magistratura rusească, ori alt undeva, dar el refuza scurt orice încercare de a se rusifica. O mătușă chemându-l iarna la Odesa, ca să cunoască mai bine societatea rusească, se duse, dar societatea nu-i plăcu. Cap. XXI. *Voluntarii ruși din războiul turco-sârb*. Natalia Cheșcu deveni regină a Serbiei, măritându-se cu Milan. Peste un an începu războiul turco-sârb. Cap. XXII. *Titi se reîntoarce în patrie*. Andrei își aduse din Africa nevasta cu copiii la Petersburg. La întoarcere dete pe la Buzdugana. Era tocmai în vremea războiului din 1877—78. Se certă cu Titi pe chestiunea naționalității lor: Andrei zicea că sunt ruși, iar Titi că sunt români. Andrei propuse tatălui său că ar fi bine să depărteze pe Titi din Basarabia, cel puțin cât va dura războiul. L-ar fi luat în Africa, dar Titi nu se învoi. Titi provoacă la duel un ofițer rus. Tată-său, ca să-l scape de pedeapsă, îl trimise în Italia. În ajun de a pleca se întâlni cu Ilenuța și-și mărturisiră dragostea pe care amândoi o purtau în suflet încă din copilărie. Din Italia se 'ntoarce la București și ceru cetățenia română. Deveni funcționar. Andrei și Olga îl divulgără la Petersburg și de acolo i se ridicară drepturile civile și pe cel de moștenire. Buzdugana rămânea numai lui Andrei și Olgăi. Cap. XXII. *Titi se însoară*. În lipsa lui, Andrei îl săpa mereu pe

lângă părinți. Tată-său nu mai era atât de supărat, dar mamă-sa da. Numai Ilenuța ținea cu Titi printre slugi. Odată Andrei a surprins-o citind o scrisoare și a vrut să i-o ia cu sila. Apoi a sfătuit-o să nu mai ție cu Titi, fiindcă el e singurul moștenitor; și a vrut să-i dea bani, dar fata n'a primit. A început s'o clevească la părinți, dar n'a izbutit. Atunci, la plecare, a învinuit-o că ea a intrigat că-l sapă pe Titi și a cerut părinților să aleagă între ea și el. Părinții au expediat-o la Ciripcău, la nașul ei, părintele Tureacă. Fata își vându pământul și plecă la Galați, să se călugărească la vreo mănăstire de maici din Dobrogea, unde știa că Titi are slujbă. Fu repartizată la mănăstirea Cilic. Dar, înainte chiar de a deveni soră, la un hram, se'ntâlni cu Titi și se căsătoriră. Cap. XXIV. *Moartea lui Beizadea Alecu*. Se descoperiră chestiuni dezonorante în seama lui Andrei și a Olgăi. Mavrocosta fu atât de adânc lovit la auzul acestor fapte, încât în curând muri.

Incheiere. Domnița Ruxandra se retrase la fiul său Titi, unde trăi îngrijită îngerește de Ilenuța. După zece ani muri și ea. Andrei și Olga s'au mutat la Buzdugana. Au amanetat-o la o bancă, apoi au pierdut-o. Andrei a murit în mizerie, Olga a mai trăit la Odesa din ce-i trimiteau cei patru copii ai ei. Scriitorul revine apoi la Basarabia, ca să arate cât de românească este.

Roman sau memorii? Scriitorul și-a 'ntitulat scrierea „roman social“, dar paginile de roman se 'mpestrîțează cu pagini de memorii personale, într'o covârșitoare măsură. Se indică data exactă a unor evenimente. Familia Mavrocosta petrece iarna la Chișinău în 1858—1859. Și aici scriitorul mărturisește că a scris pe ici pe colea în ton memorialistic: „De le povestesc acestea toate cum le știu și le-am văzut...” (pag. 263). Astfel cunoaștem toată epoca războiului Crimeii și divanurilor ad-hoc, precum și a unirii Principatelor. Întâlnim pe M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, Mano-

lache Costache Epureanu, Al. Cuza, pe pravilistul basarabean Andronache Donici, ale cărui case dela țară ni se descriu în amănunțimi: „Destul de mari și încăpătoare, cu acoperământul lor țuguiat, șindrilit și streșinile mari, casele erau clădite pe o coastă; așa că prispele, care o înconjurau de jur împrejur, de erau înalte abia de o palmă-două din partea de-din-dos, întreceau stânjenul din față. Pe cerdac te suiai pe vreo opt trepte, iar sub dânsul se deschidea gura pivniței, rotundă, cu ușa alcătuită din gratii de lemn de stejar. Ograda era potrivită: cam mare pentru un răzeș, dar mică pentru o curte boierească. Abia câteva căsuțe pentru bucătărie, slugi și argați, hambare, șoproane și grajd, trântite prin mijlocul ei, după întâmplările dejugatului: pluguri, boroane, căruțe și care. Mai foiau în toate părțile: câte un lemnar tăiând cu barda sau cu cuțitoaiele niște spițe de car; vreun țigandoi cu foalele, ascuțind vreun fier de plug; și sumedenie de curcani, rațe, găște, găini, cloște cu pui, cotcodăcind, măcăind, gâgâind sau bolborosind, pe când vreun cucosuit pe laitrarul sau proțapul unui car, răspundea vreunui alt cucos cățarat departe, tocmai sus, pe vârful porții de intrare!” (pag. 151). Față de unele personalități se păstrează resentimentul familiei. Mavrocosta vorbește astfel lui Cuza într’o scrisoare: „Nu sunt Mihalache Kogălniceanu, ca să mă împăuniez cu penele tale și să mă laud că cutare reformă sau lege bună ți-a fost inspirată de mine”. Tot pagini memorialistice sunt cele despre holeră în Basarabia în 1859, despre teatrul francez la Chișinău (pag. 232), teatrul românesc al lui Millo, Luchian și al Merișascăi tot acolo (pag. 233), despre Cuza plângându-se de greutățile domniei (pag. 214—215), despre discuțiunile iscate atunci în legătură cu desrobirea țăranilor din Rusia în 1861 (pag. 200—203), despre familia Keșcu (pag. 221), despre felul cum se nimiceau moșiile (pag. 274—275).

Totuși și partea de roman nu poate fi trecută cu vederea. Simți bogăția de imaginație, situațiuni și personaje create, s'au introdus conflicte sufletești, dacă n'ar fi decât cel atât de atrăgător și de dramatic ivit între Andrei de-o-parte, Titi și Lenuța de-alta. S'a urmărit creșterea și desvoltarea unor sentimente, ca iubirea dintre aceștia doi. Apoi cadrul poetic al acțiunii și povestirii.

Atmosfera, acțiunea, personajele. Atmosfera este variată. Fiecare localitate, unde se petrec faptele, fiecare personaj care intră în scenă, fiecare vârstă care vorbește și lucrează aduce colorit nou, aer proaspăt, partea-i caracteristică. Atmosfera basarabeană se împletește cu cea rusească, cu cea pariziană. Atmosfera de oraș cu cea de țară. Bătrânețea și maturitatea cu tinerețea. Boierii cu țăranii.

Acțiunea e vioaie. Faptele predomină asupra povestirii, expunerii și discuțiunilor. Soarta personajelor n'o simți desemnată dela 'nceput ca o soartă obișnuită în continuă desvoltare până la moartea firească. Aici intervin întreruperi, surprize, căderi.

Personajele principale sunt Alecu Mavrocosta, domnița Ruxandra și fiii lor Andrei și Titi. Secundare: Lenuța, Olga și Moș Sandu. Mavrocosta și domnița Ruxandra reprezintă nu numai doi părinți model, dar și întruparea nobleței de suflet.. Andrei e copilul stricat de bogăție. Titi e copilul supus, înțeleghător, iubitor, tăcut, dar urmărindu-și planurile lui și izbutind să și le realizeze contra tuturor piedecilor. Olga e dubletul lui Andrei și Lenuța al lui Titi. Moș Sandu, tipul răzeșului devotat și împăcat cu soarta lui. Mai apare și personajul colectiv al norodului. Titi disprețuește pe ruși, dar respectă pe țar (pag. 77). Indură nedreptăți mai ales dela moldovenii rusificați. Tocmai aceștia îl batjocoresc cu vorbele „moldovan cap de bou“, îl îndeamnă să 'nvețe rusește, să aducă dascăl

rus la școală și preot rus la biserică. Il jicnesc spunându-i că slujba în românește n'are trecere la D-zeu (pag. 78—79). În schimb norodul, la rândul său, îi numește „lepădați de neam și de lege” (pag. 79).

Xenofobie și patriotism. Uimătorul pasaj ne luminează dela început asupra felului cum privește el pe streini și cum înțelege patriotismul: „Ajuns acolo (Mavrocosta), în mica lui căsuță din Ciripcău, pe negrul și mănosal pământ al vechei Moldove, în mijlocul acelei mândre țărănimii moldovene, oblăduită pe atunce de către o blajină ocărmuire streină, se găsea mai la el acasă, mai în țara lui, decât la Iași, în mijlocul surtucarilor de tot felul, care, bonjuriști sau ișlicari, se tot depărtau din zi în zi tot mai mult de această talpă a neamului, — molipsiți și mâncați, ca de către un vânt rău, de duhoarea pângăritoare a înstrăinării apusene” (pag. 130). Scriitorul apare în 1912 cu atitudini dela 1840 și 1860, care-și aveau rostul atunci. Xenofobia lui nu se 'ndreaptă numai contra culturii apusene, ci și în contra rușilor. Despre limba velico-rusă spune că ar aduce cu un hârăit de râșniță, dacă la urma multor cuvinte n'ar avea sunetul s (pag. 99). Batjocorește locuința țăranilor ruși: „Intr'insa sălășluiau într'o plăcută amestecătură: și rusul și iapa cu mânz; și rusoaica și vaca cu vițel; și fetele mai mari și scroafa: și băieții mici și purceii” (pag. 100).

Tot răsunet al unor epoci prea vechi ne apare și atitudinea lui de a găsi în alții vina scăderilor neamului său. În această privință repetă formule devenite clișeu. „Unde și la ce înălțime s'ar fi putut ridica poporul acesta românesc, de ar fi trăit în alte întocmiri și de ar fi avut pururea cine să-l ferească de vânturile ciumate, venite din afară!” (pag. 185). Și aici întâlnim lauda trecutului și scorborea prezentului: „Intr'un cuvânt (domnița Ruxandra) învățase cum se 'nvăța pe atunci, cu scop de a cunoaște

și de a 'nvăța mereu toată viața, nu ca astăzi în scop de a trece examenul, a scăpa de carte, pentru a o arunca pe urmă în buruiene, ascunzându-și ignoranța sub vreun titlu academic sau universitar" (pag. 175). Iată ce proporții dă unui fapt atât de obișnuit, ca următorul: la vârsta de 9—10 ani, Lenuța mânca dela slugi bătaii pe nedrept și nu se plângea ocrotitorilor săi, boierul și cucoana. Scriitorul consideră aceasta ca iertarea unui bun creștin față de niște păcătoși și dă drumul la această explicație: „Pare uimitor nu-i așa? Dar ia să ne gândim de câte veacuri a primit neamul nostru creștinismul? Câte spițe de oameni au fost spălate în sfânta apă a botezului ortodox? Să ne mai mirăm oare că vlăstarul acesta al neamului nostru românesc — care a suferit toate chinurile, toate durerile și toate umilirile, fără școli, fără lumină și reze-mat numai pe sfânta lui credință — i-a rămas din ata-vism această credință în sânge chiar dela naștere?!" (pag. 184).

Asemenea optimism privitor la tăria credinței apare și mai întărit când e vorba de puterea de rezistență a neamului său. Repetă și el formulele care au impresionat adânc între 1840 și 1860: „apa curge, pietrele rămân" și „Românul nu piere", dar iarăși le repetă prea târziu, — în 1912. Una apare la începutul scrierii, cu a doua se încheie scrierea, ca și cum, pe ele, ca pe două coloane puternice, ar fi fost să se sprijine construcția. Prima coloană la pag. 60: „Dacă după atâtea efortări neașteptate, într'un veac întreg, nu s-a ajuns în Basarabia a ne sdruncina temelia neamului, apoi cu mândrie ne putem ridica sus și inimile și fruntea, zicând și noi ca poetul: „românul nu piere", iar cartea se 'ncheie așa: „Mai treacă peste mândrii noștri moldoveni din Basarabia și câte au mai trecut peste dânșii în 100 de ani, că tot moldoveni vor rămnea. Vorba lor, mă rog: „apa curge, pietrele rămân".

Humor. În genere serios, tonul îmbracă une ori haina humorului cu mult succes. Bănuim aici în influența țărănilor basarabeni. Ca model în această privință cităm scrisoarea lui Ianacache, pe care Mavrocosta l-a luat cu el în streinătate și cu trenul și cu vaporul. Scrisoarea e de pe vapor, când Ianacache a pătimit de rău de mare (pag. 189): „Sărut mâna, măriă voastră! Eu cu niciun chip nu vreau să merg mai departe. Vă sărut picioarele, dar îndurați-vă de vieața mea! Porunciți blestematului de căpitan să-și oprească coraghia, că mor! De mine nici nu vra să știe, dar de măriă voastră o să asculte, cum este datoare toată lumea. Eu vă mulțumesc pentru pâne și sare. Mă lepăd și de slujbă și de leafă, numai opriți coraghia în loc, că nu mai pot! Pe jos mă duc să mor în țara mea, de este ca să mi se sfârșească zilele. Măriă voastră, vă rog în genunchi să nu vă supărați. Nu mă lăsați să mor în saramură! Sărut mâinile și picioarele. Slugă plecată Ianacache Stamate”

**Cântece
basarabene.**

În 1912 a publicat o broșură de 16 pagini cu 7 poezioare scrise de el în ton popular, dar fără talent, sub titlul de „Cântece basarabene”. Apariția broșurii fusese provocată de împlinirea a 100 de ani dela răpirea Basarabiei.

**Moartea lui
Cain...**

În 1914 a scris „Moartea lui Cain”, dar n'a apucat s'o publice. Opera a apărut după moartea lui. Rugase pe A. D. Xenopol să-i scrie o prefață și într'adevăr a apărut opera cu această prefață. Titlul „Moartea lui Cain, roman social, 1884 Martie 1907, Piatra-Neamț 1914” în 229 pagini. Ar cuprinde întâmplări din Martie 1884 până în Martie 1907, epoca răscoalelor țărănești din România de atunci. Xenopol prezintă cartea ca „o povestire cu caracter mai

mult social decât de roman", „sub formă narativă se ascunde o cercetare sociologică". Tema ar fi pseudocultura. O reprezintă eroul principal Ghiță Dudău:

„Lucrarea lui M. cuprinde unele pagini frumoase și înălțătoare și în ele multe idei sănătoase și adânci, care îi dau un caracter destul de rostit filosofic, nu teoretic și care să se ocupe cu deslegarea celor ce nu sunt de deslegat, ci cu întrebări de ordin moral pentru care fiecare are pricepere și înțelegere. Din toată scrierea reiesă apoi cultura cea variată a minții autorului, care surprinde cu plăcere pe cititor prin observațiile sale conform cu adevărurile constatate în vremile cele mai nouă".

Cuprinsul. Partea I: Asfințitul unui mare leat. Cap. I. *Șesul Prutului.* Descrierea mizeriei din satul Vultureni de pe moșia cuconului Costache Vultureanu. Cap. II. *Tabietul de dimineață al unui velit* ¹⁾ *boier.* Aflăm că conu Costache fusese însurat cu Cleopatra Mavrocordat și că rămăsese văduv, împreună cu un băiat Grigorie. Pe acesta-l trimise la studii la Paris, de unde, cum veni, intră în politică ca adept al lui M. Kogălniceanu. Ajunse secretar al divanului adhoc din Moldova. Băiatul s'a'nsurat cu Aglăița, nepoata lui Săndulache Sturdza. A avut o fată, Eugenița. Cap. III. *Gospodărie boierească.* Amănunțită descriere a casei și curții boierești. Facem cunoștință cu coana Anica cămărășița. Cap. IV. *Nevinovăția unui copil.* Eugenița capătă un tovarăș de joacă, pe Ghiță, băiatul lui Sandu Dudău. Cap. V. *O zi la curtea din Vultureni.* Conu Costache cere lui Sandu pe Ghiță să-l crească și să-l dea la carte. Cap. VI. *Primii pași spre lumină* (ai lui Ghiță). Cap. VII. *Ghiță învață mai multe lucruri bune, dar rele și mai multe.* Grigore Vultureanu, fiul lui conu Costachi, ajunse deputat. Luă la București și pe Ghiță și-l dete la liceu. Cap. VIII. *Cearta*

¹⁾ Mare.

între două spițe. Discuțiile despre reformele liberale introduse în țară dela suirea pe tron a lui Cuza până la 1884: conu Costache contra, Grigore Vultureanu pentru. Cap. IX. *Fățarnicia unui copil.* Ghiță nu dedea semne bune. Tată-său l-a pârit la conu Costachi. Acesta l-a chemat să-l descoasă, dar băiatul a bătut în struna boierului și a scăpat; ba l-a convins să-l ia dela internat și să-l dea la gazdă. Cap. X. *Sfârșitul unui boier mare.* Conu Costache, bolnav pe moarte, discută cu fiu-său Grigore despre imaterialitatea sufletului și tăria credinței. Cu moartea lui conu Costache se'ncheie partea I a romanului. *Partea II* (răsăritul unui leat nou). Cap. XI. *Avânt spre rău.* Ghiță Dudău lipsea mereu dela școală și fu eliminat. Cap. XII. *Pe aceeași cale.* Grigore Vultureanu se mută la București. Eugenița se mărită cu un deputat, iar tată-său ajunsese ministru de domenii. Descoperi ticăloșia lui Ghiță și nu mai vru să-l vază. Ghiță convinse gazda, al cărei fiu, Achile Popescu, murise, să-i dea actele fiului ei și să-l socotească pe el ca fiu al ei. În felul acesta, ca singur fiul de mamă văduvă, scăpă și de armată. Izbuti printr'un prieten de cafenea să scrie articole contra lui Grigore Vultureanu. Obținu un loc de subcomisar la Cerna-Vodă. De acolo fu înaintat comisar la Tulcea. Cap. XIII. *Eroul nostru la gurile Dunării.* Ghiță ceru mutarea la Sf. Gheorghe (Catarleț). În acest timp îi muri acolo mama adoptivă, care-l însoțise peste tot. Cap. XIV. *Priegie prin străini.* Ghiță pleacă la Constantinopol, iar de acolo la Neapole, apoi la Marsilia. Se duce la Monte-Carlo să câștige bani la ruletă și pierdu tot ce avea. Cap. XV. *Dragoste și frăție internațională.* Plecă la Paris și de acolo, cu banii legațiunii române, se 'ntoarse în țară. Cap. XVI. *Reîntoarcerea în țară.* Aici în București trăi câțva timp făcând pe Ciceronele la expoziția din 1906. Se 'ntâlni cu Gr. Vultureanu, care-l iertă și obținu să fie numit secretar comunal într'un sat din județul Iași. Cap. XVII. *Afățări criminale.*

La țară îndemna pe săteni să facă revoluție. Cap. XVIII. *Răsculații la Vultureni*. Incepu revoluția. Ghiță în fruntea unei cete din satul Holboca se duse chiar la conacul din Vultureni și omorî pe Grigorie Vultureanu. Țăranii jefuiră conacul. Cap. XIX. *Blestemat de părinți*. Ghiță fu prins. Părinții îl blestemară. Fu închis la Iași. Cap. XV. *Moartea lui Cain*. În închisoare îi apăru chipul cuconului Costachi și-l întrebă: „Câine, câine, unde este fratele tău Abel?”, fiindcă el omorîse pe Gr. Vultureanu, fiul lui conu Costachi. Ghiță se spânzură de gratiile celulei.

D. C. Moruzi se repetă. Reiese limpede din expunerea cuprinsului că scriitorul a reluat subiectele din Instreinații și din Pribegii în țară răpită, care nici acelea nu difereau prea mult. Personajele au doar alte nume, încolo tot proprietari și țărani, tot surtucari (notarul din Instreinații seamănă cu cel din Moartea lui Cain). Tema aceeași: superioritatea vieții patriarhale față de civilizație. Procedul același: în loc de acțiune, discuții teoretice. Uneori chiar autorul intervine și polemizează cu personajele, — cap. Ghiță învață. Același avânt patriotic întârziat: „O! sfântă și măreață poezie a câmpurilor noastre! Unde tot e mare, larg, întins, strălucitor și îmbălsămat; unde ochiul se scaldă în voie prin nemărginit, fără a mai da de o pârda lnică de figură geometrică; unde pieptul ți se umple de balsamul ierburilor și al florilor de câmp, crescute pe țărna străbunilor; unde tot ți-i cunoscut, prieten și frate, dela om și până la firicelul de iarbă, pentrucă totul ca și tine este pornit din aceeași țarnă, trăit subț același cer, înviorat de aceleași sloate și văzduhuri și totul se naște, trăiește și moare acolo unde te-ai născut, trăiești și vei muri. O! binecuvântată țarnă românească! Numai acela știe să te prețuiască și te poate iubi cu adevărat, care s'a născut din tine și a trăit multă vreme departe de sânul tău iubit”, — cap. Ghiță învață.

III

EPOCA 1918–1940

CAPITOLUL XIV

ATMOSFERA EPOCEI 1918—1940.

După 106 ani, Basarabia s'a 'ntors la România în 1918.

Tradiția românească mocnise toată vremea dincolo de Prut și a izbucnit dintr'o dată. Citim într'un articol din *Vieața Românească* pe 1922 al lui N. Popovschi foarte edificatoare informațiuni în privința aceasta: „Dela maică-mea, fiică de preot din ținutul Orheiului, am auzit o mulțime de zicători, de „tăclăli”, cum le zicea ea, din care mai pe urmă multe le-am aflat la Creangă și la alți scriitori români, despre care maică-mea, venită dintr'un sat românesc depărtat și neștiind nici carte, nu auzise de loc”. Și tradițiunile istorice s'au păstrat și erau aceleași cu cele de dincoace de Prut. Scriitorul basarabean Al. Russo spune în schița lui, „Decebal și Ștefan-cel-Mare” că moldovenii atribue voevodului lor viteaz tot ce li s'a părut minunat. Russo s'a gândit firește la toți moldovenii, fie de dincoace, fie de dincolo de Prut. Același lucru l-a constatat N. Popovschi pentru Basarabia. „Acum vreo cincî ani, un preot bătrân (Vladimir Băltag din Cojușna) ne-a povestit istoria unui șir de sate basarabene, întreșesută cu mai multe întâmplări din viața lui Ștefan-cel-Mare. „Când Ștefan Vodă alunga turcul, ne istorisea cucernicul bătrân, s'a oprit pe valea Bâcului în niște lozie și acolo s'a făcut satul Lozova. Altă dată s'a

dus la vânat prin codrii Bâcului și multă plăcere a avut prinzând o capră sălbatecă în locul acela, unde astăzi e Căpriana. Nu odată stătea el la un vornic al său, care locuia unde astăzi se află Vornicenii. Tot dela Ștefan cel Mare se trage și numele satului Vadul lui Vodă". Această tradiție, veche și puternică, a sprijinit și starea de spirit din biserici și din școli. Acolo, limba românească, după cum am văzut și mai înainte, n'a putut fi înlăturată. Aceeași tradiție a păstrat cultul limbii naționale și printre intelectuali. Intelectualii din clasele bogate, chiar dacă învățau prin școli rusești, când se întorceau lângă părinți la cultivarea moșiilor, rămâneau în mijlocul țărănilor, deci al tradiției de care vorbim. Numai cine intra în funcțiuni ori în armată pierdea legătura cu cultura românească. Cât privește intelectualii din clasele sărace, aceștia — ca preoți, ori învățători — nu pierdeau niciodată legătura. Iată ce duios prezintă cazul N. Popovschi: „Moșu Manachi, un storoj bisericesc, mama Vitora, o femeie bătrână și deșteaptă, baba Ioana și baba Vârvara — aceștia ne-au fost guvernorii și guvernantele noastre, care întâi ne-au arătat farmecul poveștilor". Intelectualilor le lipsea însă conștiința clară a românismului, deși erau foarte buni moldoveni. Când, la 25—28 Mai 1917, Pavel Gore a deschis congresul învățătorilor basarabeni cu expresiunea: „Frați români", s'au auzit glasuri protestând: „Noi nu suntem români, ci moldoveni". (Bogos, La răspântie, pag. 41). Evident, Pavel Gore, care și din familie moștenește ideea de românism, fiindcă tatăl său Gh. Gore, despre care am vorbit, întrebuița chiar în ziarele rusești termenul de „neam românesc", nu „moldovenesc", Pavel Gore, zic, a profitat de prilej și a făcut o lecție de istorie. A intervenit și soldatul I. Codreanu (viitor deputat și senator în parlamentul României), care a vorbit în același sens, ca și P. Gore, și a fost aplaudat. Când a venit în dis-

cuțune introducerea limbii românești în cărțile de școală, unii învățători au întâmpinat ce auziseră din școlile rusești că limba românească e săracă și că-i lipsesc termenii literari și științifici (gândindu-se de sigur la limba țărănească). A dat explicațiuni St. Ciobanu, amintind pe atâți basarabeni care au scris în limba românească, pe Donici, Sirbu, Stamati, B. P. Hasdeu (idem. pag. 43, 44, 45). Congresul a votat să se ceară guvernului din Petrograd înființarea la universitatea din Odesa a unei catedre de istoria literaturii românești și a uneia de istorie. A mai votat cursuri de limbă românească pentru învățători. Cursurile s'au și deschis la 17 Iunie 1917 (idem., pag. 45-49) și se predau de profesori din vechiul regat, din Ardeal și din Bucovina, refugiați în Basarabia. S'au înființat cursuri de limbă română la statul major și la unitățile militare. Autorul citat, dela care s'au cules datele acestea, adaugă aici: „Se schimbă comandantul regimentului I infanterie, se numește d-l colonel Gurski” (pag. 125). Autorul cărții de față își aduce cu emoțiune aminte că a predat lecții colonelului Gurski și tuturor ofițerilor din regimentul său, începând dela alfabet, (cel latinesc), care prezenta dificultăți la sunetele **ce**, **ci**, **ge**, **gi**, etc. Își aduce aminte de interesul manifestat de comandant și de subalternii săi, ca și de regularitatea cu care veneau la cursuri. La 17 Aprilie 1917 se înființează Comisiunea școlară moldovenească pentru introducerea limbii românești în școli (autorul cărții de față a avut cinstea să fie cooptat ca membru al ei). La 12 Iunie 1917 se reînființează Societatea culturală moldovenească dela 1905 (de astă dată sub prezenția lui Pavel Gore). La 18 Februarie 1918 se deschide Universitatea Populară din Chișinău (autorul cărții de față a fost desemnat să predea istoria literaturii românești).

Ziare și reviste. Pe lângă ziarul Cuvânt Moldovenesc,

apare și Ardealul: Pe lângă revista Cuvânt Moldovenesc, apar revistele Școala Moldovenească și mai târziu Arhivele Basarabiei, Viața Basarabiei, Pagini Basarabene, etc. Acestea la Chișinău. Apar de asemenea ziare și reviste în alte orașe ale Basarabiei.

Mișcarea politică cu urmări pentru progresul literar. Prin Martie 1917, împrejurul ziarului Cuvânt Moldovenesc, condus de N. Alexandri și Pan Halipa, se agită organizarea unui „partid național moldovenesc”. Partidul se întemeiază prin Aprilie 1918 având ca președinte de onoare pe V. Stroescu, președinte activ Pavel Gore, vice-președinte V. Herța, secretar Pan. Halippa. La 18/31 Aprilie 1917 are loc la Odesa o impunătoare manifestație de vreo 10.000 de români din Basarabia (soldați, ofițeri, studenți, delegați ai partidului național moldovenesc din Chisinau, delegați ai studenților din Kiev). Manifestanții duc pancarte, pe care se cerea „Autonomia Basarabiei” și defilează pe sub balconul unui hotel din Odesa, unde se afla bolnav V. Stroescu. Studenții români din Chiev (cei mai mulți din Basarabia) vin în contact cu prizonieri din armata austriacă (ardeleni, bănățeni, bucovineni) și transformă societatea lor Deșteptarea, din culturală în politică, cerând nu autonomia, ci unirea cu România. Pe la mijlocul lui Aprilie 1917 s’au ținut întruniri naționaliste la Bolgrad și Cahul, la sfârșitul lui Aprilie la Bălți. La ^{24 Aprilie}_{6 Mai} 1917 s’a ținut la Chișinău congresul preoțesc.

A fost delegat din partea partidului național moldovenesc Pan. Halippa, care a propus autonomia Basarabiei și s’a aprobat. La 7—10 Mai, Congres învățătoresc la Bălți, la 9 Mai Congresul cooperatorilor, la 16 Mai întruniri naționaliste la Lăpușna și Domolujeni (Soroca), la 20 Mai congres studențesc la Chișinău (se cere întemeierea unei universități în Basarabia), la 21—24 Mai congres țăranesc, la 14 Iulie întrunire naționalistă la Tighina, la 20

Octomvrie congres moldovenesc ostășesc, — toate votează: autonomia Basarabiei (v. D. Bogos, *La răspântie*, pag. 24, 26, 27, 36—40, 49—50, 58, 66—72).

Autonomia Basarabiei. Autorul cărții de față, întâmplându-se să fie de față la hotărîrea autonomiei, independenței și a unirii Basarabiei cu România, a povestit întâmplările de atunci în lecțiunea de deschidere a cursului său liber despre Scriitorii Basarabeni din anii 1919—1921 la Facultatea de litere din București. Lecțiunea a apărut în broșură sub titlul de *Basarabia* (Buc. 1919). De acolo sunt luate informațiunile care urmează. Revoluțiunea rusească din 1917 a pus ca unul din principiile sale călăuzitoare și dreptul popoarelor de a hotărî singure de soarta lor. Pornind dela acest principiu, basarabenii și-au întocmit o cameră legislativă a lor sub numele de Sfatul țării. Deschiderea s'a făcut la 21 Octomvrie 1917 orele 10 în localul Liceului nobilimii, după două slujbe religioase: una la catedrala Chișinăului, alta la paraclisul liceului. Este ales președinte de vârstă N. Alexandri. El prezida și comitetul universității populare și multe din ședințele comisiei școlare. Cu vreo zece ani în urmă, tot în vârstă și tot cu părul alb, se dusesese la universitatea din Iași și audiase cursuri de istorie și de limbă românească, împreună cu Pan. Halippa. Primul act al Sfatului țării fu alegerea președintelui activ. Simpatia deputaților moldoveni o avea Ion Pelivan, dar nu și pe a deputaților nemoldoveni. Atunci cei dintâi au renunțat la candidatul lor și au votat pe I. Inculeț, care, astfel, a ntrunit aproape unanimitatea voturilor. Inculeț fusese până atunci docent universitar la Petrograd. S'a impus dela 'nceput printr'un tact deosebit în conducerea debaterilor și în genere a politicii duse de Sfatul țării. La orele 8 seara, după debateri îndelungate, în cursul cărora s'au distins I. Pelivan și Pan. Halippa, s'a votat autonomia

Independența Basarabiei. Autonomia a ținut dela 21 Oc-

tomvrie 1917 până la 24 Ianuarie 1918. În acest timp, de-sordinele din Rusia se resimt și aici. Incep răscoale țără-nești. Sfatul țării cere ajutorul armatei românești de din-coace de Prut. Ea trece Prutul la 13 Ianuarie și face or-dine. La 24 Ianuarie, ziua unirii Principatelor, Basarabia se proclamă independentă.

Unirea cu România. Ideia unirii cu România începuse să prindă rădăcini. La Bălți se și votează pe la începutul lui Martie 1918. La 25 Martie aceeași hotărîre se ia la Orhei. Hotărîrea era luată și la Chișinău, dar cei care cunoșteau faptele doar din ședințele publice ale Sfatului țării nu știau încă de ea. Se aflase de venirea la Chișinău a lui Constantin Stere, despre al cărui rol în mișcarea naționa-listă basarabeană am vorbit și la epoca 1905—1918. El lupta pentru unirea Basarabiei cu România, dar numai în conciliabule și propagandă secretă. Publicul n'o știa. La 26 Martie sosește la Chișinău Al. Marghiloman, primul mi-nistru de atunci al României, și citește în Sfatul țării decla-rațiunea de unire. Se retrage apoi și lasă pe deputați în discuție. Ședința devine secretă. S'a aflat că înainte de discuțiune, C. Stere a fost cooptat membru al Sfatului țării. El a cerut cuvântul, ca să mulțumească, și vorbind și în românește și în rusește, a 'ndemnat pe toți să voteze unirea. După desbateri, se redeschide ședința publică și I. Buzdugan, secretarul Sfatului țării, citi moțiunea de unire. Inceputul ei sună astfel:

„Republica democratică moldovenească (Basarabia), în hotarele ei dintre Prut, Nistru, Dunăre, Marea-Neagră și vechile granițe cu Austria,

„ruptă de Rusia acum o sută și mai bine de ani din tru-pul Vechei Moldove,

„în puterea dreptului istoric și dreptului de neam,

„pe baza principiului ca noroadale singure să-și hotă-rască soarta lor,

„de azi înainte și pentru totdeauna se unește cu mama sa România”.

Înainte de a citi declarația, I. Buzdugan spusese: „Noi trebuie să arătăm lumii întregi că vrem să fim uniți nu numai cu mama noastră România, ci și cu frații din Transilvania și Bucovina”. După citirea declarației a urmat răspunsul primului ministru al României:

„Domnilor deputați, În numele poporului român și în numele regelui României, cu mândrie iau act de declarația d-voastră pentru unire și declar că Basarabia este de acum unită pe vecie cu România, una și nedespărțită. În aceste clipe neuitate să ne 'nchinăm în fața geniului rasei noastre, care, după o despărțire de un veac întreg, găsește singur calea firească, care să-l ducă la mântuire, calea firească arătată de istorie. Să ne 'nchinăm înaintea conducătorilor acestei țări (Basarabia), care, fără gând de mărire, din conducători ai unei țări, s'au făcut slujitori modești ai neamului lor. Am luat act de declarația d-voastră și, în numele guvernului, declar că o primesc”.

* *

În această atmosferă s'a desfășurat literatura basarabeană dintre 1918 și 1940: s'a apropiat din ce în ce de literatura românească de dincoace de Prut până s'a contopit cu ea ¹⁾).

¹⁾ Să amintim aici pe Sergiu Victor Cujbă, fiul lui Victor Crărescu, scriitorul de care ne-am ocupat la studiul epocii 1850—1905. Sergiu Victor Cujbă ține și de epoca 1850—1905 și de epoca 1905—1916.

Prima lui operă datează din 1896, poartă titlul de Povestiri din copilărie și a apărut cu o prefață de G. Coșbuc. Zice poetul acolo: „Povestirile d-tale sunt o'ncercare, și, cred eu, sunt destul de reușite ca 'nceput. Eu cred că d-ta ai scris bune povești. Talent ai, știi ce să ăratezi și cum”.

O bucată este din viața furnicilor. alta o poveste a melcului, alta despre un câine; restul, din viața copiilor. Volumul se 'ncheie cu câteva poezii. Altă operă: Florin. E un basm versificat în formă populară (1902). În 1916 a apărut „Patrie și libertate, cântările întregirii”, 114 pag. Atmosferă din vremea unirii dela 1859 și a războiului independenței. Reminiscențe din Bolintineanu, Depărățeanu și Crețeanu, — deși poeziile sunt din vremea războiului din 1916.

CAPITOLUL XV

C. STERE 1865—1937

Vieața

Despre Stere s'a scris puțin. Material pentru biografia lui găsim numai în revista *Viața Românească* din 1937, în numărul special ce i s'a consacrat după moarte, și în romanele sale autobiografice din seria: În preajma revoluției. Articolele din *Viața Românească* se datoresc la câțiva admiratori și, chiar așa, cuprind prea puține date; iar valoarea istorică a informațiilor din autobiografie atârână numai de controlul ce s'ar fi putut face și care nu s'a făcut încă, n'a fost vreme.

Iată chiar dela 'nceput o nedumerire: familia Stere e românească?

Familia.

În romanul său *Hotarul* (pag. 347) din seria citată, scriitorul spune: „Ade-sea m'am întrebat ce mă leagă de moldovenii mei din Năpădeni (nume sub care se ascunde satul Ciripcău din județul Soroca, Basarabia). Acuma cred că mi-am dat seama. Eu nu pot spune *noi* decât gândindu-mă la ei. Secole de viață obștească, un șir nesfârșit de generații, care au trăit sub aceleași urgii și cu aceleași aspirațiuni, au creat un suflet colectiv, din care nu mă pot desprinde. Eu mă simt legat printr'un fir indestructibil de

colțișorul acela al Basarabiei, în pâlnia Năpădenilor, — sat de răzeși moldoveni, printre care au trăit și au murit generații de Răutești (numele din roman al familiei Stere) până 'n negura veacurilor". Ar fi să 'nțelegem că familia este moldovenească și veche. Alții spun că familia Stere este de origine grecească, că trăia din arendarea de moșii în Basarabia și că scriitorul ar face parte dintr'a treia generație. Nici prima, nici a doua părere nu se justifică prin dovezi sigure.

**Nașterea
și studiile.**

Scriitorul s'a născut în satul Ciripcău din județul Soroca din Basarabia din părinți care se ocupau cu plugăria (ca proprietari ori ca arendași) și cărora le mergea bine. Primele lecții le-a luat în casă cu un student rus, apoi a fost dat la Chișinău în casa unui pastor, care, ajutat de vreo 2—3 profesori, dădea în casă la el lecții la câțiva copii în limba germană. De anii aceștia s'a resimțit scriitorul mai târziu în sensul că vorbea mai ușor limba germană decât pe cea franceză și a iubit mult cultura germană. S'a mai resimțit în sens educativ: a fost bine tratat.

N'a mai găsit tratamentul acesta la gimnaziul (liceul) din Chișinău, unde și-a continuat studiile. Atmosferă rece. Profesorii aspri și batjocoritori. Unul batjocorea în deosebi pe elevii români pentru că se credeau de origine latină. Elevii trăiau numai între ei și organizau grupuri-grupuri să citească și să discute. Aflaseră și ei de mișcarea intelectualilor ruși în favoarea ideilor noi de libertate și simpatizau cu ea. Stere, ca mai inimos, se distingea în această privință. Făcuse cunoștință cu cercurile revoluționare din Odesa și se socotea — ne spune în romanul Copilăria, capitolul Zwei Seelen — „luptător înregimentat în marea oaste a revoluției mondiale". Și fiindcă era, sau se considera fiu de boier proprietar de moșie, se considera și vinovat de sufe-

rințele din trecut ale țăranilor: „personal și direct cu răspundere pentru generațiile de boieri asupritori”. Atitudinea aceasta a lui s'a 'ntărit cu timpul, neintervenind nimic nici din partea familiei, nici dintr'a școlii ca s'o modifice. Când ajunse la sfârșitul liceului, adunările lor s'au descoperit de poliție și, el împreună cu alții, au fost închiși pentru cercetări.

Despre evenimentul acesta găsim informațiuni în memoriile unui anume M. C. Zozulin, publicate de G. Bezviconi în *Convorbiri Literare* din Iunie 1940. „Asupra acestei fete frumoase (elevă în clasa VI de liceu), a făcut impresie tânărul Stere, elev în clasa VI de liceu, fiu de moșier, de origine greacă. Este unul dintre adepții infocați ai ideilor „societății”, („societate de luptă a copiilor contra părinților lor“!). Și el pozează. Iși încrucișează brațele ca Napoleon și stă cu șapca în cap, în timp ce vorbește cu oamenii mai mari decât el. Vorbește și el (ca fata arestată: „Ea spune și acum fraze pompoase despre cultura femeii și importanța ei pentru revoluție, despre libertatea femeii, etc.”) despre cultura generală. E deținut în carcera penitenciarului. Bunul director al penitenciarului, Zenkevici, a venit azi la el și l-a 'ntrebat dacă vrea un ceaiu. Stere, încrucișându-și brațele à la Napoleon, i-a răspuns: „Sunt un deținut ca toți ceilalți. Dv. nu trebuie să-mi faceți niciun privilegiu. Lăsați-mă 'n pace!”. Spunând aceste cuvinte și-a tras șapca peste ochi”. Fragmentul acesta reproduce starea de spirit a majorității părinților, profesorilor și a autorităților despre evenimentele de atunci. Zozulin le pune în vremea când Stere era în clasa VI; iar acesta, pe când era într'a VIII-a. Din Chișinău, din închisoare în închisoare, scriitorul a ajuns în Siberia, unde, mutat dintr'un sat și dintr'un oraș într'altul, a petrecut vreme de opt ani și jumătate (amănuntele le găsiți mai departe în expunerea cuprinsului din seria de romane).

In România. Adversarii lui Stere l-au învinuit de internaționalism și de lipsă de patriotism. Admiratorii lui au răspuns cu ceea ce s'a 'ntâmplat cu Stere după ce și-a terminat pedeapsa în Siberia. S'a 'ntâmplat stabilirea lui în România și nu în străinătate. Intr'adevăr mai toți revoluționarii ruși se stabileau în occident și, mai ales, în Elveția, unde aveau siguranța vieții, precum și libertatea de acțiune. Așa a făcut și românul Zamfir Arbure. De ce Stere a procedat altfel? Numai pentru că era naționalist și nu internaționalist, tocmai pentru că i-au plăcut românii și România (de altfel și Z. Arbure, cum și-a terminat studiile de medicină la Zürich, tot în România s'a așezat).

Gândul de a veni în România l-a frământat pe Stere mereu în ultimii ani de deportare siberiană. În romanul *Nostalgii* (pag. 268) spune: „Sunt hotărît să plec în România”, „România mă atrage, mă fascinează și, în același timp, îmi inspiră groaza necunoscutului” (pag. 264), fiindcă intr'adevăr nu cunoscuse această țară. Tată-său trecuse Prutul încoace o singură dată, mamă-sa de loc, la școală i s'a vorbit cu batjocură de neamul său. Părinții săi, nefiind intelectuali, nu cunoșteau mișcarea intelectuală românească, nici pe cea din Basarabia, nici pe cea din România. Amănunte ne dă tot scriitorul pe aceeași pagină: „... n'au fost niciodată în România — ocârmuirea a ridicat pe Prut, „râul blestemat”, cum îi zice poporul nostru — un zid mai impenetrabil ca cel chinezesc. Toate informațiunile mele despre România — în afară de ceea ce am putut auzi din întâmplare ici și colo — se reduc la cele 4—5 rânduri din manualele de geografie sau din istoria războaielor ruso-turce. Nu-i cunosc literatura, nici chiar limba; cu mare greutate am reușit să pun mâna prin contrabandă pe două trei cărți românești. Și totuși simt că această țară himerică îmi este patria și inima-mi arde

de dorul ei". Urmărind în ziarele streine desbaterile unui congres internațional socialist la Paris, a descoperit și numele unui delegat român (I. Nădejde) și i-a scris, cerându-i ajutorul pentru așezarea în România. Părinților le-a prezentat chestiunea foarte limpede: nu putea să-și facă studiile universitare în Rusia, fiindu-i interzis; trebuia să și le facă la Iași, că era mai aproape. Și astfel, la vârstă înaintată, C. Stere deveni student în drept și litere, luă amândouă licențele, căpătă un post de suplinitor la un liceu din Iași și se înalță curând la rangul de profesor de drept constituțional la facultatea de drept din Iași, mai târziu rector. Intemeie apoi revista *Viața Românească*, împreună cu d-rul I. Cantacuzino.

Dela Iași a păstrat mereu contactul cu Basarabia. A afirmat acest contact și a ținut să fie prezent la cele două date memorabile din istoria Basarabiei: 1905 și 1917, cum am văzut în capitolul „Atmosfera epocii 1918—1940”, unde rolul său apare de cea mai mare însemnătate. Cu câtă satisfacție, meritată satisfacție, s'a exprimat în discursul celebru din Sfatul țării la 27 Martie 1918, înainte de a se vota unirea Basarabiei cu România: „Infundat în temnițele Siberiei de către un despot, mă întorc astăzi pe pământul țării mele ¹⁾, în strălucirea libertății pe care ați cucerit-o prin sângele d-voastră”, — volumul său Documentări, pag. 209.

L-a interesat și soarta românilor din celelalte ținuturi. A vizitat pe fruntașii transilvăneni, a călătorit prin Ardeal, și și-a povestit impresiile sub pseudonimul Șercăleanu (cu care apăruse în publicistica din Iași, în ziarul *Evenimentul*). Comitetul național român din Transilvania i-a oferit o ramură de lauri de argint ca recunoștință pentru serviciile aduse cauzei românești de peste munți (ramura se află depusă la universitatea din Iași).

¹⁾ Basarabia

În timpul războiului pentru întregirea neamului a scos ziarul Lumina (la 1 Septemvrie 1917), ca să convingă pe români să stea alături de Germania. A fost învinuit că trimitea acest ziar pe front și că slăbea avântul de luptă al soldaților. El s'a apărat spunând că luptele dela Mărășești se terminaseră la sfârșitul lui August, iar ziarul a apărut la 1 Septemvrie. Totuși după încheierea păcii a fost dat în judecată pentru „trădare”, închis pentru puțină vreme, dar eliberat. Citim în articolul d-rului Cazacu din numărul comemorativ amintit al Vieții Românești: „... e trimis la parchetul militar, e închis la Văcărești pentru trădare... se bucură de câteva prietenii mari și sincere, care îl ajută să scape de parchet și închisoare, rămânând numai cu suspendarea dela universitate”. Intr'adevăr cum ar fi putut rămânea trădător, după ce contribuisese atâta la unirea Basarabiei cu România, după ce fusese decorat de Regele Ferdinand și după ce jucase, împreună cu el și cu fruntașii români de dincolo și de dincoace de Prut, hora în piața Unirii din Iași?

A fost în mai multe rânduri deputat și senator, de vreo trei ori ales în Basarabia cu zeci de mii de voturi (în 1919 s'a ales în județul Cetatea-Albă cu 36.000 de voturi!).

**Dragostea
de țărâtime.**

Ca idei politice a fost socialist încă din tinerețe. Când în Rusia, socialiștii s'au despărțit pe tema dacă trebuie să se'ntemeieze pe muncitorii din fabrici ori pe cei agricoli, Stere a trecut de partea celor din urmă. Internaționalist n'a fost, ci adept convins al principiilor constituționale engleze. Redăm două pasaje, caracteristice în această privință, din articolul lui D. Moldovanu (numărul comemorativ al vieții Românești): „Pentru luptătorul Stere, revoluția englezească, constituționalismul englezesc și democrația poporului englez au fost idealul pe care l-a

visat, pentru care a luptat și a suferit în țara sa". Și altul: „Pe timpul când erau cetățeni ai aceluiași imperiu țarist, Stere, Lenin și Pilsudski au avut o ideologie comună, deosebită doar prin temperamentul fiecăruia. C. Stere, românul, n'a ajuns și n'a preconizat internaționalismul universal și comunist, ca Lenin, nici n'a redus întreaga problemă politică și socială la un naționalism șovin, cum a făcut-o mai târziu, ca bărbat de stat, mareșalul Pilsudski". Alt colaborator la numărul comemorativ amintit, N. Popovschi, a subliniat influența exercitată asupra lui St. de poporaniștii (narodnicii) ruși, dela care, cum vedem, a luat până și numele curentului pe care l-a creat în mișcarea socială și literară românească: poporanismul. Narodnicii au început întâi ca mișcare sufletească: se așezau în mijlocul poporului, mai ales ca învățători, ca să-l lumineze. S'au transformat apoi în partid politic și se așezau la țară nu numai ca învățători, ci și ca meseriași și muncitori, ca să se apropie mai bine de țărani. Partidul narodnicilor a fost sprijinit mai ales de tineretul cult, de studenți și de elevii cursului superior de liceu. Alt colaborator la numărul comemorativ Demostene Botez, povestește următoarea scenă, în legătură cu problema țărănească și viața lui Stere: „Odată, vorbind despre țărani, a început să țipe furios, cu acel glas adânc și cavernos, și să bată cu pumnul în masă. Nu eram noi autori în justiției. Noi eram acei care aveam lacrimi în ochi, cei mici, cei care ne juram de-atunci să luptăm pentru o dreptate socială. Și ne făceam și mai mici în pupitre. Chipurile ne erau crispatе și împietrite. Nu mișca unul. Parcă ne muștra cineva în numele câtorva secole și a unui șir întreg de generații de obișduiți. Atunci, în ședințele acelea, C. Stere făcea mai mult decât profesorat — făcea apostolat". De altfel scrierile lui, nu numai cele cu caracter social și politic, dar și cele literare (literare propriu zise-

sau studiile) sunt străbătute de interes și de pasiune pentru chestiunea țărănească, uneori până la exagerare. Scoțând în evidență că C. Golescu în cartea lui Însemnarea călătoriei insistă asupra relei stări a țăranimii din vremea lui (1826), el adaugă că și acum (1910) nu e altfel: „Și țăranimea noastră, care la fiecare cinci ani trebuie să fie hrănită cu porumb dela stat și la fiecare zece ani se răscoală” (În literatură, pag. 39). În alt studiu, cel despre poeziile lui Goga, afirmă că țăranul reprezintă tipul omului perfect: „El muncește, simte, cugetă, la el lucrează deopotrivă trupul, inima și capul” (idem, pag. 44).

Firea lui. — Cazul Ibrăileanu. Tot numărul comemorativ al Vieții Românești vorbește de „firea sa urșuză, orgolioasă, ironică, disprețuitoare” (pag. 118); iar el însuși, în discursurile unde s’a apărât în Cameră de învinuirea de trădare (publicate în volumul Un caz de conștiință) afirmă odată că „Nu am să bat la ușa nimănu și nu am să caut să complac nimănu”, iar altă dată „Pot să fiu învins, dar nu-mi plec capul”. Reiese limpede orgoliul său, ca și din scrierile lui celelalte, de altfel. Nicolae Popovschi îl prezintă tot așa: „Steagul din mâini nu l-a lepădat și capul nu l-a plecat” (pag. 110). Admiratorii lui mai ales la linia dreaptă a atitudinii sale se refereau. Unul dintre ei, V. G. Beldie, formulează în termenii următori linia lui dreaptă: „S’a impus nu prin amabilități, nu prin compromisuri, nu prin satisfacerea unei clientele politice, de care n’a fost scutit”.

Cunoaștem un caz când Stere a acceptat un compromis și orgoliul său a fost înfrânt, — s’a răzbunat însă mai târziu. În volumul său În ajun din seria În preajma revoluției, prezintă foarte rău pe G. Ibrăileanu, colaboratorul său atât de activ la Viața Românească: „Cu toate că se vedeau regulat la revistă, el trebuia să vină cel puțin odată

sau chiar de două ori pe zi la Răutu acasă. Și chiar când acesta, ocupat în biroul său, nu-l primea, se mulțumea cu societatea doamnei Elisa Răutu, pentru care avea o sinceră admirație și un adânc respect. Pentru aceasta însă era necesar să-și pună într'un anumit colț din coridor bastonul lui gros de cireș și să-și atârne pălăria într'un anumit cuiu. Dacă acestea erau cumva ocupate, se întorcea din prag și nimic nu-l mai putea reține. Când se culca seara, nu putea adormi până ce nu se asigura că ghetetele, lipite una de alta, sunt așezate în unghiul de patruzeci și cinci de grade cu marginea patului, la capătul de jos al acestuia. De altfel se plângea mereu că nu poate dormi din pricina sgomotului sau a luminii. Și chiar jocul șoarecilor i se părea ca un tropot de cal, și cea mai ușoară subțiere de umbră în jurul ușiței dela sobă îl supăra ca un luminiiș insuportabil. Avea și veșnică teamă de microbi. Microbii i se păreau ca o oaste de monștri ostili, care îl pândesc la orice pas, la orice suflare. Ajunsese să nu deschidă clampa ușii decât cu cotul, deși era învelită în petice îmbibate cu acid fenic. Era mare fumător, dar nu-și băga cartonul țigaretelor în gură până ce nu-l afuma. O minte foarte logică și o imaginație vie dedeau naștere la el unui fel de perseverență diabolică, — sâcâitoare și exasperantă. El însuși povestea cum încă din copilărie își manifesta această pornire bolnăvicioasă. Cu mult mai târziu, om însurat și părinte fericit, aceeași pornire lua la dânsul un caracter catastrofal. Dacă de pildă, trebuia să plece din Ciubărești ¹⁾, — fie numai pentru 24 de ceasuri — se credea dator să prevadă toate posibilitățile și toate imposibilitățile care ar putea copleși casa lui în acest răstimp. Și dădea în consecință toate instrucțiunile necesare nevastă-sii Măricica, o biată fată de popă, care lua drept literă de evan-

¹⁾ Iași

ghelie tot ce spunea, crezând criminală orice abatere dela cuvântul său: — „Măricico! îi înșira el eventualele prăpăstii: Dacă se aprinde casa, s'o iai pe Sofica (copilul lor) și să o duci la Răutești; dacă focul se întinde până la casa lui Răutu, s'o duci până la popa Gheorghe, tată-tu; iar dacă se întinde incendiul și până acolo...". Și așa prevedea ipoteza că din Ciubărești n'ar rămânea decât cenușa". Mai departe urmează două atitudini ridicule ale lui și ale prietenului său Raicu Ionescu. 1) „Intr'o dimineață — la începutul cunoștinței lor, intrând amândoi pe neașteptate în camera lui Răutu au căzut în genunchi în fața lui, cu priviri de adorație. Abia putu înțelege, din îngăimeli încurcate, că nu se închină lui personal, ci ideii și suferinței pe care le întrupează". 2) Uneori prietenii se certau. Raicu interzicea lui Ciorbadgioglu să-i mai adreseze un cuvânt vreme de trei zile, dar îi permitea să se apropie de el. „După aceasta, trei zile pe străzile Ciubăreștilor, în orele de după masă, se desfășura o procesiune: unul după altul, tăcuți, purcedeau întâi Raicu și, la un pas în urma lui, Ciorbadgioglu, deșurupându-și degetele, cu ochii săi circazieni fixați neclintiți în ceafa prietenului", — cap. Fariști: Cum se explică această atitudine? Ibrăileanu a fost numit profesor universitar la Iași printr'un compromis acceptat de Stere. Ca rector al universității, acesta a cerut ca Ibrăileanu și fratele ministru lui de pe atunci al instrucțiunii să fie numiți în același timp profesori universitari fără concurs, fără lucrări (fiindcă niciunul din candidați n'avea). Orgoliosul Stere nu putea ierta pe cei care-l siliseră la această atitudine și în primul rând pe Ibrăileanu. S'a răzbunat în roman.

**C. Stere
și Elveția.**

Stere a scris în două rânduri despre Elveția: odată, când s'a ocupat de „Insemnarea călătoriei mele", vestita carte a lui C. Golescu, și a doua oară în romanul său „In ajun".

În 1910, Nerva Hodoș a republicat cartea lui Golescu. Stere a avut prilei atunci s'o cunoască, fiindcă ediția primă de mult nu mai era la îndemâna cititorilor (apăruse în 1826) ¹⁾.

Din ce spunea scriitorul român, partea cea mai caldă i s'a părut lui Stere că o constituiesc rândurile privitoare la Elveția. „Dar însemnările cele mai entuziaste — zice el — sunt relative la vechile democrații țărănești din Elveția și ne permitem aci citații mai lungi” (pag. 28 din volumașul său „În literatură”). Citează într'adevăr rândurile:

- despre Gulielm Tel (ortografia lui Golescu);
- despre țăranul din Grihdorf, care știa franțuzește, nemțește și italienește, ba și câteva rânduri din Xenofon și versuri din Omer;
- despre copila birtașului care a cântat la piano și din gură;
- despre țăranul din Alsteten, care l-a 'ntrebat din care Kronstadt vine: din Rusia ori din Transilvania?

La sfârșitul dării de seamă, C. Stere mai vorbește despre Elveția pe baza cărții „La Suisse moderne” de A. Lauzat, apărută în același an cu noua ediție a Însemnării lui C. Golescu. Stere vrea să scoată în evidență progresul realizat de mica țărișoară alpină în cei 85 de ani trecuți dela Golescu la Lauzat.

Din Lauzat, el citează rânduri:

- despre curățenia impecabilă a lânii oilor și a îmbrăcăminteii țăranelor care le 'ngrijesc în staule;
- despre bisericile, care slujesc pentru slujba religioasă a mai multor confesiuni;

¹⁾ După 1910, autorul cărții de față a mai publicat două edițiuni: una în colecția Biblioteca Scriitorilor români (Minerva), alta în colecția Literatura clasică românească.

— despre ziarele cu pagini consacrate articolelor unui partid politic și cu pagini pentru articolele altui partid, așa încât cititorul poate judeca îndată prin comparație.

Și Stere exclamă:

„Cât respect pentru convingerea cinstită, cât simț de demnitate omenească presupune la acești țărani (căci lor li se adresează mica gazetă săptămânală) acest simplu fapt!” (pag. 38—39).

În romanul „În ajun”, eroul principal, Vania Răutu (Stere însuși) călătorește într-o vacanță prin Europa și vizitează și Elveția.

Iată cât de emoționat prezintă el călătoria pe lacul Constanța, între Germania și Elveția: „Îmi aduc aminte de dimineața zilei când mă imbarcasem la Friedrichshafen pe vaporașul cochet și alb, măturat și spălat cu îngrijire, care pornise vesel spre țărmul elvețian la Romanshorn. Undele verzi ale lacului se încrețeau sub soarele care aducea mângâierea sa caldă în aerul răcoros. Pe punte se formase îndată un cor de tineri, pe care l-ar putea învidia și sălile noastre de concert. Coroana munților luminoși parcă mă saluta cu prietenie. Acest ceas și jumătate pe vaporașul lacului Constanța îmi făcuse impresia unei plutiri pe „alt țărm”, în Edenul fericiților”. Povestește mai departe despre amabilitatea funcționarilor dela vamă și un plăcut incident cu o mamă care și-a încredințat copilul de 3—4 ani călătorilor din tren, să-l supravegheze până la cutare stație, unde-l aștepta cineva. Mai povestește cum la Lucerna l-a apucat ploaia plinbându-se prin oraș. S'a pomenit cu o fetiță, care-i aducea dela gazdă umbrela și pelerina.

Aproape de Lausanne, la o stație, un hamal scotea firma germană și o înlocuia cu una franceză, care se găsea acolo dedesubt. Oare de ce? Fiindcă în anul acela se născuseră mai mulți copii de limbă franceză decât de limbă germană și raportul dintre numărul locuitorilor se schimbase.

Spre Geneva: „Am intrat în tunelul de Cornallaz, care se lungește peste o jumătate de kilometru, și peste câteva clipe, la ieșirea din tunel mă trezii cu suflarea tăiată, ca într'o lume din basme. Jos, la o vertiginoasă adâncime, se întindea fața albastră a lacului ¹⁾, pe care lunecau alene pânzele umflate ale bărcilor, — ca ușoare petece albe de nori. Pe zidul fracturat al vârfurilor înzăpădite cu bastionul grandios al **Mont-blanc**-ului din fund, se rezima cupola de safir a cerului, pe care pluteau lin petecele albe de nori, — ca bărci ușoare cu pânzele lor umflate. Mă simțeam aruncat cu violență în văzduh între două ceruri, în undularea lor luminoasă și eterică, și în scânteierea virginală a ghețarilor ce se scurgeau printre piscurile tăiate în nemărginirea translucidă”. Vorbește apoi de localitatea St. Nicolas de lângă Zermatt și consacră o pagină frumoasă regiunii Matterhorn-ului și Gorner-ului. „În cercuit imens se întindea zidul dințat de munți înzăpeziți și de ghețari. Drept în față, spre sud, Monte-Rosa, ca într'o năpraznică sforțare de a smulge din îmbrățișarea mortală a uriașului, Gornergletscher se asvârle spre albastrul aprins, — ca să ridice hotarul nebiruit dintre nordul mohorât și Italia însorită. Ceva mai la dreapta, spre apus, conul fantastic al Matterhorn-ului, Mont-Cervin-ul francezilor, — cu silueta lui feciorelnică, eteree, grațioasă și orgolioasă, trezește nostalgia inaccesibilului. Iar la spate, spre nord, se sting în zarea vânăt-cenușie crestele mistice din Bernerland. Răutu fugi spre ghețarul Gorner-ului, ca să poată prinde din timp ofertele vestitului **Alpenglûhen**. Soarele se apropia de crestele albe în dosul Matterhornului, care se învelea cu încetul într'un vestmânt de aburi opalini. Asupra oceanului de ghiață din fața lui se aruncă o ceață smeurie care, furișându-se în sus pe coastele sîdefate ale muntelui Rosa,

¹⁾ Leman.

trecea pe nesimțite în scânteieri roșii — săfrării cu reflexe de purpură mereu mai intensă. Și pe când, spre miază-noapte se întindea lin cortina de catifea albastră, cu puține ținte argintii, — spre sud se frământau încă neconținut, tot mai aprinse, volburi de jăratec, care, — peste muchiile de cristal, înecate sub torente de aur incandescent, — se înălțau până în pânza verzue, mărginită de fulgii albi ai norilor, încingând și în aceștia pojarul de fantasmagorie. Treptat, la temelia cupolei cerești, flăcările roșii se tot înviorau, dând norilor înfățișarea și mai lugubră de imense gheme de vată îmbibată de sânge închegat. Iar spre poalele bastioanelor întunecate ale munților și, mai adânc, spre înfundăturile de ghețari, se cobora o rețea tremurată de raze tot mai asumbrite". Sub stăpânirea acestor puternice impresii, Stere a părăsit Elveția, ducându-se la Paris.

Simpatia lui deosebită pentru țara clasică a democrației nu e prea greu de explicat. Gândiți-vă că încă din liceu simțise teroarea absolutismului. Fusesse închis, ca revoluționar, încă din clasa VIII-a și trăise aproape zece ani în închisori și, ca deportat politic, în niște așa zise sate din Siberia, cu câteva bordeie, în loc de case, în temperaturi umezi de 50 grade sub zero și în plină sălbăticie, terorizat de orice funcționar. Setea de libertate îi constituia însăși ființa. Și în Elveția o găsea.

Mai gândiți-vă că el propăvăduia ridicarea clasei țărănești și că nu se 'nțelesese cu cercurile revoluționare rusești tocmai fiindcă acestea puneau temeiul pe muncitorii din fabrici și nu pe țărani. Și în Elveția, Stere găsea întruparea concepției sale: acele cantoane atât de autonome și totuși atât de unite.

SCRIERILE

„In literatură”. Volumul cuprinde 7 studii: I. Trei cu subiecte românești: 1) Europa pentru

CONST. STERE

1865 1937

După o fotografie în posesiunea
lui T. Teodorescu-Braniste.

www.dacoromanica.ro

un călător român din 1825 (C. Golescu), 2) Omul perfect (e vorba despre Balade și Idile de Gh. Coșbuc), 3) Cântarea pătimirii noastre (Poeziile lui Goga). II. Patru cu subiecte streine: 1) Henrik Ibsen, 2) Conte L. Tolstoi, 3) Petroniul veacului al XIX (Oscar Wilde), 4) Palisot și Palissotism

Cuprinsul. Europa pentru un călător român din 1825. Vorbind despre cartea lui C. Golescu, Insemnarea călătoriei mele, apărută într'o ediție nouă în 1910, scriitorul relevă întâi naivitatea aceluia, apoi lipsa de educație estetică. Îi recunoaște că ce a văzut în streinătate, a văzut just. L-a interesat în primul rând „cultura sufletească; conștiința demnității omenești”. L-a mai interesat starea țărănimii de pe acolo, vorbind cu entuziasm despre Elveția, țara clasică a democrației. Face comparație cu starea țărănimii dela noi. Când se 'ntoarce'n țară, e alt om. Stere constată apoi că, deși 85 de ani trecuseră dela spusele lui Golescu, starea țărănimii nu era mai bună. *Omul perfect.* Vorbește despre Balade și Idile de Coșbuc și se 'ntreabă de unde vine farmecul poeziilor acestuia. Din aceea că ne prezintă pe țaran ca tip armonios, perfect. *Cântarea pătimirii noastre.* E o dare de seamă despre primul volum de poezii al lui Octavian Goga, apărut la Budapesta, în 1906. Consideră întregul volum ca o „cântare a pătimirii noastre”, după expresiunea uneia dintre poezii. Face o digresiune, ca să arate ce 'nțelege prin intelectual român: un descurajat. Acești descurajați citeau cu plăcere pe Eminescu, în viitor vor citi pe Goga, fiindcă și el e un descurajat. Descurajat pentru că s'a 'nstreinat de satul lui și de țărani. Goga ne chiamă pe toți acasă, la țară, între țărani. Acolo descoperim două mari dureri: 1) Una că neamul romnesc din Ardeal, Bucovina și Basarabia, nu poate crește neîmpiedecat, potrivit cu firea și sufletul său, 2) Alta că țaranul nu e stăpânul pământului pe care-l lucrează. — *Henrik Ibsen.* Articol scris la moartea scriitorului norvegian. După o scurtă biografie și o indicație

a principalelor piese de teatru, constată că Ibsen izbutea să aprindă patimi, fiindcă lupta pentru respectul individualității omenești, pentru omul liber, necruțând nici prejudecățile, nici temeliile sacrosante ale societății: religia, familia, morala. — *Contele L. N. Tolstoi*. Cu prilejul sărbătoririi lui Tolstoi în Rusia și în lumea 'ntreagă. Il numește geniu înfricoșător. Știe să pue în mișcare în romanele sale mii de tipuri, are o putere vizionară magică. Este un temperament de artist personal, absorbant, dominant. Este de un realism fără pereche. Adversar al artei pure, caută adesea să dovedească teorii istorice și etice. — *Petroniul veacului al XIX (Oscar Wilde)*. Oscar Wilde a fost la 'nceput poetul trândăviei elegante, adversar al celor care cântau munca. După ce însă a fost condamnat și închis, a regretat tot ce scrisese mai înainte și și-a dat seama și de suferințele altora, după ce a trecut prin ale sale. — *Palissot și palissotism*. În veacul al XVIII, în Franța, Palissot batjocorea în piese de teatru pe scriitorii mari. Cum se schimba un regim și venea altul care batjocorea pe cel vechiu, Palissot își adăuga și el invectivele. Și așa la fiecare regim nou, încât trebuia să batjocorească azi ceea ce a lăudat ieri. Tot așa și la noi au fost asemenea oameni, care merită tot disprețul.

Tendențios. Stere a fost partizan al artei de luptă, nu al celei pure, și își punea scrisul în slujba acestei idei. Acesta e și rolul volumului „In literatură”, de aceea l-a scris. Ați observat încheierea articolului despre Călătoriile lui Golescu: țărănimea stă și astăzi (1910), tot atât de rău ca și pe timpul când au apărut Insemnările (1825). El subordonează studiul unei cărți și al unui autor, unei idei preconcepute. Așa încât poți afla din rândurile lui ce crede el în chestiunea țărănească, dar nu cuprinsul, nici însemnările operei lui Golescu. Același lucru, când vorbește despre Goga, unde mai introduce și pe Eminescu, tot cu anume

scop. Relevă din Eminescu numai poeziile sociale și citează numai pasaje cu caracter social, din Satira IV, Epigonii și „Inger și Demon“, anume ca să exemplifice poezia pusă în serviciul unor tendințe. Față de Goga, aceeași atitudine. Din poezia lui relevă lupta pentru dreptatea socială și-l pune în opoziție cu Coșbuc, care, când cântă pe țărani, ni-i prezintă fericiți în cadru poetic (cu excepția poeziei Noi vrem pământ). După Stere, Goga „ne arată păcatul cel dintâiu și cea dintâi datorie — ale noastre tuturor — față de masa anonimă“. Ați observat ce i-a plăcut din Ibsen: lupta contra actualei organizări sociale. Și nu uită să ne atragă atențiunea: „Din acest punct de vedere, Ibsen poate avea la noi o însemnătate și mai mare“. Oscar Wilde l-a interesat ca un exemplu de ce li se'ntâmplă adeptilor artei pentru artă: „O. W. și-a ispășit toate păcatele. Vorbesc de teoriile lui egoiste și dușmănoase pentru mulțimea celor ce zidesc viața în durerile și munca lor, — teorii ce îmbracă haina strălucitoare a cultului pentru arta pură“. Despre Palissot a scris tot ca să lovească în oameni dela noi: „Și noi în România am ajuns să avem pe palissoții și palisso-tașii noștri naționali“.

**„In preajma
revoluției“.**

Opera cuprinde 8 volume:

Vol. I, *Prolog, Smaragda Teodorovna*,
împărțit în 46 de capitole.

Vol. II, *Copilăria și adolescența lui Vania Răutu*, 59 de capitole, formând patru părți: Zorile, Anii de școală, Inițierea, La prag.

Vol. III, *Lutul* 139 de capitole, formând două părți: Sub călcâiul de fier și Spre alte zări.

Vol. IV. *Hotarul*, 51 de capitole, cinci părți: Preludiu, Cazul Răutu, Zori de miazănoapte, Tania, Peste culme.

Vol. V, *Nostalgii*, 34 de capitole, 5 părți: Gioconda, Varvara, In fața Saianilor, Nostalgii, Fumul patriei.

Vol. VI, *Ciubărești*, 26 de capitole negrupate în părți.

Vol. VII, *In ajun*, 24 de capitole negrupate.

Vol. VIII, *Uraganul*, 13 capitole negrupate.

Cuprinsul romanului. Vol. I, *Prolog*, *Smaragda Theodorovna*. Smaragda Theodorovna e numele de fată al mamei eroului.

Era fiica unui moșier sărăcit și rămăsese orfană de mamă. La vârsta de 15 ani a plăcut lui Iorgu Răutu, mai mare decât ea cu mai mult de 30 de ani. Au avut împreună cinci copii. Primul, o fată, le-a murit. Eroul romanului era al III-lea. Prologul e ocupat de neliniștea Smaragdei, care nu se putea împăca cu viața unui bărbat mai în vârstă decât ea și absorbit numai de treburile moșiei. Smaragda se sbătea și cu tentațiile societății înalte basarabene, cărora a fost amenințată un moment să le cază pradă.

Vol. II, *Copilăria și adolescența lui Vania Răutu*. Jocurile lui cu țigănușii și țărănașii. Învățătura în casă cu un student rus, apoi doi ani de școală primară la pensionul Faltin din Chișinău. Gimnaziul (liceul) la Chișinău. Prietenii pe care și i-a făcut acolo. Neînțelegerile dintre Vania și frate-său mai mare Tosia. Moartea acestuia, înecându-se într'un iaz. Primele legături ale lui Vania cu cercurile revoluționare rusești. Accentuarea lor. Părinții stăruiesc pe lângă el să se desfacă de aceste legături. El arată că nu e nimic grav în adunările colegilor lui, fiindcă numai cu ei se adună. Se descoperă aceste adunări și parte din membrii lor sunt închiși. Între ei și Vania.

Vol. III, *Lutul*, povestește viața eroului în două închisori: una în Chișinău, zisă „Castelul”, alta în Odesa, zisă „Numărul cinci”. La cea din Chișinău a învățat să comunice cu vecinii de celulă prin ciocănituri în zid. Astfel a aflat de Fany Perlov și Andrei Rechinul. Tot acolo, ca și la Odesa, era des vizitat de Tania Lungu, sora colegului său de liceu în Chișinău, Sașa Lungu. Tania, ca să fie primită

în închisoare, s'a dat ca logodnică a lui Vania Răutu. Cu încetul a prins mare dragoste de el, deși neîmpărtășită, și i-a propus să se căsătorească de formă. Tania recunoscuse nepăsarea de viață a lui Vania și se temea de o boală, ori chiar de moartea lui prin închisori, dacă ar fi fost lăsat singur. Căsătorindu-se cu el, chiar de formă, îl putea urmări și îngriji. Eroului, însă, nu i-a invocat acest motiv, ci altul. În Rusia pe atunci nimeni n'avea voie să se ducă dintr'un oraș într'altul fără passe-port. Femeilor li se aproba passe-portul numai cu autorizațiunea bărbaților, iar fetelor cu a părinților. Tania, care se'nscrisese la școala de moașe din Odesa, înțelesese că părinții nu-i vor da aprobarea să-și exercite meseria și că doreau s'o vadă întoarsă acasă și devenind gospodină. Ii rămânea atunci calea să se mărite cu un bărbat care ar fi consimțit la obținerea passe-portului. Propunerea aceasta i-a făcut-o lui Vania, care a primit-o. Căsătoria s'a oficiat chiar în capela închisorii Nr. 5 din Odesa.

După aceea a venit și hotărîrea administrației cu privire la pedepsirea lui Vania. A fost pedepsit cu trei ani de locuință forțată în orașelul Curgan din Siberia occidentală, depărtat de influența revoluționarilor, ca să se'ndrepte. Ni se povestește călătoria cu alți condamnați dela Odesa la Moscova cu trenul, de acolo tot cu trenul până la Nijni-Novgorod, iar de acolo cu vaporul pe Volga și pe afluentul său Kama până la Tiumen în Siberia, de unde a plecat spre Curgan.

Vol. IV. *Hotarul* descrie drumul prin taigaua (pădurile nesfârșite) Siberiei și sosirea la Curgan pe malul râului Tobol, afluent al Irtișului. A fost dus în gazdă la alt deportat politic Vasile Ivanovici Popov, de meserie mecanic, care se afla acolo împreună cu soția sa Zinaida. Se mai afla acolo, tot ca deportat politic, Arhip Artemiev, fost servitor la un avocat din Petersburg, acesta condamnat la muncă silnică,

fiindcă găzduise pe un coleg de universitate, ajuns terorist. Servitorul, fiindcă n'a vrut să se despartă de stăpân, nici să facă mărturii contra lui, fusese condamnat la un an închisoare și apoi la deportarea în Siberia. Tot la Curgan se mai aflau câțiva polonezi, dintre cei răsculați contra Rusiei în 1863. Unul din ei, Ianusz Semienski, se făcuse fierar. Vania s'a mutat la el și a lucrat în fierărie. Era în corespondență cu fictiva lui soție Tania, care-l ținea în curent cu ce se mai petrecea prin Basarabia. De acolo a cerut mutarea într'un centru mai cult, pentru completarea studiilor sale întrerupte, mai ales că se certase rău și cu ispravnicul Agafonov, sub a cărui supraveghere se afla. A fost transferat la Turinșc ca pedeapsă și obligat să se ducă acolo cu primul „convoi de etapă”, adică pe jos, împreună cu alți condamnați. A făcut astfel cunoștință cu grozăvia acestor convoaie. Chiar el a fost lovit de un pat de pușcă, atât de tare, încât a căzut ca mort la pământ. Vestea a ajuns și la Turinșc, unde deportații aflați acolo s'au și strâns la o consfătuire. Erau cunoștințe personale ale lui Vania, ca soții Polejniev, soții Arunchin, soții Obiedsinski, apoi Ceavcehidze, Jbanov și Schwartzmann. Deportați care nu cunoșteau personal pe Vania: soții Polieschi, apoi Parfemie Onisimovici Țicorschi, Mihail Ivanovici Toptighin. S'a hotărît cercetarea de aproape a faptului să se vadă dacă Vania murise într'adevăr, cum se auzea; apoi să se solidarizeze toți deportații din județ împrejurul acțiunii din Turinșc și 'n deosebi Prestea și Giurilă ca vechi prieteni ai lui Vania. În vremea aceasta, Vania a fost pus într'o trăsură și dus la spitalul din Ialutorosc, unde ședeau îngrămădiți suferinzi de tot felul de boale, contagioase și necontagioase, și care funcționa în condițiuni foarte rele. De acolo, aproape vindecăt, a plecat tot cu trăsura la Turinșc, unde a fost ținut puțin, timp în care s'a văzut cu toți deportați, între care și Prestea și Giurilă. A fost pornit la satul Spascoie, 400 km la nord

de Turinsc, pe malul râului Pelim, afluent al Tobolului. Acolo a stat în gazdă la Sevastian Cuzmici. Tovarășii săi, între care și Prestea și Giurilă, pusese ră la cale un plan de acțiune revoluționară în Siberia și evadări în masă. În acest timp primi o scrisoare dela soția lui fictivă, în care aceasta își exprima dorința să vie lângă el, fiindcă a terminat studiile și și-a luat diploma de moașă. El îi răspunse c'o așteaptă. Obținu un concediu de zece zile. Se duse la Turinsc și colaboră la planurile revoluționare. Ținu și o conferință despre țărănime ca factor al evoluției sociale. Acolo au pus la cale să organizeze o mișcare revoluționară în Siberia și să plece unul câte unul în Rusia. Au organizat o litografie, au pregătit un manifest, au strâns material pentru o revistă. Au fost însă descoperiți. Au fost închiși Țicorschi, Jbanov și Giurilă. Au fost prinși și Ceavcehidze și Prestea, care fugiseră, și închiși și ei. Răutu a scăpat de închisoare, dar a fost transferat în județul Beresov. Citim descrierea impresionantă a drumului până acolo, la început într'o barja de ocnași (ponton tras de un remorcher), apoi cu luntrea între apă și cer zile nefârșite, pe distanțe de sute de kilometri, oprindu-se doar ca să schimbe luntrașii, ca la Samarsc, Norinsc, Condinsc, Șarcalinsc. După două săptămâni de drum a ajuns la Iamalsc, pe țărmul golfului Obi, la o sută de km. la nord de Obdorsc, acesta situat deasupra cerului polar. Acolo s'a alipit de el un circazian Mehmet, care i-a fost de credință și de ajutor. Într'o excursiune a cunoscut un trib de samoezi. Cu acea ocaziune a văzut aurora boreală. Dela Iamalsc a fost transferat la Jercinsc tot pe malul fluviului Obi, dar cu 150 de verste mai la sud de Beresov. A aflat în urmă că faptul s'a datorat stăruinței familiei lui. După câțva timp a venit acolo și soția lui fictivă, Tania, devenindu-i soție adevărată. Cu profesiunea ei de moașă a fost de mare ajutor femeilor din sat și din împrejurimi, la boli și la nașteri. La Jercinsc sosi și Grișa Goncev, care

exercita puternică influență asupra lui Răutu și a prietenilor săi. Goncev veni cu ideia ca deportații să fugă din Siberia și să înceapă iar acțiune în Rusia. Să plece cu sutele odată și, oricâți ori scăpa neuciși tot vor fi folositori. Goncev a și plecat. Pe când se pregăteau să plece și Răutu și Tania, veni un ordin ca Răutu, însoțit de un jandarm, să se prezinte guvernatorului la Tobolsc. Cu luntrea pe Obi și apoi în căruțe ajunseră. Dar în acest drum, Tania răci. Ajunși la Tobolsc, Vania fu depus în închisoarea de acolo, iar Tania se ducea de două ori pe săptămână să-l vadă. În închisoarea dela Tobolsc, stând mereu pe gânduri, și-a dat seama că el se deosebește în ceva de ceilalți deportați, că zicând „noi”, nu însemna „noi Rușii”. Și a și scris prietenului său din școală dela Chișinău, Moise Roitman, că el se simte moldovean. A aflat și de ce fusese închis la Tobolsc. Și bănuise o conspirație contra statului, în care erau implicate vreo sută de persoane dintre deportați. În corespondența găsită se găsea amintit și numele lui Vania Răutu. Fusese deci adus acolo ca informator și trebuia să stea până la limpezirea chestiunii. În acest timp, frate-său Costea, student la Academia agronomică de lângă Moscova, făcând și el parte din tineretul revoluționar și descoperit, s'a împușcat. Vania, ca să scape din închisoare, a declarat greva foamei, dar intervenția Taniei, bolnavă acum, i-a schimbat hotărîrea. După câțva timp, Tania muri. Lista celor morți până atunci: Alexandru Levi, Petea Stan, Marat, Andrei Rechinul, Polia Goncev, Pan Semienschi, Costea Răutu. Lista celor înmormântați de vii (adică în închisori depărtate): Undina, Maurul. Morții care îl legau, prin dragostea nemărginită pe care i-o arătaseră: Ilenuța, Avdotia, Stepanov, Mehmet. În sbuciumul care-l frământa a conchis: „Trebue să trăiesc, trebue să trăiesc pentru cei ce au pus nădejde în mine”. Curând după aceea află că un grup de deportați, din cei o sută, pe când erau trimiși în regiuni

mai depărtate și se aflau într'o casă, au fost împușcați sub pretext de rebeliune. Atunci a luat hotărîrea să ia altă cale în lupta contra țarismului: să treacă în România și să determine aici un curent contra lui.

Vol. V, *Nostalgii*, e consacrat unor figuri de revoluționari și unor tipuri caracteristice din Siberia; iar în partea finală e consacrat eliberării eroului și plecării lui acasă în Basarabia și de acolo îndată în România. Între figurile descrise predomină femeile și, între ele, Maria Culiceeva. Biografia ei, măritişul cu privat-docentul de filologie slavă I. I. Culiceev, traiul lor nepotrivit, admirația Mariei pentru revoluționarul Colea Sajin. Împreună cu acesta și cu altă revoluționară, Undina, încercaseră să arunce în aer un tren, cu care trecea țarul. Pregătiseră în amănunt toate și ar fi reușit, dacă înaintea trenului imperial n'ar fi trecut un tren personal, care i-a făcut să renunțe la explozie, ca să nu ucidă oameni nevinovați. Ni se înfățișează și altă revoluționară, Varvara Liescova, de un spirit sarcastic. Femei nenorocite; Aculina și Lisaveta.

Apoi un tip de revoluționar decăzut din cauza mizeriei în care trăise în Siberia: Arcadie Tartanov; un revoluționar teoretician, Artamon Danilov; un chinez; un căruțaș, Spiirea Varnacul, fost ucigaș de drumul mare.

Implinindu-i-se termenul de deportațiune a pornit îndată spre Basarabia, cu ajutorul... frânghiuței. Ce era aceasta? O serie de cărăuși, cunoscuți între ei și numiți „prietenuși”, duceau pe călător dela o localitate la alta, predându-l altui prieten, până la destinație. A avut prilej să mai vadă odată mizeria Siberiei. A mers cu frânghiuța până la Urali, de unde începea trenul. Trenul prin Siberia tocmai atunci se construia. Cu trenul a mers șase zile și șase nopți până la stația Crijopol din Podolia, unde-l aștepta trăsura. Ajuns în satul de naștere l-a găsit plin de jandarmi, care fuseseră trimiși să-i supravegheze mișcările. Familia lui, și mai ales

mama, nemulțumită din această cauză, iar tot satul îngrijat. A simțit dela 'nceput că n'ar fi putut rămânea multă vreme. Dar planul său era făcut, să treacă în România, numai să obțină autorizația părinților. Le-a argumentat că trebuie să-și facă studiile universitare, ceea ce în Rusia îi era oprit, din moment ce fusese deportat politic. Acolo a găsit și răspunsul dela Vasile Credință din Ciubărești (România). Credință era socialist. Vania Răutu îi scrisese că ar vrea să se cunoască și-l anunța de intențiunea sa de a se stabili dincoace de Prut. Credință îi răspundea că-l așteaptă. A obținut și voia părinților, a organizat, înainte de plecare, un mic cerc cultural basarabean în Chișinău și a trecut Prutul. Foarte interesantă descrierea trecerii la Ungheni.

Acțiunea din volumele următoare se petrece în România.

Vol. VI, *Ciubăreștii*. La hotelul Traian din Iași, unde a tras, a și făcut cunoștință în restaurant cu preocupările politice ale orașului. Apoi, ajutat de vărul său Zamfirache Zaima, președinte de tribunal, a fost pe la primărie și chiar în acea seară la teatru.

Dela Iași a plecat la Ciubărești. Până să ajungă acolo eroul, scriitorul ne prezintă terasa cofetăriei Grütli cu numeroase conversații interesante și cu tot felul de figuri: beizadea Nicu Dogia Misitu, colonelul Scarlat Rinetta și prințul Alecu Sferțea. Aceștia vorbeau despre coana Elvira. Tot despre ea vorbeau la altă masă un grup de tineri distinși. Se mai discuta și politică, fiindcă tocmai se făceau alegeri de cameră și senat. La altă masă, generaul Vernea cu soția sa și locotenentul Barancea cu a sa.

Suntem apoi introduși în locuința marelui elector Tică Vasilescu, avocat, unde acesta stă de vorbă cu un elector mai mic popa Oaie.

Acum ne introduce pe erou căutând un hotel. Trage la hotel Ciubărești și se duce apoi la terasa Grütli să bea un ceaiu. Făcu cunoștință cu un domn și află câte ceva des-

pre partidele politice din România. A doua zi a vizitat pe Vasile Credință, socialistul, și s'au înțeles ca eroul nostru să se înscrie la facultatea de drept și la cea de litere. Pentru aceasta a făcut cunoștință cu G. P. Moțoc, decanul facultății de drept, și cu V. Sibianu, al celei de litere. Urmează descrierea contactului luat cu tineretul socialist și cu elevii școalei normale, care simpatizau cu socialiștii. Ni se face și descrierea campaniei electorale și, odată cu ea, a mizeriei din casele alegătorilor. Aflăm și de lupta pentru hegemonia mondenă dintre Coana Elvira de 50 de ani și d-na Dolores Barancea, numai de 17 ani. Această luptă influența și campania electorală. Ni se descrie și o întrunire publică și o scenă de „poantaj”, adică de calcularea anticipată a voturilor pe care le va căpăta fiecare candidat, ni se descriu și zilele de alegeri.

Venind căldurile verii, eroul romanului pleacă la o rudă la țară, în satul Vaideei. Ni se descriu rudele și copiii lor. De acolo se duce la vie, la gazda lui, văduva Elisa Orleanu, care-i plăcea și căreia-i propune s'o ia de soție. Ea ținea la el, dar a refuzat, având copii de crescut.

Intors la oraș, face cunoștință cu un cerc literar despre care ne vorbește, și începe să audieze cursurile facultății de drept; dar nu e mulțumit. De aceea a frecventat rar cursurile și s'a mulțumit să dea examene.

Cu prilejul unui congres național-socialist vizită Bucureștii pentru întâia oară. Atmosfera congresului nu i-a plăcut.

Intors la Ciubărești a luat parte la o întrunire convocată de studenții din București, ca să protesteze contra persecuțiilor românilor din Ardeal. A luat și el cuvântul cerând ca și Basarabia să fie avută în vedere și mai ales starea țărănimii din vechiul regat. Ziarele l-au învinuit de spionaj rusesc. El întemeie o societate Chemarea, care să ție conferințe în mahalale.

Urmează capitolul „intelectualii“, unde facem cunoștință cu poetul Osmanli, increzut și interesat, cu arheologul Temistoclide, foarte ciudat, cu Jean Lascaride, profesor de fiziologie, francofil.

După doi ani, Vania Răutu și-a luat licența în litere și filosofie.

La câțva timp primi dela Năpădeni o telegramă să se ducă urgent. Tată-său era greu bolnav și muri înainte de sosirea lui.

Se 'ntoarse la Iași și deveni profesor. Era pe vremea războiului ruso-japonez din 1905. Se gândea că acum s'ar putea începe o acțiune în favoarea Românilor din Basarabia.

Luă parte la alt congres socialist din București. Acolo cunoscă și se împrieteni cu d-rul Al. Petrov. Acesta-i aduse la cunoștință că un român basarabean stabilit la Tulcea a fost predat autorităților rusești de prefectul de acolo. Vania plecă la Sinaia să protesteze la ministrul de interne Nitza Vasilescu. Acolo cunoscă și pe soția acestuia Yvonne, și prinse pentru ea o subită simpatie. Constată că simpatia e reciprocă.

Scoase revista Farul, cu Ilie Turcu, administrator, cu Ciorbadgioglu, secretar de redacție, și Vădrășcan și Anton Soltuz, colaboratori. La această revistă a trimis traduceri din Petrarca bătrânul Mitică Jonea. Prin el, Răutu a cunoscut și alți oameni de seamă mai în vârstă, strânși odată împrejurul lui Todiriță Canta, șeful liberalilor din Moldova (capitolul Răsuflații).

În capitolul „Farul“ întâlnim câteva polemici ale revistei cu unele ziare din Ciubărești.

Capitolul următor „Duelul“ e consacrat doamnei Dolores Barancea, rivala tânără a doamnei Elvira Vasilescu, Dolores reuși să ia locul celei din urmă la întâietatea mondenă, iar aceasta muri de ciudă.

Ni se vorbește acum despre mutarea la București a nu-

meroase personalități din Ciubărești: Ipolit Mircescu, Jean Lascaride, Christofor Arghir și despre foametea dintr'o regiune a țării. Vania Răutu a scris în *Farul* un articol plin de indignare contra felului cum sunt tratați țăranii (capitolul Piemontul).

Vania Răutu e poftit la masă de bătrânul Mitică Jonea, și acolo face cunoștință cu tânărul om politic Aurel Crăsneanu, de mare viitor, fiu al marelui om politic Mitică Crăsneanu. Aurel Crăsneanu propuse lui Vania Răutu să lucreze împreună în politică. Vania primi cu condiția să-și pună amândoi ca program împroprietărirea țăranilor și reforma legii electorale.

Vol. VII, *In Ajun*. După ce ni se arată succesele doamnei Dolores Barancea, pe urma căreia profita și soțul său, aflăm că Vania Răutu s'a hotărit să candideze ca independent la colegiul al III-lea, sprijinit de socialiști, de Tică Vasilescu și de Aurel Crăsneanu, aceștia din urmă reprezentând câte un partid politic ori o fracțiune importantă. Intr'adevăr reuși.

Ni se descriu câteva figuri interesante din Cameră și de pe banca ministerială, ca Basile T. Vatați, Arsenie Sferțea-Izăreni, Calistrat Cazara, T. T. Flor.

Tot în vremea aceasta a izbucnit chestiunea caterisirii unui episcop. Sub titlul „Sârba popilor” ni se expun toate peripecțiile acelei chestiuni. Episcopul demisionă, iar Popa-Oaie îi luă locul.

Vania Răutu plecă din țară, să cunoască civilizația apusului. „Părăsise țara la Predeal, cu vreo trei ceasuri înainte de apusul soarelui și i se păru tot așa de anormal de a auzi prin gări sunetul graiului românesc și de a vedea aceleași tipuri și aceleași porturi ca dincoace de hotar, cât și a doua zi, după Buda-Pesta, de a nu le mai auzi și de a nu le mai vedea” (pag. 80). Ni se descrie șederea lui la Viena și un congres socialist, care tocmai se ținea atunci.

Dela Viena, eroul a plecat la Berlin. Ni-l descrie și pe acesta. Celebra Siegesallée (aleia victoriei) din Berlin o califică drept „glorificarea forței brutale”. Întâlnește acolo pe Isac Blumberg, fostul coleg dela liceul din Chișinău, și prin el află de o întrunire muncitorească, la care se duce, și face cunoștință cu câțiva fruntași socialiști austriaci. Dela Berlin la Geneva, ca să cunoască pe revoluționarii ruși, refugiați acolo. Își luă față de ei angajamentul să treacă pe furiș în Rusia manifeste revoluționare. Într'o excursiune în munți s'a 'ntâlnit pe neașteptate cu Yvonne Vasilescu, venită în plimbare în Elveția. Din Elveția, Răutu s'a dus la Paris. Știind că se afla acolo Jean Lascaride din Ciubărești, s'a dus la el, ca să ia îndrumări. Cu el se duce la Sorbona. În drum ne vorbește cu admirație de frumoasele vederi de pe vestita stradă Champs Elysées. Ne spune apoi că a făcut cunoștință cu intelectuali din mișcarea muncitorească franceză și s'a 'mprietenit cu deputatul socialist Lasource, pe care l-a 'ntrebat cum de s'a aliat Franța republicană cu Rusia absolutistă. Invitat odată acasă de deputatul Lasource a cunoscut acolo mai mulți intelectuali. Ne expune discuțiile lor despre probleme sociale și artistice. A asistat și la o ședință a Adunării Deputaților și a auzit vorbind pe Jean Jaurés, vestitul socialist și orator.

Din Franța a trecut în Italia, la Florența, unde se gândea că poate va 'ntâlni pe Yvonne. O și'ntâlni, într'adevăr, la un muzeu. Vizitează împreună orașul și împrejurimile și mai ales bisericile și muzeele cu picturi celebre. Răutu dădea mereu explicațiuni.

Pornind spre țară se oprește la Viena câteva zile și face cunoștință cu Octavian Petrovici, unul din redactorii Memorandului din Ardeal. În trenul spre țară se'ntâlni cu mulți oameni politici români, care se'ntorceau grăbiți din străinătate, fiind vorba de schimbarea guvernului și noui

alegeri. Ajuns la București, Răutu se duce la Aurel Crăsneanu, care-l îndeamnă să participe la toate întrunirile mari ale partidului, chiar dacă nu e înscris în el.

Ajuns la Ciubărești pune pe masă, ca să vadă Elisa, portretul Yvonnei și o scrisoare a acesteia, din care reieșea că ține foarte mult la el, dar nu se poate despărți de bărbat, mai ales că au și copii. Aceasta produce un sbucium, dar trecător, între Răutu și Elisa.

Campania electorală începe. Partidul lui Toderiță Canta și al lui Aurel Crăsneanu ține o întrunire publică la Craiova. Ni se prezintă oratorii și discursurile lor. A vorbit și Răutu, cerând pentru țărănime drepturi și independență economică. Alte întruniri, la Galați. După aceea Aurel Crăsneanu îl însărcină cu o misiune la Viena pe lângă Octavian Petrovici, românul cu trecere pe lângă guvernul vienez. Să obție o atitudine binevoitoare a Austriei față de partidul lui Toderiță Canta. La întoarcere se cunună cu Elisa Orleanu. Guvernul căzu și veni partidul lui Toderiță Canta. Răutu fu desemnat din partea aceasta candidat la colegiul I din Ciubărești. Reuși. În capitolul următor „Fariști și Cercuiști” ni se descriu moravuri literare din Ciubărești. În capitolul „Debuturi” aflăm împrejurările în care au apărut cele dintâi ziare independente, Vestea și Globul. Soția lui Răutu naște o fetiță, — al doilea copil. Ca director al Farului, Răutu primea manuscrite de citit și publicat. Atras de cuprinsul unui manuscript din Sibiu se duce acolo să cunoască pe autor. Prin acesta cunosc și câțiva fruntași români de seamă. După Sibiu vizită Blajul. Ni se descrie și un progrom la Chișinău, după informațiunile unor evrei care se refugiaseră la Ciubărești și după ziare străine. Se arată indignarea cu care a protestat Lew Tolstoi. Urmează descrierea unei excursiuni pe Ceahlău și de acolo tot prin munți până în Bucovina.

Răutu face cunoștință și cu fruntași români de acolo.

Aici întâlnim o izbutită descriere a vederilor de pe Ceahlău (pag. 352). Peste puțin a început prin Farul o campanie susținută pentru exproprierea moșiilor și acordarea votului universal.

Intre timp a înlesnit trecerea peste Prut a unui revoluționar rus, care ducea și manifeste.

Ciubăreștii decad din punct de vedere intelectual și progresează din punct de vedere exterior (pavaje, plantații, etc.).

Se înmulțesc dușmanii lui Vania Răutu: Christofor Arghir și ziarul Vestea.

În acest timp se presimte războiul dintre Rusia și Japonia. Vania Răutu prevestește că Rusia va fi învinsă. Numai la București lumea se preocupa de schimbarea guvernului: „Dacă pleacă, când pleacă, cine vine, cum vine. Numai în satele mohorâte, în toate Vaideelele și Flămândeale țării nu se discută nimic. După un an de recoltă deficitară spre sfârșitul iernii, în așteptarea muncilor de primăvară, țăranii hămesiți își strâng brăurile și reduc rația de paiu putred pentru vitele scheletice, ce abia se mai pot ținea pe picioare” (pag. 385). Rușii sunt bătuti de Japonezi, în Rusia începe revoluția. Vania Răutu pleacă în Basarabia.

Vol. VIII, *Uraganul*. Ajuns în Basarabia, Vania Răutu se întâlnește la Chișinău cu prieteni și cunoștințe, la care nu simte că s'ar pregăti acolo revoluție. Se duce la Năpădeni, își vede mama și o soră, vorbește și cu țăranii. La aceștia se simțea ceva. Se duce apoi la Odesa, unde într'adevăr începuse mișcări. Chiar asistă la o ciocnire între public și armată. Apoi se stabilește acolo, ducându-se mereu prin Basarabia. Constată din contactul cu revoluționarii ruși că aceștia nu se bazau pe țăărănime și nu țineau seamă de naționalități, — foarte numeroase în Rusia. (El se gândea la Moldovenii din Basarabia). Greve peste greve se ivesc în Rusia. La 17 Octomvrie, țarul dă un manifest,

în care promite o constituție și aduce la guvern pe contele Witte. Intr'un drum dela Odesa în Basarabia, Răutu văzu conacuri boierești în flacări, dar când trecu Nistrul în Basarabia, acolo găsi liniște. Prietenii lui din Chișinău obținuseră dela guvernator autorizația să întemeieze Cercul pentru învățătura și pregătirea națională a Moldovenilor. La 19 Octomvrie, sovietul deputaților muncitori din Petersburg decretează libertatea presei. Peste tot se'ntemeiau nu numai soviete ale muncitorilor, ci și ale soldaților. Guvernul răspunse organizând progromuri contra populațiunii evreești, ca să îndrepte în altă parte nemulțumirea publică. Ni se descrie un progrom (pag. 97—111). La Chișinău apăru primul ziar în limba românească, ceea ce înverșună pe patrioții ruși Pavlușa Brașovan și Andrei Matu, români și ei de origină.

Aceștia însinuau prin alt ziar, dar rusesc, că mișcarea națională moldovenească se face sub inspirația unui agent secret din România — făcând aluzie la Răutu.

La Moscova, lupte pe baricade. Revoluția însă a fost înfrântă, fiindcă țaranii n'au lucrat de acord cu muncitorii din orașe. La Ciubărești, Vania Răutu puse la cale întemeierea unui cămin al studenților români din Basarabia. Intors în Basarabia află că este urmărit ca agitator al țăranilor și hotărî să se întoarcă, dar nu prin Ungheni, ci prin Odesa. De acolo cu un vapor comercial a plecat la Constantinopol de unde pe un vapor românesc în România. Stătuse în Basarabia zece luni. Cum ajunsese în Ciubărești, puse în funcțiune căminul studenților basarabeni. Dar sub influența profesorului Christofor Arghir, studenții ceilalți nu-i vedeau cu ochi buni, fiindcă nu erau antisemiți. Le ziceau jidano-ruși. Se deciseră atunci să se 'ntoarcă în Basarabia, ori să plece la studii în alte țări. Chiar și plecară o parte. Restul rămaseră după stăruința lui Vania Răutu.

Romanul spune: „...reuși să-i mai potolească — afara de Gheorghe Motan, pe care nici nu-l mai văzu înainte de plecarea lui în Elveția, — și de Grigore Taur și Alecu Cristea, care trecură peste Prut și, arestați de îndată, ispășiră cu ani de închisoare și deportare dorul lor de învățatură românească. Soarta lui Gheorghe Motan fu mai tragică. Neavând mijloace și necunoscând nicio limbă străină, încercă să se furișeze sub un nume fals în Rusia. Fu însă prins, judecat, condamnat la moarte și-și sfârși, cum prevăzuse, tânăra lui vieață în furci” (pag. 201—202).

În contact cu țăranii de dincoace de Prut, Vania Răutu simți că și în România va începe revoluția. Se duce la București la Aurel Crăsnianu să-l prevestească. Dela acesta înțelese că nu i-ar dispăcea o mică agitație printre țăranii, care ar face să plece guvernul și să vie altul, al partidului său. Se făcu la București o expoziție. Răutu aduse și câțiva țăranii basarabeni. Hariton Spirescu, fost ministru al roșilor, publică un articol vehement despre mizeria țăranilor și asuprirea lor. A fost puțină agitație și apoi liniște. Dar în satul Vaideei, primarul a fost găsit aici ucis la marginea unui șanț. Peste câțva timp, sătenii din Vaideei și din Flămânda se duseră la arendașul moșiei și-i luară cheile dela casă și dela hambare și se făcură stăpâni. Lui și familiei îi deteră drumul cu trăsura la Ciubărești. Dela arendaș s'au dus la cârciumar. Peste puțin, orașelul Răzoaia a fost devastat și el. Ziarele anunțară în curând mișcări și într'alte părți ale țării. Guvernul începu să facă cercetări și arestă câțiva intelectuali socotiți instigatori. Apoi guvernul se schimbă și veni partidul lui Todiriță Canta și Aurel Crăsnianu. Ion Răutu fu numit prefect la Ciubărești. Se duse prin județ, statornici condițiuni mai omenoase în raporturile dintre țăranii și proprietari sau arendași și lucrurile se liniștiră. Dar în alte părți ale țării și mai ales în Muntenia se vorbea despre ciocniri între armată și populație. A primit chiar

o scrisoare de felicitare pentru modul de a se purta ca prefect din partea lui Christofor Arghir. Ni se descrie apoi o ciocnire între armată și țăranii din Stufestii. Răscoala întinzându-se prea mult se mobiliză armata. În capitolul „Fără cârmă” și în parte din capitolul „Povara” se și descriu grozăviile care au urmat. Răscoalele au ținut 21 de zile. A început apoi prigoană contra instigatorilor. Răutu își dăde demisia. Guvernul decretă amnistierea tuturor vinovaților.

Unitatea operei. Atâta bogat material, — când l-a strâns autorul? Își notase în timpul evenimentelor pe cele mai însemnate, precum și persoanele și scenele? Romancierul și ziaristul Teodorescu Braniște mi-a spus că Stere și-a dictat romanul din memorie, chiar în ajunul publicării. Poate că așa a procedat pentru unele părți. Fiul scriitorului, Roman C. Stere, în articolul din *Viața Românească* (1937), numărul special, spune că „utilizează amintirile dinainte de războiu, dar și acestea condensate, comprimate, adesea amputate”. Au existat deci însemnări. Poate că primele volume fuseseră chiar redactate mai dinainte, fiindcă tot Roman C. Sere ne spune despre tatăl său: „Când a început a-și scrie seria ultimelor volume avea șaiszeci și șapte de ani și inima incurabil atinsă”, deci volumele dela început ar fi să înțelegem că fuseseră mai de mult pregătite pentru tipar. De altfel, C. Stere, sub pseudonimul C. Nistrul, a publicat în Biblioteca Căminul câteva scene și întâmplări din viața sa de închisoare. Broșura nu poartă dată, dar trebuie să fie de prin 1920. Octav Botez, în articolul său din *Viața Românească*, le numește „patetica povestire”, dar nu ne spune că ele sunt fragmente din romanul de mai târziu, doar cu mici schimbări. Să fi redactat de pe atunci Stere numai partea publicată în Căminul?

Tot dela Roman C. Stere aflăm că „ultimele zile trăite de C. St. au fost îndurerate de regretul că nu va putea

termina seria volumelor". Opera merge într'adevăr până la încheierea revoluției din 1907. „Ultimul volum apărut, „În ajun", arată că urmarea avea să cuprindă evenimentele văzute în timpul războiului și după războiu", ne spune tot fiul scriitorului. Acesta a și publicat, tot în numărul special din *Viața Românească*, câteva însemnări ale tatălui său privind tocmai volumul final. S'ar fi povestit acolo cum eroul principal cădea împușcat de un tânăr fanatizat de campania pe tema trădării neamului.

Se resimte opera de lipsa ultimului volum? Se resimte unitatea ei? După cuprins s'a putut vedea că ne aflăm nu în fața desființării unei acțiuni, ci și în fața unei serii de acțiuni, de fapte, de întâmplări, de scene, care trec prin fața eroului principal, ca pe dinaintea unui spectator, foarte atent, foarte interesat la ce se petrece, dar totuși spectator. Din când în când participă și el la acțiune, intră și el în seria care se desfășoară, dar se retrage iarăși, ca să privească și să noteze. Ce unitate să ceri unei asemenea desfășurări? S'a oprit la revoluția din 1907, dar s'ar fi putut opri și la altă epocă, fără să-și fi pierdut unitatea de film. Dacă s'ar fi prelungit până la moartea eroului principal și ar mai fi fost nevoie de încă un volum, unitatea operei nu s'ar fi resimțit, doar ni s'ar fi satisfăcut curiozitatea de a fi știut ce s'a mai întâmplat cu eroul povestirii. Cum însă el nu interesează atâta cât filmul însuși, satisfacerea curiozității noastre interesează prea puțin.

Este opera roman? Autorul a considerat-o „istoria socială". O aflăm dela fiul său: „C. Stere a exprimat părerea că aceasta este mai puțin un roman și mai mult o istorie socială, așa cum ea se oglindește în conștiința unui contemporan. Este o istorie a societății și nicidecum a persoanelor cunoscută în viață de autor. De aceea, ca într'o istorie, fenomenele, episoadele și faptele relatate sunt, în esența lor, riguros exacte; ele au fost însă atribuite unor personaje cu

totul fictive". Octav Botez a considerat-o roman naturalist și, judecând-o sub acest aspect, i-a găsit grave lipsuri: „Un defect însemnat e fără îndoială caracterul ei hibrid, datorit chipului în care ficțiunea se amestecă, uneori mai mult, alte ori mai puțin, dar continuu, cu adevărul istoric sau detaliul biografic. Un altul, deși mai explicabil, e excesul discursiv filosofico-ideologic, ca și mesianismul politico-social, balast uneori didactic, alte ori tendențios, apoi, în legătură cu el, unele situații forțat melodramatice, destule figuri convenționale sau false, dar mai ales stilul inegal, uneori retoric, prea des prozaic, neîngrijit sau plat și în care e atât de vizibilă maniera simplistă sau brutală a tehnicii naturaliste de odinioară". (V. R., 1937, p. 13). Despre ultimele volume vorbește și mai rău: „Atitudinea, mai totdeauna obiectivă și senină din primul ciclu, a dispărut aici, pentru a face loc patimei și resentimentelor, firești poate, ale omului politic, însă profund dăunătoare pentru artist. Un egocentrism exclusiv, un orgoliu trufaș, supărător uneori chiar în primele volume, izbutesc de data aceasta covârșitor și colorează neplăcut multe pagini care, prin tonul disprețuitor sau prin caracterul lor de șarjă violentă și agresivă, au avut darul să jicnească atâția dușmani și, ce e mai trist, câte odată amici". Nu ne aflăm însă în fața unui roman, fiindcă și acțiunile și personajele sunt reale, personajele bine înțeles ascunse sub nume schimbat. Nu numai că autorul însuși ne-a spus-o, dar, în ceea ce privește ultimele volume, cititorul în curent cu viața politică de pe la 1900, recunoaște ușor și oamenii și faptele. Tocmai de aceea opera a și jicnit atâția dușmani și atâția prieteni. Cum dar să fie roman?

Dar nici istorie în înțelesul precis al acestui cuvânt nu este, neprezentându-se ca rezultatul critic al unor cercetări de fapte și 'ntâmplări pe bază de material informativ. Este însă istorie în sens de „gen istoric" cu caracteristica în-de-ajuns

de bine cunoscută a autobiografiei; dar nici autobiografie istorică propriu zisă nu este, fiindcă și imaginația joacă rol important pentru întărirea coloritului. Autobiografie romanțată rămâne categoria cea mai nimerită căruia aparține. În felul acesta nu-i mai cerem decât parțial calitățile romanului; iar defectele pe care i le-a găsit Octav Botez dispar; nu-i cerem nici redarea adevărului, cum ar fi cazul pentru o istorie socială.

Varietate de tipuri. Vieța eroului principal petrecându-se în atâtea locuri și în mijlocul a tot felul de oameni, capătă interes deosebit în așa măsură, încât interesul pentru vieța însăși cade pe plan secundar, pe plan principal rămânând varietatea de figuri și de tipuri ce ies în cale. Mai jos în capitolul „Stere și Basarabia” relevăm tipurile basarabene. Relevăm aici pe celelalte. Și acolo enumerăm naționalități diferite. Aici același lucru: moldoveni, ruși, evrei, circazieni, polonezi, germani, ucrainieni, japonezi. Acestora li se consacră capitolul Chitaiul din romanul Nostalgii. După sex: bărbați și femei. După profesii: muncitori, soldați, ofițeri, funcționari, comercianți, oameni de afaceri, advocați, oameni politici. În Tartanov din romanul Nostalgii întâlnim tipul decăzutului din cauza vieții mizerabile din închisori și din Siberia. Era fiu de ministru și ajunsese o sdreanță omenească. În Axentiev din Hotarul ni se zugrăvește păzitorul condamnaților. Și el trebuie să sufere exilul, fără să fi fost condamnat. El păzea pe Vania și era furios pe el numai din cauza aceasta. Tot în Hotarul, circazianul Mehmet, tipul devotatului cu prețul vieții. Apoi Bronislav Ptaszinski, în care vedem ce neașteptate transformări se ivesc în vieța unui deportat politic. Acesta fusese revoluționar polonez. Ajuns în Siberia „a reușit să creeze un monopol de fapt pentru fabricarea și comerțul de spirt și în același timp să acapareze și să organizeze toată contrabanda de aur... a

izbutit să acumuleze o avere fabuloasă". Altul, Izidor Katz: „deportat de drept comun pentru niște afaceri obscure, în care excrocherii și abuzuri de încredere se întrețesau curios cu delikte împotriva bunelor moravuri". Disprețul vieții, odată ce a cunoscut mizeria siberiană, îl întrupează Țicorschi (tot în Hotarul)). Știind că tot acolo va ajunge își bătea joc de autorități. Familia lui obținuse să fie transferat într'un oraș, tot în Siberia, și autoritățile i-au cerut să indice singur câteva orașe, unde i-ar plăcea să-și facă pedeapsa: el a indicat Londra, Parisul, Honolulu și Tombutcu. Știind cât rău le făcea autorităților cântecul Marseillezei, a învățat o mierlă și i-a dat drumul în pădure, ceea ce avu de efect că toate mierlele intonau aria revoluționară. A insultat odată un ispravnic, spunându-i că n'ar vrea nici măcar să scuipe pe mormântul unui asemenea urangutang. Fiind dat în judecată a scris autorităților că-și retrage declarația schimbând-o astfel: va scuipa în fiecare zi.

Tipurile feminine completează 'mbogățirea și învârstează decorul. Întâlnim prostituate, spălătorese, gospodine, gazde, moșierițe, intelectuale, femei de lume, — în număr covârșitor.

Scene și aspecte. Scenele și aspectele prin fața cărora trece mereu eroul principal al autobiografiei romanțate, stau să covârșească în număr și interes varietatea și mulțimea tipurilor. Ni se desfășură pe dinaintea ochilor nu numai Basarabia, ci și vechiul regat, Rusia, Siberia, acestea din urmă mai ales cu lumea lor revoluționară. În romanul Copilăria, asistăm la pregătirea unei greve a hamalilor din portul Odesei, cu discuțiunile pro și contra, în Nostalgii, asistăm la scene dureroase de foamete. În Siberia, Vania a privit la strangularea unui vinovat de către tot satul. I se 'ncolăcea frânghia pe gât și apoi sătenii, îmbrăcați în haine de sărbătoare și gravi ca în fața execu-

tării unui ritual, trăgeau unii de un cap al frânghiei, alții de celălalt, — în Hotarul. În același roman citim cum la Curgan zăpada se depunea în cantități atât de mari, încât numai tăind tuneluri prin ea puteau oamenii să circule. În unele regiuni laptele 'nghița și ca să-l întrebuințeze îl tăiau în bucăți cu toporul și apoi îl topeau în cuptor. În Bolotino, tot în Siberia, oamenii trăiau din specularea minerilor odată pe an și-și strângeau bani pentru tot anul. La sfârșitul anotimpului de lucru, toamna, minerii se'n-torceau spre case. În Bolotino îi așteptau sătenii cu mese și petreceri și-i țineau până-i lăsau săraci. În același roman facem cunoștință cu petrecerile de Crăciun în Siberia.

Din vechiul regat merită atențiune prezentarea Sinaiei și a stânei regale (romanul Ciubărești, capitolul Yvonna) și cum se naște, se 'nfiripează și se 'ntinde o agitație țărănească, — romanul Uraganul, cap. Meteorul.

Scriitorul dă dovadă de predispoziții psihologice și pedagogice în scenele care înfățișează copii. Despre unele din ele va fi vorba mai jos, în capitolul „Basarabia în scrierile lui C. Stere“. Tot volumul Copilăria e plin de asemenea scene pline de duioșie și de înțelegere a sufletului copilăresc. Relevăm aici conflictul dintre Tosia și Vania din capitolul Toporul, precum și deșteptarea spiritului de independență la copii, în capitolul Vania. Foarte dramatic apare conflictul dintre mamă și copil.

Conflictul dintre mamă și copil. Smaragda Theodorovna suferise foarte mult la nașterea primilor săi doi copii. Suferește și fizicește, fiindcă se măritase la vârsta de 15 ani, suferise și moralicește, fiindcă trăia cu un bărbat de 50 de ani. Ar fi vrut să nu mai aibă și al treilea copil. Totuși a venit pe lume Vania. Descurajată și amărîtă, l-a dat să-l crească o femeie din sat în niște atenanse ale casei. Copilul îmbolnăvindându-se s'a recurs la procedeul vânzării fictive. Copilul a fost vândut pe fereastră bucătăresei. Între timp, starea su-

fletească a Smaragdei s'a schimbat și ea a primit bucuroasă alți doi copii — un băiat și o fată —, dar față de Vania, răceala a rămas. Vania își găsea mulțumirea afară din casă. S'a'ntovărășit cu un țigănuș, a umblat prin pomi și s'a dus la scăldat. A fost adus în fața mamei, care l-a batjocorit și l-a pedepsit: „Uitați-vă la el cu ce seamănă! Uite-te în oglindă! Ce, ești tu un puiu de țigan? Dacă ești țigan, să umbli ca țiganii! Mina, desbracă-l și lasă-l gol închis în odaie!” Dar mai gravă a fost mișcarea de dispreț, cu care Smaragda și-a'ntors capul. Ea nu și-a dat seama ce urme adânci lasă astfel de atitudini ale părinților în sufletul copiilor. Vania, firește, a continuat să se joace, după ce-a uitat, și o nouă scenă s'a repetat în fața Smaragdei. A treia scenă s'a petrecut în condițiuni care au trezit indignare în sufletul copilului. Într'o sărbătoare, toți copiii din casă, împreună cu alții veniți în vizită din vecini, s'au dus cu bonele lor la bostănărie și la prisacă. Costea, fratele mai mic al lui Vania, neștiutor, s'a dus la stupi și s'a pus pe strivit albine la urdiniș. Toate albinele s'au repezit la excursioniști și toți au luat-o la fugă, uitând pe Costea, care se ferea și el cât putea. Pe când fugea și țipa, a răsărit din tufișuri țigănușul Tănăsică, prietenul lui Vania. și l-a scăpat. Iar judecată la curte, dar când Vania vru să pomenească de Tănăsică, în semn de mulțumire, Smaragda îl înfruntă din nou: „Nu te lași de țigăniile tale! Dacă nu te poți despărți de acest puiu de cioară, apoi încaltea să nu-l târâi la ceilalți copii, să-i umple de cine știe ce molimă”. Atitudinea de dispreț a mamei față de copil nu se termină. Copilul a dat lui Tănăsică briceagul fratelui său mai mare, Tosia. Acesta se plânge mamei că i-a pierit briceagul. Mama se pronunță că de sigur Vania l-a dat „păduchiosului celuia de țigănuș”, dar o face „cu o mișcare de dispreț”.

Cam prin vremea aceasta — aflăm din volumul Nostalgii — un unchiu din Botoșani al copilului, neavând copii,

a vrut să-l înfieze, luându-l la el. Smaragda n'a zis nu, pentrucă unchiul acela era bogat și-i făcea băiatului testament. Iorgu Răutu, însă, înainte de a se hotărî, a vrut să vadă cum e lumea dincoace de Prut. S'a dus la Iași, și-a adunat acolo neamurile, a venit și frate-său cu pricina — unchiul băiatului — și cu acest prilej, neplăcându-i felul cum se prezenta lumea de dincoace de Prut, nu și-a putut da consimțământul. Când i-a comunicat nevastei hotărîrea lui, nevasta s'a supărat.

Mama căzu în curând și în altă greșală: își arată preferința față de Tosia. Inceputul îl făcu când acesta și Vania, jucându-se de-a războiul, bombardară cu pietre bucătăria, bucatele, vasele și pe servitorii de acolo. Vina căzu pe Vania. Il bătu și tată-său, iar „ca să facă pedeapsa și mai umilitoare, Smaragda Theodorovna porunci, ca de obicei să fie desbrăcat și, gol-goluț, închis în odaia lui: Țigan! tot țigan rămâne”. Tosia nu fu de față. Se ascunsese de frica pedepsei. Când apăru, învinui tot pe Vania: „Acesta trăs-nit de atâta nerușinare, stătu un moment ca paralizat; apoi, cuprins de indignare neînfrânată, se aruncă asupra lui Tosia și, mugind de furie, îl izbi de perete: Mincinosule, mincinosule, n'ai rușine?”. Mama nu 'nțelege nimic din indignarea copilului: „Vania fu deci supus unei noi execuțiuni, primind, din ordinul Smaragdei Theodorovna, douăzeci de lovituri cu vergi de răchită și lăsat trei zile închis, fără haine, în odaia lui, legat însă la gât, în deriziune, cu o cârpă, — „cravata țigănească”. Astfel Vania se depărta de Tosia, ca și de Mașa, atașată fratelui ei mai mare. Se apropiă în schimb de fratele mai mic Costea și astfel între copii se făcură două partide. Vania mai era și milos. Pe-de-altă parte să nu uităm că fusese crescut de mama Irina și în tovărășia Ilenuței. Prin acestea se apropiase de țărani, care recurgeau la el pentru dreptăți ori favoruri la curte. El nu se da 'ndărăt și intervenea la tată-său, care-l satis-

făcea. Mama nu prețuia, nici nu 'nțelegea asemenea purtare. De unde Iorgu Răutu interpreta astfel: „Apoi, Sma-ragdiță, nu vezi că băiatul ista nu-i de lumea iasta. Dacă va trăi, va aduna pe toți calicii și schilozii pe petecul său de moșie, în slava Domnului. Lasă, nu-i mare lucru, să-i fie de pomană”, mama răspundea: „Aș! se ține numai de țigăniile lui. Nu trăiește decât cu milogii ceia; fuge de casă ca necuratul de tămâie!”. Vania se duce și el la gimnaziu la Chișinău, sub conducerea fratelui mai mare, care 'nvăța tot acolo. Acesta-l maltrata. La sfârșitul anului, Vania iese 'ntâiul din clasă. Mama nu este încântată, fiindcă Tosia în clasa lui n'avusese același succes, deși 'nvăța și el bine. În vacanță, Vania citea tot timpul, se lăsase de nebuniile din trecut. Mamei nu-i plăcea nici așa. Descoperă între cărțile copilului o biografie a lui Darwin, unde se spunea că omul se trage din maimuță. Furioasă, întreabă, descoase, află că Vania e prieten cu un copil de evreu, crede că de acolo vine nelegiuirea și recomandă lui Tosia o mai atentă supraveghiere. De acum o nouă cauză de conflict între mamă și copil: ignoranța mamei. Copilul în schimb își iubea mama. Suferințele îndurate din pricina ei le găsea naturale, ori pricinuite de pâra altuia. S'a 'ntâmplat ca Tosia să se 'nece. Părinții au venit dela țară să-l înmormânteze. Vania aștepta să-și vadă mama, s'o mângâie, dar n'a putut-o vedea înainte de 'nmormântare și aștepta s'o vadă după aceea. Tot timpul, în mersul cortegiului mortuar, o căuta cu ochii. După îngropare nu s'a mai putut ține și a 'nceput s'o cheme: Mama, mama! O prietenă a familiei l-a luat în trăsură și l-a dus la hotelul unde trăseseră părinții. L-a ținut în camera ei și s'a dus să vadă dacă-l poate introduce. Urmează acum scena cea mai dramatică din acest conflict, care nu s'a terminat aici:

„De după ușă, care dădea spre apartamentul de alături, se auzeau întâi gemete și plânsete înăbușite, apoi strigăte

stridente: — „Dumnezeule, Doamne! Pentru ce pedeapsa aceasta pentru mine? Întâi îngerăşul meu Sonia (acesta murise mic de tot), apoi Tosia, aşa de voinic şi sănătos, bun şi cuminte! Dumnezeule, Doamne, cu ce-ţi sunt vinovată?”. Vocea surdă a lui Iorgu Răutu răsună nedesluşit prin uşă. Dânsul, vădit, încerca să-i aducă o mângâiere. Dar deodată străbătură până la Vania cuvintele grozave, care i-au sângerat multă vreme inima. — „Nu-i din vina mea! Pentru păcatele d-tale, pentru vieţa d-tale blăstămată, Dumnezeu ne pedepseşte!”. — „Vino-ţi în fire, femeie, mai avem copii. Iaca aşteaptă amû şi bietul Vania, vrei să te vadă în halul ista?” — „O-o-o! se auzi un gemăt. A! Dumnezeule! Uriciosul cela! A luat Dumneezu pe Sonia şi pe Tosia şi-l ţine pe hainul ista, care mă priveşte ca un puiu de lup!” Vania fugi pe uşă, în neştire, coborî scările şi ieşi în stradă”. Peste câţiva ani, Vania a dat ceasul unei negustorese bătrâne, ameninţată cu evacuarea. Gazda lui a scris acasă şi Smaragda n'a 'ntârziat să intervină cu „o scrisoare foarte acidă”. Copilul nu şi-a mărturisit fapta, dar tată-său a descoperit ceasul şi l-a răscumpărat. Desele ciocniri dintre mamă şi fiu trebuiau să ducă la ruptură, cum au şi dus. Chiar aşa se 'ntitulează capitolul respectiv din romanul Copilăria, de unde am relevat momentele de până acum. Intr'o vacanţă, Vania a găsit pe ţărani în fierbere, fiindcă li se luase dreptul de pescuit în iaz. Se făcuse improprietărirea, Iorgu Răutu cedase mare parte din moşie şi socotise că n'ar mai avea nevoie numai decât sătenii şi de iaz, mai ales că Smaragda postea regulat Miercurile şi Vinerile şi-i trebuia peşte. Vania a luat partea ţăranilor în faţa tatălui său. Tocmai atunci intră în biurou şi mama. Urmă scena rupturii: — „Ai fi bucuros să ne desbraci pentru ţărănoii tăi. Tu-i stârneşti, de nu se mai pot sătura. Nici la muncă nu ies, nici datoriile nu-şi plătesc. Işi lasă vitele în lanuri. Ştiu ei că au un ocrotitor în tine şi că

tată-tău e slab și se ia după tine. Dar să prinză pește din iaz, nu le dau voie. Să nu am eu măcar o bucățică de pește în post? Nu cumva să mănânc de frupt și în Vineria mare, cum faci tu? De când ai venit, nici n'ai călcat odată în biserică! Te-i fi nemțit sau jidovit sau țigănit, dar numai creștin nu mai ești. Incaltea să mă lași să-mi țin posturile așa cum a lăsat Dumnezeu, și apoi trebue să rămâe ceva din munca noastră, cel puțin pentru Costea și Mașa, iar tu vei face cu al tău, când va fi al tău, cum vei voi, — să dăruiești toate la scârnavii, cum ai dăruit ceasul. Amu stăpâni suntem încă noi". Vania Răutu simțea că a venit momentul explicațiunii, care se pregătea de multă vreme. „Aceasta înseamnă că ești creștină? A fi creștină, înseamnă a mânca în post mult curechiu murat și mult pește?". — „N'ai să mă 'nveți tu ce înseamnă să fii creștin. Tu care ai uitat cum se face o cruce și n'ai prieteni mai buni decât toți jidanii și țigani". — „Atunci îmi dai voie să-ți spun, mamă, răspunse Vania pasionat și tremurând de emoție: „dă-mi voie să-ți spun că nu ești creștină. Te duci la biserică, arzi tămâie, postești și crezi că Dumnezeu îți ascultă blăstămurile. N'ai alt gând decât să agonisești cât mai multă avere. Și ce a spus Hristos în această privință? Judeci cu asprime orice slăbiciune și uiți cum judeca Hristos pe femeia vinovată. Ai ajuns spaima lumii! Și pe mine pentru ce mă chinuești din copilărie? Ce vină ți-am purtat eu de când eram încă un copil nevolnic? Și am auzit, cum a auzit și tata, cum mi-ai urat moartea! Ești mamă, ești creștină? Și acuma, pentru un cuvânt bun pe care-l spun pentru acei care muncesc pentru noi toți, pentru dreptul lor pe care l-au avut din vechi, pentru ca să-și poată îndulci puțin hrana lor și a copiilor, îmi arunci cuvinte grele și ești gata să aduci tulburare în sat, din care Dumnezeu știe ce va ieși! Ești creștină? Dar cine sunt atunci păgânii?". O paloare cadaverică acoperi fața smeadă a Smaragdei

Theodorovna. Mai multe clipe, ea nu putu rosti niciun cuvânt, apoi, din gura-i cu greu descleștată, porniră în șoapte sacadate frânturi de cuvinte și fraze fără șir: — „A! Ți-ai arătat firea! Pui de lup... lup... lup! Ai fost blăstămul vieții mele, m'ai urit dela sânul doicii, hain ai fost cu noi toți... Trăiești ca o lepădătură de cuc în mijlocul celorlalți copii!... Ții cu dușmanii noștri... Vrai să ne duci la sapă de lemn și acum nu ai liniște, când slujesc pe Dumnezeu cum înțeleg și cum pot! Blăstăm să fie pe capul tău! Piei! Piei! Piei din ochii mei! Să trăiești cu cine vrei și cum vrei, dar nu cu mine în casa mea. A! a! Dumnezeule!”. Smaragda Theodorovna se sbătea într'un acces violent de isterie. Iorgu Răutu, speriat, o apucă în brațe și făcu în tăcere, cu capul, semn lui Vania să părăsească odaia”.

Vania a fugit la mama Irina și de acolo noaptea la gară, luând trenul spre Chișinău. Totuși dragostea și respectul lui de mamă n'au scăzut. Încă de când s'a aflat de amestecul lui în cercurile de auto-instrucție și tată-său, îngrijat de măsurile aspre ce se luaseră contra revoluționarilor, a venit la Chișinău să-l sfătuiască, întâia lui întrebare a fost: — Dar mama știe? Altă dată la Odesa, cunoscând pe revoluționara Undina și auzind-o că ar dori să smulgă din suflet amintirile copilăriei, a'ntrerupt-o cu această întrebare: — „Ai suferit și d-ta? Nu te-a iubit mama?” Smaragda a izbutit, la un moment dat, să nască și în Iorgu Răutu resentimente contra fiului. A fost momentul urmăririi lui de către jandarmi. Fiul sfârșise liceul, luase și examenul de maturitate cu note bune. O prietenă de-a familiei i-a adus vestea că e așteptat acasă cu bucurie. În acest timp se porniseră cercetările și contra centrelor de autoinstrucție și jandarmii se intereseau în sat de el. Când a sosit, a tras la mama Irina și a găsit atmosferă încărcată. A trimis după Costea, care i-a adus trista veste că părinții își părăseau copilul în voia soartei, într'o împrejurare atât de grea:

— „Nu este nicio nădejde! Cu bigoții, care au ajuns să-și creadă fățarnicia, nu este nimic de făcut! Perorează despre păcatele răzvrătirii împotriva țarului și a lui Dumnezeu, despre ispășirea vinovăției, despre pocăință și purificare prin pedeapsă, — și şuieră”, — lovi el cu pumnul în masă: „spumegă de ură otrăvită. Nu-ți poate ierta vizita jandarmilor, care întrebau despre tine. E încă în stare să te denunțe! Dar plec și eu cu tine!”. Vania a plecat dimineața ascuns într'un car cu fân, fără să dea ochi cu părinții. A urmat închisoarea în Chișinău. Tată-său i-a purtat de grijă, mamă-sa n'a mai vrut să-l vadă.

Faptele de până acum le-a povestit autorul în volumul Copilăria. În cel următor, Lutul, aflăm că Vania tot nu credea că mamă-sa nu-l va căuta. El se găsea acum închis la Odesa. Când i se anunță odată o vizită, tresare: „Tata? Mama? Amândoi?”. Fusese altcineva. Tată-său încercase, dar nu i se dedese voie. Mama, însă, nu venise. În schimb, pe când băiatul o aștepta, ea vorbea de el astfel acasă către bărbatu-său: „Nihilisti cu Vania al matale în cap nu se ridică numai împotriva legilor omenești, dar și împotriva lui Dumnezeu, împotriva poruncilor celor mai sacre ale credinței creștine”. Peste puțin, tatăl a obținut autorizarea. Nu știa cum să-i spue nevastei, ca să n'o irite. Când totuși îi spuse, ea pretextă că nu pot pleca amândoi și să lase moșia singură, iar mai târziu ea trebuie să se ducă la Chiev, să aducă pe Mașa dela pension. Adăugă și o răutate: „Trebuie să duci acolo și ceva straie și albituri. Și-o fi dat, ca totdeauna, totul la calicii lui și umblă'n sdrențe”. Totuși, când s'a anunțat vizita tatălui, Vania numai decât s'a gândit și la mamă: — „E și mama? îi scăpă fără voie și, cu mâinile aduse la piept, el parcă implora un răspuns...”. După ce a venit tată-său și a nceput conversația, se simțea că trebuia să fie vorba și despre mamă de ce n'a venit, dar niciunul nu 'ndrăznea s'o deschidă. Tatăl

a'nțeles din figura băiatului sbuciumul lui și a trebuit să vorbească: „Deodată o mișcare atât de sugestivă și până atunci nevăzută la fiul său, stoarse din pieptul uriașului un gemăt de plâns. Vania nervos își dusesese degetul la tâmpla stângă ¹⁾. — Măi băiete, măi băiete, mama te iubește, dar nu poate veni... Mașa e la institut la Chiev, va trebui să meargă acolo... Apoi aratul... semănăm păpușoiu... grânele sunt bune...”. Vania tăcu, luptându-se și el cu lacrimile pentru ceea ce n'a fost spus de tatăl său. El stătea apăsându-și cu putere pieptul cu amândouă mâinile”. Nici la căsătoria fiului ei, mama n'a venit. Căsătoria era fictivă, dar folosea lui Vania, fiindcă-i da o însoțitoare în greul traiu din Siberia, unde fu trimis. Tatăl scuzează astfel absența: „Măi băiete, mama a trebuit să se ducă la Chiev, că acum e altă directoare acolo, la institut, pe care n'o cunoaștem. Ar fi trebuit să fiu și eu acolo, păcatele mele! dar amu stau aici cu tine, până s'o isprăvi și cu beleaua asta”. După opt ani de închisori și deportațiune, Vania se decide să se stabilească în România. Trebuia întâi să se ducă la părinți, să-i vadă și să le ceară consimțământul. Citim în volumul *Nostalgii* cum, pe drum, se gândea acasă: „Cum mă va primi mama? Bietul tata, trebuie să fie tare bătrân. Mă vor lăsa oare să trec curând în România?”. La ultima gară, unde-l aștepta trăsura, a aflat dela Aizic cârciumarul, care venise cu vizitiul să-l întâmpine, că satu-i plin de jandarmi: „Când a fost venit telegrama, au năvălit și ei. De două zile forfotesc peste tot. Boierul s'a spăriet pentru mata. Să nu fie iar ceva. Cuconița tare-i scârbită ²⁾”. Apoi scriitorul urmează: „Intrând în Năpădeni, Răutu zări la marginea satului silueta familiară a unui înalt sergent de jandarmi. Altul îl întâmpină chiar în poarta curții”. Iată

1) Gest moștenit dela mamă-sa.

2) Măhnită.

acum primirea părinților: „La scară îl așteptau părinții. Bătrânul plângea: — Măi băiete, măi băiete! Tare slăbit ești. Vai de mine! Cum te mai țin picioarele cele, ca niște sirnici?” Smaragda Theodorovna, foarte turburată și ea, îl sărută pe frunte și, rezervată, adăugă numai la cuvintele lui Iorgu Răutu: — „Și cum este îmbrăcat. Și se vede că de mult nu-i tuns!” Văzându-i lădița cu cărți, adăugă: — „Și iaca-i și tot bagajul!...”. Răutu simți ca o adiere de crivăț. A doua zi, mamă-sa îi și puse hotărît chestiunea conduitei lui: „Trebuie să vorbim serios, pentru ca să știm ce avem de făcut. Nu mai ești copil și trebuie să-ți dai seama de ce-ai fost pentru casa asta până acum. N'ai fost încă ajuns la Năpădeni și am și fost asediați de jandarmi. Tata e om bătrân și n'ar trebui să-și vadă ultimii ani astfel tulburați. Am fost silită să iau gospodăria pe seama mea. El n'o mai poate duce... Trebuie să te hotărăști — și îndată — vrai să te stabilești la Năpădeni și să te însărcinezi cu gospodăria, renunțând la toate nebuniile — pentru ca să fim lăsați și noi în sfârșit în pace? Ori vrai să-ți urmezi înainte același drum? Atunci...” Ceva mai târziu, Vania vizitează o familie din vecini, prietenă cu a lui. În focul discuției, vorbește rău de Rusia. Doamna de gazdă îl strânge din spate spre ea și-i pune mâna la gură: „Vania fu prins de o înduioșată mulțumire, simțind căldura acestui sân, la care de atâtea ori găsisese sprijinul și mângâierea ce-i erau refuzate la sânul mamei”. Într'adevăr, Smaragda nu s'a nrebat niciodată dacă fiul ei n'ar fi avut cumva nevoie de mângâierile mamei. Altfel poate nu i le-ar fi refuzat, cum i le refuzase toată copilăria. Vania se duse iar cu gândul la România, unde firește că putea vorbi fără grijă, dar din nou cu gândul la Smaragda: — „Dar ce va zice mama?” El tot credea că mama n'are să-l lase de lângă ea; dar când a stat cu tată-său de vorbă, pentru a lua împreună o hotărîre, a aflat că mamă-sa e de părere că e bine să

plece. Aceasta chiar îl aștepta să-i spue și lui această părere: — „Așa e mai bine, — îl primi ea din nou, în ru-sește. Ai deschisă calea pe care tu singur ți-ai ales-o. Ce vei găsi la capătul ei, nu știu. Eu n'am nicio vină. Am făcut ce-am putut pentru a-ți da altă îndrumare. Ai fost însă totdeauna mai accesibil înrăuirilor lăaturalnice. Pentru tine, de mic, cuvântul unui ȋigănuș, sau al unei țărance avea mai multă greutate decât tot ce-aș fi putut spune eu. Dar e în zădar să mai vorbim despre acestea. Nu vei fi obijduit. Vei avea la timp partea ta. Vei înțelege însă că un bărbat are mai puțină nevoie de avere decât o femeie-măritată cu un 'nagistrat" (era vorba de fiica ei, Mașa). Ca să poată trece cineva Prutul încoace, trebuiau formalități. Vremea trecea. Mama nu era mulțumită. Citim în Nostalgii: „Smaragda Theodorovna abia își stăpânea nerăbdarea să-l vadă cât mai curând plecat. Postul de jandarmi din sat simboliza pentru dânsa ruptura de acest fiu rătăcit al Năpădenilor" (vă aduceți aminte de scena rupturii). „Chiar și mama Irina îl îndemna la plecare". Vania nu s'a mai întors decât la moartea tatălui său. Iată întâlnirea cu Smaragda: „În vârful scării, mama, pentru prima oară de când își aducea aminte, îl strânse în brațe fără afectare și un moment rămase lipită, plângând, de umărul lui. Răutu fu adânc mișcat, — parcă răsărea din nou în sufletul lui nepotolita sete de mângâierile mamei, care tragic îi întuneca anii copilăriei". Apropierea n'a durat mult. După înmormântare, Smaragda i-a adus la cunoștință că moșia rămâne Mașei, iar lui i s'au depus la bancă o sută de mii de ruble.

**Stilul. Talentul
descriptiv.**

Stere nu era prin stil la înălțimea puterii sale de observațiune, nici al spiritului său larg. Ce ar fi scos alt scriitor dintr'un conflict atât de dramatic creat de el între

mamă și fiu! Nu se da, însă, bătut, ci ajungea să conteste valoarea însăși a stilului. În studiul despre Tolstoi din volumul „În literatură” scrie următoarele rânduri contra celor care cizelează, care scriu în fața oglinzii: „În fața atâtor literați, lipsiți de gândire și de orice sinceritate de sentiment, care s’au urcat pe l’arnas numai fiindcă scriu înaintea oglinzii, cizelând cu trudă de ocnăș, perioade frumoase, care nu numai cântă, dar și dansează, se ’nșiră și se ’mpletesc într’o iscusită horbotă sonoră, — Tolstoi parcă anume demonstrează că talentul nu constă în această choreografie stilistică, ci în puterea de sugestiune a ideilor și a imaginilor”, fără să-și dea seama că puterea de sugestiune a unor idei și a unor imagini tocmai prin coreografie stilistică se realizează. Când, de pildă, cade în vulgar, ca în expresiunea „moluz sentimental și lături filosofice”, ca să caracterizeze cartea lui F. A. Lange, Istoria materialismului (în volumul Lutul), nu-și degradează însăși ideia ce vrea să exprime? Tot așa, în sens invers, dacă și-ar fi șlefuit exprimarea, nu și-ar fi înălțat-o? Cum să vorbești în mod serios că stilul nu contribuie la valorificarea ideilor? Când, în schimb, tot el înnemerește stilul și exprimă astfel sacrificiile groaznice prin care se realizează progresul: „Calea istoriei e tăiată prin atâtea cimitire de noroade, care s’au stins în așteptarea veștii de izbăvire” (tot în Lutul, pag. 126), nu-și desminte singur teoria? Și aceasta numai în cazul exprimării ideilor. Dar în celălalt caz al exprimării stărilor sufletești ori ale naturii? Acolo stilul joacă rol covârșitor. Vom cita trei descrieri din opera lui, a căror frumusețe nu vine numai din sinceritatea emoțiunii, cum crede el, ci și din cizelarea frazei și din bogăția expresiunilor. Prima de pe malul râului Irțiș din Siberia (volumul Hotarul, pag. 208): „Până și jandarmii păreau impresionați de măreția decorului. Soarele se scufunda după pădurea de brazi de pe celălalt

țarm. O dungă de roș aprins lumina tot apusul și nordul, — și pe fundul ei, ca printre flacări, se profilau vârfurile negre. Sub cerul senin, raze viorii se resfrângeau în fășii irizate pe oțelul întunecat al apelor întinse și aruncau luciri roșietice pe tufișurile de sălcii și pe mestecănișul de pe malul drept. Totul era învăluit în lumina zilei, — dar natura dormea! Nici un sunet de vieață nu rupea tăcerea limpede a acestei feerii luminoase, niciun ciripit de pasăre nu venea să împrăstie coșmarul singurătății sălbatice a acestei nemărginiri mute, cu atât mai apăsătoare în zorile vii ale dimineții. Seara și dimineața, noaptea și ziua se topiră într'un vis de tăcere și de lumină". A doua descriere: aurora boreală: „Se opri doborât de o negrăită mistică tăcere care îl învăluia. Toată firea parcă era prinsă de o tainică așteptare. Spre miazănoapte, pe fondul de azur translucid al nopții boreale, parcă se desprindea și un imens craiu de lună răsturnat, un segment mai întunecat al cerului, tremurător, nuanțat de palpitări ușoare, viorii. Și, brusc, din umbra lui diafană, zarea se aprinde de o lumină intensă de aur incandescent, care, ca un groaznic val de lavă limpede, se înalță până la mijlocul bolții cerești. Și fără răgaz după el s'aruncă, în goană năprasnică, deasupra lui un nou val, apoi al treilea, al patrulea, — nenumărate valuri aprinse tot mai sus, — până ce toată fața de miazănoapte a bolții e înecată sub talazurile infuriate ale unui ocean în flacări. Toată zarea clocotește vijelioasă. Și deodată peste coama valurilor descătușată pornește o erupțiune vrăjmașă, brăzdând fața oceanului de slavă cu fășii luminoase, ce se asvârl în spasme una peste alta — roșii, albastre, verzi, portocalii — se desfac și se topesc în pâlpăiri colorate și vii și — imense briliante — incendiază adâncurile până la zenit și iarăși se sting, aproape în clipa în care se nasc, înlocuite pe dată de alte țâșniri feerice de nestimate

misterioase. Și în orgia aceasta de lumini și culori, nicio moleculă de spațiu, niciun punct al bolții răzvrătite nu rămâne nemișcat, ci totul se rotește, se prăbușește și din nou izbucnește, tremurând și radiând în hăul nopții fulgerări și scânteieri neînchipuite, care în fiecare clipă se sting, spre a se reaprinde îndată. Iar jos, nemărginirea albă a tundrei se aprinde și ea și oglindește minunea din cer în miliarde de sclipiri resfrânte. Și această privește unică în măreția ei de necrezut, cu toată formidabila deslănțuire de forțe elementare, se desfășoară totuși într'o tăcere gravă și solemnă, mai grea și mai tainică decât însăși moartea. Cu încetul erupțiunile se scurtară, apoi cerul păru coborît mai jos, ca învălit de o pânză îmbibată de sânge" (Hotarul. pag. 57—258).

A treia descriere s'o luăm din pasajele sociale. E vorba de o foamete într'un sat moldovenesc și anume de efectele ei într'o casă cu copii:

— „Iată aici, cucoane", deschise el o portiță, lăsând lui Răutu pasul înainte. „Aici e o vădană .Avea cinci copii, cu un singur băiețel mai răsărit, care ducea tot greul gospodăriei. Au rămas numai doi, a murit și Simonică. Și cu ce au să triască și iștialalți, Dumnezeu știe".

Intrând în casă, Răutu fu izbit de un miros greu. Gospodina ar fi putut servi de model pentru un tablou simbolic al mizeriei. Ruptă, cu o cămașă de mult neprime-nită, de sub care căutau să răzbată oasele, abia acoperite de piele veștedă și murdară. Din fața pământie și moartă de desnădejde săreau numai ochii stinși.

Cei doi copii erau goi. Numai dela gâtul fetei atâr-nau în jos câteva petice, resturi jalnice ale cămășii. Jur-împrejur, pe lavițe și'n cuie de lemn, bătute în pereți, nimic. Totul era „mâncat", afară de câteva frânghii roase, parcă uitate într'un cuiu, și la gura cuptorului o strachină știrbită .Totul într'un hal de murdărie și lipsă de

îngrijire, care, la o țărancă din Moldova, în totdeauna vedește o degradare, un suflet pustiit. Duhoarea însă venea mai mult dintr'o oală din cuptor, încălzită cu ajutorul câtorva bulgări de băligar și buruiene uscate. Nici nu avu curajul să 'ntrebe ce alhimie se fierbea acolo. Femeia, dobitocită, nu deschise nici ea gura. Numai când Răutu se porni de plecare, ea se scânci, își șterse nasul cu dosul mâinii, pe care o trecu apoi peste ochi. Băiețelul gema întins pe podeaua de pământ bătut sub laviță, iar fetița — un schelet în care trăiau numai marii ochi negri fixați asupra lui — stătea lângă ușa prin care se răsfrângeau razele soarelui în secrețiunile năsucului ei. Răutu, rușinat, îi vârî în mână o monedă găsită în buzunar. În aceeași clipă, mama se svârli ca un uliu, smulse moneda și, la urletele desperate ale copilei, o plesni cu palma peste obraz" (Ciubărești, pag. 361—363).

Alte Nefiind stăpân pe dalta care șle-
caracteristice. fuește, scriitorul n'a putut transforma în-de-ajuns bogatul și disparatul material de care a dispus.

Romanul cuprinde multă teorie socială. O prezintă în expuneri lungi ca în articole de revistă ori în capitole de cărți de specialitate. O mai expune în discuțiuni contradictorii, ca în societățile științifice. Elementul literar lipsește în amândouă cazurile. În Ciubărești (cap. Răsuflații) se tratează tema, foarte importantă, cum putem sădi o cultură originală și bogată, cum se ridică o națiune, cum se afirmă o grupare etnică. Dar unei asemenea teme nu-i stă bine într'o autobiografie romanțată. Și de asemenea teme, cartea e plină.

Cartea mai e plină de înfățișarea problemei sexualității și de discuțiuni asupra ei. Subiect anevoios, pe care, în literatură, îl pot trata numai virtuozii stilului. Stere

cade în vulgaritate, vorbindu-ne despre gimnastica amorului și redactând pasaje, care nu se pot cita (multe în Ciubărești).

Tonul satiric e prea brutal. Dintr'o temă atât de potrivită ca patriotismul fals și declamator (Ciubărești, cap. Mugurii) nu scoate efectul literar așteptat.

Proporțiile vaste date operei: opt volume, sute de tipuri, sute de scene, întins teritoriu de acțiune (România, Rusia, Siberia, occidentul european) n'au găsit pe mânuitorul abil al condeiului, cum au găsit pe observatorul atent și pe înflăcăratul credincios al unei lumi noi.

Basarabia în scrierile lui C. Stere. Nu ne ocupăm aici de scrierile politice ale lui Stere, cu toate că și acelea dau atențiune deosebită Basarabiei, mai ales discursurile publicate în volum.

În scrierile literare ale lui Stere, Basarabia ocupă loc important. Volumul „În literatură”, cu capitolul Cântarea pămîntului nostru, cuprinde următoarele rânduri, care dintro dată luminează problema pe care ne-o punem. „Înstrăinată-i Basarabia, cu limba de argint a Nistrului, cu străbunii codri ai Tigheciului, cu plaiurile Orheiului, cu dealurile Sorocei, cu Cetatea-Albă și Hotinul,— străjeri în curs de veacuri împotriva crivățului de miazănoapte”. Emoțiunea scriitorului ni se comunică și nu ne îndoim că pornește dintr'o simțire puternică pentru ținuturile unde el se născuse și-și trăise copilăria. Din seria romanelor sale, pe două le-a consacrat special Basarabiei: Prologul și Copilăria lui Vania Răutu. Le putem numi romanele vieții basarabene, fiindcă ne duc în peisaje basarabene și ne fac să respirăm mireasmă basarabeană dela 'nceput până la sfârșit. Trăim dincolo de Prut.

Iată Nistrul și malurile lui; „În fața conacului șerpuește valea adâncă a Nistrului, care aici, în dreptul Năpădeni-

lor, cotește brusc sub unghiul drept spre apus, lungind, cale de o poștă, parcul curții, satul și pădurea de stejari seculari și apoi, după ce descrie un vast semicerc, se întoarce aproape spre punctul său de plecare, cuprinzând între stâncile basarabene o peninsulă din șesul Podoliei, care se strânge de istov în fața satului, lăsând abia o trecătoare îngustă de câteva sute de metri. O altă cotitură, aproape tot așa de întinsă, mărginește și în sus, dinspre nord, platoul înalt al Năpădenilor, înaintat, ca un bastion, deasupra țărmului din stânga. Aici, pe coasta platoului aplecată spre sud, se ridică conacul, dominând împrejurimile. Câmpia nemărginită a Podoliei se întinde lin spre răsărit și, vibrând sub razele tinere ale soarelui de dimineață, se pierde în zarea aurie; mărețe se înalță în fața ei coastele abrupte ale țărmului basarabean, bătute de săgețile de lumină care aprind în frunzișul tremurat printre blocurile negre de granit toată feeria culorilor de toamnă — dela galbenul palid al platanilor și roșul viu al tufelor de corn până la petele sumbre, ca de sânge încheșat, ale fagilor bătrâni; iar spre dreapta, departe, departe, la marginea apuseană a orizontului, mai rămâne învălit în ceața albăstrie amfiteatrul imens al dealurilor estompate pe cerul, vânat încă, de umbrele nopții", — capitolul Cortina din Prolog.

Iată podul plutitor în capitolul Primele amintiri din romanul Copilăria: „El se vede pe podul plutitor de peste Nistru. Cerul e înourat. Vania stă la marginea podului și se uită la apa plumburie, care dispare sub pod și apare din cealaltă parte. Fundul trăsorii mari — caleașcă — îi ascunde cea mai mare parte a orizontului. Caii răsufală șgometos, tușesc și din când în când tropotesc pe loc, schimbându-și picioarele. Dumitru, vizitiul, stă în fața lor și numai din timp în timp îi liniștește printr'un domo! tpruho-ho! In jur stau nemișcați oamenii, — vreo doi bătrâni,

din care unul mestecă ceva, o babă cu un coș de ouă, un flăcău, două fete care tac, dar toată vremea zâmbesc între ele aruncând pe furiș priviri spre flăcău; podul parcă stă pe loc, apa plumburie se scurge sub pod și apare din cealaltă parte; el, Vania, și Tosia aruncă mereu niște mere în apă și urmăresc evoluțiile lor, până ce se arată de sub pod și dispar în depărtarea cenușie; și pentru toate acestea, o atmosferă de așteptare!...”

Tot în capitolul „Primele amintiri” din romanul Copilăria ni se descrie și pornirea plugurilor primăvara: „În ogradă sunt adunate 30—40 de pluguri cu câte patru boi înjuțați. Popa Vasile, în odăjdii strălucitoare scânteind sub razele soarelui, slujește, ajutat de dascălul Andronache, „molebenul”¹⁾; într’un colț al curții ard ruguri, pe care în enorme cazane fierbe laptele cu păsat; după sfârșitul molebenului, Smaragda Theodorovna împarte fiecărui plugar și „pogonaș” câte o cană de lapte cu păsat, câte un delicios colăcel de pâine albă, uns cu miere și presărat cu nuci pisate sau sămânță de mac, și un ulcior cu vin. Oamenii își fac cruce, „pogonașii”, niște băieți abia mai mari ca dânsul și la care el se uită cu mult jind, pocnesc din bice și cortegiul pleacă din curte cu cuconu Iorgu și vechilul Alexandru în frunte, călări, spre a trage brazde și a împărți „urocile” plugarilor”.

Facem cunoștință cu sate și orașe basarabene: dintre acestea, Chișinăul și Soroca. Chișinăul ni-l descrie în capitolul „La pastorat” din volumul Copilăria: „Chișinăul se întinde pe o coastă de deal, înclinată spre nord până la valea Bâcului. De-a-lungul acestui râuleț mlăștin, în partea cea mai veche a orașului, sunt așezate mahalalele românești. Ceva mai sus se află celebrul Tolcioc (învălmașală), un fel de Târgul Cucului al Chișinăului. Iar și

¹⁾ Rugăciunea.

mai sus, în „târgul Rușilor“, străzi largi și drepte împart orașul în pătrate regulate, ca într'o tăblie de șah. Două din aceste pătrate, în centrul orașului, care se 'ntâlnesc la colțurile lor în diagonală, formează două mari grădini publice: Parcul orășenesc și Bulevardul; în mijlocul acestuia din urmă se ridică impozantul sobor, — Catedrala episcopiei. Acum șaptezeci de ani, capitala Basarabiei făcea impresia unui mare sat, adormit, dacă nu chiar mort. Vastele străzi nepavate și necanalizate se transformau pe vreme ploioasă, în râuri de noroiu, care se scurgeau la vale, iar pe timp de secetă erau acoperite veșnic de un adânc strat de praf. Imensa piață „polițienească“ se înfățișa în acele vremuri ca o adevărată Sahară și străbătarea ei prin nisipul în care se înecau picioarele cerea un efort fizic la care nu mulți îndrăzneau să se expună, iar după ploaie nimeni nu avea curajul să întreprindă navigațiunea prin noroiul ei fără fund. Casele, cele mai multe fără etaj, se pierdeau între largi terenuri virane, numai în parte plantate cu arbori. Dintre puținele clădiri cu etaj răsăreau, în centrul orașului, în contururi masive, palatele Rășcan-Derojinski și Semigradov, iar spre marginea de est, în mijlocul unui alt vast pustiu de nisip Piața ostrovului — se profila „castelul închisorii“, o sumbră clădire, cu aspect medieval, cu ziduri înalte și turnuri sinistre“.

Dar mai cu seamă facem cunoștință cu oameni, cu multe feluri de oameni: bărbați și femei. Nici copiii nu lipsesc, ba li se dă deosebită atențiune. În legătură cu oamenii apar instituțiunile și obiceiurile. Ne trec pe dinainte boieri și țărani, boieri buni agricultori, boieri răi agricultori, boieri risipitori, boieri sgârșiți, boieri de baștină, boieri stabiliți în Basarabia ca soți de basarabence. Tot felul de tipuri: oameni cum se cade, lăudăroși, excroci. Tot felul de profesiuni: plugari, ofițeri, preoți, dascăli, lăutari. Na-

ționalități diferite: români, ruși, polonezi, armeni, greci, evrei.

Dintre bărbați să relevăm pe Iorgu Răutu, tatăl eroului principal. Il întâlnim în capitolul „Romanul lui Iorgu Răutu”, în capitolul Alexandru Machedon și în Nunta din romanul Prolog. Fără altă cultură decât Sfânta scriptură și slovele cirilice stetea închis la țară și-și cultiva moșia de mii de fălci. Distracții: vânătorile și petrecerile în familii, la nunți și la botezuri, cu lăutari. Vulgar cu personalul în clipele de nemulțumire. Neîndemânatic în lume, stângaciu în mișcări. La nunta sa se înfățișează astfel: „Slăbit, negrit, febril, el și-a pus de dimineață fracul din Odessa, care ședea pe el parcă ar fi fost cusut din rogojină, — cu gulerul ce se ridica peste cap, — la spate se umfla în gheb, iar în față se coroea în lături, îl strângea la subsuori și pârlăia amenințător la umeri și în coate la fiecare mișcare”. Era însă bun agricultor, soț devotat și părinte blând și iubitor.

Alt personaj, Ștephan Gheorghevici Cazara, mareșalul nobilinii basarabene, știe să împace respectul către țar cu interesele boierilor băștinași. Adâncul sufletului său nu e alterat. La petreceri, când tineretul se desfătează în dansuri moderne, el cere hora și, între arii, ciocârlia. Între bărbați nu lipsesc tipuri din treptele mai de jos ale societății: un vechil, un fecior, un bucătar, fie rumâni, fie țigani. Pe evrei îi reprezintă un lăutar, un cârciumar și un croitor: Lemeș, Aizic și Leizăr. „În salon — ne spune scriitorul în capitolul Cortina din Prolog — după doină, Lemeș începu să cânte cu un tenor dulce și insinuant cântece moldovenești. Aceasta era misiunea în Basarabia a bietului scripcar evreu din Bălți. Lungi decenii, numai prin el puteau răzbate peste Prut pe vremea aceea nu numai cântecele populare și romanțate din Dorul, dar și poeziile lui Alecsandri”. El cânta și poezia lui Sion

„Mult e dulce și frumoasă limba ce-o vorbim”. Celălalt evreu, Aizic, este cârciumarul satului și biuroul de informațiuni. Al treilea, Leizăr, e croitorul satului. Două figuri de țărani ies în relief printre atâtea: Dumitru Moraru și Costea Ursu. Dumitru Moraru fusese ales de țărani în zemstvă (consiliul județan), iar Costea Ursu era pasionat după cai. Ca să-și satisfacă această pasiune, luase în antrepriză poștele din Basarabia și la fiecare stație de poștă ținea câte patru armăsari, având nevoie de ei pentru inspecție. Il întâlneai pe toate drumurile Basarabiei în goană nebună, — capitolele Prisaca și Odiseia din romanul Copilăria.

Un tip caracteristic Basarabiei și vremilor este Al. Ivanovici-Brașevan, căruia i se consacră un capitol în Prolog. Boier scăpătat, trăia stând zile ori săptămâni în casele boierești, făcând servicii casnice, deși nu de ale servitorilor: „El juca pichet cu amfitrionul, arăta doamnei cea mai nouă pasiunsă, brațele și degetele lui erau totdeauna la dispoziție, pentru ca doamna să poată depăna un ghem de mătăsă sau de lână. Dar mai cu seamă Alexandru Ivanovici era neîntrecut, mulțumită bogatei sale experiențe, ca expert îndrumător și sfetnic pentru instalarea nouilor căsnicii și pentru organizarea de festivități, cunoscând cele mai bune firme din țară și din străinătate pentru orice fel de cumpărături, pentru decorarea camerelor sau pentru aprovizionarea cu toate cele trebuincioase pentru banchete și baluri”. Autorul îl numește om-instituție.

Dar întâlnim și o femeie-instituție, pe cucoana Ana Mesnicu din Corbeni (capitolul „Geniul de familie” din Prolog), chemată în împrejurimi la toate nașterile, botezurile, nunțile și înmormântările. Și tipurile de femei sunt numeroase: Natalia Chirilovna, femeie de lume; Margareta Iozefovna, madamă la copii; Tecla Ivanovna, moașă; mama Irina, țărăncă; apoi fetele Tania și Ile-

nuța, prima dela oraș, ultima dela țară. Intre toate stă mereu pe linia întâi Smaragda Theodorovna Răutu, soția lui Iorgu și mama eroului principal, care, deși măritată dela 15 ani, a știut să se impună tuturor ca soție, mamă și gazdă primitoare.

Lumea copiilor este și ea reprezentată. Ilenuța, când era mică, Țigănușul Tănăsică, ambii bucurându-se de câte un capitol special în Prolog, o soră (Sonia) și un frate (Tosia), mai târziu altă soră, Mașa, și alt frate Costea. Apar și colegi de școală, ca Andrei Matu.

Nu lipsesc obiceiurile și scenele interesante. Vania Răutu a pierdut o soră. Credința era că dacă alt copil se îmbolnăvea, trebuia vândut, ca să nu-l amenințe moartea. Tocmai Vania căzu bolnav și fu vândut pe fereastră bucatăresei pentru o capeică. Ni se descrie o masă în pădure, ni se descriu botezuri și nunți. Chiar cu un botez, al lui Vania, se începe seria de romane.

Intre toate scenele descrise merită atențiune alegerea mareșalului nobilimii, când se aduna la Chișinău toată boierimea, înghesuită prin hoteluri și pe la particulari. „La colțuri de stradă se vedeau grupuri de populație, urmărind cu interes trăsurile baroce, care soseau din unghiurile cele mai prăpădite ale Basarabiei și care, alături de echipajele de lux, recent importate, apăreau ca rămășițe diluviale. Troici, părechi de trotteuri, mârtoage fosile, cadrigii și „țuguri” de patru și șase cai înaintași, se încrucișau și mișunau în toate părțile, dând impresia de pitoresc și de agitație obștească”, — capitolul „Gazeta” din Prolog. În capitolul următor, Două conciliabule, aflăm curente de idei. Alexandru Mateevici Vătruță și Constantin Dimitrievici Chirilă, reprezentanți ai liberalismului și ai moldovenismului basarabean, depuneau activitate febrilă. Suntem pe la 1870 când se aplică reforma agrară în Basarabia și când latifundiarii, ca unii care aveau

mai mult de pierdut, se organizau aparte de cei cu moșii mai mici. Mai ales aceștia din urmă manifestau idei liberale, pe când cei dintâi spuneau „că reforma agrară ruinează nobilimea și răzvrătește gloata, că o'ndeamnă la trândăvie. că prăpădește agricultura și că boierii noștri vor pierde și mai mult ca magnații din Rusia“. Candidau Feodor Feodorovici Carpinski și Ștefan Gheorghevici Cazara, amândoi ținând casele deschise și masa 'ntinsă. Partida moldovenească lucra în ascuns. Iorgu Răutu era și el de partea aceasta. Un boier a vorbit, însă, în momentul alegerii, în moldovenește și a cerut candidaților să-și expuna programul. Furtună între ruși și rusificați. Unul a strigat: „Trădător! Separatist! Vândut Jidanilor! Afară cu el! La duel american!“ — capitolul Habemus papam. S'a ales Cazara, reprezentantul partidei moldovenești. Patru capitoile din roman sunt consacrate acestui eveniment.

Basarabia o mai întâlnim și'n celelalte romane din seria In preajma revoluției, dar în treacăt. Primele două volume îi sunt însă special închinat.

Stere e realist. Romantismul lui Russo, B. P. Hasdeu, D. C. Moruzi trecuse. De aceea el n'alege numai poezia Basarabiei, nici nu exagerează coloritul, nici nu trece peste realități. Basarabia scrierilor lui este mai adevărată decât a scrierilor anterioare.

**Influența lui
Zamfir Arbure
asupra lui Stere.**

Intr'o scurtă convorbire cu G. Bezviconi, publicată de acesta, Stere s'ar fi exprimat astfel despre operele literare ale lui Z. A.: „Intr'adevăr a scris năzbâtii. Cartea sa — o arhivă întreagă de năzbâtii — eu nici n'am citit-o până la sfârșit“. În cazul când s'a exprimat într'adevăr așa, s'ar fi putut referi la fondul istoric al cărților, care nu ne interesează aici. Acest fond apare mai mult în volumul In exil. E mai redus în celălalt volum (Tem-

niță și Exil), unde predomină elementul literar. O verificare, din punct de vedere istoric, a faptelor și întâmplărilor povestite de Z. A. nu s'a făcut și o simplă declarație a unui neistoric el însuși n'o poate înlocui.

În schimb, ca spirit și ca metodă, constatăm o influență puternică a celor două volume asupra romanelor din seria În preajma revoluției. Subiectul e același: viața și lupta revoluționarilor din Rusia, înfățișate ca memorii la Z. A., ca autobiografie la C. St. Simpatia pentru revoluționari, ideile și faptele lor străbat toate scrierile în chestiune. Realismul scenelor e același. Scoaterea în relief mai mult a femeilor decât a bărbaților de asemenea, întru cât fenomenul apărea întâia oară în viața publică rusească. Traiul în închisori e descris la fel. Până și lucruri de amănunt, ca alfabetul secret al arestaților, apar și de-o parte și de-alta.

CAPITOLUL XVI

LEON DONICI 1887—1926

Leon Donici n'a murit de mult. Trăiește în amintirea multor prieteni și cunoscuți, care de sigur că vor scrie despre el. Până acum, datele privitoare la viața lui rămâne să le luăm din propriile-i scrieri și din prefața lui Adrian Maniu la romanul „Noul Seminar”.

În cartea Boierimea Moldovei, publicată de G. Bezviconi, citim următoarele: „Scriitorul Leonid Mih. Dobronravov, zis Leon Donici (1887—1926), se trage — după mamă — din onorabila familie preotească Donici” (pag. 217). Scriitorul și-a luat numele de familie al mamei sale, după ce Basarabia s'a unit cu România. Până atunci a trăit și a scris în Rusia sub numele de familie al tatălui, Dobronravov, a luat parte activă la revoluția rusească, în calitate de membru al partidului socialist-democrat. De îndată însă ce partidul socialist a fost răsturnat și înlocuit de regimul bolșevic (Iulie 1917), el a trecut Nistrul în Basarabia. Familia lui după mamă este cunoscută ca veche familie de preoți, cu tradiție frumoasă românească.

S'a născut la Chișinău și și-a trăit copilăria în casa bunicului său după mamă, preotul Petre Donici. În 1899, tatăl său, Dobronravov, fiind mutat cu slujba la Petrograd, el a fost înscris la seminarul de acolo, după ce învățase câțiva ani la seminarul din Chișinău. S'a'nscris apoi la drept, terminând în 1919.

Din opera lui, „Revoluția rusă“, aflăm că era membru al Societății de religie și filosofie din Petrograd, redactor pentru partea literară la revista Contemporanul, de sub direcția lui Maxim Gorki. Neînțelegându-se cu acesta a colaborat la revistele Lumea Contemporană și Vieața rusă provincială, tot pentru partea literară, și la fel la ziarul Deni (Dimineața).

În 1924 s'a dus la Paris, unde a sprijinit cauza românească în ziarele La victoire și Le nouveau siècle. A organizat acolo un cerc al Basarabenilor. A murit la Paris, dar corpul s'a adus și s'a'nmormântat la Chișinău.

A colaborat și la reviste românești: Țara noastră, Flacăra, Gândirea, Viața Românească; la ziarele Adevărul, Curentul, Universul.

A scris în rusește:

1915: Floarea amară (nuvele).

1917: Funiingine (satire politice).

1918: Tovarăș Poliaev (piesă de teatru), Marchiza (piesă de teatru), Ultima ședință (piesă de teatru); romanele Stăpânul veacului și Noul Seminar; apoi nuvele: Marele Arhimedes, Requiem, Prea Sfânta Născătoare, Antichrist, Ziua nunții, Când luminează soarele, În drum spre Emaus, Ninge, Proorocul Simeon.

Noul Seminar s'a tradus în românește de G. M. Ivanov.

În românește a scris Revoluția rusă (229 pag.), amintiri personale, amintiri trăite. Cartea cuprinde tipuri, scene și momente interesante, a căror vedere îmbracă adesea haina ironiei. Apar Lenin, Trotzki, Cherenschi, Purișchevici, Maxim Gorki, Leonid Andreiev, etc. Ca să ne dăm seama de talentul scriitorului, să reproducem fragmentul dintr'un discurs al revoluționarului Alexinsky, trimis să convingă pe soldații unui regiment de grenadieri că trebuie să plece pe front. Un soldat gras întrerupându-l mereu, Alexinsky i se adresează cu următoarea apostrofă:

„— D-ta ai venit de pe front? îl întreabă Alexinsky, curios.

— Nu.

— Al n'ai fost? Acum înțeleg de ce ești așa de gras. N'ai fost! Bine! Dar liniștește-te, tovarășe! Dorești să trăiești aici în cazarmă — trăiește! Dorești să te plimbi în tramvaiu fără să plătești — plimbă-te! Dorești să vizitezi cinematografele — vizitează-le! Nu striga! Cuvintele mele nu sunt pentru tine. Ce poți înțelege tu de patrie? Tu n'ai patrie! Ce poți înțelege tu de țară? Tu n'ai țară! Ce poți înțelege tu de neam? Tu n'ai neam! Tu dorești să porți titlul onorat de dezertor — poartă-l! Dar eu nu vorbesc pentru tine, prostule, ci pentru oameni care înțeleg cuvintele omenești. Tu ești prea gras pentru cuvintele mele. Pentru tine vorbește sovietul — du-te acolo și vei auzi că nu există patrie, nu există ostași cinstiți, nu există nîci părinți, nici copii, nici viitor, nici trecut, ci numai ziua de azi, ziua dezertorului onorat. Eu nu doresc să te duci la războiu, Doamne păzește! Pentru ce? Să-ți pierzi frumusețea? Priviți-l cât e de frumos dânsul cu grăsimea lui! Un porc așa de frumos să-l taie Germanul de Crăciun!“. (Cap. Alexinsky).

Iată o scurtă descriere a foamei:

„Foamea! Un cuvânt al cărui sens odinioară nu-l înțelegem. Foamea! Fețele galbene de pe străzi, mâinile întinse, ochii stinși. Preoți care cereau în numele lui Dumnezeu, copii care mureau pe strada, femei care se vindeau. Foamea! Când capul ți se'nvârtește, când în ochi ți se vede culoarea verde, când gândirea nu ți se mai poate deslipi de o bucată de pâine — atunci înțelegi ce e foamea!“ (Cap. Zile triste).

Și acum alt pasaj, unde vedem cât de bine a'nțeles și a zăgrăvit sufletul soldaților:

„Am intrat în sala plină de soldați și am luat loc pe o

bancă, alături de ei. Incepui să vorbesc cu vecinul meu:

— D-ta ești din batalionul acesta? — întrebai.

— Da.

— Dar din ce partid politic?

— Eu? Din acela... cum dracu', acela... înfrățilismul...
vra să zică nu vreau să lupt.

— Da dacă vor veni germanii?

Soldatul îmi răspunse cu convingere adâncă

— Nu vor veni!

— De unde știi?

— Comandantul nostru a spus că germanii nu vor să
lupte.

— Dar nu-ți închipuești că germanii vor lua cu siguranță
provinciile baltice?

— Las' să le ia, Balticele!

— Dar dacă vor lua și Pscov?

— N'o să-l ia.

— De ce?

— Pscov e pământ rusesc.

— Bine, dar dacă tu nu vrei să lupți, nici altul, nici al
treilea, cine o să apere Pscovul?

Soldatul tăcu.

— Si dacă o să ia Pscovul? — rosti el după o pauză. Eu
sunt din guvernământul Vologda. Acolo n'o să vie, că e
departe" (Cap. „Revoluția se adâncește").

CAPITOLUL XVII

LIUBA DUMITRIU 1901—1930

În 1931 a apărut la Chișinău volumașul „Crinii Basarabiei, poezii postume, 1920—1930” de 85 pagini, scris de Liuba Dumitriu.

Aflăm din prefață că se numea la'nceput Dimitrieva și în 1918 și-a schimbat numele. S'a născut în județul Tighina la Cicur-Minjur. Tată-său, Lazăr, era bulgar și mic funcționar rural. Mamă-sa, Vasilisa, era grecoaică. După ce a sfârșit școala primară din sat, a urmat liceul la Comrat. După moartea tatălui său, ea s'a stabilit ca funcționară la Chișinău, trăind împreună cu mamă-sa.

Poeziile ei poartă data și numele localității unde au fost compuse. Aflăm astfel și pe unde a călătorit autoarea lor: afară de Chișinău (1920, 1922, 1924, 1929), întâlnim Iași (1921), Galați (1921), Sulina (1922), Balcic (1926), București (1926), Cluj (1928, sanatoriu), Văratec (1929), Tg.-Neamț (1930). Bolnavă de ftizie, după ce a fost îngrijită într'un sanatoriu din Cluj, și-a continuat îngrijirea la mânăstirea Văratec, dar n'a putut scăpa.

Consultat asupra valorii poeziilor ei, Ov. Densușianu a răspuns astfel: „Citind poeziile rămase în manuscrisele Liubei și asupra cărora îmi ceri părerea, ele mi-au adus revelația unei rare însușiri și vor fi o minune când se va ști că în așa scurt timp a ajuns să posede toate tainele limbii noastre”.

Poeta a'nchinat limbii românești o poezie cu același titlu ca poezia corespunzătoare a lui G. Coșbuc „Graiul neamului”. Zice ea:

Și uiți de foame, uiți de sete
Și nu mai simți nici fir de-argilă
Când la izvor flăcăi și fete
Pun limbii tale-aripi de-aquilă.

Alta poezie e'nchinată Chișinăului: „Cea din urmă sărutare”. Prin ea dedică orașului întregul său volumaș, în manuscris:

Când atât belșug de soare
Mi-ai turnat în așternut,
Nu știu dac' oiu fi în stare
Pragul tău să-l mai sărut.

Dar pe-aripa unei mierle
Iți trimit doar crinii mei
In șiraguri mici de perle,
Ca sa ți-l sarute ei.

Se distinge prin poezii erotice, unele cu motive îndrăznețe, ca „Uritule!”:

De când te-aștept să te pogori
In parcul meu de vise,
Să ne 'ngropăm iubirea 'n flori
Cu porțile-mi închise.

Și-același fir, și tu, și eu,
Să-l toarcem dintr'o mie;
Să-mi fii de-apururi Dumnezeu
Iar eu, luminează... ție!

Intâlnim și reușite reflexe eminesciene:

Cuculeț, de ce nu cânti?
Și-a iubirii strună
Nu mai vrei s'o mai frământ
Nici pe nopți cu lună?

De ce tremuri, când îmi simți
Umbra pe sub ramuri
Și din frunze fără zimți
Pui perdea la geamuri?

Ce vânt rau ți-a smuls din cuiu
Pana ta măiastră,
De ți-e frică să ramâi
Singur la fereastra?

CAPITOLUL XVIII

INTRE BASARABIA ȘI BUCOVINA. CONSTANTIN DE STAMATI-CIUREA

Scriitorul acesta era basarabean după tată, avea moșie în Basarabia, a trăit acolo sfârșitul vieții, a murit și a fost îngropat acolo, dar scrierile lui românești le-a tipărit în Bucovina. Tot aci și-a avut el legăturile literare, cum vom vedea.

**Cum a fost
cunoscut.**

1897. În Convorbiri Literare din 1 Septembrie s'a publicat sub semnătura Pollux o dare de seamă elogioasă des-

pre volumul lui Stamati-Ciurea „Caleidoscop literar“, relevându-se din el bucățile: Istoria unui țăntar, Istoria unei muște și Floricica codrului.

Impresionat de constatarea făcută de Convorbiri Literare că volumul Caleidoscop al scriitorului, apărut atunci, n'a trezit interes și a fost trecut de periodice la „bibliografie pur și simplu“, Mihail Teliman, scriitor bucovinean, dă curs indignării în două numere din ziarul Patria din Cernăuți (pe care le publică și în broșură), învinuște pătura cititoare românească de streinism (franțuzism și nemțism) și strecoară ici-colea și câteva informațiuni și aprecieri despre Stamati-Ciurea. Ne spune de pildă că operele ru-

sești, germane și franceze au fost mult prețuite de cititorii în limbile respective.

1923. În cartea *Pe aripa vremii*, C. Gane amintește și de Stamati-Ciurea, despre comediile și dramele lui. Citează cu laude drama „Magdalena păcătoasă”.

În același an, Șt. Ciobanu, în lucrarea sa *Cultura românească în Basarabia*, îl numește „un beletrist cunoscut în literatura rusă, probabil că o rudă a lui C. Stamati” și constată că el semna ca membru al unor societăți de scriitori francezi și români.

1935. În revista *Din trecutul nostru*, G. Bezviconi îi consacră un articol, reproducând și introducerea dela volumul *Răsunete din Basarabia*.

Vieața. În 1888, Stamati-Ciurea și-a tipărit în două volume piesele lui de teatru și le-a dăruit societății *Armonia din Cernăuți*, pe atunci sub președinția lui Eudoxiu Hurmuzachi. Societății îi revenea datoria de a desface volumele și dreptul de a reține câștigul, dacă ar fi fost. Cu acel prilej, societatea a publicat în fruntea volumului I câteva date biografice despre scriitor.

Aflăm de acolo că C. Stamati-Ciurea era fiul lui C. Stamati din prima căsătorie cu Maria Ciurea din Moldova de dincoace de Prut; că, dela vârsta de 12 ani, a fost trimis de guvernatorul de atunci al Basarabiei la Paris, unde a terminat liceul și a făcut studii juridice și filosofice; că după aceea a intrat în diplomatie, în legațiunile Rusiei din Paris, Londra și Berlin; că, după războiul Crimeii, s'a retras din diplomatie, așezându-se la moșia sa Caracuseni (jud. Hotin) din Basarabia și devotându-se literaturii.

În 1895 apare la Cernăuți volumul său „*Caleidoscop*”, deschis cu bucată *Luxul*, dedicată mitropolitului Bucovinei Silvestru Morariu-Andrievici. Extragem din dedicație câteva amănunte autobiografice:

„Eu, smult de soarte dela sânul mamei-patrie, rămăsei ca orfan din leagăn înstrăinat de ea până acum aproape de mormânt. Numai din spusele străinilor ştiam că sunt o părticică din corpul vîguros al unui popor brav, pe care nu l-am cunoscut, un atom din o patrie pe care nu am văzut-o. Ca utopistul, eu păstram în suflet acel ideal prin instinctul sîngelui, gugolindu-l în inima mea, împodobindu-l în gând cu cele mai strălucite odoare, precum face un logodnic cu mireasa sa. Eu cercai cu lira mea poetică să vorbesc limba patriei, să desmierd acel odor scump, cum mama română mă desmierda, când mă legăna în pruncie. Ea, murind, mă strânse în braţe, ţiindu-mi obrazul lipit de buzele sale: eram atunci în vîrstă numai de patru ani”.

Despre şederea lui prin ţări străine aminteşte în bucata, „Istoria unei muşte”. Tot acolo spune de un neamţ „cu care din întâmplare am făcut cunoştinţă cu treizeci de ani înăpoi în timpul şederii mele la Berlin” (1865).

În bucata „Istoria unei muşte” spune că într’un sipet uitat a descoperit „brulionuri şi buletinuri diplomatice”.

Din bucata „Istoria unei muşte” ar reieşi că a fost întâi la Paris şi apoi la Berlin: „În astfel de orînduială se petreceau zilele şi lunile şederii mele în capitala Germaniei şi iată că eu, după o vieaţă sburdalnică din Paris, începui cântinel a mă deprinde cu vieaţa monotonă nemţească”.

Tot acolo:

„Eu mă retrăsesem ca culbecul în scoică şi câte niţel începui a mă renaşte în adevărat neamţ, vorbind, gândind şi simţind nemţeşte”.

A fost la Spa, în Belgia, în plimbare cu logodnica, — ne spune în bucata „În vis şi aievea”.

Incepe bucata „Cucuiul” aşa: „...pe când locuiam într’un săracuţ hotel din stradela unui mic oraş de provincă din Germania”.

În 1853 s'a aflat la Odesa, fiindcă în bucata „Două primadone-Dona Buracova”, reproduce un afiş teatral din acel an şi din acea localitate.

În aceeaşi bucată spune: „ceea ce văzui şi auzii la acea repetiţie îmi produse o aşa plăcere, cum nu am avut nici la o reprezentaţie bufă a teatrului din Paris”.

A călătorit şi pe la Nisa (bucata „Omul enigmatic”).

Aflăm din prefaţa dela volumul Răsunete din Basarabia că în 1895, regele Carol I l-a decorat cu „Bene merenti” pentru scrierile sale literare.

Reiese din operele sale că avea cultură generală serioasă, în domeniile: politic, diplomatic, literar şi ştiinţific.

Pe coperta volumului I din colecţia pieselor sale de teatru (1888) semnează: „membru al Institutului literar din Paris, al Institutului de bele-arte din Viena şi al Institutului ştiinţific din Moscova”. Am văzut că Şt. Ciobanu scoatea în evidenţă titulatura lui Stamati-Ciurea de membru al unor societăţi de scriitori români. Poate că Stamati-Ciurea s'a gândit la societatea „Armonia” din Cernăuţi, fiindcă la altele nu face nicio aluziune în vreuna din operele sale.

Nu putem vorbi despre cultura lui românească, decât că într'o comedioară a lui un personaj numeşte pe V. Alecsandri „nemuritor” şi citează versuri din Rodica. Din Alecsandri a tradus şi ceva în ruseşte, — ne spune fără alte amănunte G. Bezviconi în articolul citat din revista „Din trecutul nostru”.

A colaborat la Gazeta Bucovinei din Cernăuţi cu bucata „Istoria unui ţânţar” (1891). În acelaşi ziar a publicat o scrisoare către Rădulescu-Niger din vechiul regat în chestiunea limbii literare. I s'a părut că R. N. întrebuinţa prea multe neologisme şi-şi da părerea că nu trebuie să părăsim prea multe cuvinte vechi şi nici să ne depărtăm de graiul popular.

În bucata „Cucuiul”, un personaj i se adresează: „D-le

von S.“, — înțelegem. „D-le von Stamati“ sau „D-le de Stamati“, cum și-a semnat și el operele. În mijlocul atâtor diplomați, dintre care mulți semnavă cu „von“ sau „de“, n'a uitat nici el că ținea de o familie boierească și și-a adăugat și el un „de“ înaintea numelui.

Scrierile.

Mihail Teliman, în articolele citate, constată că pe Stamati-Ciurea l-au prețuit mai mult străinii decât românii:

„Câtă vreme, acest fiu romantic al stepelor basarabene a scris și publicat produsele vastului său spirit în limba moscovită, numele lui răsună dela Gurile Dunării până la malurile Nevei, dela poalele Uralului până în șesurile Volhîniei, publicistica moscovită îl încurajează, aducându-i laudă și recunoștință, iar Academia din Moscova îl numește membru onorar al ei. Aceeași caldă primire o află numeroasele sale scrieri în limba franceză și germană“.

Teliman nu ne pune la dispoziție câtuși de puțin material, ca să putem judeca noi înșine aprecierea-i laudativă.

Pentru scrierile românești ale lui Stamati are numai cuvinte de laudă:

„... Stând în legătură strânsă cu însuși fundamentul vieții poporului românesc din Basarabia, ele sunt în același timp de o originalitate nepătată și cristalizează în ele toate gândurile nobile ale unui suflet umanitar“.

S'a manifestat în multe direcțiuni:

„Spirit vast și multilateral, Stamati-Ciurea e poet, istoric, etnograf, mitolog, critic, ce urmărește cu atențiune orice manifestare de viață a poporului nostru, ba chiar politic și pedagog...“.

Dintre operele lui scoate în evidență:

1. Două volume de lucrări dramatice (tragedii și comedii). Comediile sunt caracterizate printr'un „humor fin și de bun gust“.

2. Romanul „Insula Sagalin”.

3. „Caleidoscop literar”, nuvele, fantezii și suveniri.

4. „Răsunete din Basarabia”.

În ultimele două „se prezintă ca fiu al școalei romantice”.

Dacă e să credem ceea ce spune Stamatî-Ciurea însuși despre sine direct ori indirect în operele-i literare, apoi ar rezulta din bucata „Istoria unei muște” că încă din tinerețe scria, dar nu publica. În bucata de mai sus se vorbește despre un sipet uitat într’un șopron și adus stăpânului de un servitor: „Numai când l-am văzut, mi-am adus aminte că el îmi slujea, în timpul șederii mele în țări străine, ca o arhivă portativă, în care aruncam toate corespondențele epistolare și multe caiete de încercări literare date uitării”. Mai departe: „În fundul sipetului găsii amestecate felurite hârțoage, proiecte de piese de teatru, felurite începuturi de nuvele, încercări de poezii”.

Spune în „istoria unei muște”, că avea în manuscris încercări de poezii. N’a publicat. Poate se referă la poezioarele din vodevilurile lui, ori la o poezie franceză, publicată în bucata cu titlul de mai sus și intitulată „Un drôle de corps”, mai reușită decât poezioarele amintite.

Găsim în introducerea volumului Răsunete din Basarabia indicațiuni de ale autorului însuși despre scrierile sale. Ne spune că, încă din tinerețe, admira descrierile de stepe ale lui Turghenev (Memoriile unui vânător) și Gogol (Taras Bulba). De aceea a scris și el mai târziu amintiri vânătoarești.

Tot de acolo aflăm că în 1863 a scris o comedie „Cometa dela 1853”, unde ridiculiza obiceiul de a se lăsa creșterea copiilor pe seama servitorilor.

* * *

Stamatî-Ciurea a scris în limbile rusească, franceză, germană și românească.

Scrieri rusești. Despre ele vorbește astfel în prefața volumului *Răsunete din Basarabia*: „...publicând la Odesa, în decurs de 30 de ani, o serie de piese teatrale, nuvele, fabule, etc., toate în limba rusească. Unele din operele mele dramatice au fost jucate cu succes pe scenele celor mai însemnate orașe ale întinsului imperiu, iar prin drama mea „Moartea lui Lermontov”, publicată în 1884, pe care criticii ruși o ranjează¹ printre operele clasice, eu, cu toate că reprezentarea ei a fost interzisă de cenzură, am obținut titlul de membru onorar al Academiei din Moscova (ședința dela 25 Mai 1885).

De ce a scris rusește? Ne lămurește el însuși în aceeași prefață:

„Opurile mele cele mai multe le-am publicat în limba rusească, pentru că am fost crescut și deprins cu această limbă, a cărei bogăție și elasticitate permite exprimarea oricărei idei în modurile cele mai variate”.

O listă a operelor sale rusești găsiți în revista *Din trecutul nostru* pe 1935. Cuprinsul lor ni-l arată pe scurt amintita revistă, astfel: „Drame, comedii, nuvele, fabule, impresii. Cât privește fabulele, sunt caracteristice prin oglindirea unor întâmplări sociale și politice contemporane: reforma legislativă în Rusia, serviciul militar universal², —capturarea insulei Cipru de Engleji, socialismul în Rusia, capturarea Bosniei și Herzegovinei, Englezii în India” (pag. 29—30).

Scrieri franceze. Intr’o notă la introducerea volumului *Răsunete din Basarabia*, scriitorul citează următoarele opere franceze ale sale:

1. Les enfants du condamné.
2. Alexis, fils de Pierre le Grand.

¹ Așeza.

² Probabil „comun”.

3. Un krach et ses suites.
4. Tegetthoff au pôle Nord.
5. L'Ermite du désert.
6. Scènes de la vie du grand empire du Nord.
7. Poésies. — ba adaugă și „etc., etc.”.

Intr'o notă din volumul Caleidoscop (pag. 453), citează opera sa: „Mémoire d'un de mes voyages en Russie, 1852”.

Scrieri germane. Tot acolo citează o dramă în patru acte, Tamar, apărută la Odesa în 1886.

Scrieri românești. Iată cum ne explică scriitorul însuși începutul activității lui literare românești:

„Ce s'atrage de scrierile mele în limba română, îmi era imposibil a le scoate la lumină. În toată Rusia nu exista o tipografie română; și eu, fiind lipsit de orice relațiuni cu regatul vechiu, nu le puteam așa lesne publica în România. Abia după încuscrirea mea cu decedatul arhiepiscop și mitropolit al Bucovinei și Dalmației, dr. Silvestru Morariu-Andrievici, îmi puse ilustrul prelat tipografia sa la dispoziție, oferindu-mi astfel posibilitatea a tipări o parte din manuscrisurile mele în limba mea maternă”.

Astfel au apărut:

I) *Opuri dramatice*, tomul I, 402 pag., Cernăuți, 1888, Tipografia Arhiepiscopală; tomul II, 251 pag., Cernăuți, 1893, Tipografia Silvestru Morariu-Andrievici, Editura autorului.

II) *Insula Sagalin*, țara misterioasă a exilaților, roman contemporan, 244 pag., Cernăuți, 1894, Tipografia Silvestru Morariu-Andrievici, Editura tipografiei.

III) *Caleidoscop literar*, fantezii, suveniri și episoade, 481 pag., Cernăuți, 1895, Tipografia Silvestru Morariu-Andrievici, Editura Tipografiei.

IV) *Răsunete din Basarabia*, 277 pag., Cernăuți 1898, Societatea tipografică cernăuțeană, Editura H. Pardini, Cernăuți, 1898.

* * *

I. *Opuri dramatice. Cuprinsul:*

Vol. I.

1. *Fricosul*, vodevil în două acte. În actul I se ridiculizează ipohondria lui Gavril Ticoșanu, inspector de poliție din Ismail. În actul II e o farsă, a cărei acțiune se leagă de cea din actul I numai prin numele personajelor.

2. *Mademoiselle Mephistophèle*, vodevil într'un act. Scene din viața unui actor sărac și dator (Platon), care găsește la urmă o fată cu zestre.

3. *Singurătatea unui holteiu*, vodevil într'un act. Povestea banală a unui holteiu care se'nsoară.

4. *Cărăbușul*, vodevil în două acte. Eugenia e cerută în căsătorie de un bătrân bogat (Babuchin), dar ei îi place un tânăr sărac (Vrabie). Printr'o stratagemă (zicând că are în cap un cărăbuș și-i simte mișcările) a scăpat de bătrân și s'a măritat cu cel tânăr.

5. *Estetica și realismul* (sau *Capriciul soartei*), studiu dramatic în 3 acte. Tot o farsă. Personajele principale, două perechi nepotrivite: Piterim (pictor și poet) și Cleopatra (fată de fabricant de sapun) de-o parte, iar de-alta Ipolit (medic) și Ludmila (poetă).

6. *Cănofilul*, studiu dramatic într'un act. Ridiculizarea unui sgârcit pasionat de câini (Cățeleanu).

7. *Parvenitul*, comedie în 2 acte. Averea rămasă la doi tineri (Valerian și Lina), le-a fost furată de vechilul moșiei (Tănasă Cârpală). Tinerii o duceau greu, fata era amenințată să cadă pradă. O salvează un logodnic al ei, ajuns colonel (Răsfăț).

8. *Răzbunarea unei nebune*, dramă în trei acte. Un tânăr stricat (Andrei Stelianu) răpind pe fiica pădurarului (Ilenuța), aceasta înnebunește. Căsătoria proiectată între el și Lidia, fiica unei proprietărese bogate, se desface. Ilenuța, cu toată nebunia ei, își aduce mereu aminte de scenele grozave prin care a trecut, când a fost răpită, și poartă ură

neîmpăcată lui Andrei. Întâlnindu-l odată prin pădure îl împuşcă.

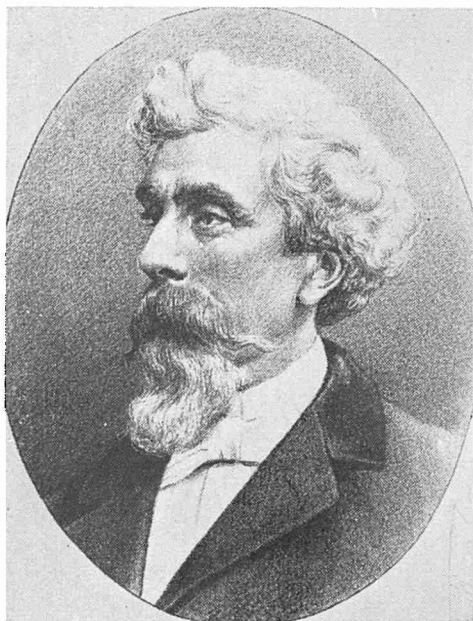
Vol. II.

9. *Magdalina păcătoasa*, dramă în trei acte. Un tânăr (Anatol) orfan și adoptat iubește pe soția doua (Magdalena) a binefăcătorului său (Severin Averescu). Ca să nu-l îndurereze pe acesta, pleacă în America, cu toate insistențele Magdalenei de a rămânea. Aceasta primește insistențele lui Lupescu (casierul lui Averescu). Peste câțva timp la Mehadia, prezentându-se ca văduvă, se întâlnește cu Anatol, acum ofițer de marină. Îi mărturisește, ca să-l facă să sufere, toate decăderile ei. Între altele că adormise cu opium pe bărbatul său, îi furase banii și fugise cu Lupescu. Bărbatu-său trăia singur acum într-o cameră mobilată. În aceeași casă în altă cameră ajunsese, bolnavă de piept și sărăcită, și Magdalina. Apar Anatol și Nina (fiica din prima căsătorie a lui Severin Averescu) și cad în genunchi în fața binefăcătorului și a tatălui. Bătrânul îi binecuvântează.

10. *Logodnica țarului*, tragedie istorică în patru acte și 8 tablouri. Țarul Mihail Romanov, de 20 de ani, s'a îndrăgostit de Maria, fiica lui Vasile Hlopov, consilier intim al fostului țar, tatăl lui Mihail. A vrut s'o ia de soție, dar senatul n'a aprobat, ba a și exiliat în Siberia pe fată și pe tatăl ei. Țarului i s'a impus căsătoria cu principesa Dolgoruchi, care însă, îndată după nuntă, a murit de epilepsie. S'a trimis în Siberia după Maria Hlopov, dar au găsit-o pe moarte.

11. *Un unchiu și trei nepoate*, farsă. Trifan Iepure, văduv, și-a adus în casă trei nepoate. Într-o zi, ele au făcut cunoștință cu trei militari și i-au poftit la masă. Trifan a cerut ajutorul poliției. Militarii au fugit, dar au luat și nepoatele.

12. *Trei bunice și un nepot*, farsă. Andronachi Pițigoi (de 22 de ani) locuia cu trei mătușe bătrâne, pe care aștepta să le mulțumească. Acestea voiau să-l însoare, dar tocmai

C. de STAMATI-CIUREA

După un olișeu din
volumul „Opere Dramatice”.

când puseseră totul la cale, sosesc două foste neveste ale lui Andronache: una actriță din Paris, alta baletistă din Cernăuți.

13. *Baccilul amorului*, farsă într'un act. Un dentist (Macaroni) a publicat în ziare că a descoperit baccilul amorului, mijloc de întinerire. Bătrânul Bivoleanu se prinde'n cursă. Soția lui (Eulalia) îl caută și-l descoperă la dentist. Scene comice rezultate din surprize.

Ultimele trei farse se cuprind sub titlul mai general „Còpii de pe natură”.

II. *Insula Sagalin. Cuprinsul. Prefața.* Autorul ne vorbește întâiu de revoltații contra societății și de criminali, aratând că și în contra unora și în contra altora, societatea ia măsuri. Aplică apoi cazul la Rusia. Acolo mulți vinovați se trimit pe țărmurile, ori la gura Amurului în Siberia, ori în insula Sagalin dela gura Amurului. Pe acolo locuiesc Ghiliacii, trib sălbatic. Ni se descrie viața acestor oameni, precum și viața pe care o duc pe acolo condamnații. Urmează textul, distribuit în șase părți: 1. *Sofia Carpov.* Vaduva unui maior mort în războiul Crimeii (1854—1856), Carpov, voise să ceară un ajutor guvernatorului rus și nu putuse răzbate la el. Era iarnă, lemne n'avea. Trăia cu fiica sa Sofia. Aceasta-și propuse să se ducă a doua zi ea după ajutor. Fiind însă prea frig în casă, ieși noaptea să caute lemne în niște case dărâmate chiar alături de casa lor. Acolo, pătrunzând înăuntru, descoperi trei tineri care pregăteau materii explozibile. Șeful lor se numea Dmitri. Acesta o apără de a nu fi ucisă de cei descoperiți, care se temeau să nu fie divulgăți. A doua zi se duse la guvernator. Acesta fu atras de frumusețea ei și luă pe mama ei chelăreasă la el, iar pe ea fată'n casă. Incercând să abuzeze de ea, ea fugi, luă un revolver dela Dmitri și împușcă pe guvernator. Se făcură cercetări, se descoperiră și conspiratorii din ruină, împreună cu alții, se făcu proces, conspi-

ratorii fură exilați în insula Sagalin, (între ei și Dmitri), dar fata fu achitată și fugi din Rusia. 2. *Surguniții*. Dmitri cu prietenul său Ivan se află în insula Sagalin. Fiecare își povestește vieța. Aflăm că Dmitri era fiul unui general mort în războiul Crimeii, dar ajuns în tabara nihilistilor. 3. *Evaziunea*. Fug amândoi din închisoare, pe Ivan îl mănâncă un urs în pădurile învecinate, pe Dmitri îl găsesc niște Ghiliaci. 4. *Matilda Untilov*. Soția unui general mort în războiul Crimeii a fugit de durere din Rusia și s'a stabilit la Geneva. Se svonise că fiul său murise. Din procesul de care am vorbit mai sus îi rămăsese simpatică figura Sofiei Crepov și ar fi voit s'o găsească prin străinătate și s'o ajute. A recurs la ajutorul poliției și al detectivilor. 5. *O cunoștință neașteptată*. Dmitri ajunsese în Japonia. De acolo, rugându-se de căpitanul unui vapor englezesc, s'a dus în Anglia. 6. *Agonia*. Matilda Untilov a descoperit pe Sofia Crepov și trăiesc împreună. Pe băiat nu l-au descoperit. Maria Untilov se îmbolnăvește și desnădejdea îi agravează boala. Pe când era în agonie, îi sosește și fiul și ea abia are doar vreme să-i unească mâna cu a Sofiei Crepov și să moară fericită.

III. *Caleidoscop*. — *Cuprinsul*. 1) *Luxul*. Combaterea lui cu exemple dela romani, greci și egipteni. 2) *Istoria unui țăntar*. Subiect de istorie naturală, tratat literar: „Născut pe suprafața celui mai pitoresc lac de pe văile Cașemirului, pe sânul floarei lotos, ce-și întinse buchetele sale mirositoare pe luciul oglinziu a lapelor aceluiași lac...”. Mai departe: „Din 500 de oușoare, depuse de frageda noastră mamă, cel dintâiu a fost al meu, care plutea pe suprafața apei, și abia ce îl atinse aerul cald și uscat, simții îndată cum vieța se trezi în mine...”. Urmează câteva pagini de învățături ale mamei către țăntărașul ei, învățături ca aceasta: „Privește de pildă la sprintena libelulă, ce ca fulgerul trece prin aer, ea este pantera țăntarilor. Și vai de unul din noi, când o va

întâmpina în cale: îl prinde cum prinde uliul porumbelul și-l înghite. Și dacă acești muscoi nu ar fi mai puțini la număr decât noi, atunci generația țăntarilor s'ar șterge de pe fața pământului". Ideile sunt luate, ne spune autorul, din cartea lui Eger „Lumea microscopică”. 3) *Istoria unei muște*. Subiect asemănător cu cel precedent: „Eu sunt născută pe un pachet american din Filadelfia într'o bucată de brânză, în care mama își depusese oușoarele”. E împrumutat din scriitori germani. 4) *In vis și aievea*. I-a revenit în vis logodnica, actuala și bătrâna lui soție. 5) *Stafia* (baladă pneumatologică). Poveste banală cu stafii. 6) *Cucuiul* (aduceri aminte din tinerețe). Întâmplări fără importanță în legătură cu un cucuiu pe care un grefier și l-a făcut lovindu-se din greșeală cu un împricinat. 7) *Două primadone* (amintiri teatrale). Întâmplări din viața de teatru în legătură cu artistele Dona Buracova și Elvira Salamini. 8) *Nepotul meu Petrăchel*. Cuprinde întâmplări despre altă actriță, Rose-Pompon, măritată la urmă cu Petrăchel. 9) *Contrabandistul* (fragment din memoriul său). Întâmplările unui contrabandist fără voie. 10). *O năplăire literară* (fantasie). O dragoste înflăcărată și neaprobata de părintele fetei duce pe un tânăr la încercarea norocului în cărți de joc. 11). *Trei suveniruri*. Sub acest titlu se cuprind: a) „Victima veacului”, nuvelă — O poveste din viața revoluționarilor ruși având ca erou principal o femeie (contesa Elisabeta), care-și sfârșește viața în mizerie, într'o mănăstire; b) „Omul enigmatic”, baladă în proză. — O scenă de ipnotism în vis: un tânăr asistă la nunta iubitei sale și o răpește de acolo; c) Floricica codrului”, legendă. — Bogatul boier ucrainian, Climenco, și-a organizat o vânătoare prin pădurile nesfârșite de pe proprietățile lui. Căpetenia vânătorilor lui se numește Hrițco, logodit cu Catrina, fata unuia din pădurarii lui Climenco. Hrițco se temea să nu vadă Climenco ori vreun invitat de-ai lui la vânătoare pe Catrina și să i-o

ia, — din cauza rarei sale frumuseți. Se înțelege cu fata să fugă dobândind și încuviințarea tatălui fetei. Climenko trimite cazaci după ei și, când să-i prindă, ei s'au aruncat cu calul lor într'o prăpastie.

IV. *Răsunete din Basarabia. Cuprinsul. Introducere.* Aici dă informațiuni despre activitatea lui literară. 1) *O vânătoare în Basarabia.* a) Deplânge răpirea vânatului în Basarabia pe la 1890. Arată că vânatul reprezintă instinctul de cucerire al omului. O parte mai bogată în vânat este Bugeacul, împreună cu gurile Dunării (înțelege prin vânat și pescuitul; b) O pregătire de vânat în Bugeac: în patru furgoane s'au încărcat alimente, câini de vânătoare și vânători: Spiridon (român), Menier (francez), Grünbaum (elvețian), Zaico (rutean), Ludwig (neamț), Malinevici (nu ni se spune de ce neam), Poraszkiewicz (polonez), Vartic (român) Varhovici (nu ni se spune de ce neam) și autorul; și pleaca din Chișinău spre Bugeac. Au plecat la 10 dimineața și au ajuns la moșia Manzâ, 40 de km dela Chișinău, seara. De acolo începe Bugeacul. Și-au așezat lagărul lângă râulețul Cunduc. Chiar în acea seară au vânat vreo 30 de păsări de câmp. Bucătarul pregătește un ospăț minunat. Înainte de masă, un vânător povestește cearta dintre nevastă și bărbat (Casandra și Calistrat), surprinsă de el pe când se ducea să mai poftască un vânător (Calistrat), — cearta iscată tocmai din cauza vânătoarei. Au dormit în câmp fericiți. Aici autorul compară somnul vânătorului cu al dansatorului, spunând: „Acest somn vânătoresc se poate numi somnul fericitului, iară acela al cavalerului dansator somnul ostentivului”; c) A doua zi porniră. De astă dată vânătorii mergeau pe jos prin ierburi și vânau iepuri și păsări. Când a'nceput căldura, s'au suit iar în furgoane și au ajuns la satul german Teplitz, unde s'au aprovizionat cu lapte, brânză și unt, ba au și jucat cu femeile și fetele din sat, în sunetele trâmbițelor vânătoarești. Porniră iar. După vreo

zece kilometri, fiind și seară, s'au oprit. Presimțind o furtună, s'au organizat în vederea ei: au făcut din furgoane un cerc, au băgat caii la mijloc, iar vânătorii sub furgoane. Furtuna a venit groaznică, cu o ploaie prăpăd. Doi cai, de frică, și-au luat câmpii. Corturile le-a luat vântul. Ploaia a stat după o jumătate de oră, corturile s'au găsit după o cercetare de câteva ore, dar caii abia a doua zi; apoi caravanele și-au urmat drumul prin stepă până seara la 5. Au ajuns atunci la satul bulgăresc Vechiul-Traian, distanță de 20 de km de Chilia-Nouă. Era acolo și un loc, numit Kitai. Seara au intrat în Chilia-Nouă cu alaiu. Lumea i-a luat drept o trupă de actori. Cu ajutorul căpitanului de jandarmi Zgurief, s'au instalat la un mic han; d) Unii au vizitat ruinele cetății Chilia. Autorul ne dă câteva informațiuni despre trecutul ei și apoi meditează asupra nestatorniciei lucrurilor și asupra greutății cu care oamenii își părăsesc satele, ca să se așeze în altă parte (dând ca exemplu pe românii basarabeni colonizați în condițiuni bune în Caucaz și întorși totuși acasă). Au petrecut ziua următoare în Chilia, cu masă mare, împreună cu autoritățile locale, și cu dansuri; e) Căpitanul Zgurief i-a anunțat că vor pleca, după ce se vor odihni, la vânătoare de mistreți, și le-a dat îndrumări și sfaturi. Intr'adevăr au trecut, în ziua următoare, pe un pod plutitor Dunărea și au intrat în stufăriș, urmând sfaturile date. Au vânat trei mistreți mari, 20 de porci, 7 lupi, 3 vulpi, 2 bursuci, 1 vidră și vreo duzină de iepuri. Dela Chilia au plecat cu vaporul la Odesa și de acolo cu trenul în Basarabia; f) Omagiu deltei Dunării — 2) *Ingerul verde*. Traducere din englezește a unui capitol din Vedele brahmane. cu unele adaosuri și modificări, ce nu se pot recunoaște. — 3) *Rezumat asupra demonologiei*. Despre ideea spiritului rău înainte de creștinism și în creștinism (dracii). — 4. *Testamentul și memoriul unui nebun*. Intr'o cameră de hotel se sinucide un necunoscut și lasă niște me-

morii cu considerațiuni filosofice. La Tiflis se află de moartea prin naufragiu a unei femei bogate (Gruzina Bacuriani), de acolo. N'avea copii. Lăsase bani prin testament unui ospiciu din Moscova pentru copiii găsiți. Lumea bănuia că avusese și ea un copil din flori, a cărui urmă o pierduse, și că de aceea făcuse donația. Autorul bănuiește că sinucigașul din hotel era chiar băiatul Gruzinei Bacuriani.—5) *Carpații, Basarabia și cetățile ei*. Titlul lămurește în-de-ajuns cuprinsul acestei bucăți. Întâlnim în plus câteva considerațiuni despre despădurirea Basarabiei și despre jalnica stare a țăranului basarabean.—6) *O năplăire literară*. —7) *In vis și aievea* (acestea două se află și în volumul „Caleidoscop”).—8) *In șborul gândului*. Aici a prevăzut măcelul de azi din omenire: „Europa creștinească se înarmează mereu. Douăsprezece miliarde de franci sunt cheltuite pentru pregătirea unei măcelării colosale și a unei ucideri între popoarele ce sunt unite prin aceeași credință morală cu aceeași cultură intelectuală. Până la 16 milioane de soldați, cu baionetele la puști încărcate, sunt gata a năvăli și a se înghiți unul pe altul în luptă, când diplomații vor da semnalul. Și acea armată are altă armată în rezervă, de 20 de milioane de soldați. Gândind numai, te ia groaza că o așa colosală putere într'o zi va izbucni cu trăsnete și fulgere, cu chiote și vaiete, cu foc și sânge, pe acele locuri unde astăzi împărățește zeița industriei¹, frageda mamă a poporului rural, pe care ea îl hrănește la sânul ei. Ea va fi de astă dată înneacă în râuri de sânge”. Cuprinde meditații contra războaielor și pentru pace: „Fiindcă mai ușor e de purtat o armă, decât un plug pe brazdă; și mai lesne este de adus la gură o pâine coapta gata, decât a o alcătui începând dela grăunțe până la cup-tor, apoi se înțelege că plăcerea privilegiată la om, între

¹ Muncii.

indolență și muncă, a fost și va fi militarismul, de care se și folosesc cei mai deștepți". Altă caracteristică a bucății este dușmănia față de Franța și satiră la adresa diplomaților și bancherilor, medicilor, judecătorilor și învățaților. 9) *Creștinătatea și mănăstirile din Basarabia*. Titlul arată în-de-ajuns cuprinsul bucății. Incheierea: „Ortodoxia este și trebuie să fie pentru țară pavăza ei ocrotitoare”. In această bucată apare următorul fragment despre țările românești: „Aceste nenorocite provincii, din veacuri frământate în sânge, au fost, sunt și vor fi pomul de discordie între popoarele vecine, ca țară îmbelșugată în centrul Europei, ca un bulevard strategic pentru o plimbare până la Constantinopol, ca un grânar nesecat pentru îndestulările războinice și, în fine, ca o comoară bogată, la care milioane de ochi râvnitori se uită cu lăcomie”.—10) *Ackermanul și izvorul sfântului mare mucenic Ioan cel Nou dela Suceava* (studiu istoric). Pe lângă partea istorică, arătată în titlu, întâlnim aici și un atac contra ateismului și o descriere a pelerinajului care se face în ziua de 2 Iunie la izvorul Sf. Ioan cel Nou de lângă Acherman.—11) *Epistolă literară*. Scrisoare către scriitorul Rădulescu-Niger în chestiunea limbii literare.

Intre știință și literatură. Unele bucăți ale lui Țin, pe bună dreptate, și de știință și de literatură: de istorie naturală, ori geografie, ori istorie de-o parte; de literatură de-alta. Astfel bucățile „Istoria unui țânțar” și „Istoria unei muște” din Caleidoscop, Țin și de științele naturale și de literatură. Bucata „O vânătoare pe Bărăgan” din volumul Răsunete ține de științele naturale, de geografie și de literatură. Primele bucăți sunt adaptări, dar ultima este originală. Socotim în ea ca aparținând științelor naturale: vânătoarea de moruni, nisetri și somni (pag. 13—14), descrierea spârcoiului (pag. 18—19), vieața mistreților (pag. 45—46). Aparțin geografiei: descrierea Bugeacului (pag. 11—12, 14—

15), a lacului Kitai (pag. 32—33), a Chiliei (pag. 35—36), colonizarea de țărani basarabeni în Caucaz (pag. 37—38). Elementul literar predomină, Element de humor în descrierea meselor vânătoarești, de humor și satiră în descrierea traiului conjugal al lui Calistrat și Casandrei (pag. 20—23), element liric în descrierea naturii: „Câtinel, tăcerea nopții începu a domina și în lagărul nostru. Focurile bivuacului se stinseră, aruncând din timp în timp câte o limbă de flacără albăstrie și scânteii roșietice, ce, ca steluța de aur topit, sclipeau sus în aer, stingându-se pe rând. În jur, unde și unde răspundeau prepelițele, unindu-și cântecele cu dârdâitura cârsteilor de mlaștine. Păsărelele aceste nevinovate nu ne inspirau groaza ce o simte călătorul pe vr'o oază în deșerturile Africei, unde sbiară lei și tigrii feroși”. Iată o furtună în Bugeac: „Ierburile sesului, unde am lăsat focul nestins, s'au aprins în urma noastră și pojarul vine spre noi. Noi ne sbuciumam în toate părțile cu o precipitație, precum o are omul numai în momente de pericol, căci vijelia se apropia cu mare repejune. Tunetul mugea tot mai puternic și des, iară pe fundul vânat al nourilor se desemna o dungă roșie a pojăriștei mereu crescândă și limbi de foc se'n crucișau cu săgețile de fulger, ce spintecau clabucii surii ai fumului. Însă nimic nu se mișca, niciun paiu; și pământul părea a aștepta cu supunere urgia ce i-o trimetea cerul impunător. Apropierea momentului decisiv se anunța printr'un vuiet sinistru și vijelia deslănțuită și scăpată din închisoare izbucni cu o putere înfricoșată. Un trăsnet de tunet sgudui șesul până'n lungă depărtare. Pojăriștea cu flacări încovoiate se întindea, înainte, aruncând troiene de sperlă și scânteii, ce ne-acopereau furgoanele. Corturile noastre, smuncite din țărugi, și învălătucite în ciculețe, se duseră de-a-rostogolul la vale”.

Istoria și geografia înfrățite cu literatura le găsim în

bucățile „Carpații, Basarabia și cetățile ei” și „Creștinăta-
tea și mănăstirile din Basarabia”.

Când am prezentat cuprinsul primei bucăți, am relevat
că se vorbește într’însa și despre despădurirea Basarabiei.
Iată un pasaj literar din partea aceasta: „Precum aleargă
corbul la izvoare și șoimul în țara bogată în ale vânătoarei,
așa năvăliră exploataorii pe neașteptate asupra naivilor și
credulilor agronomi¹ ai țării, care, amețiți și buimăciți de
placerile seducatoare ce le găseau în abundență în Vavi-
lonul de pe malurile Mării Negre², cu opere și primadone,
baleturi și sirene, cancanе și bachanale, se lăsară mânați
de noul curent, ca frunza de vânt. Și iată că începu risipa
capitalurilor câștigate din roada pământului: uzurierii pu-
seră în grabă hapsâna lor mână pe toate comorile și bene-
ficiile, datoriile creșteau pe zi ce mergea, bănci locale nu
existau și astfel țara deveni o satrapie a străinilor, care
luau sută la sută. Singura ancoră de scăpare din naufragiul
universal erau pădurile, pe care uzurierii le ochiau de mult.
Și acum începură vânzările cu prețuri dictate de capriciul
atotputernicilor cumpărători”.

Elementul istoric din bucata „Creștinătatea și mănăsti-
rile din Basarabia” se referă la creștinism în legătură cu
ideia adorațiunii din lumea antică, la desvoltarea crești-
nismului în Dacia (pe temeiul cărților rusești ale lui Alexis
Nacco, studiat la începutul cărții de față) și apoi în Prin-
cipatele române, oprindu-se puțin și asupra Basarabiei. In-
treacăt face iarăși propagandă pentru pace. Elementul li-
terar îl găsim într’o comparație a mitologiei grecești și a
celeia scandinave:

„În Grecia, țară pitorească, cu climă dulce, unde natura
ca o frumoasă mireasă, veșnic își poartă pe a sa frunte cu-
nuni de flori, unde împărătește veșnica primăvară, ce nu

¹ Scriitorul a vrut să zică „agricultori”.

² Odesa.

îmbătrânește, nu se veștejește și nu moare, învălindu-se în giulgiu de omăt, acolo cultul religios al mitologiei a fost poetic, înfocat, plin de diverse ornamente și simțiri pasionate, de tradiții vesele până la desfrânări; atunci când mitologia scandinavă și slavă este serioasă, grozavă, plină de cruzimi și răsplătiri neîndurate, al ei cult se oglindește în natura ei aprigă, feroasă, cu cerul mohorit, cu prăpăstii negre, cu vegetații triste și veștejite ce, abia ivindu-se, mor ferecate în obezi de ghiață“.

Istoria se'nfrățește cu literatura în bucata „Ackermanul“. Istoria ne arată pe scurt trecutul acelei cetăți, ne mai vorbește despre viața Sf. Ioan cel Nou, despre strămutarea moaștelor lui la Suceava de către Alexandru cel Bun. Elementul literar îmbracă aici un duios sentiment al autorului față de viitorul Basarabiei: „Deși țara aceasta este azi¹, desmembrată de patria-mumă, credința veche și tradițiunile române trăiesc încă și vor trăi, căci cu noi este Dumnezeu și el nu va lăsa ca speranțele noastre să nu primească într'un viitor cât de aproape trup și carne, ca visul ce-l visează românul să nu se întrupeze mândru și falnic ca ale Egiptului eterne piramide“. Același element apare într'o comparație dintre monumentele materiale și monumentele sufletești: „Cele mai trainice monumente ale unei națiuni sunt fără îndoială acele ce le-au lăsat în memoria generațiilor oamenii cu al lor cult religios și filantropic. Așa fapte au strălucirea stelelor nestinse, precum este steaua dela răsărit a lui Hristos. Trăinicia acestor monumente nu se poate compara cu vremelnicia celor de spijă și granit, zidite în onoarea marilor cuceritori, la care lumea privește cu respect, dar totodată și cu înfiorare, fiind paginile biografice ale acelor oameni stropite cu sânge vărsat în urma tiranului dictat al forței celui mai puternic“. Și mai fru-

¹ In 1898.

mos e pasajul care prezintă pe credincioși la hramul izvorului de lângă Ackerman al Sf. Ioan cel Nou: „Eu priveam cu umilință la cetele pelegrinilor ce se adunară din toate părțile, înconjurând sfânta fântână a martirului. Acea mare adunare de popor rustic nu avea asemănare cu grămădirea și îmbulzeala sgomotoasă a unui bălcu, la care de departe se aud chiote și răcnete de râs și hohot, scandaluri și înjurări izvorite din beție — nu! Acea adunare de pelegrini de ambele sexuri, cu desăgii pe umeri, stau îngenunchiați lângă fântână, cu rugile pe buze, cu ochii țintiți spre cer, cerând mângâiere și iertare, unii pentru mulțimea crimelor tănuite, alții pentru cele săvârșite cu gândul, crime abia zămislite, spre a le aduce mai târziu la împlinire. Dar în contact cu acel loc sacru, ele se împrăstiau din ale lor gânduri, ca fumul ce ieșea din cădelnițele preoților ce săvârșeau rugile în jurul izvorului. Murmurul acelor psalmodii se urca spre un cer senin de noapte, presurat de miriade de stele, ce semănau a fi sufletele sfinților cu a lor aureolă de lumină, chemând la sine pe credincioșii de pe pământ. Iară turnurile cetății negre și amenințătoare se desemnau în umbrele nopții, ca niște uriași ce stau la strajă, păstori cărunți, ce păzesc turma lui Hristos ce bea cu însetare din izvorul credinței vindecarea patimilor sufletești. În aerul limpede se condensa armonia produsă de corul cântăreților ce săvârșeau serviciul deniei în catedrala orașului. Iară pe luciul oglinziu al golfului lunecau, ca albe porumbește, vintrelele luntrilor de pescari, din care asemenea răspundeau în depărtare aceleași imnuri religioase, aceleași rugă adresate mântuitorului ceresc”.

Valoarea scrierilor pur literare. *Operele dramatice* ale lui Stamati Ciurea sunt doar povestiri dialogate. N'au acțiune, nici nu cuprind conflicte dramatice. Aceasta, cu privirile la dramele sale. Cu pri-

vire la comedii, situațiunea e aceeași. Unde încearcă acțiunea, cade în naivitate, în convențional și artificial. Cele mai multe comedii sunt farse. Vodevilurile ar fi însemnat într'adevăr ceva, dar nu la 1880—1890, la 40—50 de ani după vodevilurile lui V. Alecsandri. Ne spune scriitorul despre „Cărăbuș” că s'a reprezentat în 1888 cu succes de societatea „Armonia”, dar succesul nu s'a datorat, de sigur, piesei, ci manifestațiunii românești la care a dat prilej: o societate muzicală românească reprezentând în Bucovina de atunci piesa de teatru a unui scriitor român!

Ridiculizarea ignoranței e uneori izbutită. În piesa „Estetica și realismul” întâlnim acest bilețel de amor: „Scumpul meu ideal, Guzgan! Eu nu mai pot stăpâni vijelia sufletului meu, care îmi rupe toate strunele inimii mele. Scriind cuvintele aceste tremur ca o frunză de trandafir la suflarea zefirului. Roua ochilor mei se revarsă pe epistola aceasta, iară fierbintele oftări ce vin din învăpăiatul piept usucă hârtia” (actul I, scena VIII).

Insula Sagalin este cel dintâiu roman polițist al nostru dacă nu și singurul. Nu-i lipsește tehnica genului, nu-i lipsesc procedeele caracteristice. Opera ne duce în ținuturi misterioase și creiază împrejurări cu eroi, detectivi și polițiști, — ca în cele mai tipice romane polițiste.

Povestirile (ca să dăm un nume generic bucăților cu subiect atât de variat din volumele Caleidoscop și Rasunete din Basarabia) nu sunt lipsite de interes și uneori nici de farmec.

Trebue să relevăm bucata „Un ajun de anul nou” din volumul *Rasunete* pentru imaginația ei bogată și pentru figura atât de reușită a bătrânului căruțaș (deși conducea sanie, fiind iarnă!): liniștit, sigur pe sine în primejdie. Întâlnim acolo și un peisaj de iarnă: „O! ce fioros tablou! Crivățul sufla cu turbare, ridicând valuri de omăt, ce, ca niște stafii albe, se urmăreau unul după altul, pierzându-se în depăr-

tare pe orizont. Pe cerul întunecat lunecau, ca niște cortine negre, nouri încărcăți cu omăt. Stuful uscat, crescuse de-a lungul unei mlaștine înghețate, sub apăsarea vijeliei își pleca vârfurile stufoase, sbuciumându-se cu foșnăituri ce semănau unor suspine sinistre. Nu departe se zărea, ca o dunga neagră, păduricea, ce se desemna pe orizontul mohorit. Și iată că de acolo, în răstimpuri, se auzeau urletele lupilor flămânzi". Tonul satiric, — iată încă una din caracteristicile lui. Ca exemplificare ne poate servi bucata „In sborul gândului" din volumul Răsunete.

Uneori ne împiedecam de expresiuni și construcțiuni nepotrivite limbii noastre, ceea ce ne face să bănuim că pe multe din ele (ca și piesele de teatru, de altfel) scriitorul le scrisese întâiu în rusește și le-a tradus pe urmă.

CAPITOLUL XIX

INCHEIERE

Privind înapoi la cei 90 de ani de literatură românească basarabeană, înfățișată în volumul de față, nu se poate să nu fim cuprinși de admirație întâiu pentru bogăția ei: bogăție de material, de preocupări nobile și de avânt.

Ea mai trezește și un interes special: este rezultanta întâlnirii înăuntrul său a curentelor literare rusești și românești. La unii scriitori balanța se înclină spre noi, la alții spre ruși. N'am putea spune că scriitorii basarabeni care s'au dezvoltat dincoace de Prut constituie, din acest punct de vedere, grup aparte față de cei care s'au dezvoltat dincolo de Prut. Grup aparte formează într'adevăr, dar din alt punct de vedere: al valorii. Sunt mai valoroși scriitorii basarabeni care au trăit și au lucrat dincoace de Prut, decât ceilalți, fiindcă au lucrat într'un mediu potrivit, într'un mediu de libertate intelectuală.

Cei de dincolo de Prut s'au adaptat greu mediului rusesc și nu s'au putut înălța. Cu atât mai mare meritul, când câte unii au putut înfrânge atmosfera neprielnică, cazul, de pildă, al lui Mateevici și Leon Donici.

Mai constatăm că majoritatea scriitorilor români basarabeni dintre 1850 și 1940 au accentuat în mare grad în literatura noastră preocupările sociale și inspirația socială.

I N D I C E

- A**cademia Mihaileană, 357.
 Academia Română, 12, 45, 50, 93, 139, 158, 238, 307.
 Academia Teologică (Chiev), 307.
 Adamescu (Gh.), 46, 118, 119.
 Adevarul (ziar), 293.
 Adrian (I.), 198, 199.
 Agatirși, 173.
 Aghița (revistă), 128.
 Ahriman, 235.
 Alăuta Românească (revistă), 26.
 Albina (revista), 293, 298.
 Albina (ziar), 171.
 Albina Pindului, 39—40.
 Albina Românească, 26, 46, 98.
 Albingensi, 186, 236.
 Alecsandri (V.), 10, 11, 18, 19, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 50, 57, 67, 75, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 95, 97, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 146, 147, 157, 171, 198, 201, 229, 233, 238, 240, 243, 244, 246, 247, 248, 274, 293, 297, 320, 327, 333, 367, 458, 476.
 Alecsandri (Iancu), 76.
 Alexandrescu (Gr.), 18, 31, 84, 297, 326.
 Alexandri (N.), 296, 382, 383.
 Alexandria (carte populară), 181, 194.
 Alexandrov (P.), 327.
 Alexandrovna (Maria), țarină, 14.
 Alexandru cel Bun, 8, 198, 474.
 Alexandru II (țar), 14, 271, 280, 281, 336, 337.
 Alexandru III (țar), 16.
 Alexandru Voda (Moruzi), 330, 336.
 Alexeeff, 282.
 Alfold (Muntenia), 173.
 Almanah (1853), 26.
 Alsteten (sat), 397.
 Alutus (râu), 175.
 America-de-Nord, 250.
 Amfilohie, 11; v. și Hotiniul.
 Amicul copiilor (revistă), 251.
 Analele Academiei Române, 155, 158.
 Andersen, 84.
 Andreiev (Leonid), 449.
 Andronovici (N.), 293.
 Anghel (frații), 292.
 Anghel (D.), 297.
 Antonie (episcop), 12.
 Apărarea Națională (ziar), 158, 159, 293.
 Apocalipsul Sf. Paul, 194, 235.
 Apostolescu (N. I.), 52, 53, 124, 235.
 Arbure (C.), 268.
 „ (Nina), 268, 269.
 „ (Z), 12, 19, 268—285, 331, 390, 446.

- Ardeal, 72, 79, 80, 93, 105, 191, 381.
 Ardeleni, 110, 134.
 Argas, (râu), 175.
 Argeș (râu), 175, 196
 Arghir, (Istoria lui...), 181, 194.
 Arhangelsk, 293.
 Arhiva Istorică (revista), 138.
 139, 141, 154.
 ArLiva Româneasca, 85.
 Arhivele Basarabiei (revistă), 290, 294, 299, 304, 382.
 Arhivele Statului (Chișinău), 292.
 Arhivele Statului (Iași), 62, 63, 65, 84.
 Aricescu (C. D.), 140.
 Armonia (societate), 456.
 Arveyron (vârâu), 68.
 Asachi (Gh.), 24, 26, 102, 134, 156, 198, 205, 224, 225.
 Asia, 90, 182, 186, 233.
 Aslan (Edg. Th.), 41, 63, 70.
 Asociația presei (Basarabia), 313.
 Atena, 198, 340.
 Ateneul Român (ziar), 140, 158.
 Austria, 359.
 Averescu (Al.), 272.
 Avram (legenda lui...), 185, 187, 194.
B
 Baba-Novac, 196.
 Bacon, 145
 Bacunin, 282.
 Bagehot, 173
 Balcic, 452.
 Baltaga (T). 19.
 Baltica (Marea), 289.
 Balzac, 99
 Banat, 79, 80, 93
 Banca Națională (a Moldovei), 82, 83.
 Barboi (hiserică), 84.
 Bariț (Gh.), 109, 185.
 Bart (Jean), 266.
 Basarahă, 196.
 Basarabi, 175.
 Basarabia, 134, 141, 242, 243, 244, 271, 274, 283, 289, 291, 292, 300, 306, 309, 327, 337, 346, 379, 381, 383, 391, 392, 423, 439, 446, 455, 472.
 Basarabia (ziar), 294, 295, 304, 305, 313, 327, 328.
 Basarabia Reînoita (ziar), 295.
 Batiușcov (C. Nicolaevici), 313.
 Battu (La), 86.
 Balcescu (N.), 19, 38, 40, 41, 42, 45, 46, 48, 52, 54, 79, 80, 84, 93, 95, 96, 110, 114, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 360.
 Băltag (Vladimir), 379.
 Balți (județ), 246, 249.
 „ (oraș), 299, 340, 384.
 Banulescu (Gavril), 316.
 Barnuț (Sim.), 137.
 Bâcul (râu), 196.
 Bâcului (Cheile), 196.
 „ (Codrii), 52, 380.
 „ (Valea), 379, 441.
 Becquerel, 173.
 Beldie (V. G.), 394.
 Belgrad, 331.
 Benkner (J.), 183.
 Berechet (Șt.), 294, 306.
 Berestea (sat), 131.
 Berg (scriitor), 133, 134.
 Berlin, 146, 456, 457.
 Bertillon, 173.
 Bessarabskia Oblastnâia Wiedomosti, 243.
 Bezv'coni (G.), 11, 15, 22, 33, 269, 330, 340, 389, 446, 456, 458.
 Bianu (I.), 49.
 Bibicescu (I. G.), 238.
 Biblioteca Literara, 92.
 „ Scriitorilor Români (Minerva), 397.
 Biblioteca Universală (colecție), 156.
 Bicazului (Cheile), 68.
 Bielinski (critic), 325.
 Bistrița (râu), 68.
 Bivol (N.), 292, 293.
 Blaj, 18, 80, 93, 146
 Blanc (Louis), 283.
 Bocancea (nume de persoana), 294.

- Boga (L. T.), 16, 292, 313.
 Bogdan-Duică (Gh.), 47, 49, 50.
 " (Maria), 81.
 " Voevod, 205, 206.
 Bogomil (preot), 187.
 Bogomili, 186, 189, 235.
 Bogomilism, 186, 187.
 Bogos (D.), 9, 293, 294, 298,
 299, 300, 309, 380, 383.
 Bolgrad, 10, 139, 382.
 Boliac (Cezar), 140.
 Bolintineanu (D.), 19, 102, 134,
 171, 305, 327, 386.
 Borgia (Cesare), 199.
 Botez (Dem.), 393.
 " (Octav), 419, 421, 422.
 Botezat (Zoe), 271.
 Botezatu (M.), 292.
 Botna (râu), 302, 303.
 Bourgeois-Popovici (Lucial.
 65, 67.
 Bonstetten, 173.
 Braşov, 146, 174.
 Brăescu (V.), 295.
 Brăneşti (sat), 249.
 Brătescu-Voineşti (I. Al.), 297.
 Brătianu (fraţii), 283.
 Brătianu (D.), 283.
 Brătianu (I. C.), 172.
 Brun (Jules), 118.
 Brusov (V.), 325.
 Buciumul (ziar), 156.
 Bucovina. 79, 81, 98, 269, 271,
 274, 295, 309, 381, 455.
 Bucovina (ziar), 120.
 Bucureşti, 20, 142, 146, 266, 271,
 283, 452.
 Buda, 18; v. şi Pesta.
 Buda-Pesta, 146.
 Budilowicz, 128.
 Buffon, 86.
 Bufta, 251.
 Bugeac, 472.
 Buhalniţa (sat), 97.
 Buletin (al Eparhiei Chişinău-
 lui), 19.
 Buletin (al guvernământului
 Basarabiei), 247.
 Buletin (al Ministerului Instruc-
 ţiunii Publice), 158.
 Bulgari, 235.
 Bulgaria, 135.
 Bumbac (V.), 40
 Burke, 173.
 Buzdugan (I.), 290, 296, 299,
 303, 306, 310, 312, 325, 384,
 385.
 Byck (J.), 125.
 Byron (lord), 100, 226.
Cabanis, 173.
 Cahul, 137, 342, 382.
 Cainar (sat), 303.
 Caix (N.), 128.
 Calendar (1844, 1847), 26
 (1853), 47.
 Calimah (Al. Papadopol), 31.
 " (Gr.), 302.
 Cameniţa, 131.
 Cantacuzino (familia), 344.
 " (I. dr.), 391.
 " (Pulcheria), 330.
 Cantemir (Antioh), 21, 32, 35,
 84.
 Cantemir (D.), 8, 92, 139, 142,
 173, 174, 232, 243, 244.
 Capo d'Istria, 29.
 Caracal, 196.
 Caracaş (Remus), 125.
 Caracuşeni (sat), 456.
 Caragiale (I. L.), 124, 156,
 200, 201.
 Cardaş (G.), 22, 320.
 Carol I. 280, 341, 358, 458.
 Carp (O.), 297.
 Carp (P. P.), 157, 211.
 Carpaţi, 74, 135, 175, 472.
 Cartea Românească (editură),
 312.
 Casso (Nicu St.), 15.
 Caşin (mănăstire), 77.
 Catargiu (Lascăr), 172.
 Catari (populaţie), 186.
 Caucaz, 270.
 Cazaciu (nume de persoană),
 294.
 Cazaciu (V.), 296
 Cazacu (dr.), 62, 392.
 Cazani (oraş), 299.
 Cazân (Ion Bour), 329.
 Călugăreni, 149.

- Căminul (colecție), 419.
 Căpriană (mănăstire), 380.
 Căușeni (târg), 301, 302, 303.
 Câmpia Libertății, 80.
 Câmpina, 124, 125, 139, 142.
 Câmpuri (sat), 78.
 Cârlova, (V.), 92.
 Ceahlău, 111.
 Cehov (A.), 313.
 Cernășewski (critic), 325.
 Cernăuți, 39, 53, 130, 269, 271.
 458.
 Cernica, 312.
 Cetatea-Albă, 392, 439, 455.
 Chamonix, 68.
 Cheap (John), 239.
 Chefneux (André), 63.
 Chereński, 449.
 Cheșcu, v. Kesku.
 Cheșcu (Natalia), 331.
 " (Profirița), 344.
 Chetraru (I.), (haiduc), 119.
 Chevalier (scriitor), 84.
 Chiev, 293, 299, 306, 307, 312,
 325, 382.
 Chipercenii-de-Sus (sat), 328.
 Chirnișchi (nume de persoană),
 137.
 Chiruș (Costachi), 6.
 Chișinău, 7, 12, 15, 16, 19, 27,
 64, 65, 124, 132, 134, 136, 137,
 153, 243, 246, 249, 268, 269,
 271, 290, 291, 292, 294, 295,
 296, 297, 299, 302, 304, 308,
 310, 325, 327, 328, 368, 382,
 388, 441, 449, 452, 453.
 Chițu (G.), 123.
 Ciachir (protoiereu), 296.
 Cicero, 106.
 Ciciagov (Serafim), 300.
 Cicur-Minjur (sat), 452.
 Cihac, 192.
 Ciheidze (nume de persoană),
 294.
 Ciobanu (Șt.), 7, 15, 19, 22,
 246, 249, 291, 294, 295, 296,
 306, 381, 456.
 Cipariu (Tim.), 30, 192, 201.
 Cîrîpău (moșie), 332, 387, 388.
 Ciugureanu (Al.), 306.
 Ciugureanu (D.), 294.
 Ciurea (Maria), 456.
 " (Tudorașchi), 6.
 Clasicii români comentați (co-
 lecție), 61, 86, 92, 107.
 Cluj, 74, 80, 81, 97, 98, 116,
 452.
 Coban (N. V.), 266.
 Cocoschin (nume de persoană),
 132.
 Codreanu (I.), 380.
 " (N. Zubcu, dr.), 19,
 282.
 Codrescu (Th.), 85, 137.
 Codrul Cosminului, 206.
 Cojușna (sat), 379.
 Colțov (Al. Vasilievici), 313.
 Columna lui Traian (revistă),
 40, 97, 139, 158, 237.
 Columna lui Traian (ziar), 95,
 142 nota, 155, 156, 238.
 Comrat, 452.
 Conachi (C.), 63, 84, 92.
 Confucius, 167.
 Congaz (sat), 266.
 Constantinescu (Gr.), 291, 296.
 Constantinopol, 64, 330.
 Constantinovici (N. Jipa), 63.
 Constanța, 398.
 Contemporanul (revista), 30,
 251.
 Convorbiri Literare, 40, 48, 49,
 98, 144, 147, 155, 172, 299,
 389.
 Coradini, 38.
 Coresi, 183, 184.
 Cornallaz (tunel), 399.
 Corneille (P.), 333.
 Costachi (Ven.), 92.
 Costin (Miron), 92.
 Costinești (cronicari), 92.
 Coșbuc (G.), 297, 323, 324, 326,
 327, 332, 385 notă, 401, 403,
 453.
 Cotmeana (man.), 175.
 Cătroceni, 146, 158.
 Cousin (Victor), 86.
 Cozia (man.), 175.
 Cracovia, 138, 141.

- Crainic (Nichifor), 306, 310, 326.
 Craiova, 275.
 Crasnă (sat), 269.
 Crărescu (Victor), 12, 124, 250—266, 385.
 Creangă (I.), 57, 293, 297, 379.
 Crețeanu (G.), 18.
 „ (Gr.), 297, 386.
 Crețu-Crețescu (Gr.), 266—267.
 Crimeia, 247, 330.
 Cristinești (sat), 130.
 Cuciureanu (M.), 75, 96.
 Cugetul Românesc (revistă), 303, 306, 310.
 Cugler (Matilda), 297.
 Cujbă (Sergiu-Victor), 250, 385—386.
 Curierul Basarabiei (ziar), 10.
 „ Bolgradului (ziar), 10.
 Cuvântul Liber (revistă), 268.
 Cuvânt Moldovenesc (revistă), 297, 306, 328, 382.
 Cuvânt Moldovenesc (ziar), 249, 296, 298, 308, 328, 381.
 Cuza (Al.), 38, 70, 165, 166, 331, 333, 358, 368.
Daci, 111, 134, 140, 173, 197.
 Dacia, 89, 134, 137, 176.
 Dacia Literara (revista), 26, 27, 34, 79.
 Dacia-Nouă, 134.
 Dahlmann, 173.
 Dancsza (Elisabeta), 129.
 Dante, 86, 88, 282.
 Danubiu, 175.
 Darwin, 173, 174, 274.
 Dasch (contesa), 333.
 Danila (Sava), 296.
 Danuțeni, 14, 333, 334, 335, 342, 346.
 Dascălescu (D.), 84, 96, 100.
 Dej, 81.
 Delavrancea (B.), 227, 297.
 Densușianu (Aron), 31, 307.
 „ (Ovid), 32, 49, 122, 307, 323, 452.
 Depărateanu (Al.), 149, 158, 249, 320, 386.
 Derjavin (G. Romanovici), 313.
 Deșteptarea (societate), 293, 382.
 Dicescu (Pavel), 292, 295.
 Dimineața (ziar), 124, 125.
 Din Moldova (ziar), 156.
 Direptate (lângă Suceava), 205.
 Distria (Dora), 149.
 Dmitriev, 22, 33.
 Doboșari, 153.
 Dobrogea, 250.
 Dobroșeanu-Gherea, 201, 251.
 Dobrolubov (critic), 325.
 Docan (I.), 83.
 Dolna (localitate), 269.
 Domenico (Sestino), 72.
 Domițian, 134.
 Domolujeni (localitate), 382.
 Doncev (I.), 17—18.
 Donea (D.), 249.
 Donici (familie), 62.
 „ (Al.), 18, 26—35, 84, 243, 244, 245, 297, 381.
 Donici (Andronache), 368.
 „ (D.), 28, 33, 34.
 „ (Elena), 33, 249.
 „ (Leon), 448—451, 478.
 „ (Matei), 246, 248—249.
 Dorna (moșie), 63, 72.
 Dorohoi, 75.
 Dorpat (oraș), 292, 293.
 Dostoiewski, 325.
 Dragomir (State), 53.
 Dragomirescu (Iuliu), 124, 129, 131, 137, 142.
 Dragomirescu (M.), 49, 50.
 Dubina (nume de persoană), 17.
 Duca (C.), 84.
 „ (Paulina), 83, 84.
 Dulfu (P.), 320.
 Dumas, 100.
 Dumbravă (nume de persoană), 294.
 Duminecii (legenda), 182.
 Dumitrașcu (nume de persoană), 294.
 Dumitriu (Liubal. 452—454.
 Dunărea, 135, 175.
 Durnovo (ziarist), 289, 290.
 Duscian (I.), 242.

Dușmana (moșie), 242.
Dvoicenco (Eufr.), 130.

Ecaterinoslav, 7,
Ecolul Basarabiei (ziar), 10.
„ Bolgradului (ziar), 10.
Eder (istoric), 174.
Eftimiu (Victor), 323, 324.
Elena (Doamna), 149.
Eliad v. Radulescu.
Eliade v. Rădulescu.
Eliade (Mircea), 125, 126, 138,
141, 142 notă.
Elveția, 66, 68, 69, 71, 141, 145,
146, 150, 250, 271, 275, 280,
281, 390, 396, 397, 398, 400.
Eminescu (M.), 11, 57, 146, 147,
148, 149, 293, 297, 325, 326,
402, 403.
Engel (Joh.), 199.
Epistolia Maicii Domnului, 182.
Epoca Literară (ziar), 156, 201.
Epure (Al.), 32.
Epureanu (Manolache Costache), 368.
Esop, 24.
Europa, 90.
Evrei, 110.

Familia (revista), 142 notă, 156.
Făclia Țării (revistă), 297.
Fălești (sat), 246.
Fătu (I.), 85.
Ferdinand I, 272, 392.
Ferney (localitate), 142.
Fet (scriitor), 133.
Fetșenșin (At. Atanasievici),
313.
Filimon (N.), 158.
Filip de Flandra 358.
Filipescu (C.), 38.
„ (N.), 272.
Florența, 141, 142.
Florov (N.), 293, 294.
Foaia pentru minte (ziar), 93.
Foaia Societății... din Bucovina.
(revistă), 39, 40, 97, 98.
Foia Societății Românismul,
143, 145, 147, 148, 149.
Foissac, 173.

Foița de istorie (revista), 137,
139.
Francezi (ofițeri), 97.
Franța, 134, 145, 233, 359.
Franzezi, 89.
Frățestii-de-Sus, 247.
Frățimea (societate), 291.
Fribourg, 68.
Friedrichshafen, 398.
Frumoasa (manastire), 246.
Frunză (A.), 269, 299.
Fundescu, 238.

Galata (mănastire), 68.
Galați, 64, 330, 452.
Galia, 89.
Galiția, 135, 308.
Gane (C.), 456.
„ (N.), 124, 297.
Gaster (Moses), 92, 238, 307.
Gautier (Th.), 86.
Gavrilița (Em.), 292, 293, 294,
295.
Gazeta de Ismail (ziar), 10.
Găureni, 269.
Geneva, 56, 65, 67, 72, 94, 145,
399.
Genoveva, 84.
Germania, 134, 392, 398.
Gheorghian (P.), 327.
Ghica (Gr.), 82, 332.
„ (I.), 38, 45, 79.
„ (Sc.), 302.
Ghindești (moșie), 242.
Giessbach (cascada), 68.
Girardin (St. Marc), 86.
Giurardo, 85.
Gizycka (Tereza), 340.
Glasul Basarabiei (ziar), 296.
Glavcea (M.), 292.
Glowacki (Gr.), 131.
Goethe, 148.
Goga (O.), 297, 317, 326, 394,
401, 402, 403.
Gogol, 325, 460.
Golescu (C.), 394, 396, 401, 402.
Golia (Ieremia), 167, 170.
Golișin (profesor), 29.
Gore (Gh.), 19, 28, 242—245,
380.

- Gore (Pavel), 9, 19, 243, 244,
292, 380, 382.
Gore (Spiridon), 242.
Gorki (Maxim), 314, 449.
Gorovei (Artur), 5, 249 notă,
307.
Goți, 176.
Görres, 239.
Graz, 146.
Grecia, 90, 473.
Grihdorf (sat), 397.
Grigorie (preotul din Mahaciu),
181, 182, 183, 185, 186, 188.
Grigoriu (trupa de opereta), 299.
Grosaar (I.), 84.
Grosse Walachei, 173.
Grossu (P.), 293.
Grozești (sat), 298.
Gurie (arhimandrit), 291, 296.
" (ieromonah), 295.
Gurski (colonel), 381.
Gusti (D.), 36, 95, 98, 101.
Gutenberg (tipografie), 255.
- H**alippa (N.), 63.
" (Pan.), 291, 293, 294,
295, 299, 309, 327, 329, 382,
383.
Hammer, 85.
Haneș (V.), 57.
Harcov, 132, 151, 162.
Hartia (V.), 293, 294.
Hasdeu (B. P.), 10, 11, 12, 19,
40 46 91 93 95, 123—241,
251, 274, 307, 360, 381, 446.
Hasdeu (Iulia), 227.
Havas-Alfold (Muntenia), 173.
Hajdeu (familie), 128.
" (Al.), 9, 10, 129, 130,
131, 239.
Hajdeu (Boleslas), 129, 130.
" (David), 129.
" (Efrem), 129, 130.
" (Elisaveta), 131.
" (Felix), 130.
" (Gavril Țopa), 129, 130.
" (Gh.), 130.
" (Gh. Lupașcu), 129.
" (I.), 129, 130.
" Mariana, 130.
- Hajdeu (Miron), 130.
" (N.), 129, 130.
" (Șt.), 129, 130.
" (Șt. Dominic), 129.
" (Tadeu), 129, 130, 131,
137.
Hâncu (I) 7—9, 134; v. și ur-
mătorul.
Hânculov, 7, 8; v. și preceden-
tul.
Heidelberg, 239.
Heine (H.), 226, 273.
Heliade, v. Radulescu.
Helvétie, 68.
Helvetius, 173.
Hemnișter, 22.
Hennequin, 48.
Herder, 173.
Herodot, 154, 173.
Herța (Vl.), 382.
Herzen (Al.), 283.
Hippocrat, 173.
Hirova (măn.), 13.
Hmielnițchi (Timotei), 151.
" (Timuș), 151.
Hodoș (Nerva), 397.
Homeacov (Al. Stepanovici),
313.
Hora (Terentie), pseudonim, 47.
Horatius, 85, 154.
Hotin (județ), 63, 131.
" (oraș), 16, 130, 439.
Hotiniul, 11, v. și Amfilohie.
Hrisoverghi (Al.), 82, 84.
Hriste (G.), 63.
Hugo (V.), 100.
Huni, 90.
- H**ancovschi (general), 331.
Iarnik-Bârseanu, 238.
Iași (oraș), 21, 68, 69, 72, 73,
84, 128, 137, 156, 198, 271,
291, 298, 303, 331, 333, 357,
391, 392, 452.
Iași (județ), 34, 242.
Iazâcov (N. Mihailovici), 313.
Ibraileanu (Garabet), 50, 394,
396.
Ibsen (H.), 401.

- Ichim (Traian), 53, 62, 63, 75, 82, 84.
 Iepureanu (Em. Costache), 81; v. și Epureanu.
 Ignatovici (Justin), 291, 296.
 Ilarian (Papiu), 140.
 Inculeț (frații), 295.
 „ (I.), 327, 383.
 Ioan (episcop), 315.
 Ionescu (G. M.), 306; v. și Ivanov.
 Ionescu (N.), 137, 199.
 „ (Raicu), 396.
 „ (Radu), 28, 29, 243.
 „ (Tache), 273.
 Iorga (N.), 21, 45, 49, 293, 316.
 Iorgovici (Paul), 192.
 Iosif (St. O.), 297.
 Ismail, 10, 266.
 Ispirescu (P.), 230, 237, 238.
 Istrati (Calinic), 130.
 „ (d-rul C.), 124.
 Istru, 175.
 Italia, 89, 90.
 Italieni, 89.
 Iuriev-Dorpat, 293; v. și Dorpat.
 Ivancea (moșie), 63.
 Ivanov, 49, 306; v. și Ionescu G. M.
 Izmailov'ci (Al. Efimovici), 33.
 Japonia, 249, 273, 289, 298, 346.
 Jäger-Zeile, 69.
 Jiul, 175.
 Journal de Boukarest, 171.
 Jukowski, 282.
 Junimea (societate), 15, 144, 146, 147, 150.
 Junimea Literara (revistă), 130, 158.
 Kamciatka, 136.
 Karlovy-Vary, 64; v. și urmatorul.
 Karlsbad, 64; v. și precedentul.
 Keșcu (familie), 368; v. și Cheșcu.
 Khung-fu-tseu, 173.
 Kirstinți (Cristinești), sat, 131.
 Klein (S.), 140.
 Kogălniceanu (M.), 10, 19, 26, 27, 50, 57, 72, 75, 79, 81, 84, 85, 95, 96, 110, 118, 134, 139, 146, 229, 239, 243, 244, 283, 358, 367, 368.
 Kossuth (Ludovic), 80, 113, 283.
 Kotliarevski (arheolog), 188.
 Krâlov, 22, 24, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 247, 397.
 Krzywkowska (Constanța), 129.
 Kurdinowski (profesor), 300.
 Lachambaudie (scriitor), 32.
 La Fontaine, 24, 31, 32.
 Lamartine, 100.
 Lancasterian (sistem), 7.
 Lange (F. A.), 435.
 Lapiere (nume de persoana), 84.
 Lapiere (Maria), 63.
 Latiniști, 8.
 Laurian (Aug. Treb.), 93, 128, 140, 143, 192.
 Lausanne, 72.
 Lauzat (A.), 397.
 Lawrowski (P.), 132, 133.
 Lazu (Telemah), 75.
 Lăpușna (târg), 382.
 Iăzăreanu (Barbu), 128, 139, 142.
 Léger (L.), 128.
 Leipzig, 146.
 Léman (lac), 68.
 Lemberg, 271, 330; v. și Lvov.
 Lenin, 393, 449.
 Leonarzi (familie), 6.
 Leontiev (scriitor), 133.
 Leopardi, 226.
 Lermontov (M. Jurievici), 133, 247, 248, 313, 314, 325, 343, 461.
 Leușeni (sat), 12.
 Levy (M.), 173.
 Liège, 146.
 Literatura Clasică Românească (colecție), 61, 193, 397.
 Literatura și arta română (revistă), 41.
 Littré, 173.

- Londra, 141, 174, 456.
 Lozova (sat), 379.
 Lucerna (oraș), 398.
 Luchian (actor), 244, 368.
 Lugoș, 80.
 Lumina (revistă), 138.
 „ (ziar), 156, 198, 224, 392.
 Luminatorul (revistă), 296, 310, 313.
 Lupu (Eugeniu), 282.
 „ (V), 77, 130, 151.
 Lvov, 330; v. și Lemberg.
- M**ably, 173.
 Macedonia, 274.
 Macedonski (Al.), 266.
 Macovei (I.), 303, 304, 312.
 Madan (Gh.), 293, 295.
 Magazinul Istoric (revistă), 93, 244.
 Maghiari, 80, 113, 176.
 Maicov (Apolon Nicolaevici), 313.
 Mainzer (J.), 27, 229, 243—244.
 Maior (P.), 8, 85, 92, 106, 107, 139, 140, 192.
 Maiorescu (Titu), 50, 57, 101, 127, 138, 143, 147, 199, 201.
 Maistre (Xavier de), 86.
 Malherbe, 88.
 Măndrea-Bălcescu (manu-scripte), 80.
 Manciușia, 273.
 Manicheo-pavlicianism, 186.
 Marghiloman (Al.), 384.
 Marian (Liviu), 10, 124, 142, 142 notă, 159.
 Marian (S. Fl.), 149, 154, 191, 238, 307.
 Măriașev (nume de persoană), 294.
 Maris (râu), 175.
 Marisca (râu), 175.
 Marsillac (Ulysse de), 39.
 Mateescu (A.), 306; v. și următorul.
 Mateevici (Al.), 290, 294, 295, 299, 300—327, 478; v. și precedentul.
- Mateevici (M.), 301, 303; v. și Matveevici.
 Mateevici (Nina), 311.
 „ (Victor), 312.
 Matei-Basarab, 77.
 Matlinski, 132.
 Matveevici (M.), 301; v. și Mateevici (M.).
 Mavru (general), 79.
 Mazzini, 283.
 Mărășești, 308, 392.
 Măcrești, 266.
 Măhăciu, 181.
 Mănicești (Radu dela), 174.
 Mărgăritescu (C.), 50.
 Mășcauți, 22.
 Mărzescu (G.), 127, 143.
 Melchisedec, v. Ștefănescu.
 Melintie (călugăr), 183.
 Meltzl, 128.
 Merișasca (actriță), 368.
 Michelet (Jules), 85, 142.
 Miclașanul (Al. Sturdza), 35.
 Mickiewicz (Al.), 132.
 Micu (Samuel), 92.
 Mihai (Radu), 272, 283.
 Mihailowski (critic), 325.
 Mihai-Viteazul, 183, 198.
 Mălescu (N.), spătarul, 158, 232.
 Millo (M.), 368.
 Millu (N.), 82.
 Minciună (M.), 296.
 Minerva (colecție), 97.
 Măncea-cel-Bătrân, 198.
 Mărlău, 183.
 Mărești (moșie), 82, 83.
 Misail (G.), 21, 144, 149.
 Mohawski (Sim.), 131.
 Molda, 79.
 Moldova, 97, 134, 135, 136, 309.
 Moldovanu (D.), 392.
 Moldovanul (ziar), 295.
 Moldovenesc (bloc), 331.
 Moldoveni, 110, 298.
 Molière, 86, 333.
 Montanvert (munte), 68.
 Montaigne, 86.
 Mont Blanc, 68, 399.
 Montenvers (munte), 68.

- Montesquieu, 173.
 Moraru-Andrievici (Silvestru), 456, 462.
 Moroianu (Zinca), 242, 243.
 Moroşchin (T.), 133.
 Morţun (Ruxandra), 83.
 " (V. G.), 30.
 Moruzeşti (familie), 330.
 Moruzi (familie), 335, 341.
 " (Al), 330, 331, 332, 335, 341, 342.
 Moruzi (C), 330, 331, 332, 340.
 " (D), 330.
 " (D. C.), 11, 14, 15, 300, 330—375, 446.
 Moruzi (Ecaterina), 332.
 Moscova, 243, 249, 269, 458, 459, 461.
 Movilau, 6.
 Moxa (Mihail), 181, 195.
 Multany, 173.
 Muntenească (Țara), 173.
 Muntenia, 72, 80, 173.
 Murafa (Sim.), 294, 306.
 Muranevici (Sp.), 296.
 Museum (British), 91.
 Musset (Alfred de), 226.
 München, 141, 239, 271, 330.
- N**acco (Alexis 246 247—248.
 Nădson (Sim. Iacovlevici), 313.
 Narodnici, 393.
 Natalia (regina Serbiei), 341.
 Naville (institut), 67, 69.
 Nădejde (I.), 30, 31, 391.
 Năsăud, 146.
 Neaga (familie), 301.
 " (protopop), 301, 302.
 Neagoe Basarab, 190.
 Neagră (Marea), 289.
 Neagu (Gh.), 320.
 Neamţ (măn.), 18, 291.
 Necrasov (scriitor), 325.
 Negoescu (Chr.), 21, 31.
 Negrescu (I.), 32.
 Negri (familie), 62.
 Negrişoara (moşie), 63, 82.
 Negru-Vodă, 197.
 Negruzzi (C.), 7, 27, 29, 30, 31, 32, 35, 50, 57, 84, 223, 229, 243.
- Negruzzi (Iacob), 147.
 Nemţeanu (editura), 201.
 Nesselrode, 11.
 Nestor (cronicar), 154.
 Nichitin (Ivan Savici), 313.
 Nicolae I (ţar), 14, 150.
 Nicolaev, 154, 269.
 Nicolschi (P.), 315.
 Niebuhr, 173, 174.
 Nisa, 458.
 Nisard, 239.
 Nisporeni (sat), 274.
 Nistru, 130, 439, 440.
 Nistrul (C.), pseudonim, 419.
 Noua-Odesă, 133.
 Noua Revista Română, 45, 48, 49.
 Noul-Neamţ, (măn.), 301.
 Novoseliţi (Noua-Suliţa), sat, 131.
- O**atul (A.), 293.
 Obrenovici (Milan), 331.
 Oceacov (localitate), 135.
 Odesa, 20.
 Odobescu (Al.), 26, 27, 28, 37, 38, 39, 41, 46, 48, 97, 118, 121, 223, 229, 236, 237, 239, 243, 244, 250, 331, 334, 344, 345, 360, 381, 382, 388, 423, 458, 461.
 Ohrmuz, 235.
 Oltul, 175.
 Omer, 88, 397.
 Oncică (via lui...), 64.
 Orăşanu (N. T.), 320.
 Orhei (judeţ), 22, 33, 34, 269, 328, 379, 439.
 Orhei (oraş), 10, 12.
 Orientul Latin (ziar), 40.
 Ovidiopol, 7.
 Ovidius, 85, 173, 177.
 Oxford, 91.
- P**acu (Moise), 266.
 Pagini Basarabene (revistă), 382.
 Paleolog (M.), 22.
 Palissot, 401, 402.
 Palissotism, 401, 402.
 Panaitescu (P. P.), 125, 240.

- Pann (Anton), 297.
 Panu (Anastasiu), 84, 137, 171,
 Papacostea (Al.), 303.
 Papadopol (Paul I.), 124.
 Pardini (H.), 462.
 Parfait (Ch.), 31.
 Parfeniev (C.), 296.
 Paris, 20, 31, 71, 79, 80, 81, 141,
 142, 145, 146, 239, 334, 342,
 344, 359, 391, 400, 449, 456,
 457, 458.
 Pascal (Blaise), 86, 88.
 Pascal (actor), 198.
 Pascaly (M.), actor, 128.
 Patareni (populație), 186.
 Patria (ziar), 93.
 Pavel (episcop), 14, 15, 338.
 Pavlicheeni (secta), 186.
 Pamântenia (societate), 293.
 Pănașești (moșie), 63.
 Paun (Ch.), 246—247.
 Păun (M.), 246.
 Pângarați, 68.
 Pârlești (moșie), 63.
 Pechia (sat), 330.
 Pelvan (I.), 249, 272, 290, 292,
 293, 294, 299, 304, 383.
 Pentăcov (G.), 131.
 „ (T.), 131.
 Perrin, 173.
 Persani, 236.
 Perseverența (ziar), 157.
 Persia, 192, 235.
 Pesta, 80, 81; v. și Buda.
 Petersburg, 7, 28, 29, 270, 271,
 302, 337, 338, 344.
 Petricani (sat), 274.
 Petriceicu (Ruxanda), 129, 130.
 „ (St.), 129, 130, 268,
 „ (T.), 129.
 Petrograd, 383.
 Petropawlowsk, 271, 275.
 Piatra-Neamț, 65, 68, 72, 74,
 118.
 Picot (E.), 128.
 Pilat (I.), 57.
 Pilsudski, 393.
 Pitești, 272.
 Platonov (F.), 293.
 Plehve, 273.
 Plevna, 280.
 Ploiești, 251, 271, 272.
 Pobedonoșev, 16.
 Podolia, 150, 153, 440.
 Pogor, 147.
 Pollux (pseudonim), 455.
 Polonia, 97, 131, 135, 268, 270.
 Pompiliu (Miron), 191.
 Popescu-Spineni (M.), 139.
 Popov (Achim), tipograf, 18, 22.
 Popovici (Al.), clucer, 74.
 „ (Aurel), 65.
 „ (C.), 296.
 Popovschi (Al.), 12.
 „ (N.), 12, 15, 16, 17,
 289, 290, 291, 293, 294, 298,
 306, 310, 379, 380, 393, 394.
 Potcoavă (I.), 130, 162.
 Potebnea (A.), 133.
 Prater, 69.
 Predescu (Lucian), 125.
 Preocupări Literare (revistă),
 65, 67, 299, 307, 320.
 Prodănești (sat), 64, 66.
 Propășirea (revistă), 26, 79.
 Prietenii Istoriei Literare (socie-
 tate), 57, 61, 125, 240 notă.
 Prietenii Istoriei Literare (vo-
 lum), 64, 82, 95.
 Principatele-Unite, 18.
 Proventa, 186.
 Prut, 273.
 Pscov (oras), 451.
 Purișchevici, 449.
 Pușchin (Al. Sergheevici), 34,
 133, 243, 269, 313, 315, 325.
 Putna (măn.), 147.
Rab (râu), 175.
 Rabelais, 86.
 Racine, 88, 333.
 Rácóczy, 89.
 Radetzki (colonel), 133, 153.
 Radu Grămăticul, 91.
 Radu-Negru, 155, 175.
 Ralli (C.), 269.
 „ (Zamfirache), 268, 269.
 Rareș (P.), 149, 206.
 Rădulescu (I.), 24.

- Rădulescu (I. Eliade), 8, 92,
 102, 158, 159.
 Rădulescu (Motru), 48.
 „ (Niger), 458, 471.
 „ (T. R.), 143.
 Răşcanu (biserică), 268.
 Răşcanu-Derojinski (palat), 442.
 Răut (râu), 33.
 Râmnicul-Sărat, 275.
 Râşca (măn), 79.
 Rembrandt, 86.
 Remus, 175.
 Repedea (deal), 68.
 Revista Carpaţilor, 26.
 „ Istorică, 330.
 „ Literară şi Ştiinţifică,
 156.
 Revista Nouă, 12, 156, 157, 251.
 „ Română, 26, 41, 97, 121,
 229.
 Rhighi, 68.
 Richard, 173.
 Ritter (K.), 173.
 Rizo-Rangabe (E.), 340.
 Robin, 173.
 Roma, 90, 151, 299.
 Roman, 130.
 „ (Tudose), 295, 328.
 Romani, 89, 175.
 Romanshorn, 398.
 Românaş (N.), 296.
 Româneasca (Tara), 173.
 Români, 235, 298.
 România, 250, 271, 281, 283, 298,
 306, 308, 309, 327, 346, 379,
 383, 390, 392, 439.
 România (ziar), 155.
 „ Literară (revistă), 26,
 36, 40, 47, 48, 91, 96, 98, 229.
 România Viitoare (broşură), 40,
 41, 96.
 Românismul (societate), 143,
 145, 146, 147, 149, 158.
 Românul (ziar), 19, 142 notă,
 158, 171.
 Romulus, 175.
 Ronsard, 86, 88.
 Rosa (Salvator), 86.
 Rosetti (familie), 62.
 „ (C. A.), 201.
 Rosetti (V.), 81.
 Rosolim (C.), 64.
 Rosolimo (Maria), 63.
 Rouso (D.), 235.
 Rovno, 131.
 Roznovanu (N.), 331.
 Roznowski (Gr.), 131.
 Rösler, 176.
 Rudow (dr.), 45, 46, 98, 118.
 Rusia, 130, 135, 136, 150, 197,
 250, 271, 275, 280, 281, 289,
 298, 306, 346, 391, 392, 423,
 439, 456.
 Russo (familie), 61, 94.
 „ (Al.), 36—122, 174, 175,
 229, 239, 240, 297, 327, 360,
 379, 446.
 Russu (familie), 94.
 „ (Alec), 95.
 Russu (Maria), 82; v. şi Rusu.
 Russul (Iancu), 64.
 Rusticus (Ennius), 85.
 Rusu (familie), 61, 63, 94.
 „ (vel-stolnic), 62.
 „ (Acsinia), 62.
 „ (Al.), 47, 75, 95.
 „ (Ana), 62.
 „ (Anisia), 62.
 „ (Apostol), 62.
 „ (Carp), 62.
 „ (Dinu), 62, 63, 64.
 „ (Gligoraşcu), 62.
 „ (Iancu), 62, 63—64, 65, 66,
 83.
 „ (Ionaşcu), vel-logofat, 62.
 „ (Istinca), 62.
 „ (Maria), 57, 83, 84; v. şi
 Russu (Maria).
 Rusu (Toma), 62.
 „ (Tudor), 62.
 „ (Varlam), 62.
 Rusul (Alec), 63.
 Sadoveanu (M.), 52, 97, 297.
 Saint-Louis (liceu), 334.
 Saint-Simon, 164.
 Salonic, 303.
 Sarafof (Boris), 274.
 Sarmaţi, 173.

- Sași, 176.
 Satu-Mare, 146.
 Sauvegea (A.), pseudonim, 80.
 Saptămâna (ziar), 26.
 Sateanu-Iași (C.), 125.
 Sârbi, 176.
 Sbieroaia (sat), 298.
 Scavinschi (D.), 92.
 Scheffel (Felicia), 282.
 Schelling, 239.
 Schiller, 88.
 Schmidt, 173.
 Schopenhauer, 226.
 Sciți, 173.
 Scrisul Românesc (editură), 107.
 Sculeni, 247.
 Scurtescu (N. V.), 143.
 Semănătorul (revista), 316.
 Semigradov, 442.
 Sentinela Română (ziar), 140, 157.
 Serbia, 141.
 Seulescu (G.), 92.
 Sevastopol, 10.
 Sf. Anastasiu, 184.
 „ Ciril, 184.
 „ Gheorghe (localitate), 251.
 „ Ioan cel Nou, 474.
 „ „ (Damaschin), 313.
 „ „ (Gură de aur), 183, 191.
 „ Paul, 189.
 „ Pavel, 186.
 „ Sisinie, 187, 188.
 „ Sisoe, 187, 235.
 „ Vineri (legenda), 184.
 Shakespeare, 84, 199, 343.
 Siberia, 137, 271, 389, 390, 391, 423, 439.
 Sibiu, 80, 84, 114, 146.
 Sigismund (Batori), 183.
 Sihleanu (Al.), 249.
 Simonescu (Dan), 53.
 Siniaghin, 273.
 Sion (Gh.), 10, 30, 33, 323, 324.
 Sirul (Efrem), 235.
 Sirbu (G.), 22.
 „ (I.), 21—25, 381.
 „ (Sergiu), 22.
 Slavici (I.), 146, 147.
 Slăvilă (hatman), 167.
 Socco (editură), 197.
 Societatea Academica, 30, 139.
 Societatea Culturală Moldovenească, 381.
 Societatea de Gospodărie, 328.
 Societatea Presei, 139.
 Solitarius (F.), 235.
 Sorbona, 334, 344.
 Soroca (județ), 16, 34, 242, 332, 341, 387, 388.
 Soroca (oraș), 16, 439, 441.
 Soveja (schit), 37, 53, 76, 78, 116, 118.
 Spa, 457.
 Spania, 89.
 Spanioli, 89.
 Speranschi (savant), 345.
 Speranția (Th. D.), 31.
 Spiro-Paul (Polixenia), 41.
 Stadnicki (Al.), 149, 316.
 Stamati (C.), 9, 21, 381, 456.
 „ (C. Ciurea), 239, 45b—477.
 Stamati (Leonida), 295.
 Stanislawski (Anton), 132.
 Statele-Unite, 145, 146, 150.
 Stânca (sat), 34.
 Stârcea (Elena), 268.
 „ (N.), 295.
 Steaua-Dunarii (ziar), 47, 72, 96.
 Stere (C.), 15, 291, 292, 294, 384, 387—447.
 Stere (Roman C.), 419.
 Strat (I.), 143.
 Stroici (Luca) 184.
 Stroiescu (Elisa), 123.
 „ (M.), 123.
 „ (V.), 382.
 Sturdza (C.), 302.
 „ (Maria), 131.
 „ (Mihail), 73, 79, 131.
 Suceava, 205, 206, 271.
 Sulina, 331, 452.
 Szemer, 81.
 Șaraga (ediții), 29.
 Șarpe (postelnic), 206.
 Șăineanu (Lazar), 139, 238, 307.

- Școala Moldovenească (revistă), 298, 382.
 Șercăleanu (pseudonim), 391.
 Șincai (Gh.), 85, 92, 140, 243, 244.
 Șișot (Albert), 85.
 Șoltanești (sat), 269.
 Șonțu (Al.), 266.
 Ștefan-cel-Mare, 105, 146, 150, 158, 198, 205, 206.
 Ștefanescu (Melchisedec), 10.
- T**astut (d-na), 333.
 Tătari, 150.
 Tautu (Gh.), 18.
 Tănjaiești, 269.
 Târgoviște, 272.
 Târgu-Cucului, 441.
 Târgu-Neamț, 452.
 Tcaciuc-Albu (N.), 53, 63.
 Tecuci-Mărășești (front), 308.
 Teleor (D.), 123.
 Teliman (M.), 455, 459.
 Tell (W.), 397.
 Teodorescu-Braniște (T.), 419.
 Teodorescu (Gh. Dem.), 44, 46, 118, 119, 143, 149, 230, 237, 238.
 Teodori (O.), 143.
 Teodosiu (basarabean), 292.
 Tett (A. A.), 325.
 Tețcani (moșie), 82.
 Tigheciu (codri), 439.
 „ (ținut) 242.
 Tighina (județ), 247.
 „ (târg), 249, 301, 302, 303, 336, 382, 452.
 Tinerimea Românească (revistă), 266.
 Tismana, 175.
 Țiutcev (Feodor Ivanovici), scriitor, 133, 313.
 Tocilescu (Gr.), 40, 41, 127, 143, 149, 181, 293.
 Tolcioc (mahala), 441.
 Tolstoi (Al. Constantinovici), 313, 314, 315, 325.
 Tolstoi (Lew), 296, 303, 325, 343, 401, 402, 435.
 Tomai (localitate), 266.
- Tomovici (C.), căpitan, 22.
 Traci, 173.
 Traian, 112, 142 notă.
 „ (ziar), 139, 158.
 Transacțiuni Literare (revistă), 171.
 Transalpina, 173.
 Transilvania, 141, 274, 295, 309.
 „ (revistă), 171.
 Trapezunt, 330.
 Trepoff (general), 282.
 Trompeta Carpaților (ziar), 29, 140, 171.
 Trotzki, 449.
 Tucani (moșie), 82.
 Tulcea, 250.
 Turci, 150.
 Turcia, 135.
 Turghenev, 325, 460.
 Tveri, 249.
- T**epeș (Vl.), 199.
 Țepordei (V.), 301, 310, 316, 325, 326.
 Țichindeal, 31.
- U**craina, 132, 170, 274.
 Ukkert, 173.
 Ungaria, 72, 81, 135, 141.
 Universitatea Populară (Chișinău), 381.
 Universul (ziar), 242, 293.
 Ureche (Gr.), 92.
 Urechii (V. A.), 21, 30, 117, 127, 139, 140-20.
 Uricarul (colecție), 244.
 Usinevici (I.), 295.
- W**aillant, 185.
 Valahia, 134, 135.
 „ Maggiore, 173.
 „ Major, 173.
 Valeria (bunica lui B. P. H.), 129, 131.
 Vangheli (han), 137.
 Varlaam (mitrop.), 155.
 Vaugelas, 86.
 Văcărești (închisoare), 392.
 Valeni-de-Munte, 21, 22, 23.

- Varatic (man.), 199, 452.
 Vărzărești (sat), 269.
 Vântu (M.), 295.
 Vârlan (Andrei), 12, 13.
 Vârnav (Th.), 5—7, 9.
 Vegetus (Fl.), 173.
 Venelin, 154.
 Verax (pseudonim), 30, 31, 32.
 Verdeși (N.), 298.
 Vernet (Cr.), 173.
 Vernier (sat), 67, 69, 72, 81, 94.
 Viața Basarabiei (revistă), 10,
 19, 266, 268, 269, 272, 290, 293,
 294, 295, 299, 301, 327, 382.
 Viața Românească (revistă), 16,
 49, 289, 291, 294, 295, 299, 379,
 387, 391, 392, 394, 420.
 Vieața Nouă (revista), 49, 294.
 Viena, 64, 69, 70, 71, 79, 81, 141,
 142, 146, 147, 185, 271, 458.
 Vișoara (sat), 68.
 Vinița (oraș), 131.
 Virgilius, 85.
 Vîsterniceni (sat), 12, 15, 16,
 291.
 Vișniakov (N. Gusti), 340.
 Vladimir (arhiepiscop), 291.
 Vladimirescu (T.), 144, 146, 158,
 189, 192.
 Vlahuță (Al.), 293, 297, 326.
 Vogoride (caimacan), 137.
 Voix de la Roumanie (ziar), 38,
 98, 121.
 Volinia, 153.
 Voltaire, 68, 142, 173.
 Vrancea, 77, 173.
 Vucici (C. D.), 143.
 Walicki (Alfons), 132.
 Wasser-glans, 69.
 Weselofsky (savant), 189.
 Wilde (Oscar), 401, 402, 403.
 Wilkinson, 173, 177.
 Wilson, 173.
 Wolf (Andreas), 72.
 Xenofon, 397.
 Xenopol (A. D.), 167, 293, 307
 372.
 Yassy, 99.
 Zaim (sat), 303, 304.
 Zamfirescu (M.), 18, 149.
 Zasulici (Vera), 282.
 Zenkevici (nume de persoană),
 389.
 Zernin (nume de persoană), 132.
 Zimbrul (ziar), 21, 47, 70, 117.
 Zorojanî (sat), 131.
 Zazulin (M. C.), 389.
 Zürich, 271, 390.

CUPRINSUL

	Pagina
<i>Prefața</i>	VII
<i>Introducere</i>	1

I. — EPOCA 1850—1905

Cap. I. — Atmosfera epocii 1850—1905 (pag. 5); <i>Teodor Vârnav</i> (pag. 5); <i>I. Hâncu</i> (pag. 7); Împrejurări favorabile și nefavorabile (pag. 9); Limba românească în biserică (pag. 15); Limba românească în școli (pag. 16); <i>I. Donceu</i> (pag. 17—18); Tipografia Eparhială (pag. 18); Ziare (pag. 19); Contrabandă Culturală (pag. 19)	5
Cap. II. — I. Sirbu	21
Cap. III. — Al. Donici. Legăturile cu M. Kogalniceanu și Al. Odobescu (pag. 26); Cum a fost cunoscut (pag. 28); Vieața (pag. 33); Traducerile lui din fabuliștii ruși, valoarea lor (pag. 34)	26
Cap. IV. — Al. Russo. Nepasare și discreție (pag. 36); Cum a fost cunoscut (pag. 38); De ce V. Alecsandri n'a putut impune pe R.? (pag. 46); <i>Vieața, Familia</i> (pag. 61); Iancu Rusu (pag. 63); Nașterea și copilăria (pag. 64); Prapadul holerei din 1831 (pag. 66); În Elveția (pag. 66); La Viena (pag. 69); Intoarcerea în țara (pag. 70); Ce limbi știa? (pag. 71); Din nou la țară (pag. 72); Rup-tura cu tata-său (pag. 73); Judecator la Piatra (pag. 73); La Mănăstire! (pag. 75) · La 1848 în Moldova, Ardeal, Banat, Bucovina, Viena și Paris (pag. 79); Advocat (pag. 82); Arendaș și proprietar de moșii (pag. 82); Moartea (pag. 84); Cărțile lui (pag. 84); Elementul strain în cultura lui (pag. 85); Elementul național (pag. 91); Cărțile vechi (pag. 91); Cronicarii (pag. 92); Democra-tismul (pag. 94); Numele lui de familie (pag. 94);	

Scrierile: Publicate în timpul vieții (pag. 95); Postume (pag. 97); Scrieri pierdute (pag. 98); R. critic (pag. 98); Doua atitudini critice (pag. 102); Atențiunea lui la limba operelor (pag. 105); Critic și social (pag. 107); Autohtonismul (pag. 110); Patriotismul (pag. 112); Polemist, humorul lui (pag. 114); R. și literatura populară (pag. 115); Contribuția lui la colecția de poezii populare a lui V. Alecsandri (pag. 119)

36

Cap. V. — Bogdan Petriceicu-Hasdeu. Cum a fost cunoscut (pag. 123); *Vieața*. Familia (pag. 128); Copilaria (pag. 130); Studiile (pag. 131); Cultura lui în tinerețe (pag. 133); Patriotismul din tinerețe (pag. 135); Judecator la Caiul (pag. 136); La Iași: bibliotecar, profesor (pag. 137); La București: deputat, directorul Arhivelor, profesor universitar, membru al Academiei (pag. 138); Rusofil, rusificat, rus! (pag. 139); Poliglot (pag. 141); Călătorii în Basarabia, Transilvania și în străinătate (pag. 141); Moartea și înmormântarea (pag. 142); Firea (pag. 142); Societatea și revista Românismul din 1870 (pag. 143). *Scrierile*: *Incerări rusești*: cântec popular moldovenesc. Scurtă poezie fără titlu. Ala. Ștefan cel Mare. Moldova. Sunt dac. Sunt român. Poezioara. Gândire. Arbore, Domnița Roxana (pag. 150—151); Domnița Voichița. Jurraul intim. Sf. Gheorge în Moldo-Vlahia. Introducere la N. Milesco (pag. 152—154); *Scrierile românești* (pag. 154); I. *Istorice*. Arhiva istorică. Ion Vodă cel Cumplit. Istoria critică. II. *Filologice*: Cuvinte din Bătrâni. Etymologicum. III. *Literare*: Mișcarea literelor în Eși (Iași), Duduca Mamuca sau Micuța Ursita. Piese de teatru: (Raposatul postelnic, Domnița Ruxanda, Orthonerozia sau Tre' Crai dela răsarit, Razvan și Vidra); Poezii: Sarcasm și Ideal, O nevasta româncă. IV. *Filosofice*: Sic Cogito. V. *Oratorice*. VI. *Articole*. *Analiza activității istorice*: Ion Vodă cel Cumplit: Cuprinsul (pag. 159); Modelul (pag. 161); Magulirea orgoliului național (pag. 162); Măgulirea maselor populare (pag. 164); Actualitatea operei în 1865 (pag. 164); Nota personală (pag. 167); Frumusețea cărții (pag. 167). *Istoria Critică* (pag. 171). *Analiza activității filologice*: Cuvinte din Bătrâni. Cuprinsul: Vol. I, partea I, Acte și fragmente (pag. 178); partea II: Glose (pag. 181); partea III: Cronica lui Moxa (pag. 181); vol. II: Cartile poporane; partea I: texte mahăcene (pag. 181); partea II: texte bogomilice (pag. 186); partea III: Specimen de gramatică comparativă istorică (pag. 192); vol. III: Principii de lingvistică (pag. 192); Elementul literar din „Cuvinte” (pag. 193); *Magnum Etymologicum* (pag. 196); Elementul literar (pag. 197); *Reflexul activității istorice și filologice a lui H. în cultura românească*

(pag. 197); <i>Analiza activității literare a lui B. P. H.</i> : Mișcarea Literelor în Iași (pag. 198); Filosofia portretului lui Țepeș (pag. 199); Micuța (pag. 199); Rasunetul nuvelei (pag. 200); Merita acest răsunet? (pag. 201); Ursita (pag. 202); Cuprinsul (pag. 202); Este fragment de roman? (pag. 205); Elemente de succes (pag. 206); Răzvan și Vidra: Cuprinsul (pag. 206); Acțiunea piesei (pag. 209); Conflictul dramatic (pag. 210); Desnodământul (pag. 211); Personajele (pag. 211); Proceduri (pag. 214); Tendințe (pag. 218); Culoarea locală (pag. 223); Elementul poetic formal (pag. 223); Condițiile unei drame istorice după B. P. H. (pag. 224); Conferințe: Noi în 1892 (pag. 225); Noi și voi (pag. 226); Papa dela Neva (pag. 226); Elementul literar în „Sic Cogito” (pag. 227); B. P. Hasdeu, folklorist (pag. 228)	123
Cap. VI. — Gh. Gore	242
Cap. VII. — Trei poeți marunți în epoca 1850—1905: Gh. Păun, Alexis Nacco și Matei Donici	246
<i>Dimitrie Donea</i> (pag. 249).	
Cap. VIII. — Victor Crărescu. Vieața (pag. 250). <i>Schițe și Nuvele</i> : Cuprinsul (pag. 251); Valoarea bucaților (pag. 254); <i>Romanul „Ovreiul”</i> : Cuprinsul (pag. 256); Lipsa de tendință (pag. 260); Atmosfera (pag. 260); Acțiunea (pag. 261); Personajele (pag. 263); Proceduri (pag. 265); Stil, limba (pag. 265); Tema (pag. 265)	250
<i>Gr. Crețu-Crețescu</i> (pag. 265).	
Cap. IX. — Zamfir Arbure. Vieața (pag. 268); În Elveția (pag. 271); În România (pag. 271); Z. Arbure și Basarabia (pag. 272); Firea (pag. 273); <i>Scrieri: În Exil</i> : Cuprinsul (pag. 275); Caracterul scrierii (pag. 280); Elementul literar (pag. 281); Elementul național (pag. 282). <i>Temniță și exil (În temniță)</i> : Cuprinsul (pag. 283)	268
II. — EPOCA 1905 1918	
Cap. X. — Atmosfera epocii 1905—1918. Școlile (pag. 289); Bisericile (pag. 290); Societăți culturale (pag. 291); Ziare: Basarabia, Moldovanul, Basarabia reînviată, Glasul Basarabiei (pag. 294). Reviste: Luminătorul, Cuvânt Moldovenesc, Faclia țării (pag. 296); Cititorii (pag. 298); Legături culturale cu Vechiul Regat (pag. 298....	289
Cap. XI. — Al. Mateevici. Vieața : Familia (pag. 301); Copilăria și studiile (pag. 303); Preot, profesor, Contactul direct cu Vechiul Regat (pag. 307); Infățișarea și firea	

(pag. 310); *Scrierile*: Traduceri: (pag. 313); Poezii transpuse (pag. 316); Poezii originale (pag. 320); Influențe (pag. 325); Patrunderea lui în spiritul public (pag. 327)

Cap. XII. — Doi țărani poeți: Tădosc Roman și Ion Bour Cazan **328**

Cap. XIII. — D. C. Moruzi. Familia (pag. 330); Nașterea (pag. 332); Studiile (pag. 333); Locuința și atmosfera ei, ocupațiile scriitorului (pag. 334); Reforme în Basarabia (pag. 337); Neînțelegeri cu parinții (pag. 339); Neînțelegeri cu frate-sau (pag. 341); Nepotrivirea între el și cei de seama lui (pag. 342); Plecarea din Basarabia (pag. 345); Este D. C. Moruzi scriitor basarabean? (pag. 346); Cartea „Rușii și Români”: Cuprinsul (pag. 347); tonul (pag. 349); „Instrainții”: Cuprinsul (pag. 351); Titlul fața de cuprins (pag. 356); Roman, memori: ori studiu social? (pag. 356); Atmosfera, acțiunea, personajele (pag. 359); Forma (pag. 361); „Pribegi în țară rapită”: Cuprinsul (361); Roman sau memorii? (pag. 367); Atmosfera, acțiunea, personajele (pag. 369); Xenofobie și patriotism (pag. 370); *Cântece basarabene* (pag. 372); *Moartea lui Cain*: Cuprinsul (pag. 373); D. C. Moruzi se repetă (pag. 376). **330**

III. — EPOCA 1918—1940

Cap. XIV. — Atmosfera epocii 1918—1940. Tradiția românească (pag. 379); Ziare și reviste (pag. 381); Mișcare politică cu urmări literare (pag. 382); Autonomia Basarabiei (pag. 383); Independența (pag. 383); Unirea cu România (pag. 384). **379**
Sergiu Victor Cujba (pag. 385).

Cap. XV. — C. Stere. Familia (pag. 387); Nașterea și studiile (pag. 388); În România (pag. 390); Dragostea de țărâ-nime (pag. 392); Fiirea lui. Cazul Ibrăileanu (pag. 394); C. Stere și Elveția (pag. 396); „În literatură”: Cuprinsul (pag. 401); Tendentios (pag. 402); „În preajma revoluției”: Cuprinsul: vol. I: Prolog, Smaragda, Teodorovna (pag. 404); Vol. II: Copilaria și adolescența (pag. 404); Vol. III: Lutul (pag. 404); Vol. IV: Hota-rul (pag. 405); Vol. V: Nostalgia (pag. 409); Vol. VI: Ciubareștii (pag. 410); Vol. VII: În ajun (pag. 413); Vol. VIII: Uraganul (pag. 416); Unitatea operei (pag. 419); Este opera roman? (pag. 420); Varietate de tipuri (pag. 422); Scene și aspecte (pag. 423); Conflictul dintre mamă și copil (pag. 424); Stilul, talentul des-

	Pagina
criptiv (pag. 434); Alte caracteristice (pag. 438); Basarabia în scrierile lui Stere (pag. 439); Influența lui Z. Arbure asupra lui Stere (pag. 446)	
Cap. XV. — Leon Donici	448
Cap. XVII. — Liuba Dumitriu	452
Cap. XVIII. — Intre Basarabia și Bucovina: Constantin de Stamat-Ciurea. — Cum a fost cunoscut (pag. 445). — Vieața (pag. 456). — Scrierile (pag. 459): rusești (pag. 461), franceze (pag. 461), germane (pag. 462), românești (pag. 462). — Analiza operelor (pag. 463); Opere dramatice (pag. 463); „Insula Sagalin” (pag. 465); „Răsunete din Basarabia” (pag. 468). — Intre știință și literatură (pag. 471). — Valoarea scrierilor pur literare (pag. 475)	455
Cap. XVIII. — Incheiere	478
Indice	479

DIN PUBLICAȚIILE CASEI ȘCOALELOR

		Lei
C. RADULESCU-MOTRU	<i>Vocașta, factor hotărîtor în cultura popoarelor</i>	40
GR. TĂUȘAN	<i>Criterii și Evocări</i>	50
G. G. ANTONESCU	<i>Pestalozzi</i>	55
ION PETROVICI	<i>Vieța și opera lui Kant</i>	70
Dr. VASILE P. NICOLAU	<i>Fénelon. Monografie pedagogică</i>	52
TRAIAN BRATU	<i>Din înțelepciunea lui Goethe</i>	30
J. J. ROUSSEAU (trad. de GH. ADAMESCU)	<i>Emil Vol. I</i>	120
	<i>Vol. II</i>	140
MIRCEA HEROVANU	<i>Călătorie în Univers</i>	80
ION CONEA	<i>Om și Natură</i>	50
HORIA TECULESCU	<i>V. Onițu. Un educator deschizător de suflete și ziditor de idealuri</i>	70
EMANOIL BUCUȚA	<i>Pietre de Vad, Vol. I</i>	85
	<i>Vol. II</i>	125
CONSTANTIN KIRIȚESCU	<i>Jurnalul unei Comitive</i>	80
GH. TĂUȘAN	<i>Nuanțe filosofice</i>	50
I. PETROVICI	<i>Al dollea volum de impresii din Italia</i>	100
A. BERGET (traducere de Ing. C. FUNDĂȚEANU)	<i>Viața și moartea Globului</i>	50
EMANOIL BUCUȚA	<i>Capra neagră</i>	80
PETRE V. HANEȘ	<i>Scritorii Basarabeni, Vol. I</i>	65
GR. TĂUȘAN	<i>Filosoși români și străini</i>	55
ELENA FARAGO	<i>Într'un cutb de rândunică</i>	25
N. MIHĂESCU	<i>Fragmente de critică literară</i>	80
AL. POPESCU TELEGA	<i>Lecturi române</i>	65
I. A. BASARABESCU	<i>Opere complete (Schife și Nuvele) Vol. I</i>	80
	<i>Vol. II</i>	85
ANDERSEN (trad. de NATALIA NEGRU)	<i>Povestea vieții mele</i>	60
D. I. SUCHIANU	<i>Amica mea Europa</i>	65
MIHAI UȚA	<i>Pascal</i>	65
VICTOR EFTIMIU	<i>Fum de fantome. Evocări</i>	80
BARBU THEODORESCU	<i>Manualul Bibliotecarului</i>	50
ALPHONSE BERGET (trad. de I. FUNDĂȚEANU)	<i>Problemele Atmosfere</i>	72
GH. VĂLSAN	<i>Pământul Românesc și frumusețile lui</i>	60
N. PETRAȘCU	<i>Icoane de lumină</i>	80
ELENA MATASĂ	<i>Soare Răsare</i>	40
AL. T. STAMATIAD	<i>Pe drumul Damascului</i>	32
GH. TĂUȘAN	<i>Contribuții filosofice și literare</i>	45
G. M. ZAMFIRESCU	<i>Sufletul soldaților de plumb</i>	30
ELENA G-RAL PERTICARI-DAVILA	<i>Amintiri din copilărie</i>	40
PAUL PAPADOPOUL	<i>Cartea, foloasele și neajunsurile ei</i>	45
GH. BANEA	<i>Vin apele</i>	50
MIRCEA MANCAȘ	<i>Condiționarea psihologică a operei de artă</i>	75
PETRE STURDZA	<i>Amintiri (40 de ani de Teatru)</i>	60
MITROPOLITUL IRINȚU	<i>Versurile de aur ale lui Pitagora</i>	30
V. V. HANEȘ	<i>Basarabia Noastră</i>	30
I. CIOCARLAN	<i>Taina munților</i>	100
THUKYDIDES (traducere de M. JAKOTA)	<i>Războiul peloponeziac</i>	100
SPĂTARUL MILESCU (trad. de EM. N. GRIGORAS)	<i>Călătorie în China (ed. II-a)</i>	60
GH. I. GEORGESCU	<i>Expediția lui Vasco de Gama</i>	70
RADU I. PERIANU	<i>Istoria școalelor din orașul și județul Brăila</i>	70

Prețul 125 lei.